

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ KELAM ANABİLİM DALI

**HİCRİ BİRİNCİ YÜZYILDA HADİS KİTÂBETİ
(HZ. PEYGAMBER SONRASI)**

DOKTORA TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. Veysel ÖZDEMİR**

**Hazırlayan
Sait İnan**

MALATYA-2021

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**HİCRİ BİRİNCİ YÜZYILDA HADİS KİTÂBETİ
(HZ. PEYGAMBER SONRASI)**

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Sait İnan

Danışman
Prof. Dr. Veysel ÖZDEMİR

MALATYA – 2021

ÖNSÖZ

Rivâyetlerin bilgi değerinin tespiti hadis ilmi açısından son derece önemlidir. Bu ilmin varlık sahasına çıkarken göstermiş olduğu gelişim evrelerinin her basamağında sahihi sakimden ayırmak düşüncesinin etkilerini görmek mümkündür. Hz. Peygamber'den kaynaklandığı düşünülen bilgilerin hangi ölçüde aslını koruduğunu tespit etmek, O'na ait olanı korumak şeklinde gelişen sistemleri değerlendirmeye tabi tutmakla mümkündür. Gelişen şartlara göre farklılık arz eden bu sistemler, üst üste koyulan tecrübelerle zenginleşmiştir. Zamanla ortaya çıkan suistimler, sistemin eksiklerini ortaya çıkarmış ve onların savunmacı bir yapıya bürünmesine sebep olmuştur. Hadislerin muhafazası ve intikali konusunda kullanılan sistemlerden biri de kitâbettir. Bilginin aslına uygun olarak varlığını devam ettirmesinde büyük avantajlar sağlayan bu sistemin, hadislerin kaydında ne zaman kullanılmaya başlandığı ve ne kadar kullanıldığı önemli bir tartışmadır. Kitâbet meselesi, rivâyetlerin otantikliği konusundaki tartışmalarda, lehte ve aleyhte oluşan görüşler için önemli bir referans olmuştur.

Erken dönemlerde hadislerin yazıya geçirilmesi birçok unsurun bir araya gelmesiyle icra edilen, güçlükleri olan bir faaliyettir. Özellikle kitâbet adına sahip olunan imkânlar bu etkinlikte önemli bir paya sahiptir. Arap yazı dilinin gelişimi ve yazı etrafında oluşan kültürel unsurlar göz önüne alınmadan kitâbetle ilgili değerlendirme yapmak doğru sonuçlar vermeyecektir. Öte yandan konuyla ilgili farklı uygulama ve kabullerin varlığı da diğer bir açmazdır. Birbirine muhalif tarzda vârid olan rivâyetlerden kaynaklanan bu ihtilaf o kadar belirgindir ki, konuyla ilgili çalışmalarda kitâbet meselesi, müspet ve menfi yaklaşımlar şeklinde gruplara ayrılarak incelenmektedir. Bahsi geçen ihtilafın yanında dikkatlerden kaçmayan diğer bir husus, konuyla ilgili menfi tutuma sahip olan birinin aynı zamanda müspet bir uygulama veya söyleme sahip olmasıdır. Hadis kitabetine yönelik algıyı tespit etmek, yasaklığın veya serbestliğin nedenlerini anlamlandırabilmek burada yaşanan ihtilafi izah etmekle mümkündür.

Hadis kitâbeti ile ilgili yapılan çalışmalar, genellikle Hz. Peygamber dönemindeki rivâyetlerden hareketle kitâbeti ele almıştır. Bir kısım çalışmalar da tedvîn faaliyetini merkeze alarak çok geniş diyebileceğimiz zaman aralıklarında kitâbet konusunu tahlile tabi tutmuştur. Çalışmamız, Hz. Peygamber sonrasında ve tedvîn

öncesinde hadislerin yazıya geçirilmesi meselesini, dönemin kitâbet uygulamalarıyla ve bunların etrafında oluşan kültürel öğelerle bir bütün olarak tahlil etmiştir. Rivâyetler arasındaki teâruzun nedenleri izah edilerek yasaklığa ve serbestliğe neden olan unsurlar ifade edilmiş ve bunlar ışığında kitâbet kritiği yapılmıştır.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışma ile ilgili tanıtıcı bilgiler yer almaktadır. Birinci bölümde hicri birinci yüzyılda kullanılan yazının kaynağı, ne zamandan beri kullanıldığı, hangi aşamaları geçirdiği tespit edilmiştir. Ayrıca dönemde kitâbetin icrasında kullanılan malzemeler genişçe izah edilmiştir. Yazı malzemeleri ile ilgili teknik bilgiler ve kullanıldıkları zaman aralıkları, hadis kitâbeti ile ilgili rivâyetlerin değerlendirmesinde önemli katkılar sunmuştur.

İkinci bölümde sahâbe ve tâbiûna ait, kitâbetle ilgili rivâyetler tespit edilmiş, şahıs isimleri başlıklar halinde sıralanarak ilgili rivâyetler zikredilmiştir. Bu bölümdeki çalışmalarımız alan taraması şeklinde gerçekleşmiştir. Ulaşılan rivâyetler, mümkün oldukça birinci bölümde tespit edilen ölçüler ışığında değerlendirilmiştir. Ayrıca bu bölümde kitâbet karşıtı duruşun nedenleri ve birbirine muhalif tarzda gelişen rivâyetlerdeki teâruz izah edilmiştir.

Üçüncü bölümde daha önce tespit edilen rivâyetlerden hareketle, hadis kitâbeti etrafında oluşan uygulama ve kabuller gözler önüne serilmiştir. Hadis kitâbetine yönelik faaliyetler sonucunda ortaya çıkan, ürün niteliğindeki malzemeler bu bölümde ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde kitâbet karşıtı duruşun nedenleri dönemin ilmi faaliyetleri ışığında incelemeye tabi tutulmuştur.

Araştırmanın tüm süreçlerinde rehberlik yaparak çalışmanın olgunlaşmasına katkı sunan kıymetli hocam Prof. Dr. Veysel Özdemir'e teşekkür ediyorum. Tez izleme komitesinde yer alan, teze önemli katkılar sunan değerli hocam Dr. Fatih Zengin'e, tezi okuyarak katkı sunan kıymetli hocalarım Doç. Dr. Mehmet Kılıçarslan, Dr. Öğretim Üyesi Serkan Demir, Dr. Öğretim Üyesi Selahattin Yıldırım, Dr. Öğretim Üyesi İdris Tüzün'e ve doktora döneminde derslerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Saffet Sancaklı'ya şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışma süresince maddi ve manevi desteğini hissettiğim değerli eşim Şule Yüksel Hanım'a ve çalışmanın bitmesini merakla bekleyen çocuklarım Zeynep Beyza ve Mustafa Semih'e göstermiş oldukları sabırdan dolayı teşekkür ediyorum.

Malatya – 2021

Sait İNAN

ÖZET

DOKTORA TEZİ

HİCRİ BİRİNCİ YÜZYILDA HADİS KİTÂBETİ (HZ. PEYGAMBER SONRASI)

Sait İNAN

Danışman: Prof. Dr. Veysel ÖZDEMİR

Rivâyetlerin zamanları aşarak günümüze ulaşmasında yazının kullanımı önemli bir tartışma konusudur. Kaynaklarımızda konuyla ilgili leh ve aleyhte çok sayıda rivâyet mevcuttur. Rivâyetlerden kaynaklanan farklı uygulama ve kabuller hadis kitâbeti ile ilgili yaklaşımları çeşitlendirerek konuya son noktanın konulmasını güçleştirmiştir. Arap toplumunda yazının gelişimini, kullanım alanlarını, insan ve coğrafya ile girmiş olduğu etkileşimin sonucunda bıraktığı izleri tespit etmeden konuyla ilgili tatmin edici bilgiler vermek mümkün değildir.

Yapılan araştırmalara göre cahiliye döneminde kullanılan yazı dilinin kaynağı Ârâmîceden türeyen Nebât alfabesidir. Kullanılan alfabenin şekilsel özellikleri, üzerine yazı yazılan malzemelerin tercihini de etkilemiş ve zamanın tahrip edici etkisi karşısında direnci düşük olan malzemeler kullanılmıştır. Arap toplumunda yazı çok gelişmiş bir kültürel öge olmasa da varlığı bilinmeyen ve kullanılmayan bir unsur değildir. Hicri birinci yüzyılda yazı hadis kitabetine imkân veren bir seviyededir.

Hicrî birinci yüzyılda sahâbe ve tâbiûnun kitâbetle ilgili tutumları farklılık arz etmektedir. Konuya olumlu yaklaşım yazılı ürün verenler olduğu gibi, olumsuz yaklaşım yasaklayıcı bir tavır sergileyenler de vardır. Ancak müspet yaklaşanlar, menfî yönde tavrı alanlardan kat kat fazladır.

Arap toplumunda hâkim olan sözlü kültürün etkisiyle çok kullanılmayan yazı, İslâm Devleti'nin teşekkülü ile beraber zorunlu bir gereklilik olarak zamanla gelişmiştir. Hz. Peygamber döneminde ortaya çıkan hadis kitâbeti olgusu, yazının gelişimi ile aynı paralelde bir seyir izleyerek, giderek yaygınlık kazanmıştır. Tedrici bir seyirle gelişen hadis kitâbeti, hicrî birinci yüzyıldan sonra sistematik bir hal alsa da bu yüzyılın sınırları içindeki varlığı itibariyle; inkâr edilmeyecek kadar belirgin, görmezden gelinmeyecek kadar yaygın, yazılı ürün verebilecek kadar işlevseldir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Kitâbet, Sahâbe, Tabiûn.

ABSTRACT

DOCTORAL THESIS

HADITH SCRIPTURE IN THE FIRST CENTURY OF HIJRA (POST-PROPHET)

Sait INAN

Advisor: Prof. Dr. Veysel ÖZDEMİR

The use of writing in the transmission of the narratives over time is an important subject of discussion. In our sources, there are many narrations for and against the subject. Different practices and assumptions arising from the narrations have diversified the approaches about the hadith scripture but made it difficult to reach a consensus on the subject. It is not possible to give satisfactory information on the subject without identifying the development of writing in Arab society, its areas of use, and the traces it left as a result of its interaction with people and geography. According to the researches, the source of the written language used in the period of jahiliyyah (pre-Islamic age of ignorance) is the Nubat alphabet derived from Aramaic. The stylistic features of the alphabet used also affected the choice of materials for writing, and the materials with a low resistance to the destructive effect of time were used. Although writing is not a highly developed cultural element in Arab society, it is not an unknown and unused element. In the first century of Hijri, writing was at a level that allowed hadith scripture. During this period, the attitudes of the Companions and the followers towards the script differed. While some people have a positive approach to the subject and give written products, some approach it negatively and display a prohibitive attitude against written scripture. However, those who approach positively are many times more than those who take a negative attitude. Due to the influence of the dominant oral culture, writing was not a common way of communication in the Arab society, but it had developed over time as a necessity with the establishment of the Islamic State. The phenomenon of hadith scripture emerged in the period of the Hz. Prophet and it had become increasingly common with the development of writing. Although the hadith scripture developed gradually and became systematic after the first century of Hijri, in terms of its existence within this period; it was too obvious to be denied, too common to be ignored, and functional enough to produce a written product.

Keywords: Hadith, Scripture, Companions, Tabiun

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	II
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER	VI
Kısaltmalar.....	IX
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
2. Araştırmanın Sınırları ve Özgünlüğü	2
3. Araştırmanın Amacı ve Metodu.....	4
4. Araştırmanın Kaynakları	5
5. Konuyla İlgili Çalışmalar	6
BİRİNCİ BÖLÜM.....	13
KİTÂBET	13
1.1. Arap Yazısının Kaynağı	14
1.2. Câhiliye Döneminde Kitâbet	31
1.2.1. Câhiliye Döneminde Yazıya Geçirilen Unsurlar.....	32
1.2.1.1. Dini Metinler.....	32
1.2.1.2. Sözleşmeler, Anlaşmalar, Yeminleşmeler.....	35
1.2.1.3. Mektuplar.....	39
1.2.1.4. Mükâtebe	40
1.2.2. Câhiliye Dönemi Okuma Yazma Faaliyetleri	41
1.3. Yazı Malzemeleri.....	45
1.3.1 Üzerine Yazı Yazılan Malzemeler	46
1.3.1.1. Oluşum Dönemi Yazı Malzemeleri	46
1.3.1.1.1. Bitkiler	46
1.3.1.1.2. Deriler	49
1.3.1.1.3. Kemikler.....	51
1.3.1.1.4. Taşlar ve Kayalar	53
1.3.1.1.5. Kumaşlar	55
1.3.1.2. Gelişim Dönemi Yazı Malzemeleri	56
1.3.1.2.1. Berdî.....	56
1.3.1.2.2. Kâğıt.....	60
1.3.1.3. Yazı Malzemesine Dair Genel İfadeler	63
1.3.2. Kendisiyle Yazı Yazılan Malzemeler	65

1.3.2.1. Kalem	65
1.3.2.2. Divit.....	67
1.3.2.3. Mürekkep.....	68
1.3.3. Yazı ve Yazı Malzemeleri ile İlgili Genel Değerlendirme	69
1.4. Hz. Peygamber Döneminde Kitâbet.....	71
1.4.1. Hz. Peygamber Döneminde Yazıya Geçirilen Unsurlar	72
1.4.1.1. Kur'ân Ayetleri	72
1.4.1.2. Resmî Belgeler	73
1.4.2. Hadis Kitâbeti.....	75
1.4.2.1. Hadis Kitâbetinin Yasak Olduğuna Dair Rivâyetler	76
1.4.2.2. Hadis Kitâbetinin Caiz Olduğuna Dair Rivâyetler	77
1.4.2.3. Rivâyetlerin Sıhhat Değeri	80
1.4.2.4. İlgili Rivâyetler Etrafında Oluşan Görüşler.....	81
1.4.2.4.1. Birinci Görüş	81
1.4.2.4.2. İkinci Görüş.....	82
1.4.2.4.3. Üçüncü Görüş.....	82
1.4.2.4.4. Dördüncü Görüş	82
1.4.2.4.5. Analitik Yaklaşım	83
İKİNCİ BÖLÜM.....	87
SAHÂBE ve TABİÛNÛN HADİS KİTÂBETİ	87
2.1. Sahâbenin Hadis Kitâbeti	88
2.1.1. Hadîs Kitâbetini Sakıncalı Gören Sahâbiler	88
2.1.2. Kitâbet Karşıtı Sahâbe Rivâyetlerinin Değerlendirmesi.....	96
2.1.2.1. Hadîs Kitâbetini Sakıncalı Görmenin Nedenleri	96
2.1.2.1.1. Kur'ân ile Meşguliyeti Azaltmamak.....	96
2.1.2.1.2. Öncekilerin (Ehl-î Kitâbın) Uğradığı Akıbet	98
2.1.2.1.3. Sahâbilerin Görüşlerinin/Sözlerinin Yazılmasından Sakınmaları ..	102
2.1.2.1.4. Hz. Peygamber Dönemi Uygulamalarını Devam Ettirmek.....	104
2.1.2.2. İlgili Rivâyetlerden Döneme Dair Tespitler	105
2.1.3. Hadis Kitâbeti ile İlgili Olumlu Düşüncede Olan Sahâbiler.....	109
2.1.3.1. Kitâbeti Sakıncalı Gören Sahâbîlerden Kitâbetle İlgili Müspet Rivâyetler	110
2.1.3.2. Rivâyetlerdeki Teâruzun Nedenleri	124
2.1.3.2.1. Kronolojik İzah.....	125
2.1.3.2.2. Yasaklıkla İlgili Rivâyetlerin Manaya Delaleti	126
2.1.3.3. Hadis Kitâbeti ile İlgili Olumlu Düşünceye Sahip Diğer Sahâbiler	129

2.2. Tâbiûnun Hadis Kitâbeti	150
2.2.1. Hadîs Kitâbetini Sakıncalı Gören Tâbiîler	150
2.2.2. Kitâbet Karşıtı Tâbiûn Rivâyetlerinin Değerlendirmesi	158
2.2.2.1. Hadîs Kitâbetini Sakıncalı Görmenin Nedenleri	159
2.2.2.1.1. Sahâbe Uygulamalarının Etkisi	159
2.2.2.1.2. Kerârîs Oluşturmamak Düşüncesi	160
2.2.2.1.3. Öncekilerin (Ehl-i Kitabın) Uğradığı Akıbet	163
2.2.2.1.4. Yazıdan Kaynaklanan Endişeler	163
2.2.2.1.5. Şahsi Görüşlerin Kaydedilmesi Endişesi	168
2.2.2.2. İlgili Rivâyetlerden Döneme Dair Tespitler	171
2.2.3. Hadis Kitâbeti İle İlgili Olumlu Düşüncede Olan Tâbiîler	173
2.2.3.1. Kitâbeti Sakıncalı Gören Tâbiûnun Kitâbetle İlgili Müspet Rivâyetleri	173
2.2.3.2. Rivâyetlerdeki Teâruzun Nedenleri	183
2.2.3.2.1. Kitâbet Konusunda Re'y ve Hadis Ayırımının Belirtilmemiş Olması	183
2.2.3.2.2. Hafıza Gücünün İfadesi	186
2.2.3.2.3. Yazı ile İlgili Değişken Şartlar	188
2.2.3.3. Hadis Kitâbeti ile İlgili Olumlu Düşünceye Sahip Diğer Tabîler	190
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	221
HİCRÎ BİRİNCİ YÜZYILDA HADİS KİTABETİ UYGULAMALARI ve KRİTİĞİ	221
3.1. Hicrî Birinci Yüzyılda Hadis Etrafında Oluşan Kitâbet Uygulamaları	221
3.1.1. Kitap, Sahîfe ve Nüsha Oluşturma	221
3.1.2. Mektuplaşma	227
3.1.3. Zekât ve Sadakalarla İlgili Hükümlerin Yazılması	231
3.1.4. Düzensiz Kitâbet Faaliyetleri (Etraf)	232
3.1.5. İlgi ve İhtiyaç Odaklı Hadis Kitâbeti	235
3.1.6. Hadis Taliminde Yazı ve Yazmayı Normal Karşılamanın İfadeleri	236
3.1.7. Şahsi, Sivil Tedvîn Girişimleri	238
3.2. Kitâbet Karşıtı Duruşun Kritiği	240
3.2.1. Rivâyet - Kitâbet İlişkisi	240
3.2.2. Müzakere - Kitâbet İlişkisi	248
3.2.3. İçtihadî Bir Unsurlar Olarak Kitâbet	253
3.3. Oryantalistlerin Hadis Kitâbetine Yaklaşımları	256
SONUÇ	271
KAYNAKÇA	276

Kısaltmalar

Agy.	Adı geçen yer
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
(a.s)	Aleyhisselam
b.	bin (oğul)
b.y.	Basım yeri yok
bt.	bint (kızı)
Bkz:	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
Hn.	Hadis no
HS.	Hadis Sayısı
Hz.	Hazreti
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları
İSAV	İslâmî İlimler Araştırma Vakfı
ö.	Ölüm tarihi
(r.a)	Radiyallahu anh
Üni.	Üniversitesi
s.	Sayfa
(s.a.v)	Sallallahu aleyhi ve sellem
Thk.	Tahkik eden.
TDVY	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Trz.	Tarihsiz
vd:	ve devamı
vd.	ve diğerleri

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Tarihin belli bir noktasında varlık sahasına çıkan uygulama ve söylemler, zaman geçtikçe unutulmak, aslından uzaklaşmak gibi tehlikelerle karşı karşıya kalır. Ancak bilginin muhtevası ve kaynağına atfedilen değerler, onun muhafazasını ve devamını sağlamaya yönelik korumacı sistemlerin varlığına sebep olmuştur. Özellikle kutsallık yüklenen bilgilerin intikali, aslı korumak titizliği ile sıradanlıktan sıyrılarak, sistemli disiplinler halini almıştır. Hz. Peygamber'e ait uygulamalar ve sözler, dinin kaynağı kabullenilerek, Kur'an'ın yanında ikinci delil olarak değer görmüştür. Bu değerlerin korunması, yayılması ve devamı için, Hz. Peygamber'den başlayarak günümüze kadar çeşitli usul ve esaslar oluşturulmuştur.

Hz. Peygamber'den sâdir olanların, hangi ölçüde aslını koruduğunu tespit etmek, O'na ait olanı korumak şeklinde gelişen sistemlerin keyfiyetini değerlendirmeye tabi tutmakla mümkündür. Bu anlamda meydana gelen sistemlerin birdenbire varlık sahasına çıktığını düşünmek yanlış olur. Eşyanın tabiatında var olan tedricilik ilkesi, burada da etkisini göstermiştir. Gelişen şartlara ve zamanın ihtiyacına göre farklılık arz eden bu sistemler, üst üste konulan tecrübe ve birikimlerle zenginleşmiştir. Zamanla ortaya çıkan suistimaller, sistemin eksiklerini ortaya çıkarmış ve onların savunmacı bir yapıya bürünmesine sebep olmuştur.

Bahsi geçen sistemlerden biri de kitâbettir. Bilginin aslına uygun olarak varlığını devam ettirmesinde önemli katkılar sunan yazının, hadislerin kaydında ne zaman kullanılmaya başlandığı ve ne kadar kullanıldığı önemli bir tartışmadır. Kitâbet meselesi, rivâyetlerin otantikliği konusundaki tartışmalarda, lehte ve aleyhte oluşan görüşler için önemli bir referans olmuştur. Bazı görüşler, çok erken dönemlerde hadislerin yazılarak kayıt altına alındığını ve rivâyetlerin aslını koruyarak günümüze ulaştığını ifade etmiştir. Bu düşüncenin karşıtı diyebileceğimiz görüşlerde ise, hadislerin yazılarak kayıt altına alınmasının Hz. Peygamber'den iki üç asır sonra gerçekleştiği ve rivâyetlerin aslını koruyamadığı ifade edilmiştir.

Hadis kitâbeti ile ilgili sahip olduğumuz rivâyetler yukarıda bahsi geçen tartışmalara son noktanın konulmasını güçleştirmektedir. Çünkü konuyla ilgili rivâyetler, hem yazının lehine hem de aleyhine bir tablo sergilemektedir. Üstelik bu

rivâyetler sadece Hz. Peygamber'den değil, aynı zamanda sahâbe ve tâbiûndan da nakledilmektedir. Rivâyetlerden çıkan bu çift yönlü olgu hadis kitâbetinin her dönemde gündem olmasına neden olmuştur. Konunun çözüme kavuşturulmasında; rivâyet merkezli yaklaşımlar, sıhhat değerlerinin tespiti şeklinde gerçekleştirilen değerlendirmeler, iki rivâyet grubundan birini tercihe yönlendiren açıklamalar önemli katkılar sunmuştur. Ancak rivâyetlerin aslını koruması mevzusunda, kitâbetin merkeze alınması ve teâruz halindeki rivâyetlerle ilgili cevaplanması gereken hususların varlığı; kitâbet olgusuna derinlik katan farklı yaklaşımları gerekli kılmaktadır.

Hadis kitâbeti olgusunun, rivâyetlerin ortaya çıkıp yayıldığı dönemlerde neye karşılık geldiğini tespit etmek, bu olgunun etki alanını rivâyetler üzerinden değerlendirmeye tabi tutmak, rivâyetlerin asıllarını koruması ve kitâbet ilişkisinde tutarlı bir bakış açısı kazandıracaktır. Özellikle yazının gelişmişlik seviyesi, kullanım alanları, toplumdaki algısı ve dönemde yürütülen hadisle ilgili ilmi faaliyetler bir bütün halinde değerlendirmeye alındığında, hadislerle ilgili yazıldı mı, yazılmadı mı, niçin yazılmadı, ne kadar yazıldı? soruları cevap bulabilecektir. Bu bakış açısıyla, çalışmamızın konusunu “Hicrî Birinci Yüzyılda Hadis Kitâbeti” olarak belirledik.

2. Araştırmanın Sınırları ve Özgünlüğü

Hadis kitâbeti, sınırları çok geniş bir olgudur. Konuyu hadis tarihinin bütününde araştırmaya tabi tutmak, ihâtası güç bir faaliyettir. Üstelik sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için kitâbeti, Hz. Peygamber'in birkaç yüzyıl öncesinde araştırmaya tabi tuttuğumuzda, meselenin daha geniş boyutlara ulaşacağı görülecektir. Bu durum, konuyu sınırlandırmak gibi bir zorunluluk doğurmaktadır.

Hadis tarihi ve kitâbeti ile ilgi yapılan neredeyse tüm çalışmalarda, Hz. Peygamber dönemi hadis kitâbeti, leh ve aleyhteki rivâyetler çerçevesinde genişçe incelemeye tabi tutulmuştur. Hz. Peygamber dönemi hakkında yeteri kadar çalışma yapıldığı için bizim araştırmamızın başlangıç noktası Hz. Peygamber sonrası olacaktır. İhâtası mümkün olan bir alanda derinlemesine değerlendirmelerde bulunabilmek üzere çalışmamızın nihai sınırları, hicrî birinci yüzyılın sonu olacaktır. Çalışma çerçevemizin oluşmasında resmi tedvîn faaliyetleri bizim için belirleyici bir faktör oluşturmaktadır. Çünkü tedvîn, hadisin zamanları aşarak günümüze ulaşmasında önemli bir evredir. Kitâbetle omuz omuza yürütülen bu faaliyet, hadis ilimleri açısından cazip bir noktada durarak, kendisi ile ilgili hatırı sayılır miktarda çalışma yapılmasına neden olmuştur.

Tedvîn, yoğunlukla çalışılan bir alan olması münasebetiyle çalışmamızın dışında kalacaktır. Bu sınırlamalar sayesinde özgün bir konu ve ihâtası mümkün bir alan ortaya çıkmaktadır. “Hicrî Birinci Yüzyılda Hadis Kitâbeti” şeklinde belirlediğimiz başlığımızın altına parentez içinde “Hz. Peygamber Sonrası” diye bir açıklama ekleyerek konu başlığımızda sınırlarımızı da belirtmiş olacağız. Çalışmamız Hz. Peygamber sonrasında ve tedvîn öncesinde -daha az çalışılmış bir aralıkta-derinlemesine bir kitâbet tespiti ve tahlili yapacaktır.

Rivâyetlerin yazıya geçirilmesi birçok faktörün bir araya gelmesiyle icra edilen bir faaliyettir. Özellikle kitâbet adına sahip olunan kültür ve imkânlar bu etkinlikte önemli bir paya sahiptir. Arap yazı dilinin ve yazı etrafında oluşan kültürel unsurların tarihini, gelişimini, kullanım alanlarını bilmeden yapılan çalışmaların bir yanı sürekli eksik kalacaktır. Üstelik bu alandaki veriler yazı malzemeleri ve tarihi ile ilgili bir litaretür oluşturacak boyuta ve sistematığe sahiptir. Araştırmamızı kitâbetle ilgili yapılan benzer çalışmalardan ayıran en önemli fark, hadislerin yazıya geçirilmesi meselesini, dönemin kitâbet uygulamalarıyla ve bunların etrafında oluşan kültürel öğelerle bir bütün olarak tahlile tabi tutacak olmasıdır. Bu bakış açısı; dönemin ruhundan kopuk, ayağı yere basmayan değerlendirmeler yapmamıza engel olacaktır. Yazı ve yazı malzemelerine dair ortaya koyacağımız veriler, esas konusu hadis olan bir çalışmada zaid görülebilir. Ancak yazıyla ilgili rivayetlerin, kitâbetin tarihsel araka planına uygunluğunu değerlendirmek; rivâyetleri anlamlandırmada, sıhhat değerlendirmelerinde ve dönemin kitâbet algısını tespit etmek konusunda önemli avantajlar sağlayacaktır. Dolayısıyla hadis kitâbeti ile ilgili bu çalışmada yazı ve onun etrafında gelişen unsurlarla ilgili ortaya koyulacak ayrıntılar, sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için bir gereklilik ve çalışmayı benzerlerinden ayıran bir özgünlük olacaktır.

Hadis kitâbeti konusunda sıkça karşılaşılan problemlerden biri konuyla ilgili farklı kabul ve uygulamaların varlığıdır. Bu durum o kadar zahirdir ki, konuyla ilgili yapılan çalışmalarda kitâbet meselesi müspet ve menfi yaklaşanlar şeklinde gruplara ayrılarak incelenebilmektedir. Ancak bu tarz çalışmalarda genellikle Hz. Peygamber’e ait rivâyetlerin ihtilafı ve bunların izahı ifade edilmiştir. Çalışmamız Hz. Peygamber’den nakledilen rivâyetlerin yanında, sahâbe ve tâbiûndan nakledilen, birbirine muhalif rivâyetleri sistematik bir şekilde ele alarak ortaya çıkan ihtilafı izah etmeye çalışacaktır. Özellikle hicrî birinci asır sınırlarında yaşayan tâbiûn tabakasının

yazı lehindeki ve aleyhindeki rivâyetlerini tespit ederek bu tabakadaki kitâbet algısını ortaya koymak ve bu konudaki farklı yaklaşımların nedenlerini anlamlandırmak çalışmamızı benzerlerinden ayıran hususlardan biri olacaktır. Bahsi geçen ihtilafların yanında dikkatleri çekmek istediğimiz diğer bir husus, konuyla ilgili menfi tutum gösteren birinden aynı zamanda müspet bir uygulama veya söylem sâdır olmasıdır. Çalışmamızı benzerlerinden ayıran diğer bir husus bahsi geçen durumu dikkate alacak olmasıdır. Buralarda tespit edilecek hususlar kitâbet algısıyla ilgili değerlendirmelerde önemli veriler sunacaktır. Bu konu çalışmanın başlıklandırmasında önemli bir etkiye sahip olacak, yazıya muhalif olanlar müspet yönleriyle de değerlendirmeye alınacaktır.

Hadis kitâbeti ile ilgili çalışmalarda, rivâyetlerin tespit edilmesi şüphesiz büyük önem arz etmektedir. Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda, genellikle yazmanın sakıncalı olduğunu veya mübah kılındığını ifade eden başlıklardaki rivâyetler dikkate alınmaktadır. Ancak ana tema olarak kitâbetten uzak olan başlıklarda da kitâbete yönelik bazı önemli uygulama ve kabuller yer almaktadır. Çalışmamızda sadece sınırlı başlıklardaki kitâbet rivâyetleri tespit edilmeyecek, ulaşabildiğimiz tüm rivâyet malzemeleri taranarak konuyla ilgili rivâyetler tespit edilecektir. Ayrıca bu rivâyetlerden doğan sonuçlar sayısal veriler ışığında genişçe yorumlanarak yazıya dair uygulama ve kabullerin sistematığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

3. Araştırmanın Amacı ve Metodu

Hadislerin bilgi değeri konusunda süregelen köklü tartışmalarda, kitâbetin varlığı ve keyfiyeti önemli bir konumdadır. Yazının kullanımı ile ilgili müspet ve menfi yönde varlık gösteren yaklaşımlar, meseleyi iki durumdan birini tercih etmek gibi sınırlı bir alana sıkıştırmıştır. Rivâyet merkezli yaklaşımlar sonucunda ortaya çıkan birbirine muhalif değerlendirme ve kabuller, belirsizlikleri ve soru işaretlerini arttırmıştır. Konuyla ilgili süregelen ihtilaflar kitâbet olgusuna derinlik kazandıran, incelenen dönemin dinamiklerini göz önünde bulunduran ve hadis kitâbetine etki eden unsurları ele alan bütüncül yaklaşımları gerekli kılmaktadır. Bu ilkeler doğrultusunda gerçekleştirilmeyi düşündüğümüz çalışmamızın amacı; hicri birinci yüzyılda Arap yazısının genel seyri nasıldı? Hadisler yazıldı mı? Hadis kitâbetine nasıl bakılıyordu? Tedvîn öncesinde hadis kitâbetine yönelik bir faaliyet var mıydı? Hadis yazımına karşı çıkanların gerekçeleri nelerdi? Hadis yazımına karşı çıkanların aynı zamanda hadis

yazmaları nasıl izah edilir? türünden sorulara cevap bulmaktır. Araştırmamızın bölümlerinde, merhaleler halinde bu konuların izahı amaçlanacaktır.

Çalışmamızın ana gövdesi, kaynaklardan hadis kitâbetine dair alan taraması yaparak elde edilen verilerin tümevarım metodu ile yorumlanması esasına dayanacaktır. Rivâyetlerden elde edilen sonuçlar tablolar halinde gösterilerek sayısal verilere ulaşılacaktır. Tarihsel bir olgu olarak varlığı belirgin olan kitâbetle ilgili söylem ve uygulamaları bütünüyle sıhhat değerlendirmesine tabi tutmak müstakil bir çalışmanın konusu olacağı için çalışmamızda rivayetlerle ilgili sıhhat değerlendirmelerine çok fazla yer verilmeyecektir. Ancak çalışmanın ortaya koyacağı, kitâbetin tarihsel arka planı ve yazı malzemelerine dair kullanımlar, rivâyetlerin bilgi değeri konusunda önemli veriler sunacaktır. Bununla beraber hem yazının karşısında olmak hem de yazmak şeklindeki tutumların ele alınacağı başlıklarda, sıhhati itibariyle ciddi problemi olan rivâyetler dipnotlarda ifade edilecektir.

Çalışma yürütülürken kitâbeti ispat veya inkâr etmek gibi bir maksattan özellikle uzak durulacaktır. Gerek kayıtlardan sıyrılıp derin ve farklı bir bakış açısı yakalamak gerekse ilmi çalışmalarda vazgeçilmez bir ilke olan objektiflikten ödün vermemek için konu tarafsız bir şekilde gözler önüne serilecektir.

4. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızın birinci bölümünde kitâbet, hadisten bağımsız olarak değerlendirmeye alınacaktır. Bu yönüyle birinci bölüme, alan dışı bir çalışma denilebilir. Bu kısmın kaynakları klasik hadis eserleri değil, daha çok Arap dili ve edebiyatını konu edinen eserler olacaktır. Ayrıca Arap kültür ve medeniyeti ile ilgili çalışmalar da istifade edeceğimiz eserlerden olacaktır. Birinci bölümde, Belâzürî'nin (ö. 279/893) *Fütûhu'l-büldân*'ı, Sûlî'nin (ö. 335/946) *Edebü'l-küttâb*'ı, İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*'i, İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mukaddime*'si ve Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Subhu'l-a'şâ*'sı başvurulacak kaynaklardır. Çağdaş müelliflerden Cevâd Ali'nin *el-Mufasssal*'ı, Nâsıruddîn el-Esed'in *Masâdiru's-şî'ri'l-câhilî* isimli eseri, Halil Yahyâ Nâmi'nin *Aslu'l-hatti'l-Arabî* ve *el-Arabu kable'l-İslâm* isimli eserleri, Salâhuddîn Münecid'in *Dirâsât fî târihi'l-hatti'l-Arabî* isimli eseri, Mahmud Abbâs Hammûde'nin *Tatavvuru'l-kitâbeti'l-hattiyeti'l-Arabiyye* isimli eseri istifade edeceğimiz kaynaklardır. Ayrıca kitâbetle ilgili bazı kullanımlara örnek vermek için

Câhiz'in (ö. 255/869) *Kitâbü'l-hayevân* isimli eseri ve câhiliye şairlerine ait dîvânlar kaynak olarak kullanılacaktır.

Araştırmamızın diğer bölümlerinde kullanılacak kaynaklar hadis metinlerine kaynaklık eden klasik eserlerdir. İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta'sı*, Abdürrezzâk (ö. 211/827) ve İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef*'leri, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'leri, Kütüb-i Sitte, Dârimî'nin (ö. 255/869) *Sünen*'i çalışmaya kaynaklık edecek temel eserlerdendir. Ayrıca Terâcim ve Tabakât türü eserler de çalışmamıza kaynaklık edecektir. İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Tabakât*'ı, Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl* isimli eseri bu konuda faydalanacağımız başlıca eserlerdir. İlimle ilgili müstakil yazılmış, Züheyr b. Harb'ın (ö. 234/849) *el-İlm*'ine, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Takyîdü'l-ilm*'ine, İbn Abdilber'in (ö. 463/1071) *Câmi'u beyâni'l-ilm*'ine sıklıkla müracaat edilecektir. Tarih konusunda yazılan İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu medîneti Dimaşk*'ı, Buhârî'nin ve İbn Ebî Heyseme'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'leri, Fesevî'nin *el-Ma'rife ve't-târîh* ve Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* isimli eserleri de kaynaklarımız arasında olacaktır.

5. Konuyla İlgili Çalışmalar

Türkiye'de, Arap dünyasında ve Hindistan alt kıtasında hadis kitâbeti ile ilgili hatırı sayılır miktarda çalışma yapılmıştır. Müsteşriklerin öteden beri bu hususa yönelerek çalışma yapması, konuya ilişkin ciddi eleştiriler getirmesi, İslâm âlemindeki hadis kitâbeti ve tedvînin tarihi seyri ile ilgili çalışmalara ivme kazandırmıştır.

Türkiye'de konuyla ilgili akademik çalışma yapan ilk isimlerden biri Talat Koçyiğit'tir. O, *Hadislerin Toplanması ve Yazı ile Tespiti* başlığıyla Tayyib Okiç'in danışmanlığında yapmış olduğu doktora tezini 1957 yılında sunmuştur. Giriş ve üç bölümden oluşan çalışma, hadis kitâbeti ve rivâyetinin mahiyetini ortaya koymak maksadıyla kaleme alınmıştır. Giriş kısmında Hz. Peygamber'in kitâbetle ilgili müspet ve menfi yöndeki rivâyetlerini ele alan müellif birinci bölümde, yazıya geçirilen sadaka hadisleri ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu bölümde üç isme ait rivâyetler ele alınmıştır. İkinci bölümde sahâbeden altı ismin hadis kitâbeti konu edilmiştir. Üçüncü bölümde tâbiûndan birkaç ismin kitâbeti zikredildikten sonra Zührî'ye ait kitâbet rivâyetleri zikredilmiştir.

Talat Koçyiğit'e ait çalışma kitâbet olgusuna dair temellendirmeler yapmaması, sahâbe ve tâbiûndan sınırlı sayıda ismin kitâbetini ele alması ve hicrî ikinci yüzyılda yaşayan isimlerden bahsederek kitâbeti ikinci yüzyılda da incelemeye tabi tutması yönüyle bizim çalışmamızdan ayrılmaktadır.

Fuad Sezgin, “*Buhârî'nin Kaynakarı*” isimli eserinin giriş kısmında, rivâyetler ışığında sahâbe ve tâbiûna ait kitâbet faaliyetini gözler önüne sermiştir. Kitabın daha sonraki bölümlerine temel teşkil eden bu rivâyetler, müellifin eser boyunca ortaya koyduğu tezi desteklemekte ve eserin ilerleyen bölümlerinde yeri geldikçe işlenmektedir.

Kitâbet konusu yüksek lisans tezi olarak da çalışılmıştır. Bu alanda Güray Yapar bir çalışma kaleme almıştır. *Hadislerin Yazılı Malzemeye Dönüşme Süreci* isimli çalışma, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde, Habil Nazlıgül danışmanlığında, 2005 yılında tamamlanmıştır. Çalışma 610 - 770 yılları ile sınırlanmıştır. Tez iki bölümden oluşmaktadır. Tez, hicrî birinci ve ikinci yüzyıldaki kitâbetle ilgili faaliyetler ışığında, hadislerin yazıya dönüşme sürecini değerlendirmeye almıştır. Giriş kısmında Hz. Peygamber'den önce ve sonra yazının durumu ile ilgili bilgiler verilmiştir. Çalışmanın birinci kısmında yazının yetersizliği konusunda alınan tedbirler, Hz. Peygamber'in ve sahâbenin yazıyla ilgili tutumundan bahsedilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise tedvin faaliyeti tahlil edilmiştir.

Bu çalışma sahâbe ve tâbiûnun hadis kitâbetini ayrıntılara inmeden genel hatlarıyla ele alması yönüyle çalışmamızdan ayrılmaktadır. Çalışma daha çok Hz. Peygamber dönemi hadis kitâbetini ve tedvîn faaliyetini ele almaktadır.

Rivâyet metodu olarak kitâbeti incelemeye tabi tutan Orhan Çinici, *Hadisin Tahammül ve Edası Bakımından Kitâbet* başlığıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde, Hikmet Atan danışmanlığında yürütülen tez 2018 yılında tamamlanmıştır. Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümü bizim çalışma alanımız olan kitâbetle ilgilidir. Diğer iki bölümde, bir rivâyet metodu olan kitâbetin çeşitleri, gelişimi ve Kütüb-i Sitte'deki kullanımı konu edilmiştir.

Hadislerin yazıya geçirilmesi konusunda oryantalistlerin düşüncelerini tahlil eden Ülker Çam, “Hadislerin Yazılı Rivâyeti Konusunda Oryantalistlerin Bakışı” başlığıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde, Cemal Ağırman danışmanlığında yürütülen tez 2019 yılında

tamamlanmıştır. Giriş ve iki bölümden oluşan tezin giriş kısmında sözlü ve yazılı rivâyet geleneği, Hz. Peygamber dönemi hadis kitâbeti rivâyetleri ve sahîfeler değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Birinci bölümde mütekaddimûn âlimlerinin konuyla ilgili değerlendirmelerini ele alan yazar ikinci bölümde oryantalistleri isim isim sıralamış ve onların konuyla ilgili düşüncelerini vermiştir. Yazar oryantalistlerin görüşleri ile ilgili değerlendirmelerde de bulunmuştur.

Türkiye dışında yapılan çalışmalar incelendiğinde karşımıza çıkan ilk isim Muhammed Hamidullah'tır (1908-2002). O, Hemmâm'ın sahîfesini ele aldığı eserde, İslâmiyet'ten önce ve sonra yazının durumu ve kullanımı ile ilgili önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Ayrıca hadis yazan sahâbileri isim isim incelemeye tabi tutmuştur. Eser, Kemal Kuşçu tarafından Türkçeye çevrilerek, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmâm İbn Münebbih* ismiyle neşredilmiştir.

Konuyla ilgili diğer bir çalışma Muhammed Acâc el-Hatîb'in *es-Sünnetü kable't-tedvîn* isimli tezidir. Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Eserde daha çok sünnetin önemi, sünnete yüklenen anlam, sahâbe ve tâbiûnun konuya göstermiş olduğu hassasiyet ele alınmıştır. Eserin dördüncü bölümü, bizim çalışmamızla yakından ilgilidir. Bu bölümde hadislerin yazılması, tedvîni incelenmiştir. Arapların İslâm'dan önce yazıyla olan münasebetleri, İslâm sonrası yazının durumu, bu bölümün girişi mahiyetindedir. Daha sonra sırasıyla Hz. Peygamber'in, sahâbenin ve tâbiûnun yazı lehindeki ve aleyhindeki görüşleri değerlendirmeye alınmıştır. Hadis yazan, sahîfe oluşturan, tedvîn için gayret gösteren isimler incelemeye alınmıştır. Bu bölümün sonunda hadislerin tedvîni etrafında oluşan görüşler ve bunlara sunulan itirazlar geniş bir şekilde işlenmiştir.

Hadis kitâbetine yönelik en kapsamlı eserlerden biri Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin (1937-2017) *Dirâsât fi'l-hadisi'n-nebevî ve târîhu tedvînih* isimli eseridir. Aslı doktora tezi olan bu eser dokuz bölümden oluşmaktadır. Çok önemli tespit ve değerlendirmelere yer veren bu çalışmanın dördüncü bölümünde, hadislerin yazı ile kaydı geniş bir şekilde tahlil edilmiştir. Hz. Peygamber'den başlayan ve hicrî ikinci yüzyılın ortalarına kadar değerlendirmeye tabi tutulan kitâbet konusu, dönemlere ayrılarak, isim isim incelenmiştir.

A'zamî'nin çalışması ile bizim araştırmamızın aynı konu etrafında şekillenmesi benzerliklerimizin ve farklılıklarımızın ifadesi konusunda ayrıntılı bir izah

gerektirmektedir. Öncelikle bizim çalışmamızın ana teması hicrî birinci yüzyıldaki hadis kitâbetidir. Yapacağımız tüm değerlendirme ve tespitler bu olguyu temellendirmek ve sınırlarını belirtmek içindir. Ancak A‘zamî’nin konusu sadece hadis kitâbeti değildir. Dokuz bölümden oluşan eserin dördüncü bölümü bizim ana konumuzla örtüşmektedir. Yaklaşık 700 sayfa olan bu eserin 70 sayfasında bizim çalışacağımız alanla ilgili tespitler yer almaktadır. Eserin geri kalan kısımlarında farklı hususlar işlenmektedir. O, kitâbetin yanında sünnet mefhumunu ve dindeki yerini, Hz. Peygamber dönemi hadis kitâbetini, tahammülü’l-ilmî, isnadı, hadislerin sıhhat değerini, hicrî birinci yüzyılın ötesinde varlık gösteren kitap ve nüshaları incelemeye tabi tutmuştur. Ortak işlenen hadis kitâbeti olgusunun sınırları da birbirinden farklıdır. A‘zamî hadis kitâbetini Hz. Peygamber’den başlatıp tebeu’t-tâbiîn tabakasına kadar götürmektedir. Bizim çalışmamızda Hz. Peygamber dönemi hadis kitâbetine çok yüzeysel olarak değinilecek, kitâbet konusundaki derin tahliller ve yoğunlaşmalar Hz. Peygamber sonrası hicrî birinci yüzyıl ile sınırlandırılacaktır.

A‘zamî’nin, sınırları geniş bir alanda çalışma yaptığını söylemekle beraber şunu da belirtmeliyiz ki onun incelediği kitâbet konusu bizim çalışma alanımızı da kapsamaktadır. Aynı alanda gerçekleştireceğimiz çalışmada A‘zamî’den farklı olarak şunlar yapılacaktır: Hicrî birinci yüzyıldaki hadis kitâbet faaliyetleri ve yaklaşımları tespit edilmeden önce yazı ve yazı malzemelerinin tarihi, gelişim evreleri, kullanım alanları ve konuyla ilgili teknik bilgiler geniş şekilde ele alınacaktır. Burada ortaya koyulacak olan sistematik, daha sonraki bölümlerde tespit edilen rivâyetlerin değerlendirilmesinde ve kitâbet faaliyetlerinin anlamlandırılmasında büyük ölçekli katkılar sunacaktır. A‘zamî, yazı ve yazının kullanımına dair küçük bilgilendirmeler yapsa da konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almaması ve yazı malzemelerinin tarihini, kullanım alanlarını çok sınırlı olarak işlemesi münasebetiyle biraz önce bahsi geçen kitâbetle ilgili anlamlandırmalara ve değerlendirmelere imkân vermemektedir.

A‘zamî tespit edilen rivâyetlerle ilgili olarak çoğu zaman açıklama ve izahlardan uzak, bir iki satırlık kısa malumat ortaya koymuştur. Bu, onun çok kapsamlı bir eser hazırlamasının ve sırf kitâbeti merkeze alan bir gaye taşımamasının neticesidir. Çalışmamızda kitâbeti tespit edilen isimlere ait rivâyetler birinci bölümde elde edilen veriler ışığında, rivâyetlerin imkân verdiği oranda izah edilecek, ayrıca bazı isimlerin rivâyet takipleri yapılacaktır. Yani çalışmamız sadece kitâbete müteallık rivâyetleri

tespit etmekle yetinmeyecek, bunları geniş şekilde yorumlayacaktır. Bu yaklaşım hicri birinci yüzyıldaki hadis kitabetine dair sistematığı ve bunun sonuçlarını görmemizi sağlayacaktır.

A‘zamî’nin çalışmasında kitâbetin varlığını ispat etmek şeklinde bir yaklaşımın varlığı kendisini ciddi anlamda hissettirmektedir. Bu durumu kitâbeti tespit edilen bir kısım isimlerde görmek mümkündür. Bazı isimlere ait tespit edilen kitâbet, o isimlerden uzak bir tarihte gerçekleşmiştir veya burada bir belirsizlik vardır. Ancak A‘zamî, bu isimleri kitâbeti tespit edilenler arasında sıralamaktadır. -Konuyla ilgili olarak Übey b. Ka‘b, Fâtımatu’z-Zehra, Ümmü’l-Mü’minîn Meymûne, Mu‘aza bint Abdillâh, Hind bint el-Hâris, Yahyâ b. Cezzâr maddelerine bakılabilir.- Ayrıca kitâbetle ilgili müspet söylemi ve uygulaması olan isimler sistematik bir şekilde incelendiği halde kitâbet aleyhinde düşüncesi ve uygulaması olan isimler aynı sistematiğe ele alınmamış ve yazı karşısındaki duruş geniş bir şekilde incelenmemiştir. Bizim çalışmamızda kitâbetin bir şahsa hamledilmesi için karine bulunmazsa bu durum belirtilecek veya o isim zikredilmeyecektir. Ayrıca kitâbet karşısında olan isimler ve karşı duruşun nedenleri geniş şekilde incelenecektir.

İmtiyaz Ahmed’in hazırladığı *Delâilü’t-tevsîki’l-mübekkir li’s-sünneti ve’l-hadis* isimli tez, konuyla ilgili hazırlanan önemli bir çalışmadır. Eser, hadislerin erken dönemlerde kayıt altına alındığını göstermek amacıyla hazırlanmıştır. İki kısma ayrılan eser, toplamda beş bölümden meydana gelmiştir. Birinci kısımda, iki bölümle sünnet ve hadis kavramları geniş bir şekilde izah edilmiştir. Eserin ikinci kısmı, hadis ve sünnetin erken kaydını ortaya koyan bölümlerden oluşmuştur. Yazının İslâm’dan önceki durumu, o dönemde yazının kullanım alanları üçüncü bölümde izah edilmiştir. Dördüncü bölümde tedvînin gecikme nedenleri, İslâmiyet’in doğuşu esnasında yazının durumu ve kullanımını işlenmiştir. Son bölümde hadis yazılan malzemeler geniş bir şekilde izah edilmiştir. Bu kısımdaki malzemeler rivâyetler yardımıyla etraflı bir şekilde ele alınmış, resmi ve gayri resmi hadis içeren tüm yazışmalar, sahâbe ve tâbiûnun konu hakkındaki gayretleri isim isim incelemeye tabi tutulmuştur. Yazı ve onun etrafında oluşan kültürel unsurları tahlil etmesi yönüyle bizim çalışmamızla benzer özellikleri buluna bu eser, hadis kitabetine ele alış şekli, konuyla ilgili ihtilafları anlamlandırması ve hadis kitabetini dönemdeki dinamiklerle bir bütün olarak değerlendirmesi açısından bizim çalışmamızdan farklıdır.

Münâzır Ahsen el-Geylânî'nin *Tedvînu hadis* isimli eseri, hadislerin erken dönemlerde kayda geçirilmesi ile ilgili önemli bir çalışmadır. Bölümlere ayrılmayan konular, başlıklarla birbirinden ayrılmıştır. Yaklaşık 350 sayfa olan kitabın son 150 sayfasında, kitâbetle ilgili yasaklık ifade eden rivâyetlerin anlamı ve ashabın hadis kitâbeti ile ilgili sergilemiş olduğu olumlu tutum tahlil edilmiştir.

Muhammed b. Matar ez-Zeharânî de konuyla ilgili önemli bir eser kaleme almıştır. *Tedvînü's-sünneti'n-nebeviyye neşetühü ve tetavvuruhu* isimli çalışma hicrî birinci yüzyıldan başlayarak, hicrî dokuzuncu yüzyıla kadar hadis tedvînini incelemeye tabi tutmuştur. Beş bölümden oluşan eser, sünnetin dindeki yeri ve selefin ona verdiği önemle başlamaktadır. İkinci bölümde, hicrî birinci ve ikinci yüzyıldaki tedvîn ve kitâbet ele alınmıştır. Diğer üç bölümde ise hicrî dokuzuncu yılın sonuna kadar sürdürülen tedvin faaliyetleri ele alınmıştır.

Konuyla ilgili diğer bir eser Muhammed Rızâ el-Hüseynî el-Celâlî'ye aittir. *Tedvînü's-sünneti's-şerîfe* isimli çalışma şia kaynaklarına yer vermesi itibariyle dikkat çekmektedir. Eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde hadisleri yazmaya cevaz veren görüşler ve cevazın nedenleri deliller ışığında sıralanmıştır. İkinci bölümde aynı sistem yazmayı yasaklayan görüşler için uygulanmıştır.

Batılı ilim adamları da hadis kitâbet konusunda önemli çalışmalar yapmışlardır. Hadis kitâbeti ile ilgili ilk müstakil çalışma yapan Aloys Sprenger'dir (1813- 1893). O, hadis kitâbetini Hatîb el-Bağdâdî'nin *Takyîdü'l-ilm* isimli eseri özelinde değerlendirmeye alarak "On the Origin and Progress of Writing Down Historical Facts among the Muselmans" isimli bir makale yayınlamıştır. Makale *Journal of the Asiatic Society of Bengal* isimli dergide 1856 yılında yayımlanmıştır.

Sprenger'den sonra Goldziher (1850-1921) de hadis kitâbeti konusunda çalışmalarda bulunmuştur. O, iki cilt halinde hazırladığı *Muslim Studies* isimli eserin ikinci cildinde hadis kitâbetini tahlil etmiştir. Goldziher'in konu ile ilgili görüşleri, *İslâm Kültür Araştırmaları* isimli eserin ikinci cildinde Türkçeye tercüme edilmiştir. 2019 yılında, iki cilt halinde basılan eserin çevirisini Muhammed Said Hatîboğlu ve Cihat Tunç yapmıştır.

Konuyla ilgili diğer bir çalışma Nabia Abbott'a (1897-1981) aittir. *Studies in Arabic Literary Papyri II* isimli eser müstakil olarak hadis kitâbetini konu edinmiştir. Eser iki bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümde hadislerin yazılması

hususundaki irade ve gelişim ortaya koyulmuştur. Eserin ikinci bölümünde 14 adet yazılı vesika içerikleriyle beraber incelemeye alınmıştır. Vesikalarla ilgili teknik bilgilere de yer verilmiştir. Abbott'un konuyla ilgili görüşleri Ali Karakaş'ın *Nabia Abbott ve Hadise Yaklaşımı* eserinde yaklaşık on sayfalık bir bölümde özetlenmiştir. Eser 2018 yılında İstanbul'da basılmıştır

BİRİNCİ BÖLÜM

KİTÂBET

Arapça bir kelime olan kitâbet, “کَتَبَ” fiilinin mastarı olup lügatte; yazı yazmak, yazı ile tespit etmek, yazışmak, hattatlık, kâtiplik gibi anlamlara gelmektedir.¹ Terim olarak; bir manaya delalet etmek üzere işitilen kelimelerin, harf denilen değişik şekil ve kalıplarla gösterilmesi demektir.² Bu yönüyle kitâbet, harflerin birbirine eklenmesidir.³

Hadis usulünde kitâbet sözcüğü farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu kullanımlardan biri, hadis tahammül metodunu ifade etmektedir. Hadis rivâyetinde kitâbet (mükâtebe); şeyhin huzurda bulunan ya da uzakta olan biri için hadis yazarak veya yazdırarak göndermesi şeklinde tanımlanmıştır.⁴

Hadis ilminde kitâbete yönelik diğer bir kullanım, onun hadise isnad edilerek “kitâbetü'l-hadis” şeklinde değerlendirmeye alınmasıdır. Bu kavram Hz. Peygamber'e ait her türlü söz, fiil, takrir ve hal olarak tanımlanan hadisin⁵ yazılmasıyla ilgilidir. Kitâbetü'l-hadis, Resûlullah ve sahâbe dönemindeki hadis yazma faaliyeti olarak da tanımlanmıştır.⁶ Bu faaliyet için aynı zamanda takyîdü'l-hadîs, takyîdü'l-ilm kavramları kullanılmıştır.⁷ Araştırmamızın konusu olan kitâbet bu kullanım ile ilgilidir.

Hadislerin ne zaman ve ne ölçüde yazıya geçirildiğini ele almadan önce araştırma yapacağımız dönemin kitâbete yönelik imkân ve şartlarını değerlendirmeye almak son derece önemlidir. Çünkü hadis kitâbetini mümkün kılan veya buna imkân vermeyen şartlar bu alandaki tespitlerle temellendirilecektir.

¹ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed, *Lisâni'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), “ktb”, 1/698; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, thk. Abdülfettâh el-Helv (Kuveyt: Tab'atü'l-Kuveyt, 1418/1997), 4/100.

² Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasan el-Hadramî, *Mukaddime*, thk. Abdullah Muhammed ed-Derviş (Şam: Dâru Ya'rub, 2004), 2/119.

³ Ebû'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, thk. Nizâr Mustafa el-Bâz (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Baz, 1430/2000), 1/546.

⁴ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *el-İlmâ'*, thk. Seyyid Ahmed Sakar (Kahire: Dâru't-Turâs - Tunus: Medresetü'l-Atîke 1379/1970), 83-84; Ebû 'Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehzürî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*, thk. Nureddin Itr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 173.

⁵ Cemâleddin el-Kâsimî, *Kavâ'idü't-tahdîs*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 61; Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 93.

⁶ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 151.

⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, thk. Sa'd Abdülğaffâr Ali (Kahire: Dâru'l-istikâmet, 1429/2008), 7; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 292; Ahmet Yücel, “Kitâbet” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/81.

1.1. Arap Yazısının Kaynağı

Hicrî birinci yüzyıldaki hadis kitâbetinin boyutlarını tespit edebilmek, öncelikle söz konusu dönemde kullanılan yazının menşei ve keyfiyetini ortaya koymakla mümkündür. Yapılan çalışmanın doğru sonuçlara ulaşabilmesi için bu durum son derece önemlidir. Çalışmanın bu kısmında Arapların yazıyı ne zaman kullanmaya başladıkları, hangi alfabeyi kullandıkları, yazı ile nasıl bir ilişki içerisinde oldukları gibi konular değerlendirmeye alınacaktır. Ancak araştırma bütün bir Arap Yarımadası'nı ve tüm Arap kavimlerini içine alacak ölçüde olmayacak, özellikle Kur'ân'ın nazil olduğu Hicaz bölgesinde, Mekke ve Kureyş özelinde olacaktır.

Arap dilinin çıkış noktası ve gelişimi gibi hususlar, tarihin karanlık köşelerinde kalmış ve üzerindeki bilinmezlik perdeleri tam olarak kaldırılamamıştır. Konu rivâyet merkezli bir yaklaşımla incelendiğinde, birbiriyle çelişen bol miktarda malzemeyle karşılaşmaktadır. Bu müşkil durumu izah edip ilmi sonuçlara ulaşmak, Arap Yarımadası'nın güney ve kuzeyinde medeniyet kurup yaşayan akvamin incelenmesi ile mümkün olacaktır. Dönemin kültür ve medeniyet merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılar, ilmi çalışmalar ve buralarda bulunan yazıların diğer yazılarla mukayesesi, konu hakkındaki en sağlam ve güvenilir sonuçları ortaya koyacaktır. Konuyla ilgili dikkat çekici husus, şimdiye kadar yapılan kazıların ve ilmi çalışmaların genelde müsteşrikler tarafından yapılmış olmasıdır.⁸

Arapça kadim kaynaklar, Arap yazısının tevkifi olduğunu, yani ilâhî kaynaklı olduğunu bildirir. Bu kaynaklarda geçen bir kısım rivâyetlerde yazı, Hz. Âdem'e nisbet edilir. Hz. Âdem, vefatından üç yüzyıl önce yazıyı bulmuş, kil tabletler üzerine yazı yazmış ve onları pişirmiştir. Daha sonra meydana gelen Nuh tufanı ile bu malzemeler kaybolmuş ve her kavim kendi yazısını bulup kullanmıştır.⁹ Başka bir rivâyette Arap dilini ve yazısını ilk bilen Hz. İsmâil'dir. Daha sonra bu dil ve yazı oğullarına geçmiştir.¹⁰ Arap dilinin kaynağına yönelik değerlendirmelerde bu rivâyetler çok da kabul görmemiştir. Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda, Arap yazısı ile ilgili tercih edilen görüşleri şu şekilde sıralayabiliriz.

⁸ Mahmûd Abbâs Hammûde, *Tatavvuru'l-kitâbeti'l-hattiyeti'l-Arabiyye* (Kahire: Dâru'n-Nehdeti's-Şark, Dâru'l-Vefâ, 1421/2000), 29-38.

⁹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, 1417/1997), 14.

¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990), 2/602.

1- Süryânîce'den etkilenecek ortaya çıkmıştır ve onun bir parçasıdır.

2- Enbâr ve Hîre'deki hatlardan etkilenmiş ve buralardan alınarak Hicaz bölgesinde kullanılmaya başlanmıştır.

3- Güney Arabistan'da ortaya çıkan Himyer asıllı “Müsned” yazısından alınarak türetilmiştir.¹¹

Rivâyetler ve genel kabullerle desteklenen bu yaklaşımların dışında bir de ilmi çalışmaların ve arkeolojik faaliyetlerin şekillendirdiği bir görüş daha mevcuttur. Arap yazısının Nebâtça kaynaklı olduğuna vurgu yapan bu yaklaşım, genelde müsteşriklerin ve son dönem Arap âlimlerinin ileri sürdüğü ilmi ve tarihi delillerle desteklenmektedir. Konuyla ilgili ilmi delillerinden bahsetmeden önce yukarıdaki üç görüş hakkındaki iddiaları ve bunların etrafında oluşan eleştirileri incelemek daha isabetli olacaktır.

Arap yazısının Süryânî kaynaklı olduğunu ifade eden görüşle ilgili olarak¹² şu değerlendirmeler yapılmıştır: Aynı kökten türeyen iki dilin elbette benzer harfleri ve kuralları olmalıdır. Ancak aynı kökten beslenen dillerde, iki dil arasındaki bağ, küçük benzerliklerden daha ziyade, ileri boyutta bir yakınlık ve toplumlar arası kültürel etkileşimi gerekli kılan faaliyetler gerektirmektedir. Hepsinden de önemlisi etkileşimi ortaya koyan tarihi vesika ve kitâbeler bularak, kaynaklığa delil olacak somut veriler tespit etmek gerekmektedir. Bu bakış açısıyla konu incelendiğinde bahsi geçen bir yakınlık veya kültürel faaliyet tespit edilememiştir. Sonuç olarak Arap yazı dilinin Süryânîce'den etkilenmediği veya ondan kopan bir parça olmadığı görülmektedir.¹³

Arap yazısının Hîre ve Enbâr asıllı olması görüşüyle ilgili değerlendirmelerde bulunmak için öncelikle bu iki şehir hakkında bilgilendirme yapılmalıdır. Bu şehirler Irak toprakları içerisindedir. Irak'ın İslâm öncesi en önemli şehirlerinden biri olan Hîre, ülkenin güneyinde yer alan Kûfe ve Necef şehirlerine yakındır. Hîre, Arap kavimlerinin kurduğu beylikler sayesinde Bizanslar ve Sasaniler ile etkileşim içinde olmuştur. Ayrıca Mekke'deki Kureyş kabilesi ile ciddi ilişkiler geliştirmiştir. Kureyşten Hakem b. Ebi'l-

¹¹ Hammûde, *Tatavvuru'l-kitâbeti'l-hattiyeti'l-Arabiyye*, 38; Salâhuddîn Müneccid, *Dirâsât fî târihi'l-hatti'l-Arabî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1399/1979), 12.

¹² Ebû'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 45; Hammûde, *Tatavvuru'l-kitâbeti'l-hattiyeti'l-Arabiyye*, 52; Müneccid, *Dirâsât fî târihi'l-hatti'l-Arabî*, 12.

¹³ Gânim Kadvurî el-Hamed, *Resmü'l-mushaf dirâseten luğaviyyeten târihiyyeten* (Bağdad: el-Licnetü'l-Vataniyye, 1403/1982), 35; Halil Yahyâ Nâmî, “Aslü'l-hatti'l-Arabî ve târihi tatavvurihi ilâ mâ kable'l-İslâm”, *Mecelletü Kulliyeti'l-Edeb Câmî'atu Kahire* 3/1 (1935), 4; Hammûde, *Tatavvuru'l-kitâbeti'l-hattiyeti'l-Arabiyye*, 38; Müneccid, *Dirâsât fî târihi'l-hatti'l-Arabî*, 12.

As b. Ümeyye'nin (ö. 31/651) Hîre'den ıtriyat getirip sattığı, Hz. Ömer'in (ö. 23/644) İslâm'dan önce Hîreli Ka'b b. 'Adiyy (ö. 25/646) ile ortaklık yaptığı bilinmektedir.¹⁴

Şekil 1.1

Hîre ve Enbâr

Hîre'de kurulan panayırlara Suriye, Yemen, Hicaz, Bahreyn, Umman ve İran gibi ülkelerden yabancı tüccarların geldiği, şehirde tüccarlara ait çok sayıda ticarethane bulunduğu bilinmektedir. Hîre şehri bu yönüyle siyasi, sosyal, ekonomik ve dini bir merkez konumundadır. Ayrıca önemli bir birikime ve kültürel zenginliğe sahiptir.¹⁵ Enbâr şehri de bugünkü Remâdi şehri yakınlarında, Felluce'nin 5 km kuzeybatısında kurulmuştur. Enbâr Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki Saklaviye Kanalı'na yakın bir yerdedir.¹⁶ Buna göre Mekke ahalisinin yazıyı Irak'tan alması uzak bir ihtimal değildir. Irak'ta yazmayı öğretmek için kiliselerle birlikte eğitim veren farklı yapılanmaların varlığı da bilinmektedir. Mekkeliler ile Irak Araplarının Enbâr ve Hîre üzerinden gerçekleştirdikleri ticari faaliyetler, onların yazı konusunda da bir etkileşim içinde olduklarını düşündürmektedir.¹⁷

¹⁴ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 5/449; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru's-Sâkî, 1422/2001), 14/96; M. J. Kister, "el-Hîre", çev. Ali Aksu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (Haziran 2005), 31.

¹⁵ Abdülhalik Bakır, "Erken Orta Çağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmalar Merkezi Dergisi* 6/2 (Temmuz 2008), 31.

¹⁶ Abdülazîz ed-Dûrî, "Enbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayınları, 1995), 11/171.

¹⁷ Ali, *el-Mufasssal*, 15/169.

Arap yazısının Irak kaynaklı olduğu yönündeki yorumların yanında, bunun aksi istikametinde görüşler bulmak da mümkündür. Konuyla ilgili değerlendirmeler şu şekildedir: Hîre'nin bir kültür merkezi olduğu tarihi bir gerçekliktir. Yazı da pekâlâ bu kültürün bir ürünü olabilir. Ancak Hîre'de Hıristiyanlık hâkimdi. Mekke'de yaşayan Araplar, Hîre'den etkilenerek bir yazı geliştirmiş olsaydılar, bu yazı o dönemki dini metinlerde kullanılan Süryânîce olurdu.¹⁸ Ayrıca ne Hîre'den ne de Enbâr'dan yazı anlamında bir kalıntı bize ulaşmış değildir. Yazılar arasında karşılaştırma yaparak, birinin ötekinden kaynaklandığını ortaya koyan hiçbir somut veri yoktur. Ayrıca Mekke ve Hîre arasında yazıyı taşıyacak çok güçlü bağ, ticari ilişki vs. söz konusu değildir.¹⁹

Bu durumda Arap yazısının Irak menşeli olması konusunda birbirinin tersi iki görüşten bahsetmek mümkündür. Ancak biraz önce dipnotta adı geçen *el-Mufasssal* yazarı ünlü tarihçi Cevad Ali, Irak'ta yaşayan Hıristiyanların, Arapçanın aslı sayılan Nebâtçayı ve Ârâmîceyi kullandıklarını ifade etmiştir. Yazar bu tespiti yaptıktan sonra, Hîreli Hıristiyan tebliğcilerin dinlerini yaymak için Mekke'ye, Dûmatu'l-Cendel'e ve Arap Yarımadası'nın değişik yerlerine gidebileceğini belirterek yazıdaki Irak etkisinin mümkün olabileceğini gözler önüne sermiştir.²⁰ Ancak şu husus dikkatlerden kaçmamalıdır: Bu yorumda Irak etkisiyle Mekke'ye taşınan dil Süryânîce veya Cezm değildir. Burada Ârâmîce ve Nebâtçanın etki alanını ortaya koyan bir anlatım söz konusudur.

İslâm tarihi kaynaklarında da yazının Hîre ve Enbâr üzerinden naklolunduğuna dair rivâyetler bulunmaktadır. Bu rivâyetlerden birini Belâzürî (ö.279/892), İbnü'l-Kelbî'den (ö. 204/819) rivâyetle şu şekilde aktarmıştır: “*Tay kâbilesinden Murare b. Murre, Eslem b. Sidre ve Âmir b. Cidre isminde üç kişi Bekka'da bir araya geldiler. Süryânî harflerinden kıyaslama yaparak Arap harflerini ortaya koydular. Enbârlılardan bazıları da bu isimlerden yazıyı öğrendi. Hîreliler de Enbârlılar'dan yazıyı öğrendi. Daha sonra Dûmetü'l-Cendel Meliki Ukeydir b. Abdülmelik'in kardeşi Bişr b. Abdilmelik -ki o Hıristiyandır- Hîre'ye geldi ve bir müddet kaldı. Orada kaldığı sürede Hîreliler'den yazıyı öğrendi. Yazıyı öğrenen Bişr bazı işler için Mekke'ye gitti. Orada Süfyân b. Ümeyye ve Ebû Kays b. Menaf ile dostluk kurdu. Arkadaşları onu yazarken*

¹⁸ Nâmî, *Aslü'l-hattî'l Arabî*, 103.

¹⁹ Müneccid, *Dirâsât fî târihi'l-hattî'l-Arabî*, 12; Hammûde, *Tatavvuru'l-kitâbeti'l-hattiyeti'l-Arabiyye*, 38.

²⁰ Ali, *el-Mufasssal*, 15/169, 170.

gördüler ve Bişr'den kendilerine de yazı öğretmesini istediler. Bişr onları geri çevirmedi, yazıyı öğretti. Daha sonra Süfyân b. Ümeyye ve Ebû Kays ticaret için Bişr ile Tâif'e gitti. Orada Geylan b. Seleme onlarla dostluk kurdu ve yazıyı öğrendi. Bişr daha sonra dostlarından ayrılarak Mudar'a gitti. Orada 'Amr b. Zurâre kendisinden yazıyı öğrendi. Bişr Mudar'dan da ayrıлып Şam'a gitti. Burada da kendisinden yazı öğrenen insanlar oldu.”²¹ İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) de bu rivâyeti bazı farklılıklarla İbn Abbâs'tan (ö. 68/688) rivâyet etmiştir. Konunun girişinde de meselenin ihtilafli olduğuna vurgu yapan müellif, bununla ilgili farklı rivâyetler nakletmiştir. Ancak o, Belâzürî'nin bahsettiği, Mekke ve civarındaki şehirlere yazının gelmesini sağlayan isimleri zikretmemiştir.²² Rivâyetlerin bir benzeri de İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mukaddime*'sinde geçmektedir. O, Arap yazısının Tebâbia devrinin en parlak dönemlerinde olgunluk derecesine ulaştığını ve Himyerî yazısı olarak isimlendirildiğini rivâyet etmiştir.²³ Yine onun bildirdiğine göre; bu yazı Himyer'den Hîre'ye, oradan da Kureyş ve Tâif'e ulaşmıştır. Harb b. Ümeyye de Hîreli Eslem b. Sidre'den bu yazıyı öğrenmiştir.²⁴

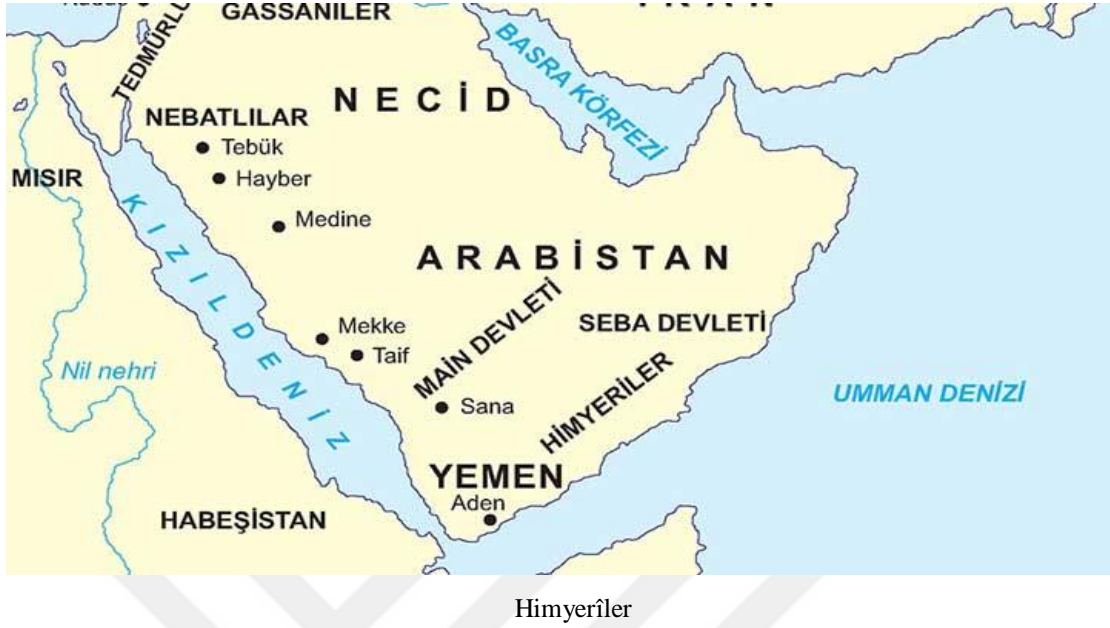
²¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 453.

²² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 14.

²³ Himyerîler İslâmiyetten önce Güney Arabistan'da kurulan en güçlü devletlerden biridir. M.Ö. 115 senesinde Yemen'in Zafar kentinde kurulmuştur. Tarım ve ticaretle uğraşmanın yanında savaşçı yönleriyle bilinen Himyerîler, diğer Arap toplulukları arasında ön plana çıkmışlardır. Yazılı kültüre geçmiş olmaları, Himyerîleri İslâm öncesi Arap kültürü açısından ayrıcalıklı kılmıştır. Yaklaşık 640 yıl Yemen'e hâkim olan bu devlet, yarımada dışında da varlık göstererek İslâm öncesi Arap tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Himyerîlerin hâkimiyet devri iki dönemde ele alınmaktadır. Dördüncü yüzyılın başına kadar devam eden dönem feodalite olarak değerlendirilirken dördüncü yüzyılın başından 525 yılına kadar devam eden döneme “Tebâbia Devri” adı verilmiştir. Hükümdarlarına “Tübbâ” denmesi sebebiyle bu şekilde adlandırılan dönemde, İbn Haldûn'un bahsettiği Arap yazısıyla ilgili gelişim meydana gelmiştir. (Halil Ortakçı, “Himyerîler”, *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2 (2017), 93; Hüseyin Algül, “Himyerîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/62.)

²⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/120.

Şekil 1.2

Yazının Hîre ve Enbâr (Irak) üzerinden geldiğine kaynaklık eden bu rivâyetler farklı anlatım ve ayrıntılarla kaynaklarda yer almıştır. Rivâyetlerden bir kısmı Hîre ve Enbâr'ı yazının kaynağı gösterirken, diğer bir kısmı da adı geçen şehirleri, yazının Mekke'ye geldiği güzergâh olarak anlatmıştır. Yazının menşei ve intikali ile ilgili önem arz eden bu bilgiler birtakım eleştirilere maruz kalmaktadırlar. Rivâyetler arası farklılıkların sebep olduğu çelişkili durumların yanında, yazının ortaya çıkış süreci ile ifade edilen gelişim süreci, izahı güç durumlara neden olmaktadır. Yani yazı birkaç kişinin bir araya gelerek, gördükleri bir eksiklik üzerine keşif veya icad edilecek bir unsur değildir. Yazı kültürel bir öğedir. Böyle bir kültürel unsurun icadı, gelişimi, intikali ani oluşacak bir durum değil, uzun bir süreçtir. Birkaç kişinin çabasının ötesinde, üst üste koyulan tecrübe ve birikimlerle şekillenen ve zamanla zenginleşen bir yapıya sahiptir. Ancak buradaki anlatımlarda durum bu minval üzere değildir.

Konuyla ilgili rivâyetlerde b. Abdilmelik ile ilgili izahı güç olan bir duruma İbrahim Cum'a şu şekilde dikkat çekmiştir: *Yazı Bişr sayesinde Mekke, Tâif, Mudar, Şam ve birçok yere yayılmıştır. Rivâyetlerdeki anlatımlarda o, kendisini yazının gelişimine ve yayılmasına adayan bir gezgindir. Yazı ile ilgili üstlendiği misyon, adanmış bir hayat tarzı ortaya koymasını gerektirmektedir. Ancak tarihi verilerden ulaşılan bilgilere göre o, Dumatu'l-Cendel Meliki'nin kardeşidir ve hayatı refah içinde*

geçmiş bir aristokrattır. Yazı için kendisini adanmış, diyar diyar gezip zahmetlere katlanmış bir şahsiyet değildir.²⁵

Bişr'den hareketle izah edilmesi gereken diğer bir sorun, olayın yaşandığı tarihle ilgilidir. Bu zat Ükeydir'in (ö. 12/633) kardeşi ise İslâm'dan az bir zaman önce yaşamış olması gerekiyor. Ancak buradaki veriler ışığında Arap yazısının icadı milâdî altıncı yüzyılın sonuna tekabül eder ki bu yanlıştır. Çünkü ilerideki sayfalarda izah edeceğimiz üzere milâdî 512 yılına ait Zebed Kitâbesi'ndeki Arapça yazılar, Arap alfabesinin altıncı asırda doğduğu fikrini çürütmektedir.²⁶

Yazının kaynağı ile ilgili rivâyetler dikkatle incelendiğinde, bunlardan bir kısmının Arap yazısının ortaya çıkışını ele aldığı görülecektir. Ancak başka rivâyetlerde aynı olaylar, yazının Mekke'ye intikalini anlatmak için kullanılmıştır. Ayrıca buradaki yazılar birbirinden farklıdır. Yazının ortaya çıkışını konu eden rivâyet Arap yazısının Süryânîce'den kıyasla ortaya çıktığını belirtirken, yazının Mekke'ye intikalini anlatan rivâyet, yazının aslının Himyerî olduğunu, yani Müsned olduğunu ifade etmiştir. İki durum için de farklı sıkıntılar söz konusudur. Yapılan araştırmalar gösteriyor ki Süryânî yazısı Arap yazı dilinin ortaya çıkışında bir aşama değildir, onun ortaya çıkışında bir etkisi yoktur.²⁷ Ayrıca konuyla ilgili yapılan değerlendirmelerde, yazıyı icad eden şahısların isimlerine dikkat çekilmiş, bunların Sidre, Cidre, Murre şeklinde ifade edildiği, kelimelerin isimden çok kafiyeli sözlere benzediği ifade edilmiştir. İsimlerin kafiyeli şekilde sıralanması, rivâyetin doğal bir anlatım olmadığını, kasti bir müdahale ile oluştuğunu düşündürmektedir.²⁸

Konuyla ilgili belirtilmesi gereken diğer bir husus, Arap yazısının Himyer asıllı Müsned yazısından türediği iddiasıdır. Yapılan araştırmalarda Arapların tarih boyunca temelde iki hat kullandığı görülmektedir. Bunlardan biri güneyde yaşayan Arapların kullandığı Müsned, diğeri kuzeyde yaşayan Arapların kullandığı, Kur'an'ın kitâbetine kaynaklık eden yazıdır.²⁹

²⁵ İbrâhim Cum'a, *Kıssatü'l-kitâbeti'l-Arabiyye* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1948), 13,14.

²⁶ el-Hamed, *Resmü'l-mushaf*, 35; Ali Aktan, "Arap Yazısının Doğuşu, Gelişmesi ve İslâm Yazısı Haline Gelmesi", *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 2/6 (Ocak 1988), 63.

²⁷ el-Hamed, *Resmü'l-mushaf*, 36.

²⁸ Cum'a, *Kıssatü'l-kitâbeti'l-Arabiyye*, 14.

²⁹ el-Hamed, *Resmü'l-mushaf*, 38.

Müsned'in nasıl türediği, başlangıcının nasıl olduğu açık değildir. Bazı görüşler onun Fenike dilinden türediği yönündedir.³⁰ Arapların bu yazıyı Hz. Hud'a nisbet etmesinden dolayı ona bu ismin verildiği de rivâyet edilmiştir.³¹ Yapılan kazılarda bu yazının çok geniş bir coğrafyaya yayıldığı görülmüştür. Yemen ve Arap Yarımadası'nın yanında Mısır, Yunan Adaları ve Irak çevresinde bu yazının kalıntılarına ulaşılmıştır. İslâm'dan önce Müsned yazısının Arap Yarımadası'nın bütününde görüldüğü tespit edilmiştir.³² Yapılan değerlendirmelerde bu yazıya Arapların ilk ve asıl yazısı denilmiştir. Hıristiyanlığın Araplar arasında yayılmasıyla bu yazının eserleri kaybolmuştur, çünkü doğu kiliseleri Ârâmî alfabesini kullanmışlardır. Kilisenin etkinliği arttıkça Müsned'in kullanımı azalmıştır. Ârâmî alfabesi daha kolay ve kullanışlı bir yazı olduğu için kolayca yayılmıştır. Ancak bu alfabe Müsned'i tamamen ortadan kaldıramamış ve Müsned'in etkileri beşinci yüzyıla kadar devam etmiştir.³³

Kaynaklardan Müsnedle ilgili yaptığımız araştırmalara göre bu alfabe 29 harften oluşmaktaydı, harfler diğer Sami dillerinin alfabesine benziyordu. Hareke, şedde ve sükûn alameti bulunmazdı. Şedde gereken yerde harfler iki defa yazılırdı. Harfler kelime içinde birbirilerinden ayrı yazılır ve yukarıdan aşağıya doğru sıralanır, sağdan sola veya soldan sağa okunurdu. Harfler kelimenin başında ortasında veya sonunda aynı şekilde yazılırdı. Alfabe sessiz harflerden meydana gelirdi.³⁴ Tarihi kalıntılar üzerinde bulunan Lihyanî, Semudî ve Safevî gibi lehçeler de Müsned'den çok farklı değildi, birçok yönden ona benziyolardı.³⁵ Arap Yarımadası'nın kuzeyinde bulunan lehçelere ait kalıntılar erken dönem Arap yazısının kaynağını göstermesi adına çok önemlidir. Kalıntıların hepsinde kullanılan yazı Müsned'e benzemektedir. Ancak bunlar günümüze ulaşan câhiliye dönemi şiirlerinin ve Kur'ân'ın yazı dili değildir.³⁶

Bazılarına göre de Müsned tek bir yazı türü değildir, lehçe diye adlandırılan her bir hat türü onun farklı çeşitleridir.³⁷ Kaynaklarda Arapların kullandığı diğer bir yazı

³⁰ el-Hamed, *Resmü'l-mushaf*, 39.

³¹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ* (Kahire: Matb'âtü'l-Emiriyye, 1332), 3/13.

³² el-Hamed, *Resmü'l-mushaf*, 38; Ali, *el-Mufasssal*, 15/202.

³³ el-Hamed, *Resmü'l-mushaf*, 38; Ali, *el-Mufasssal*, 15/153.

³⁴ Muhammed Suheyl Takkûş, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1430/2009), 109.

³⁵ el-Hamed, *Resmü'l-mushaf*, 40.

³⁶ Hammûde, *Tatavvuru'l-kitâbeti'l-hattiyeti'l-Arabiyye*, 38

³⁷ Hıfînî Nâsîf, *Hayatu'l-luğati'l-Arabiyye* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1423/2002), 67.

türünün de Cezm yazısı olduğunu belirtmiştir. Cezm diye adlandırılmasının sebebi bu yazının Müsned'den koparılmış bir parça olmasıdır.³⁸

Müsnedle ilgili dikkat edilmesi gereken diğer bir husus, kullanıldığı coğrafya ile ilgilidir. Bu hat Güney Arapları arasında kullanılmış ve gelişmiştir, ancak Kuzey Arapları için böyle bir durumdan bahsetmek mümkün değildir. Kuzeyde bireysel veya bölgesel bazı kullanımlar olsa bile, genele teşmil edilecek bir durum söz konusu olmamıştır. Kuzey ve Güney Arabistan arasında iletişim yolları olmasına rağmen kuzeyde Müsned'le ilgili bir kullanım yaygınlığı olmamıştır. Çünkü İslâm'dan önce Yemen devletleri, kültürleri ve yazıları ile çöküşe geçmiş ve dolayısıyla Müsned ve lehçeleri zayıflamıştır. Bu zayıflamada yazının kısırlığı, resmetmekteki zorluklar da etkili olmuştur. Kuzey Arap Yarımadası'ndaki Ârâmî yazısı, esnekliği ve yazmadaki kolaylığı ile Müsned'den ayrılmıştır. Bu durum Ârâmî yazısının karşısında Müsned'in çöküşünü açıklamaktadır.³⁹

Müsned'le ilgili tespitlerden sonra bu yazının Araplar arasında kullanılmadığını veya Arap yazı kültürüne kaynaklık etmediğini söylemek mümkün görünmüyor. Bununla beraber Kuzey Arapları arasında çok yayılmadığını, daha çok Güney Arapları arasında yaygın olduğunu, lehçeleri itibariyle de kısmen Kuzey Arapları arasında kullanıldığını söyleyebiliriz. Ancak Kur'ân Arapçası ve câhiliye döneminde kullanılan yazı açısından olaya bakıldığında, Yemen asıllı Müsned ile bu yazının arasında ciddi farklılıklar vardır. İki yazı dili arasındaki farklılıklar Müsned'in günümüzde kullanılan Arapçaya ya da en azından Kur'ân Arapçasına kaynaklık etmesine imkân vermemektedir.⁴⁰

Arap yazısının kaynağına yönelik rivâyetler üzerinden yapılan değerlendirmeler bir tarafa bırakıldığında, geriye Arap yazısının Nebât kökenli olduğunu ifade eden görüş kalmaktadır.⁴¹ Genellikle son yüzyıldaki çalışmalarla ortaya çıkan, arkeolojik çalışmalarda bulunan kalıntılarla desteklenen bu görüş, somut verilere ve dillerin karşılaştırması ile elde edilen ilmi sonuçlara dayanması yönüyle diğer görüşlerden ayrılmaktadır.

³⁸ Ali, *el-Mufasssal*, 15/153.

³⁹ el-Hamed, *Resmü'l-mushaf*, 46.

⁴⁰ Cum'a, *Kıssatü'l-kitâbeti'l-Arabiyye*, 9; Müneccid, *Dirâsât fi târihi'l-hatti'l-Arabî*, 13; el-Hamed, *Resmü'l-mushaf*, 32; Hammûde, *Tatavvuru'l-kitâbeti'l-hattiyeti'l-Arabiyye*, 38; Ali, *el-Mufasssal*, 15/168.

⁴¹ Nâsiruddîn el-Esed, *Masâdiru'ş-şi'ri'l-câhilî* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1408/1988), 24; Eymen Fuâd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyi'l-mahtût ve ilmü'l-mahtûtât* (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye el-Lübânîyye, 1418/1997), 65.

Nebâtların kim olduğu ve kendilerine bu ismin niçin verildiği hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Ancak onların Arap olduklarına ⁴², Şam'ın güneyindeki Petra şehrini merkez edindiklerine, ticaret ve ziraatla uğraştıklarına dair sağlam veriler mevcuttur.⁴³ Yaygın kanaate göre bedevî Arap kavimlerinden bir kısmı, kendi bölgelerini bırakarak Yemen, Suriye, Havrân ve Orta Fırat vadileri gibi zengin ve mamur yerlere göç etmişlerdir. Göç ettikleri yerlerdeki güzellikler ve imkânlar zamanla onları bedevîlikten çıkarıp medeni bir hale getirmiştir.⁴⁴ Hayvanlarına verimli otlaklar bulmak gayesiyle bu coğrafyaya gelen kavimler, karşılaştıkları cazip imkânlar sayesinde burada kalıcı hale gelmişlerdir. Kısa bir müddet sonra bölgenin ticaret için de çok uygun olduğunun farkına varan Araplar, buraları tamamen yurt edinmişlerdir.⁴⁵ Etraftaki büyük güçlerin çekişmelerinden ve zafiyetlerinden faydalanan bu kavimler, gelişmeye ve güçlenmeye fırsat bulmuşlar, ticaret yaparak zenginleşmişlerdir. Savaşlarda elde ettikleri başarılar onları önemli bir konuma yükseltmiştir. Bunlar zamanla kendi bölgelerinde güç odağı haline gelmişlerdir. Bu kavimlerden biri de Şam'ın güneyinde yer alan Petra'yı kendilerine başkent yapan Nebât Krallığı'dır. Yaklaşık beş asır varlığını devam ettiren krallık, özellikle ticari yollar üzerinde olması açısından büyük bir öneme sahip olmuştur.⁴⁶ Nebâtlar Ârâmî coğrafyasına saldırarak kültürlerini onların kültürü üzerine inşa etmişlerdir. Yazı dili olarak Ârâmîceyi kullanmışlar ve zamanla kendileri için bu dilden türeyen Nebât dilini geliştirmişlerdir. Bu arada günlük işlerinde Arapçayı kullanmaya devam etmişlerdir.⁴⁷ Bazı ilim adamlarına göre, İslâm'ın ilk geldiği dönemlerdeki Kureyş Araplarına ve diğer Hicaz kabilelerine en çok benzeyen millet Nebât Krallığında yaşayan halktır. Gerek şahıs isimlerinde gerek ilâhlarına verdikleri isimlerde gerek de kullanılan alfabede bunları görmek mümkündür.⁴⁸

Nebâtlar ticaretle uğraşmalarının zaruri sonucu olarak yazıyla meşgul olmuşlardır. Kültür ve medeniyette ilerledikçe Ârâmîceden türettikleri Nebâtça gelişim göstererek güzelleşmiş ve kendine has özellikler geliştirmiştir. Bu hat köşeli harfler

⁴² Halil Yahyâ Nâmî, *el-Arabu kable'l-İslâm* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif), 20.

⁴³ İhsan Abbâs, *Târîhu Devleti'l-Enbât* (Amman: Dârü's-Şuruk, 1407/1987), 17-23. Nebâtların kurulduğu bölgeyi haritadan görmek için bkz. Şekil 1.1.

⁴⁴ Cum'a, *Kıssatü'l-kitâbeti'l-Arabiyye*, 15.

⁴⁵ İhsan Abbâs, *Târîhu Devleti'l-Enbât*, 23.

⁴⁶ Cum'a, *Kıssatü'l-kitâbeti'l-Arabiyye*, 16.

⁴⁷ Hammûde, *Tatavvuru'l-kitâbeti'l-hattiyeti'l-Arabiyye*, 39.

⁴⁸ Ali, *el-Mufasssal*, 3/14.

içermesiyle Ârâmîceye benzerken dairesel şekiller barındırmakla ondan uzaklaşmıştır. Bu değişim yavaş yavaş onu Ârâmî yazısından çıkarıp câhiliye döneminde kullanılan Arap yazısına çevirmiştir.⁴⁹ Nebât Krallığı milâdî ikinci yüzyılda yıkılmasına rağmen Araplar bu yazıyı kullanmaya devam etmişlerdir. Kuzeydeki Araplar yaklaşık üç asır Nebât alfabesini kullanmaya devam etmişlerdir.⁵⁰ Milâdî beşinci yüzyıla gelindiğinde Nebât yazısı bitme durumuna gelmiş ancak onun ruhu câhiliye dönemi Arap yazısında dirilmiştir.⁵¹

Yukarıdaki bilgilerden hareketle bölgenin yazı dili için üç aşama ifade edilebilir:

1. Ârâmî alfabesinin kullanıldığı Ârâmîce aşaması,
2. Köşeli olan Ârâmî yazısından dairesel şekilleri bulunan Nebât yazısına geçiş aşaması,
3. Nebât yazısının sona erdiği ve bilinen Arap yazısı haline dönüştüğü olgunluk aşaması.⁵²

Câhiliye dönemi yazı dilinin ve Kur'ân Arapçasının hangi aşamalardan geçerek bilinen haline ulaştığını ifade eden tespitler, arkeolojik çalışmalar sonucu bulunan kitâbe ve kalıntılarla desteklenmektedir. Elde edilen tarihi veriler bu tespitleri ilmi temellere oturtmaktadır. Kalıntılara ait görseller ve açıklayıcı bilgiler durumu daha iyi anlamamıza sebep olacaktır.

Elimizdeki en eski tarihli Nebâtî yazısı, Tenûh Kralı Cezîme'nin mürebbisi Fihri b. Selî'nin mezar taşıdır. Yazıt, Doğu Ürdün'de, Havrân civarında, Enno Littmann (1875-1958) tarafından bulunmuştur. Bulunduğu yere izafeten 1. Ümmü'l-Cimâl olarak adlandırılmaktadır. Tarihi, Milâdî 270 yılına dayanmaktadır.⁵³ Nebât harfleriyle yazılmıştır, ancak yazının sahibi Araptır. Bu durum Arapların Nebâtçayı kullandığına delildir. Yani Araplar Nebât yazısını kendi kitâbelerinde kullanmışlardır.⁵⁴

⁴⁹ Müneccid, *Dirâsât fî târihi 'l-hattî 'l-Arabî*, 19.

⁵⁰ Cum'a, *Kıssatü 'l-kitâbeti 'l-Arabiyye*, 17.

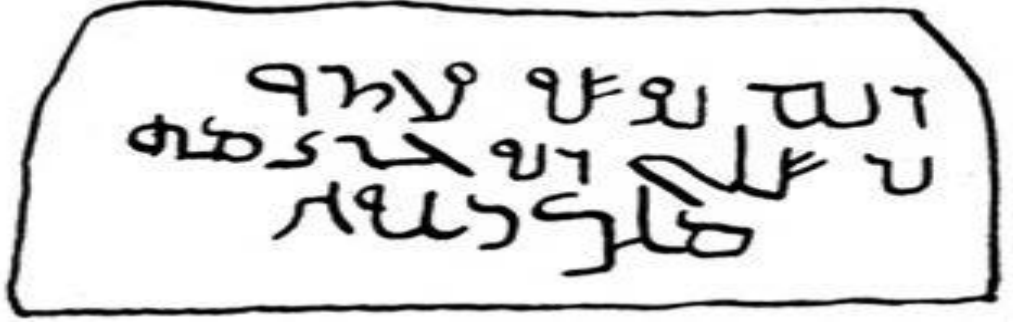
⁵¹ Müneccid, *Dirâsât fî târihi 'l-hattî 'l-Arabî*, 19.

⁵² Cum'a, *Kıssatü 'l-kitâbeti 'l-Arabiyye*, s.17

⁵³ Şevkî Dayf, *el-Asrû 'l-câhilî* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1379/1960), 35; Nâmî, "Aslû 'l-hattî 'l-Arabî", 69; Régis Blachere, *Histoire de la littérature Arabe (Târîhu 'l-edebî 'l-Arabî el-asrû 'l-câhilî)*, çev. İbrâhîm Kîlânî (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1419/1998),71; Kemal Tuzcu, "İslâmiyet'ten Önce Arap Yazısı", *Uluslar Arası Dördüncü Orta Doğu Semineri*, ed. Mustafa Öztürk, Enver Çakar (Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2011), 217.

⁵⁴ el-Hamed, *Resmü 'l-mushaf*, 48.

Şekil 1.3

Birinci Ümmü'l-Cimâl Kitâbesi⁵⁵

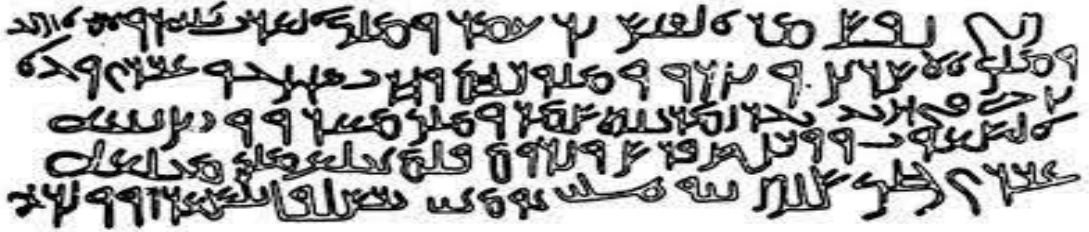
Metnin günümüz Arapçası ile yazılışı ve Türkçesi şu şekildedir:

هذا قبر فھر بن سلی مر بی جذیمة ملك تنوخ

“Bu Tenûh kralı Cezîme'nin mürebbsi Fıhr b. Suley'in mezar taşıdır.”⁵⁶

Elimizdeki ikinci önemli kitâbe “en-Nemâre Kitâbesi'dir.” Dussaud (1868-1958) ve Macler (1869-1938) bu kitabeyi Şam'daki ed-Durûz dağının doğusunda bulmuşlardır. Bir mezar taşına kazınan yazıt, M.S. 328 yılında ölen İmruü'l-Kays'a aittir. Yazıtta Arapça ve Nebâtça beraber kullanılmıştır. Bu durum Nebâtçanın hala etkin olarak kullanıldığını göstermekle beraber, Arapçayı kullanma zaruretinin de hâsıl olduğunu göstermektedir. Bu aşama Nebât yazısı yerine Arapçanın kullanıldığı ilk merhalelidir.⁵⁷

Şekil 1.4

Nemâre Mezar Taşı⁵⁸

Metnin günümüz Arapçası ile yazılışı ve Türkçesi şu şekildedir:

هذا قبر امرئ القیس بن عمرو ملك العرب كلهم الذي حاز التاج

و ملك الاسديين ونزارا و ملوکهم و هرب مذحجا بقوته وجاء

⁵⁵ Nihad M. Çetin, “Arap (Yazı)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/281.

⁵⁶ Tuzcu, “İslâmiyet'ten Önce Arap Yazısı”, 218.

⁵⁷ Şevkî Dayf, *el-Asrû'l-câhilî*, 35; Nâmî, “Aslû'l-hattî'l-Arabî”, 70,71; Regis Blachere, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 71; el-Hamed, *Resmü'l-mushaf*, 48; Kemal Tuzcu, “İslâmiyet'ten Önce Arap Yazısı”, 218.

⁵⁸ Çetin, “Arap (Yazı)”, 3/281.

إلي نزجى في نجران مدينة شمر و ملك معدا وانزل بنيه
الشعوب كلّه الفرس للروم فلم يبلغ ملك مبلغه
في القوّة هلك سنة 223 يوم 7 من كسلوم ليسعد الذي ولده

“Bu, bütün arapların kralı, taca nail olan İmrû'l'-Kays'ın mezarıdır.

Esedlilerin Nizarlıların ve krallarının kralı Muzhic'i yenip kral oldu.

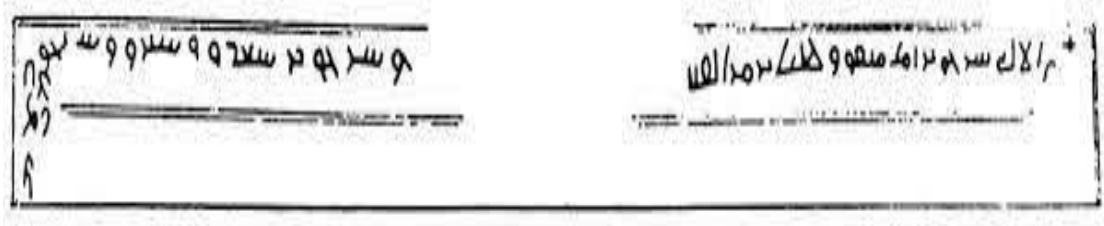
Şemer'in şehri Necran'ın surlarını aştı Ma'd'ı aldı.

Evladlarını Ruma akın etmek üzere kabilelere böldü, hiçbir kral güçte ona ulaşamadı.

223 senesinin 7 Aralığında onu doğurana mutlu etmek için öldü”⁵⁹

Kullanılan dil ve yazı itibariyle Arapça sayılan diğer bir önemli yazıt Zebed Kitâbesi'dir. Arkeolog Sachau (1845-1930) tarafından bulunmuştur. Haleb'in doğusundaki Zebed mevkiinde yer alan Mâr Sarkîs kilisesinin harabelerindeki kitâbe, M.S. 512 tarihlidir. Kilisenin duvar çıkıntılarına yerleştirilmiş bir taş üstünde bulunan kitâbe, Yunanca, Süryânîce ve Arapça olmak üzere üç dilde yazılmıştır. Kitâbede Arap harflerinin iyice belirginleştiği görülmektedir. Bazı Araştırmacılar bu kitâbeyi Nebât etkisinden sıyrılmış ilk Arap yazısı olarak tanımlamıştır.⁶⁰

Şekil 1.5

Zebed Kitâbesi⁶¹

Metnin günümüz Arapçası ile yazılışı ve Türkçesi şu şekildedir:

بسم الإله شرحو بن أمت منفو و هنئ بن امرئ القيس

شرحو بن سعدو وستر/ ساتر/ ستار وشريح أتموا

Allah'ın adıyla -Allah'ın yardımıyla- Şerah b. Ummet Menef ve Hânî' b. İmrû'l'-Kays

Şerah b. Sa'd, Setr veya Sâtır ya da Settâr ve Şerih (Şüreyh) tamamladılar.⁶²

⁵⁹ Tuzcu, “İslâmiyet'ten Önce Arap Yazısı”, 220.

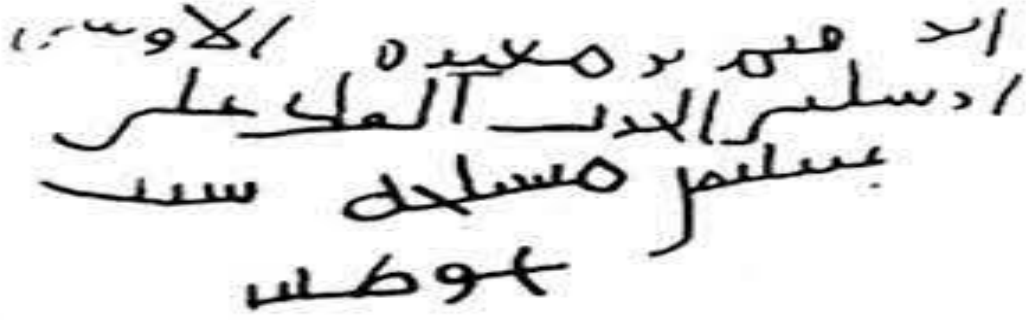
⁶⁰ Şevkî Dayf, *el-Asrû'l-câhilî*, 37; Nâmî, “Aslû'l-hattî'l-Arabî”, 89,90; Regis Blachere, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 72; Tuzcu, “İslâmiyet'ten Önce Arap Yazısı”, 220.

⁶¹ Çetin, “Arap (Yazı)”, 3/281.

⁶² Tuzcu, “İslâmiyet'ten Önce Arap Yazısı”, 222.

Zebed Kitâbesi'nden 15 sene sonra yazıldığı tahmin edilen diğer önemli bir yazıt, Şam'ın güneydoğusunda bulunan Üseys Kitâbesi'dir. 1965 yılında Alman arkeologlar tarafından bulunan kitâbe dört satırlık Arapça yazı içermektedir. Bu kitâbenin üslubu bir önceki Zebed yazıtlarının aynısıdır.⁶³

Şekil 1.6

Üseys Kitâbesi⁶⁴

Metnin günümüz Arapçası ile yazılışı ve Türkçesi şu şekildedir:

ابراهيم بن مغيرة الأوسي

أرسلني الحارث علي

سليمان مسلحا سنة 423

Ben İbrahim b. Muğîre el-Evsî

*Haris beni Süleyman'a karşı (savunmak için) gönderdi. Sene 423.*⁶⁵

Diğer bir kitâbe Şam'ın güneyindeki Harrân'da, Wetzstein (1815-1905) tarafından bulunmuştur. Kitâbe Yunanca ve Arapça yazılmıştır. Milâdî takvime göre 568 yılında yazılmıştır. Araştırmacıların çoğuna göre bu yazıt her yönü ile Arap yazısına benzemektedir. Nebât yazısından uzaklaşmanın bariz göstergesi bu yazıttır. Câhiliye yazısıyla bize ulaşan yegâne kalıntıdır. Hicrî birinci asırdaki İslâm kitâbetine benzer bir tarzda yazılmıştır. İslâm etkisindeki Arap yazısı ile câhiliye dönemi yazısını birbirine bağlaması yönüyle değerlidir.⁶⁶

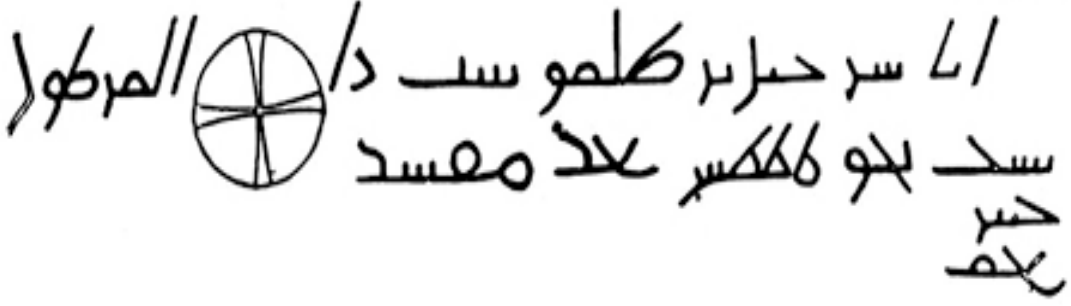
⁶³ Tuzcu, "İslâmiyet'ten Önce Arap Yazısı", 222.

⁶⁴ Çetin, "Arap (Yazı)", 3/281.

⁶⁵ Tuzcu, "İslâmiyet'ten Önce Arap Yazısı", 223.

⁶⁶ Şevkî Dayf, *el-Asrû'l-câhilî*, 37; Nâmî, "Aslû'l-hattî'l-Arabî", 90,91; Regis Blachere, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 72; el-Hamed, *Resmü'l-mushaf*, 48; Tuzcu, "İslâmiyet'ten Önce Arap Yazısı", 224.

Şekil 1.7

Harrân Kitâbesi⁶⁷

Metnin günümüz Arapçası ile yazılışı ve Türkçesi şu şekildedir:

أنا شرا حيل بن ظالم بنيت هذا المرطول

سنة 463 بعد مفسد

خرب بعام

“Ben Şerâhîl b. Zâlim, bu kiliseyi 463 yılında
Hayber bozgunundan bir yıl sonra yaptım.”⁶⁸

Kitâbeler üzerinden yapılan değerlendirmelerden anlaşılacağı üzere câhiliye döneminde kullanılan ve Kur’ân’ın yazı diline kaynaklık eden yazı, Nebât yazısının son şeklinden türemiştir. Nebâtlar ise yazılarını Ârâmîceden almış, ancak onu zamanla değiştirip kullanışlı hale getirmişlerdir.⁶⁹ Ayrıca iki yazı arasındaki şekilsel benzerlikler ve gramer kurallarının kullanımındaki yakınlık, iki dil arasındaki bağı göstermektedir.⁷⁰ Bütün bu verilere göre Arap yazısının atası Nebâtçadır denilebilir.⁷¹

Hicaz Araplarının Nebât yazısını kullanmaları çok doğal bir hadisedir. Çünkü Nebâtîler Hicaz Araplarından daha fazla kültür ve medeniyete sahiptiler. İki topluluk arasında iletişim yolları bulunduğu için kültürel etkileşim çok rahat gerçekleşmiştir. Zira Şam'a giden Hicaz Arapları mutlak surette Nebât topraklarından geçiyorlardı,

⁶⁷ Çetin, “Arap (Yazı)”, 3/281.

⁶⁸ Tuzcu, “İslâmiyet'ten Önce Arap Yazısı”, 224.

⁶⁹ Cum'a, *Kıssatü'l-kitâbeti'l-Arabiyye*, 18.

⁷⁰ İki yazı dili arasındaki benzerlikler ve bunlarla ilgili teknik bilgiler uzmanlık alanımızın dışında olduğundan ve burada bu benzerlikleri kitabeler üzerinden tek tek tahlil edip incelemeye tabi tutmak konumuzu asıl mecrasından uzaklaştıracağı için bu ayrıntılara girmeye gerek duymuyoruz. Ancak konuyla ilgili ayrıntıları görmek isteyenler yukarıdaki dipnotlarda da kullandığımız Kemal Tuzcu'nun “İslâmiyet Öncesi Arap Yazısı” makalesine bakabilirler. Burada bahsettiğimiz kitabelerden yola çıkılarak aradaki benzerlik ve farklılıklara işaret edilmektedir.

⁷¹ Ali, *el-Mufassal*, 15/169.

başka bir yol yoktu.⁷² Milâdî beşinci yüzyılın sonunda Medine'de bulunan Nebât çarşısı, Nebâtlarla Hicaz toplumları arasındaki ticari bağı göstermesi açısından önemlidir.⁷³ Hicaz Araplarının Şam ile ticari bağları bilinen bir durumdur. Dönemin şartları düşünüldüğünde, Şam ile ulaşımı sağlayacak Nebât toprakları dışında başka bir imkân olmaması iki toplum arasındaki irtibatın, yazının iktibas ve intikalinde uygun zemin oluşturduğu görülecektir.⁷⁴

Nebât yazısının Arap yazısına kaynaklık ettiğini ortaya koyduktan sonra isimlendirmeden kaynaklanan bir yanlış anlaşılmayı ifade etmek gerekmektedir: Arap yazısının aslından bahseden kaynaklar *Hattu'l-Enbârî*, *Hattu'l-Hîrî*, *Hattu'l-Mekkî*, *Hattu'l-Medinî* diye farklı isimler kullanmaktadır. Bu isimlendirmelerin hepsi, İslâm'dan önce Nebâtlar'dan alınan hat için yapılmıştır. Hatta İslâm'dan sonra yapılan Basrî hat ve Kûfî hat şeklindeki kullanımlar, yine aynı hat için yapılan isimlendirmelerdir.⁷⁵

Arap yazısının aslı, gelişim evreleri, özellikle Hicaz Araplarının kitâbet için tercih ettikleri yazıların şekil ve yapıları bir bütün olarak dikkate alındığında şöyle bir sonuç doğmaktadır: Arap kitâbet tarihinde, keskin sınırlı, köşeli ve yazımı zor harfleri bırakmak; bunun yerine esnek ve yazımı kolay harfleri kullanmak yönünde bir tercih olduğu görülmektedir. Bu tercih Arap Yarımadası'nın neredeyse her bölgesinde kullanılan 29 harfli Müsned'den vazgeçilip, 22 harfli Ârîmî yazısına yönelmede kendisini göstermiştir.⁷⁶ Ayrıca Arap yazısının ikinci merhalesinde, köşeli olan Ârîmî yazısından uzaklaşıp Nebât yazısına geçişte de böyle bir etkinin varlığından bahsetmek mümkündür.⁷⁷ Arapların kullandıkları alfabelere, karşılaştırmalı bir şekilde bakılacak olursa, yazmada kolaylık ilkesi daha net bir şekilde görülecektir.⁷⁸

⁷² Müneccid, *Dirâsât fî târihi 'l-hatti 'l-Arabî*, 19.

⁷³ Cum'a, *Kıssatü 'l-kitâbeti 'l-Arabiyye*, 18.

⁷⁴ Müneccid, *Dirâsât fî târihi 'l-hatti 'l-Arabî*, 19; Hammûde, *Tatavvuru 'l-kitâbeti 'l-hattiyeti 'l-Arabiyye*, 40.

⁷⁵ Eymen Fuâd Seyyid, *el-Kitâbü 'l-Arabiyyi 'l-mahtût*, 65.

⁷⁶ Hammûde, *Tatavvuru 'l-kitâbeti 'l-hattiyeti 'l-Arabiyye*, 39.

⁷⁷ Müneccid, *Dirâsât fî târihi 'l-hatti 'l-Arabî*, 19.

⁷⁸ Arapların tarih içinde kullandıkları harflerin nasıl bir seyir izlediğini görmek ve karşılaştırmak için bk. Muhammed Tahir b. Abdülkâdir el-Kürdî el-Mekkî, *Târîhu 'l-hatti 'l-Arabî ve adâbüh* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1358/1939), 37; Hammûde, *Tatavvuru 'l-kitâbeti 'l-hattiyeti 'l-Arabiyye* 61-61, 77-78; Hıfînî Nâsîf, *Hayatu 'l-luğati 'l-Arabiyye*, 58,59; Johannes Friedrich, *Târîhu 'l-kitâbet*, çev. Süleymân Ahmed ez-Zâhir (Dımaşk: Vizâretü's-Sikâfe, 2013), 366; ⁷⁸ Zekeriyâ Şerîkî, *el-Fennü 'l-Arabiyyi 'l-İslâmî el-cüzûr ve 'l-müesserât* (Dımaşk: Vizâret's-Sikâfe, 1433/2012), 235.

Şekil 1.8

ARAP ALFABESİNİN DOĞUŞU ve GELİŞMESİ SAFHALARI													Bugünkü Arap Alfabeti	Transkripsiyon Alfabeti	
FENİKE	ARAMI	NABATI	ARAP ALFABESİ												
			İslâmiyet'ten Önce					İslâmın Başlangıcında							
𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	ا	a
𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔	𐤕	𐤖	𐤗	𐤘	𐤙	𐤚	𐤛	ب	b
𐤜	𐤝	𐤞	𐤟	𐤠	𐤡	𐤢	𐤣	𐤤	𐤥	𐤦	𐤧	𐤨	𐤩	ج	c
𐤪	𐤫	𐤬	𐤭	𐤮	𐤯	𐤰	𐤱	𐤲	𐤳	𐤴	𐤵	𐤶	𐤷	د	d, z
𐤸	𐤹	𐤺	𐤻	𐤼	𐤽	𐤾	𐤿	𐥀	𐥁	𐥂	𐥃	𐥄	𐥅	ه	h
𐥆	𐥇	𐥈	𐥉	𐥊	𐥋	𐥌	𐥍	𐥎	𐥏	𐥐	𐥑	𐥒	𐥓	و	v, ü
𐥔	𐥕	𐥖	𐥗	𐥘	𐥙	𐥚	𐥛	𐥜	𐥝	𐥞	𐥟	𐥠	𐥡	ز	z
𐥢	𐥣	𐥤	𐥥	𐥦	𐥧	𐥨	𐥩	𐥪	𐥫	𐥬	𐥭	𐥮	𐥯	ح	h, h
𐥰	𐥱	𐥲	𐥳	𐥴	𐥵	𐥶	𐥷	𐥸	𐥹	𐥺	𐥻	𐥼	𐥽	ط	t, z
𐥾	𐥿	𐦀	𐦁	𐦂	𐦃	𐦄	𐦅	𐦆	𐦇	𐦈	𐦉	𐦊	𐦋	ي	y
𐦌	𐦍	𐦎	𐦏	𐦐	𐦑	𐦒	𐦓	𐦔	𐦕	𐦖	𐦗	𐦘	𐦙	ك	k
𐦚	𐦛	𐦜	𐦝	𐦞	𐦟	𐦠	𐦡	𐦢	𐦣	𐦤	𐦥	𐦦	𐦧	ل	l
𐦨	𐦩	𐦪	𐦫	𐦬	𐦭	𐦮	𐦯	𐦰	𐦱	𐦲	𐦳	𐦴	𐦵	م	m
𐦶	𐦷	𐦸	𐦹	𐦺	𐦻	𐦼	𐦽	𐦾	𐦿	𐧀	𐧁	𐧂	𐧃	ن	n
𐧄	𐧅	𐧆	𐧇	𐧈	𐧉	𐧊	𐧋	𐧌	𐧍	𐧎	𐧏	𐧐	𐧑	س	s
𐧒	𐧓	𐧔	𐧕	𐧖	𐧗	𐧘	𐧙	𐧚	𐧛	𐧜	𐧝	𐧞	𐧟	ع	g
𐧠	𐧡	𐧢	𐧣	𐧤	𐧥	𐧦	𐧧	𐧨	𐧩	𐧪	𐧫	𐧬	𐧭	ف	f
𐧮	𐧯	𐧰	𐧱	𐧲	𐧳	𐧴	𐧵	𐧶	𐧷	𐧸	𐧹	𐧺	𐧻	ض	s, z
𐧼	𐧽	𐧾	𐧿	𐨀	𐨁	𐨂	𐨃	𐨄	𐨅	𐨆	𐨇	𐨈	𐨉	ق	q
𐨊	𐨋	𐨌	𐨍	𐨎	𐨏	𐨐	𐨑	𐨒	𐨓	𐨔	𐨕	𐨖	𐨗	ر	r
𐨘	𐨙	𐨚	𐨛	𐨜	𐨝	𐨞	𐨟	𐨠	𐨡	𐨢	𐨣	𐨤	𐨥	ش	ş
𐨦	𐨧	𐨨	𐨩	𐨪	𐨫	𐨬	𐨭	𐨮	𐨯	𐨰	𐨱	𐨲	𐨳	ث	t, s
														لا	

Arap Alfabetesinin Gelişim Safhaları⁷⁹

Alfabe tercihi ile dikkatleri çekmek istediğimiz husus, keskin köşeli harflerden uzaklaşıp esnek harflere yönelmek şeklindeki bir tercihin, beraberinde üzerine yazılacak malzeme ile ilgili bir değişim meydana getirmesidir. Yani keskin köşeli harfler kaya, taş levha gibi sert ve kalıcı malzemelere rahatlıkla işlenirken kavisli ve yuvarlak harfler bu tür malzemelere daha zor işlenmiştir. Yuvarlak ve kavisli kısacası esnek harfler için tercih edilecek yazı malzemesi sert ve kalıcı maddeler değil kolayca çürüyüp dağılabilecek olan kabuk, yaprak, ağaç, deri gibi maddeler olmuştur. Bu tür yazılı malzemelerin asırları aşırıp telef olmadan günümüze ulaşması da çok zor bir hadisedir. Ünlü Arap tarihçisi Cevad Ali'nin *el-Mufassal* isimli eserinde konuyla ilgili tespitlerimizi destekleyen şöyle bir anlatım mevcuttur:

“Hicaz Arapları şiir ve edebiyatla ilgileniyorlardı, onların dîvânları vardı. Onlar daha sonra bu yazıyla çok kıymetli ve değerli kabul ettikleri Kur’ân’ı da yazdılar. Bu durumda neden bu yazıdan günümüze bir kalıntı ulaşmadı? Bunun nedeni onların yazıyı çabuk telef olabilecek malzemelerin üzerine,

⁷⁹ Çetin, “Arap (Yazı)”, 3/277.

çabuk silinebilecek unsurlarla yazmasıdır. Kur'ân'ın ilk nüshalarının ve Hz. Peygamber'in risâletin tebliği için gönderdiği mektupların çürüyüp kaybolması buna örnektir. Yine halifelerin kayıt tuttuğu sicil defterleri ve divanlar da telef olup günümüze ulaşmamıştır."⁸⁰

Bu tespitler, ilerleyen bölümlerde ele alınacak hadislerin kitâbeti ve bunların günümüze intikali konularında tekrar mevzubahis edilecektir.

1.2. Câhiliye Döneminde Kitâbet

Arap yazısının kaynağı ve gelişimi ile ilgili ulaşılan sonuçlar, yazının ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili önemli veriler sunmaktadır. Buna göre yazı, teknolojik imkânlarla üretilen ve kısa zamanda insanların hayatında yer edinen bir icat değildir. Yazı tarihsel olarak dâhili ve harici unsurların etkileşimi ile bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmış ve uzun sayılabilecek zaman aralıklarında gelişime uğrayarak kemale ermiştir. Bunun dışında yazı için ifade edilen ani ve ısmarlama kurgular gerçeği yansıtmamaktadır. Bu durumda hadis kitâbetinin ele alınacağı ilerideki bölümlerin sağlam temellere oturması için câhiliye dönemi yazının keyfiyeti, ne ölçüde kullanıldığı, hangi amaçlar için kullanıldığı gibi hususlara açıklık getirmek gerekmektedir. Hicrî birinci asrın hemen öncesinde yer alan ve câhiliye diye adlandırılan dönemde, kitâbet ile ilgili geliştirilen tutumlar, daha sonraki dönemlerdeki tutumlarla de birebir ilişkilidir.

Câhiliye döneminde yazının kullanımı ile ilgi yapılan değerlendirmelerde, birbirinin aksi istikametinde görüşler bulmak mümkündür. Birtakım görüşler câhiliye dönemini, okuma yazma anlamında karanlıklara ve bilinmezliklere gark ederken, kimi görüşler de Mekke'deki dini, ticari ve kültürel faaliyetlerden hareketle câhiliye toplumunu çevre kültürler kadar okuma yazmayı bilen ve kullanan toplum olarak nitelermektedir. Konumuzun bu kısmında biraz önce zikredilen farklı görüşlerin tartışmalarına ve değerlendirmelerine girmeden; ulaşılan somut verilerden ve rivâyetlerden hareketle câhiliye döneminde yazının kullanımı ile ilgili kesitler sunulacaktır.

Câhiliye döneminde yazı ile ilgili yapılan çalışmaların bir yanı sürekli eksik olacaktır. Bu anlamada yapılan çalışmaların son noktayı koyacak bir seviyeye ulaşması

⁸⁰ Ali, *el-Mufassal*, 15/170.

mümkün görünmemektedir. Bunun sebebi, incelenen dönemin ve bölgenin kumlarla kaplı geniş çöllerin kalbi denebilecek bir konumda olmasıdır.⁸¹ Şiddetli hararetin ve kum fırtınalarının tahrip edici etkisiyle somut kalıntılar ve veriler üzerinden araştırmalara imkân sunmayan bu konu, aynı zamanda bölgenin bağrında sakladığı ve gün yüzüne çıkarmadığı kalıntılarla bilinmezliğini sürdürmekte ve nihai cümleleri kurmaya yönelik cesareti vermemektedir. Öyle ki konuyla ilgili değerlendirmeleri yapmaya imkân sunan somut kanıtlar 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. Yüzyıl arasında yapılan araştırmalarla gün yüzüne çıkarılmıştır.⁸²

Bir önceki bölümde Arap yazısının kaynağını ortaya koymak için değindiğimiz kitâbe ve yazıtlar diğer bir yönüyle de câhiliye döneminde yazının kullanıldığının somut verileridir.⁸³ Nâsiruddîn el-Esed “Câhiliye Döneminde Araplar Arasında Yazının Yaygınlaşması” başlığında incelediği, bu kitâbe ve yazıtları milâdî 3. yy. yazıtları, milâdî 4. yy. yazıtları ve milâdî 6. yy. yazıtları olmak üzere üç grupta incelemiştir.⁸⁴ Daha çok Nebât yazısının Arapçaya kaynaklığı sadedinde ele alınan bu kitâbeler bir önceki bölümde işlendiği için burada tekrar edilmeyecektir.

1.2.1. Câhiliye Döneminde Yazıya Geçirilen Unsurlar

Câhiliye döneminde toplum hayatında varlığını ciddi boyutlarda hissettiren öyle oluşum ve uygulamalar vardır ki bunların varlığını yazıdan bağımsız düşünmek aklen mümkün görünmemektedir. Daha önceki dinlere ait kutsal metinler, ticari faaliyetler, kabileler veya bireyler arası sözleşmeler, anlaşmalar, mektuplaşmalar bunlardan bazılarıdır. Bu alana ait günümüze ulaşan elle tutulur somut veriler olmasa da bu oluşum ve uygulamaların -yazı ile ilişkili- izlerini ve icrasını rivâyetler üzerinden değerlendirmeye tabi tutmak câhiliye dönemi yazının durumunu ve kullanımını gözler önüne serecektir. Bu hususları şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

1.2.1.1. Dini Metinler

İslâmiyet'in ortaya çıktığı bölgede ve dönemde hâkim inanç olan putperestliğin yanında Hıristiyanlık ve Yahudilik de varlığını devam ettirmiştir. Kimi araştırmalar bu

⁸¹ el-Esed, *Masâdiru 'ş-şi 'ri 'l-câhilî*, 31.

⁸² Hammûde, *Tatavvuru 'l-kitâbeti 'l-hattiyeti 'l-Arabiyye*, 29-38.

⁸³ Kitabeleri görmek için bk. sayfa 19, 20.

⁸⁴ el-Esed, *Masâdiru 'ş-şi 'ri 'l-câhilî*, 25-31.

iki dini, bölgedeki en yaygın din olarak tanımlamıştır.⁸⁵ Bu dinlerin mensuplarının bulunduğu toplumlarda, dinlere ait kutsal metinlerin varlığını düşünmek doğal bir durumdur. Rivâyetlerde bu tür kutsal metinlerin varlığını görmek mümkündür. Hayber'in fethini anlatan kaynaklar, Müslümanların Hayber'de Tevrat'tan sahîfeler bulduklarını ve bunları toplayarak Yahudilere iade ettiklerini nakletmektedir.⁸⁶

Hız. Peygamber'in vahye muhatap olduğu ilk anlardaki tahayyürünü ve onun Varaka b. Nevfel'e gidişini anlatan rivâyetler, Varaka'nın câhiliye döneminde Hıristiyanlığı benimsediğini, Arapça yazabildiğini, İncil'den de Allah'ın dilediği kadarını Arapça yazdığını ifade etmiştir.⁸⁷ Kimi rivâyetler İncil'den yazdıkları için Arapça kaydını koymamıştır.⁸⁸ Rivâyetler bağlamında uzun tartışmalar yapılsa da ortak vurgu, Varaka'nın İncil'i yazdığı ve yazıyı bildiğidir.⁸⁹

Konuyla ilgili diğeri bir dini metin, Hız. Lokmân'ın hikmetleridir. Hız. Peygamber'in Süveyd b. Samit'e İslâm'ı tebliğini anlatan rivâyette Süveyd, kendi yanında Kur'ân'a benzer bir kitap bulunduğunu bildirmiştir. Hız. Peygamber bu kitabın ne olduğunu sormuş, Süveyd Lokmân'ın hikmetleri olduğunu söylemiştir. Hız. Peygamber kitabı kendisine vermesini istemiş ve onu beğendiğini belirtmiştir. Ancak Kur'ân'ın daha faziletli olduğunu söylemiştir. Rivâyetin devamında Hız. Peygamber, Allah'ın Kur'ân'ı indirdiğini, onun nur ve hidayet olduğunu ifade ederek Süveyd'i İslâm'a davet etmiştir.⁹⁰

Bir kısım rivâyetlerde Danyal'ın kitabının insanların elinde olduğu anlatılmıştır. 'Amr b. Meymun el-Evdî (ö. 74/693) Kûfe'de otururken bir adamın yanında bir kitapla

⁸⁵ Ali Rafet Özkan, "İslâmın Ortaya Çıktığı Dönemlerde Arap Yarımadasındaki Diğeri Dinlerin Durumu", *Dinler Tarihi Araştırmaları* 4 (2004), 22.

⁸⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Vâkidî, *Kitâbü'l-megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989), 2/680; Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *İmtâ'u'l-esma'*, thk. Muhammed Abduhamid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999), 1/318; Muhammed Ahmed Başmil, *Min me'âriki'l-İslâmi'l-fâsile* (Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1408/1988), 6/187.

⁸⁷ Buhârî, "Tefsîr", 1; Müslim, "İman", 160.

⁸⁸ Buhârî, "Ta'bir", 1.

⁸⁹ Konuyla ilgili rivâyetlerin değerlendirmesi ve ayrıntılı bilgi için bk. Özcan Hıdır, "İlk Vahyin Gelişi Hadisi Bağlamında Varaka b. Nevfel'in Hız. Peygamber'e Dini-Kültürel Etkisine Dair İddiaların Değerlendirmesi", *Marişe Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (Ekim, 2004), 27-37.

⁹⁰ Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Cafer b. Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Necf: el-Mektebetü'l-Mürtedaviyye, 1358/1939), 2/28; Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Ömer Abdusselam Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 2/75; İbnü'l-Esîr İzzeddin Ebî Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe* (Beyrüt: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 536. Rivâyette geçen "Kur'ân'a benzer bir kitap" ifadesi fiziki değil, içerik olarak benzetmek şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü Süveyd'in hicretten önce vefat ettiği ifade edilmiştir. (İbn Abdilber, *el-İstîâb*, 2/677; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/145) Bu tarihlerde fiziki özellikleri itibariyle şekillenmiş bir Kur'ân'dan bahsetmek mümkün değildir.

geldiğini ve ona bu kitabın ne olduğunu sorduğunda, adamın “Danyal'ın kitabı” şeklinde cevap verdiğini nakletmiştir.⁹¹ Yine buna benzer bir olayda Hâlid b. Urfute (ö. 64/683), Hz. Ömer ile oturduğu sırada Abdu'l-Kays'tan bir adamın geldiğini ve Danyal'ın kitabından bir nüsha edindiği için Hz. Ömer'in onu cezalandırdığını bildirmiştir. Rivâyetin devamında Hz. Ömer, bir ara kendisinin de ehl-i kitabın sahîfelerinden bir nüsha edindiğini ve Resûlullah'ın yanına gittiğinde, onun buna çok kızdığını anlatmıştır.⁹²

Diğer bir rivâyette de Mürre el-Hemedânî (ö. 90/708), Ebû Kurre el-Kindî'nin Şam'da bir kitap bulduğunu, hoşuna gittiği için bunu Abdullah b. Mes'ûd'a (ö. 32/652) getirdiğini ve İbn Mes'ûd'un buna kızdığını nakletmiştir. Rivâyeti aktaran Mürre bu haberin sonunda bahsi geçen kitabın ehl-i kitaba ait olduğunu, yoksa Abdullah'ın buna kızmayacağını ifade etmiştir.⁹³

Rivâyetler incelendiğinde, adı geçen bazı şahsiyetlerin câhiliye döneminde değil de sahâbe ve tâbiûn döneminde yaşamış olduğu görülecektir. Câhiliye dönemi yazı başlığında bu isimlere yer verilmesi çelişki gibi düşünülebilir. Ancak bu isimlerin ellerindeki dini metinler, İslâmiyet'ten önceki inanışlara ait kutsal metinlerdir ve yazılı halleri, sahâbe ve tâbiûn dönemine kadar uzanmaktadır. Buna göre sahâbe ve tâbiûn dönemi öncesinde kutsal metinlerle ilgili yazmaya dayalı bir uygulamanın varlığı görülmektedir.

Câhiliye döneminde kutsal metinlerin yazıldığına dair diğer bir delil de câhiliye şiirlerinde geçen kutsal metinlere dair ifadelerdir. Şiirlerden bir kısmı sadece kutsal kitapların isminden bahsetmiş, bir kısım şiirlerde de kutsal metinlerle beraber hat (yazı) kelimesi kullanılmıştır. Bu şiirlerden biri meşhur şair Murakkîş'a (ö. ?) ait şu dizelerdir:

"وكذاك لا خير ولا شرّ على أحد بدائم

قد خطّ ذلك في الزبر الأوتيات القدائم" ⁹⁴

Ve işte böyle, ne hayır ne de şer hiç kimsede daimi değildir.

Hem bunu kitaplarda eskilerin ilkleri de yazmıştır

Diğer bir beyitte de şair İmruü'l-Kays şunları ifade etmiştir:

⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 60.

⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 60.

⁹³ Dârimî, “İlim”, 27.

⁹⁴ Murakkîş el-Ekber Ömer b. Sa'd – Murakkîş el-Asgar Ömer b. Harmele, *Dîvânü'l-Murakkîşîn*, thk. Karen Sader (Beyrut: Dâru Sâdır, 1998), 77.

"أنت حجج بعدي عليها فاصبحت كخط زبور في مصاحف رهبان"⁹⁵

Benden sonra o sevgilinin ömründen yıllar geçti
Yüzü rahibin mushaflarındaki çizgiler gibi oldu

1.2.1.2. Sözleşmeler, Anlaşmalar, Yeminleşmeler

Varlığını bir başkasıyla beraber devam ettirmek zorunda olan küçük büyük bütün toplumsal oluşumlar, kurdukları düzeni sağlıklı bir şekilde devam ettirebilmek için çeşitli anlaşmalara ve sözleşmelere ihtiyaç duymuşlardır. Bu anlaşmalar bazı durumlarda canı, malı, ırzı muhafaza gibi zaruri unsurlara taalluk ederken; kimi durumlarda da yaşama güzellik katacak, kolaylık sağlayacak unsurlara taalluk etmiştir. Câhiliye dönemi kabile hayatında bu anlamda özel bir uygulama ve isimlendirme vardı. Bu türden anlaşmalara hilf "حلف" denirdi. Hilf tarafların uyması, bağlılık göstermesi gereken anlaşma manasına gelmektedir. Çoğulu "أخلاف" şeklindedir. Bir yönüyle sadakat, bağlılık anlamına da gelir. Çünkü taraflar bu anlaşmaya bağlı kalmalıdır.⁹⁶ İslâmiyetten önce Mekke'de bu isimle yapılan anlaşmaların varlığı bilinmektedir. Hz. Peygamber'in de katılımı yönüyle meşhur olan Hilfü'l-Fudûl bu türün örneklerindedir.⁹⁷

Tarih içerisinde, müesses devlet nizamının olduğu toplumlarda, hukuki bağlayıcılığı sağlamak maksadıyla anlaşmalar yapılmıştır. Câhiliye döneminde ise devlet mekanizmasının küçültülmüş bir örneği diyebileceğimiz, kabile türü yapılanmalarda bu kabilden anlaşmalar görmek mümkündür.⁹⁸ Merkezi idarenin, hayatı yaşanabilir kılan müessese ve kurumlarının olmadığı; zorlu coğrafi koşulların, keyfi uygulamaların, zorbalığın, kabileciliğin egemen olduğu bir toplumda, bireylerin ve bireylerden vücut bulan oluşumların varlığını devam ettirebilmesi kendisinden daha güçlü olana sığınmak ve onunla anlaşma yapmakla mümkündür.⁹⁹ Câhiliye döneminde

⁹⁵ İmruü'l-Kays Ebû Vehb Hunduc b. Hucr b. el-Hâris, *Dîvânu İmruü'l-Kays*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1405/1984), 89.

⁹⁶ Râgıb el-İsfahânî, "hlf", 1/170; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Muhammed Naim el-Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005), "hlf", 801.

⁹⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. 'Amr el-Hâşimî, *el-Münemmak fî ahbâri Kureyş*, thk. Hurşîd Ahmed Fâruk (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1406/1985), 52-59.

⁹⁸ Ali, *el-Mufassal*, 9/178.

⁹⁹ Yunus Akyürek, "Cahiliye Döneminde Kureyş Toplumunda Hilf Olgusu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/38 (Aralık 2018), 35.

bu tür anlaşmaların önemsendiği, kimi zaman da unutulmaması için yazıldığı görülmektedir.¹⁰⁰

Anlaşmalardan biri Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib ile Huzâa Kabilesinden bir adam arasında yapılan anlaşmadır. Kaynaklarda anlatıldığına göre, anlaşmayı yazıya geçiren Ebû Kays b. Abdimenâf b. Zühre'dir. Bu anlaşma Kâbe'nin duvarına da asılmıştır. Hudeybiye gününde anlaşmanın metnini bir adam Hz. Peygamber'e getirmiş, bunun dedesine ait olduğunu söylemiştir. Metni Hz. Peygamber'e Übey b. Kâ'b okumuştur.¹⁰¹

Yazıya geçirilen diğer bir anlaşma Kureyş'in Benî Haşim'e uyguladığı boykot kararıdır. İslâmiyet'in intişarından rahatsız olan Kureyş'li müşrikler Habeşistan'a giden mü'minleri geri döndermek konusunda da başarısız olunca, Müslümanları baskı altına alıp İslâm'ın yayılmasına engel olmak için boykot kararı almışlardır. Buna göre Benî Haşimle her türlü diyalog bitirilecek, evliliklerine, ticaretlerine engel olunacak ve yerlerinden ayrılmasına müsaade edilmeyecektir. Müşrikler aldıkları kararları Mansûr b. İkrime'ye yazdırarak Kâbe'nin duvarına asmışlardır.¹⁰² Anlaşmanın yazıya geçirildiği ve metnin duvara asıldığı rivâyetlerde yer almaktadır. Hatta konuyla ilgili rivâyetlerin ayrıntılarında, metni yazan kâtibin eli Hz. Peygamber'in bedduası ile felç olmuş, Kâbe duvarındaki metin güveler tarafından yenilmiştir.¹⁰³ Rivâyetin devamındaki ayrıntıların meydana gelmesi için yazılı bir metnin varlığı zaruridir.

Diğer bir olay Buhârîde geçen bir rivâyete dayanmaktadır. Rivâyete göre Abdurrahman ibn Avf (ö. 32/652), Mekke'deki malını ve yakınlarını koruması karşılığında Ümeyye b. Halef'in (ö. 2/624) Medine'deki malını ve yakınlarını koruyacağını garanti etmiştir. Daha sonra aralarındaki anlaşmayı yazıya dökmüşlerdir. Abdurrahman anlaşmaya ismini yazmış ancak Ümeyye, ben Rahman'ı tanımam diyerek

¹⁰⁰ Ebû Osmân 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîye, 1384/1965), 1/69; el-Esed, *Masâdiru's-ş-ri'l-câhilî*, 65.

¹⁰¹ Ebû Ca'fer el-Bağdâdî, *el-Münemmak fî ahbâri Kureyş*, 86; Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâziürî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkar, Riyaz Ziriklî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 1/79; Muhammed Hamîdullah, *Mecmû'atü'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-Nebevi ve hilâfeti'r-râşide* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1408/1987), 273.

¹⁰² Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmî, 1410/1990), 1/178; İbn Hişâm, *Sîret*, 2/5. Bahsi geçen olay her ne kadar Hz. Muhammed'in peygamberliğini ilan etmesinden sonra yaşanmış olsa da meydana gelen yazma faaliyeti İslâmın etkisi ve yönlendirmesiyle olmadığı için buradaki faaliyet "Cahiliye Dönemi Yazıya Geçirilen Unsurlar" başlığında zikredilmiştir.

¹⁰³ Konuyla ilgili rivâyetlere eleştirel bakış için bkz. Mehmet Azimli, "Mekke Dönemindeki Boykot Yılları Üzerine Bazı Mülâhazalar", *İstem* 4/7 (Aralık 2006), 55-64.

câhiliyedeki ismin yazılmasını istemiş, Abdurrahman da ismini Abdu ‘Amr diye yazmıştır.¹⁰⁴ Bu olay İslâm'ın yeni ortaya çıktığı dönemlerde, hicretin hemen sonrasında vuku bulmuştur. Ancak bu bir kültürün ve geleneğin ürünüdür. Böyle bir uygulamanın birden bire başladığını düşünmek yanlıştır. Bu hadise İslâm'dan önce var olan bir uygulamanın devamı niteliğindedir. Câhiliye döneminde yazının kullanım alanları ve yazı ile kaydetmek şeklindeki bir uygulamanın bağlayıcı olduğu, yazılı malzeme üzerine bir hukuk bina edildiği rivâyetten anlaşılmaktadır.

Yazının kalıcı izler bırakarak unutmaya engel olan fonksiyonu, onun varoluş hikâyesinde ana tema olmuştur. Yazının kullanım alanının bütününe yakını, bu fonksiyonun icrasına yönelik olmuştur. Bazı durumlarda yazı, menfi durumları kayıt altına almak ve kişilerin aleyhinde bir tavır oluşturulmak amacıyla kullanılmıştır. Bu durum yazının gücünü ve toplumdaki algısını ortaya koymaktadır. Konuya örnek teşkil edecek bir yaşanmışlığı rivâyetlerde görmek mümkündür. Hz. Peygamber'in halası ‘Âtike bint Abdülmuttalib Bedir Savaşı öncesinde bir rüya görmüştür. Rüya Bedir'deki mağlubiyetin habercisi olacak bir içeriğe sahiptir. Kısa süre içerisinde rüya Mekke'ye yayılmış, bunu duyan Ebû Cehil, ‘Âtike'nin kardeşi Abbâs'ı bularak şu şekilde tehdit etmiştir: “Eğer rüyada görülen hadiseler ortaya çıkarsa doğruluğunuz ortaya çıkar, şayet anlatılanlar gerçekleşmezse sizin Arapların en yalancıları olduğunuza dair bir yazı (kitap) yazarım.”¹⁰⁵ Rivâyetteki tehdit dilinden anlaşılmaktadır ki yazılan şey teşhir edilecek ve aleyhte bir kamuoyu oluşturacak mahiyettedir. Bu durum yazının toplum içinde kabul gören bir etki alanı oluşturduğunu gözler önüne sermektedir.

Câhiliye şiirlerinde geçen bazı ibareler anlaşmaların, sözleşmelerin yazıldığına dair net veriler içermektedir. Bu şiirlerin birinde Hâris b. Hillize el-Yeşkürî (ö. 570) şunları söylemiştir:

"واذكرو حلف ذي المجاز وما قدم فيه, العهود والكفلاء

حذر الجور والتعدى و هل ينقض ما في المهارق الاهواء"¹⁰⁶

Zu'l-mecâz anlaşmasını ve onda geçenleri hatırlayın, anlaşmalar, kefiller

Zorbalık ve saldırı uyarıları; anlaşma kâğıdındakileri hava silmeyecektir

¹⁰⁴ Buhârî, “Vekâle”, 2.

¹⁰⁵ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 10/44; İbn Hişâm, *Sîret*, 2/251; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 1548.

¹⁰⁶ Ebû Osmân ‘Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beirut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2002), 3/6.

Tebrîzî (ö.741/1340) bu dizelerin şerhinde, bir anlaşmadan bahsetmiş ve içeriğin yazıya döküldüğünü ifade etmiştir.¹⁰⁷ Câhiz beyitteki “مَهَارِقُ” (Üzerine yazı yazılan kumaş) kelimesinin açıklamasını yapmıştır. Açıklamada, önemli anlaşmaların ve dini metinlerin bu malzemeye yazıldığı belirtilmiştir.¹⁰⁸

Diğer bir şiirde meşhur şair A‘şâ (ö. 7/629) şu dizeleri ifade etmiştir:

"رَبِّي كَرِيمٌ لَا يَكْذُرُ نِعْمَةً وَإِذَا يَنَاشِدُ بِالْمَهَارِقِ أَنْشَادًا"¹⁰⁹

Rabbim kerimdir, verdiği bir nimetten sıkıntı duymaz

Anlaşma metinleriyle çağrıda bulunursa icabet edilir

Anlaşma ve sözleşmelerin yazıldığına dair en bariz şiirsel betimlemeler Dirhem

b. Zeyd el-Evsî'ye (ö. ?) ait şu dizelerdir:

"وَإِنْ مَا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ حِينَ يَقَالُ الْأَرْحَامُ وَالصَّحْفُ"¹¹⁰

Eğer sizinle bizim aramızdaki bir andan ibaretse

O zaman (Olanlar) akrabalara ve sahîfelere söylenir

Araplar câhiliye döneminde ekonomik hayatla ilgili hesaplarını, alacaklarını, vereceklerini ve bunlar etrafında bir hukuk oluşturabilecek bazı hususları bazen kayıt altına almışlardır. Bu kabilden anlaşma ve sözleşmeler özellikle ticari faaliyetler sonucunda icra edilmiştir. Bunlara “صُكُوكُ” denirdi. Tekili “صُكٌّ” şeklinde olan kelimenin aslı Farsçadır.¹¹¹ Bu belgelerin varlığına dair en dikkat çeken rivâyet İbnü'n-Nedîm tarafından rivâyet edilmiştir. O, halife Me'mûn'un (ö. 218/833) hazinesinde Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in hattıyla yazılmış bir deri parçası gördüğünü ifade etmiştir. Bu belge üzerinde Abdülmuttalib'in bir şahıstan alacakları yazılmıştır. İbnü'n-Nedîm rivâyetin sonunda, gördüğü yazının bayan hattına benzediğini nakletmiştir.¹¹²

Konuyla ilgili diğer bir rivâyette Ebû Cehil'in annesi Esmâ bint Muharribe'nin (ö. 13/634), Abdullah b. Ebî Rebia'dan (ö. 35/656) aldığı kokuları Medineli kadınlara sattığı ve bunların bir kısmını veresiye sattığı için yazı ile kayıt altına aldığı

¹⁰⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed el-Hatîb el-Tebrîzî, *Şerhü'l-kasâidi'l-aşr* (Kahire: İdâretü't-Tıbbâti'l-Müniriyye, 1352/1933) 268,269.

¹⁰⁸ Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân*, 1/70.

¹⁰⁹ Meymun b. Kays, *Dîvânü'l-A'sâ el-kebîr*, thk. Muhammed Hüseyin (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb bi'l-Cemâmîz, 1950/1370), 229. Bu dizlerin şerhinde yazılı olan bir anlaşmaya vefa göstermekten bahseden ifadeler mevcuttur. el-Esed, *Masâdiru's-şî'ri'l-câhilî*, 65.

¹¹⁰ Dirhem bu dizlerde Hazreç ile aralarında bir anlaşma olduğundan ve bunun sahîfede yazılı olduğundan bahsetmiştir. el-Esed, *Masâdiru's-şî'ri'l-câhilî*, 65.

¹¹¹ Zebîdî, “skk”, 36/243; el-Esed, *Masâdiru's-şî'ri'l-câhilî*, 68.

¹¹² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 15.

nakledilmiştir.¹¹³ Bu rivâyetlere ek olarak câhiliye dönemi şiirlerinde de borçların yazılı olduğu belgelerden bahsedilmiştir.¹¹⁴

Bu maddedeki rivâyetlerden hareketle, kurumsal bir yapının gölgesinde, umumi bir kitâbet faaliyeti olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Ancak devlet anlamındaki kurumsal bir yapının ve müesseselerinin teşekkül etmediği câhiliye döneminde, bireyler ve kabileler arasında tesis edilen bağlayıcı anlaşmaların, sözleşmelerin olduğunu ve bunların bir kısmının kayıt altına alınarak yazılı vesika haline getirildiğini söylemek doğru olacaktır. Böyle bir kayıt, sözleşmelerin unutulmaması ve önemsenmesi adına önem arz etmektedir.¹¹⁵ Özellikle taraflar arasında önem arzden hususların, anlaşma şeklinde yazıya dökülmesi, yazının toplumdaki algısının müspet yönde olduğunu göstermektedir.

1.2.1.3. Mektuplar

Haberleşme ve iletişim ihtiyacı, varlığını insanlığın bağrında ortaya koyduğu andan itibaren, değişim ve gelişime uğrayarak değişik isimlendirmeler ve uygulamalarla insanlık âleminde, etkin unsur olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu uygulamalardan bir kısmı yazılı unsurlarla olmuştur. Bunlardan biri de mektuplaşmadır. Yazı kullanarak icra edilen haberleşme yönteminin câhiliye döneminde kullanıldığını görmek mümkündür. Döneme dair tarihi kaynaklar ve şiirler okunduğunda bu başlıkla ilgili bol miktarda malzeme bulmak mümkündür. Hz. Peygamber'in İslâm'a davet için gönderdiği mektuplar da böyle bir uygulamanın devamı niteliğindedir. Nâsiruddîn el-Esed, *Masâdiru's-şî'ri'l-câhilî* isimli eserinde konuyu değerlendirirken, mektuplaşma türden haberleşmenin câhiliye toplumunda çok yaygın olduğunu, neredeyse toplumun genelinin bu iletişim unsurundan haberdar olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶

Yazılı bir metinle haberleşmeye dair örneklerden biri Hz. Peygamber'in atalarından Kusay b. Kilab'a (ö.480) dairdir. Mekke'nin yönetiminde önemli bir konuma yükselen Kusay, Benî Bekir ve Huzâ'yı Mekke'den çıkarmak için çaba sarf etmiştir. Bunun için Kusay aynı anneden kardeş olduğu Rizâh b. Rebî'a b. Harâm el-Uzrî'ye bir

¹¹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/284.

¹¹⁴ Ebû Sa'îd Abdülmelik b. Kureyb b. Abdülmelik el-Esmâî, *el-Esmâiyât*, thk. Ahmed Muhammed Şakir - Abdusselam Hârûn (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1993/1414) 159; Şuarâu Hüzeliyyîn, *Dîvânu Hüzeliyyîn*, thk. Ahmed ez-Zeyn - Mahmûd Ebu'l-Vefâ (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1385/1965), 1/64.

¹¹⁵ Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, 1/69; Ahmed Khouli, "el-Ehlâf fi Asri'l-Câhili", *Mecelletu Câmi'ati'n-Necâh li'l-Ebhâs* (el-Ulûmi'l-İnsaniyye) 31 (Şubat 2017), 1056.

¹¹⁶ el-Esed, *Masâdiru's-şî'ri'l-câhilî*, 68.

mektup göndererek ondan yardım istemiştir. Rizâh, mektuba olumlu cevap vererek babadan kardeşleri olan Hün, Mahmûd ve Cülhûme'yi yanına alıp yola çıkmıştır. Bu kardeşler Kuzâalılardan da bir topluluk olarak Mekke'ye gitmişlerdir.¹¹⁷

Câhiliye döneminin sınırlarını aşarak, İslâmiyetin intişar etmeye başladığı dönemlere denk gelen birtakım mektuplaşmalar, süregelen bir uygulamanın devamı olması yönüyle câhiliye dönemine ışık tutmaktadır. Bu bakış açısıyla asr-ı saâdetteki bireyler arası mektuplaşmalar, Hz. Peygamber'in gönderdiği tebliğ mektupları konumuzun kapsamı içinde değerlendirilebilir. Hâtib b. Ebû Beltea'nın (ö. 30/650) Kureysli müşriklere gönderdiği mektup bu örneklerden biridir. Mekkenin fethine hazırlanan Hz. Peygamber gerçekleştireceği saldırıyı, bir strateji gereği gizlemiş ve farklı bir hedef göstermiştir. Durumdan haberdar olan Hâtib, Mekke'nin ileri gelenlerini haberdar etmek için bir mektup yazmış, Ebû Leheb'e (ö. 2/624) ait müşrik bir cariyeye vermiştir. Mektubun farkında olan Hz. Peygamber sahâbilerden Hz. Ali (ö. 40/661), Zübeyr (ö. 36/656) ve Mikdad b. 'Amr 'ı (ö. 33/653) mektubu bulup getirmeleri için görevlendirmiştir.¹¹⁸

Konuya dair diğer bir örnek Velid b. Velid (ö. 8/629) ile kardeşi Hâlid b. Velid (ö. 21/642) arasında geçen mektuplaşma hadisesidir. Umretü'l-kaza için Hz. Peygamber'le beraber Mekke'ye gelen Velid, kardeşi Hâlid'i bulamayınca ona bir mektup bırakmıştır. Mektupta Hz. Peygamber'in onu İslâm'a davet ettiğini ifade etmiş, Hz. Peygamber'in teşvik edici anlatımlarına yer vermiştir. Mektubu alan Hâlid, okuduktan sonra kalbinin İslâm'a ısındığını ifade etmiştir.¹¹⁹

1.2.1.4. Mükâtebe

Kölelerin belli bir ücret karşılığında hürriyetlerini elde etmek için yaptıkları anlaşmalara mükâtebe adı verilmiştir. Köle, anlaşmalarda belirlenen miktarı ödedikten sonra hür bir insan sayılmıştır.¹²⁰ Kölenin talebi doğrultusunda onu hürriyetine kavuşturmak için bir imkân sunan mükâtebe Nur sûresinin 33. ayetiyle ilâhî bir emir mahiyetine bürünmüştür. Mükâtebe câhiliye döneminde de bilinip uygulanan bir

¹¹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/50.

¹¹⁸ Buhârî, "Megâzî", 46.

¹¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/26-27.

¹²⁰ İbn Manzûr, "ktb", 1/700.

anlaşma türüdür.¹²¹ Bu anlaşmanın câhiliye döneminde uygulanmasına en büyük delil, bahsi geçen ayetin sebebi nüzulüdür. Tefsîrlerde ifade edildiğine göre Huveytib b. Abduluzzâ'nın (ö. 54/674) kölesi azad olmak için efendisiyle anlaşma yapmak istemiştir. Ancak efendisi bunu kabul etmeyince Nur sûresinin 33. Ayeti nazil olmuş, kölelerin bu yöndeki taleplerine cevap verilmesi istenmiştir.¹²² Bu olaydaki kölenin mükâtebe talebi bu anlamdaki bir uygulamanın daha önceden de var olduğunu göstermektedir.

Mükâtebe genellikle şifahi olarak yapılır ve yazıya geçirilmezdi. Ancak bazı durumlarda yazıya geçirildiği de görülmektedir.¹²³ Ebû Eyyub el-Ensari (ö. 49/669) ile kölesi Eflah arasında yapılan mükâtebe bunun örneklerindedir.¹²⁴ Konuyla ilgili diğer bir rivâyet ise Enes b. Mâlik (ö. 93/711) ile kölesi Sîrîn arasında geçen mükâtebe hâdisesidir.¹²⁵ Rivâyetin ayrıntılarında mükâtebenin yazıldığı kırmızı bir sahîfeden ve üzerindeki mühürden bahsedilmiştir.¹²⁶

1.2.2. Câhiliye Dönemi Okuma Yazma Faaliyetleri

Câhiliye döneminde okuma yazma öğreten okul benzeri oluşumlar da vardı. Birtakım rivâyetlerde bu oluşumların varlığı ile ilgili izler bulmak mümkündür. Konuyla ilgili bir rivâyette bu durum şu şekilde belirtilmiştir: “*Evs ve Hazrec kabileleri arasında okuma yazma bilenler azdı. Yahudilerden bazıları okuma yazma bilirdi ve bunlar çocuklara okuma yazmayı öğretirlerdi. İslâmiyet geldiğinde Evs ve Hazrec'ten bazıları okuma yazma biliyorlardı.*”¹²⁷ Müellif rivâyetin bu kısmından sonra okuma yazma bilenleri isim isim zikretmiştir.

Bazı araştırmalar câhiliye döneminde okuma yazma öğreten bu kurumlara küttâb ismi verildiğini söylenmiştir.¹²⁸ Araplarda “الکُتَّاب” ifadesi, bugünkü anlamda çocuklara okuma yazma öğreten eğitim kurumlarına verilen isimdi. Bu kelime İslâmiyet'ten

¹²¹ Fahrettin Atar, “Mükâtebe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/531.

¹²² Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr - Osman Cum'a - Süleyman Müslim (Riyad: Dâru Tayyibe, 1417/1997), 6/41.

¹²³ el-Esed, *Masâdiru 'ş-şî'ri'l-câhilî*, 73.

¹²⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/88.

¹²⁵ Buhârî, “Mukâtib”, 1.

¹²⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/119.

¹²⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân*, 453; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/15.

¹²⁸ Kadri Yıldırım, “İslâm Kültüründe Küttâb Eğitimi Üzerine Bir İnceleme”, *Diyanet İlmî Dergi* 45/3 (Temmuz 2009), 128.

önceki dönemlerde de kullanılıyordu.¹²⁹ Mekke, Medine, Tâif, Enbâr, Hîre, Dûmetü'l-Cendel gibi yerleşim yerlerinde bulunan bu oluşumlarda, kız ve erkek çocukları beraberce okuma yazma öğreniyordu.¹³⁰

Birtakım haberlerde toplumda öğretmenlik görevini üstlenen ve saygınlığı olan isimlerden bahsedilmiştir. Bışr b. Abdilmelik (ö. ?), Süfyân b. Ümeyye (ö. 588), Ebû Kays b. Abdi Menâf (ö. ?), 'Amr b. Zurâre (ö. ?), Geylan b. Seleme (ö. 23/644) gibi şahısların bu görevi icra ettikleri anlatılmıştır. Hz. Ali de on dört yaşlarında küttâba gitmiştir. Hz. Peygamber Medine'de el-Hakem b. Sa'îd b. As'ı (ö. ?) yazı öğretmek için görevlendirmiştir.¹³¹

Goldziher, Education (müslim) (İslâm'da Eğitim) isimli çalışmasında bu okullardan bahsetmiştir. Konuyla ilgili iki rivâyeti referans alan müellif, okulların varlığını Hz. Peygamber'in döneminde de devam ettirdiğini ifade etmiştir.¹³²

Câhiliye döneminde okuma ve yazma öğreten eğitim kurumu anlamındaki böyle bir yapılanmanın varlığı son derece önemlidir. Bu hususda güvenilir ve ayrıntılı rivâyetler bulmak zordur, ancak daha önceden de bahsi geçtiği üzere, Mekke ve Medine şehri, coğrafi konumları, kültürel faaliyetleri, ekonomik ve iktisadî yapıları itibarıyla okuma yazmaya ihtiyaç duyabilecek bir durum arz etmekteydi. Bu ihtiyacı gidermek için sistemli bir eğitim faaliyeti veren kurumlar göremiyoruz. Fakat o günün şartlarında, belki ilkel bir düzeyde, taliplisine cevap verecek, küçük çaplı oluşumlar düşünmek yanlış olmayacaktır. Böyle bir oluşumun varlığı beraberinde okuma yazma bilen insanları da gerektirmektedir. Bu anlamda rivâyetlerde geçen okuma yazma bilen isimler, bu beklentiye cevap mahiyetindedir. Belâzürî, Kureyş'e İslâm geldiğinde okuma yazma bilen on yedi kişinin varlığından bahsetmiş, daha sonra da farklı rivâyetlerle bu isimleri arttırmıştır. Bu isimleri Mekke'den ve Medine'den olanlar şeklinde şöylece sıralayabiliriz:

Mekkeli Okur-yazarlar:

1. Abdullah b. Ömer (ö. 73/693),
2. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh el-Âmirî (ö. 36/657),

¹²⁹ Ali, *el-Mufassal*, 9/178.

¹³⁰ M. Hanefi Palabıyık, "Cahiliye Dönemi ve İslâm'ın İlk Yıllarında Okuma Yazma Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (Haziran 2007), 44.

¹³¹ Ali, *el-Mufassal*, 15/291, 292.

¹³² Goldziher, "İslâm'da Eğitim", çev. M.Emin Özafşar, Mehmet Görmez, Bünyamin Erul, *İslâmî Araştırmalar* 2/7 (Mayıs 1988), 80-81.

3. Abdullah b. Sa'îd b. el-Âs b. Ümeyye (ö. ?),
4. Âiçe bnt. Ebî Bekr (ö. 58/678) ,
5. 'Alâ b. el-Hadramî (ö. 21/642),
6. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 49/669),
7. Beğît b. 'Âmir b. Hâşim (ö. ?),
8. Cüheym b. es-Salt b. Mahreme b. el-Muttalib (ö. ?),
9. Ebân b. Sa'îd b. el-Âs b. Ümeyye (ö. 13/634),
10. Ebân b. Sa'îd b. Hâlid b. Huzeyfe (ö. ?),
11. Ebû Bekir b. Ebî Kuhâfe (ö. 13/634),
12. Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Rebî'a (ö. 12/633),
13. Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö.42/662-663),
14. Ebû Seleme b. Abdi'l-Esed el-Mahzûmî (ö.4/625),
15. Ebû Selmâ b. Abdi'l-Eşhel (ö. ?),
16. Ebû Sufyân b. Harb b. Ümeyye (ö.31/651-652),
17. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh (ö.18/639),
18. Ebû'l-Kays b. Abdimenâf (ö. ?),
19. Fâtıma bnt. Hattâb (ö. ?),
20. Habbâb b. Eret (ö.37/657-658),
21. Hafsa bnt. Ömer b. el-Hattâb(ö. 45/665),
22. Hâlid b. Sa'îd b. el-Âs b. Ümeyye (ö.14/635),
23. Harb b. Ümeyye (ö. 588),
24. Hâtıb b. 'Amr (ö. 3/624),
25. Huveytıb b. Abdi'l-uzzâ el-'Âmirî (ö.54/674),
26. Kerîme bnt. el-Mikdâd (ö. ?),
27. Mahreme b. el-Muttalib b. Abdimenâf (ö. ?),
28. Mansûr b. İkrime b. 'Âmir b. Hâşim (ö. ?),
29. Mu'âviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680),
30. Osmân b. 'Affân (ö. 35/656),
31. Osmân b. Sa'îd (ö. ?) ,
32. Ömer b. Hattâb (ö. 23/644),
33. Nadr b. Hâris (ö. 2/624),
34. Sa'îd b. Zeyd (ö. 51/671),

35. Sa'îd b. Hâlid b. Huzeyfe (ö. ?),
36. Şifâ bnt. Abdillâh (ö. 20/641),
37. Şûrahbîl b. Hasene (ö. 18/639),
38. Talha b. Ubeydillâh (ö. 36/656),
39. Ümeyye b. Ebi's-Salt b. 'Avf (ö. 8/630),
40. Ümmü Külsûm b. Ukbe (ö. 32/652),
41. Ümmü Seleme (ö.62/685) okur fakat yazmaz,
42. Varaka b. Nevfel (ö. 610),
43. Yezîd b. Ebî Süfyân (ö.18/639).

Medineli Okur-yazarlar:

1. Abdullâh b. Revâha (ö.8/629),
2. Abdullâh b. Ubey b. Selûl (ö.9/631),
3. Abdullâh b. Zeyd b. Sa'lebe (ö. 32/653),
4. Abdurrahman b. Cebr b. 'Amr (ö. 34/654),
5. Beşîr b. Sa'd (ö. 12/633),
6. Ebû 'Abs b. Kesîr (ö. ?),
7. Enes b. Mâlik (ö. 93/711),
8. Evs b. el-Havlî (ö.35/655),
9. Hudayru'l-Ketâib (ö. ?),
10. Ma'n b. 'Adî (ö. 12/633),
11. el-Münzir b. 'Amr (ö. 4/625),
12. Râfi' b. Mâlik (ö. 3/625),
13. Sa'd b. er-Rebi' (ö. 3/625),
14. Sa'd b. Ubâde (ö. 14/635),
15. Sa'îd b. Zürâre (ö. ?),
16. Süveyd b. es-Sâmit (ö. ?),
17. Ubey b. Ka'b (ö. 33/654),
18. Üseyd b. Hudayr (ö. 20/641),
19. Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665)¹³³

¹³³ Belâzürî yazı bilenlerle ilgili rivâyetleri sıraladığı bölümde yaklaşık kırk şahsın ismini zikretmiştir. (Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân*, 452-455.) Konuyla ilgili çalışma yapan Hanefî Palabıyık ve Şakir Gözütok bu isimlere bazı eklemeler yaparak sayıyı altmışın üzerine çıkarmışlardır. (Hanefî Palabıyık, *Câhiliye Dönemi ve İslâmın İlk Yıllarında Okuma Yazma Faaliyetleri*, 39-41; Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitimi Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2002), 32-50.) İlyas Uçar hazırladığı doktora tezinde konuya biraz

Bundan sonra ele alınacak “Yazı Malzemesi” başlığı, burada ulaşılan sonuçların sağlaması niteliğindedir. Varlığından bahsedilen yazı kültürü, beraberinde üzerine yazı yazılan unsurları da gerektirmiştir. Bu malzemelerin varlığı, rivâyetlerde ve şiirlerde, kendilerine yapılan atıflarla karşımıza çıkmaktadır. Yazı malzemelerine yönelik satır aralarındaki bu ifadeler, yazının varlığını ve kullanımını göstermesi adına önemlidir.

1.3. Yazı Malzemeleri

Yazının duygu ve düşünceleri farklı zamanlara ve şahıslara aktarmadaki etkin rolü, onu kültür ve medeniyetin asgari düzeylerde inkişaf ettiği milletlerde bile görünür ve bilinir yapmıştır. Kitâbet faaliyetinin varlığını, keyfiyet ve kemiyetini ortaya koyabilmek için tespitine ihtiyaç duyduğumuz unsurlardan bir diğeri de yazı malzemesidir. Yazının varlığından bahsedebilmek için veya yazı yazabilmek için mutlak surette bu fiilin icrasında kullanılan malzemenin varlığı gerekmektedir. Tek başına bu malzemelerin varlığı ile ilgili yapılan tespitler bile kitâbetin varlığı ve keyfiyeti hakkında önemli veriler sunacaktır.

Yazının icrası için gerekli olan malzemeler her millette aynı gelişmişlik seviyesinde olmamıştır. Bu alanda sahip olunan zenginlikler, kültür ve medeniyetin imkân verdiği nispette olmuştur. Toplumun varlığını sürdürdüğü coğrafya ve onun sunduğu imkânlar, komşu toplumların sahip olduğu kültürel unsurlar ve bunlarla kurulan iletişim yolları, yazının ve yazı malzemesinin gelişmişlik seviyesi ile ilgili belirleyici unsurlar olmuştur.

Bir toplumda kitap ve yazıdan bahsedebilmek için şu üç bileşenin varlığı gerekmektedir: Üzerine yazı yazılacak malzeme, kendisiyle yazı yazılan malzeme ve yazıyı bilen insanlar.¹³⁴ Yazı bilen isimler bir önceki başlıkta ifade edildiği için burada diğer iki madde ile ilgili açıklamalar yer alacaktır. Üzerine yazı yazılan malzemelerin

daha derinlik kazandırarak bu isimlerin sayısını 120'nin üzerine çıkarmıştır. (İlyas Uçar, *Mekânın Üretimi: Hz. Muhammed Dönemi Medine'de Gündelik Hayat* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 131-142.) Ancak şunu söylemeliyiz ki bu çalışmalarda, yazıyı bildiği tespit edilen isimlerden bir kısmına ait bilgiler erken dönem kaynaklarında geçmemektedir. Ayrıca yazıyı bilen isimleri tespit anlamındaki çalışmalarda bazı güçlükler bulunmaktadır. Rivâyetlerde kendisine kitap, nüsha, anlaşma, yazılı metin isnad edilen tüm isimleri yazıyı biliyor şeklinde kabul etmek her zaman doğru sonuçlar vermeyecektir. Çünkü yazı bilmeyen isimler bazen bir kâtime yazı yazdırıp onun vasıtasıyla yazılı metin edinmiştir. İleriki bölümlerde bu durum farklı isimler üzerinden ifade edilecektir. Yazıyı bilen isimler ve bunların sayısı ile ilgili sağlıklı veriler, konuyu rivâyetler üzerinden geniş bir şekilde tahlile tabi tutan, yazıya ve yazılı kültür etrafında vücuda gelen öğelere hâkim olan müstakil bir çalışmayla mümkündür.

¹³⁴ Abdülsettar el-Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî* (Cidde: Mektebetü Mîsbah, 1409/01989), 21.

kullanımı, zamana ve çevre kültürlerle olan ilişkilere bağlı olarak sistematik bir durum arzemiştir. Belirli zaman aralıklarında belirli yazı malzemeleri kullanılmış, ulaşılan yeni durumlar ve imkânlar bir eşik teşkil ederek yeni malzemelere geçiş sağlamıştır. Yazı malzemelerindeki bu sistematik durum yazıdan bahseden rivâyetlerin değerlendirmesinde önemli katkılar sunmaktadır.

1.3.1 Üzerine Yazı Yazılan Malzemeler

Arapların bedevîlik dönemlerinde, üzerine yazı yazdıkları nesnelere, çöl şartlarının kendilerine sunduğu imkânlar nispetinde şekillenmiştir.¹³⁵ Bu malzemeler zamanla ihtiyaçları karşılayamayınca farklı arayışlara yönelmişlerdir. Bu maddelerin ne olduğunu ve kullanımına dair emareleri birkaç ana başlık altında incelemeye tabi tutacağız. Yazı malzemelerini incelemeye tabi tutarken oluşum ve gelişim dönemi diye iki ana başlıkta konuyu ele alacağız. Oluşum döneminde yazılı kültürün ortaya çıkışında etkili olan ve nispeten ilkel diyebileceğimiz malzemeleri ele alacağız. Gelişim döneminde ise yazıya olan ihtiyacın giderek artması ve yazı malzemesinin çeşitli etkileşimlerle değişmesi sonucunda gelişmiş hale gelen malzemeleri ele alacağız.

1.3.1.1. Oluşum Dönemi Yazı Malzemeleri

Bu malzemeler, Arap Yarımadası'nın kuzeyinde yaşayan, sözlü kültürün bütünüyle hâkim olduğu ve yazılı kültürün çok zayıf kaldığı toplumlarda, asgari düzeydeki kitâbet ihtiyacını karşılamak üzere kullanılan, ilkel diyebileceğimiz yazı malzemeleridir. Bu nesnelere, sahip olunan kültürün etkisi ve coğrafyanın sunduğu imkânlarla şekillenmiştir. Cahiliye döneminde ve İslâm'ın yayılmaya başladığı dönemlerde kullanılan bu malzemeler, ileride meydana gelecek zengin bir yazılı kültür için zemin oluşturmuştur.

1.3.1.1.1. Bitkiler

“**Usub (العُصْب)**”: Yapraksız hurma dalları anlamındadır. Hurma dalları kuruyup yapraklarından sıyrıldığında geriye kalan kısmına verilen isimdir. Müfred hali “عُصْب” şeklindedir.¹³⁶ Yazı yazmak için çöl şartlarında en rahat bulunacak malzemelerden

¹³⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 23; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 21-23. Bu kelimelerin anlamları birkaç sayfa ileride ayrıntılı bir şekilde açıklanacaktır.

¹³⁶ İbn Manzûr, “*asb*”, 1/599; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 2/47.

biridir.¹³⁷ Câhiliye dönemi şiirlerinde de yazı için kullanılan bu malzemenin bahsi geçmektedir. Dönemin önemli şairlerinden İmruü'l-Kays'a (ö. 540) ait bir beyitte bunu görmek mümkündür.

"لمن طلل أبصرته فشجاني كخطّ زبور في عسيب يمان"¹³⁸

Şu gördüğüm, beni üzen enkaz kimindir?

Hurma dalı üzerindeki yazılı çizgiler gibi

Kur'ân'ın yazımı ve toplanması ile ilgi rivâyetlerde de bu malzemeyi bulmak mümkündür. Buhârî'de geçen uzunca bir rivâyette Zeyd, Kur'ân'ı cem olayını anlatırken bu görevi aldıktan sonra ayetleri toplamaya başladığını ifade etmiştir. Rivâyetin sonlarında Zeyd kendine ulaşan ayetlerin hangi malzemeler üzerinde yazılı olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: "Onu derilerden, kürek kemiklerinden, hurma dallarından ve insanların sadırlarından topluyordum."¹³⁹

"**Kerânîf (الكرانيّف)**": Hurma dalını kestikten sonra gövdede kalan kütüklere verilen isimdir, "كِرْنَافَة" kelimesinin çoğuludur.¹⁴⁰ Zührî'den yapılan bir rivâyette Kur'ân'ın bu malzeme üzerinde yazılı olduğu nakledilmiştir.¹⁴¹

Bitki kökenli yazı malzemelerinin bir kısmı, amacı dışında kullanılan tahtadan yapılmış eşyalardır. Bunlar özellikle yük veya yolcu taşımak için devenin sırtına vurulan semer türünden binek malzemeleridir.¹⁴² Rivâyetlerde "الأقْتَاب" ve "الرَّحْل" şeklinde geçen bu malzemelerden "أَقْتَاب" deve hörgücünün büyüklüğü ölçüsünde yapılan bir tür semerdir, "قُتْب" kelimesinin çoğuludur.¹⁴³ Kur'ân'ın cem edilmesine dair yapılan rivâyetlerden birinde, Zeyd'in Kur'ân'ı topladığı malzemeler arasında "أَقْتَاب" zikredilmiştir.¹⁴⁴ Bir önceki kelime ile yakın anlama gelen "الرَّحْل" binmek için devenin üzerine koyulan şey anlamına gelmektedir.¹⁴⁵ Tahtadan yapıldığı gibi tahta kullanılmadan sadece deriden yapılan türleri de vardır.¹⁴⁶ Ebat olarak bir önceki

¹³⁷ Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 21.

¹³⁸ İmruü'l-Kays, *Dîvânu İmruü'l-Kays*, 85.

¹³⁹ Buhârî, "Tefsîr", 162.

¹⁴⁰ İbn Manzûr, "krnf" 10/297; Fîrûzâbâdî, "krnf" 848; el-Esed, *Masâdiru's-şi'ri'l-cahilî*, 83; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 21.

¹⁴¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, thk. Vasyullah Muhammed Abbâs (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983) 1/390.

¹⁴² el-Esed, *Masâdiru's-şi'ri'l-cahilî*, 83.

¹⁴³ İbn Manzûr, "ktb", 1/661.

¹⁴⁴ İbn Ebî Dâvûd Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman b. el-Aş'es es-Sicistanî, *Kitâbü'l-mesâhif*, thk. Muhammed b. Abde (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tîbâ' ve'n-Neşr, 1423/2002), 55.

¹⁴⁵ Fîrûzâbâdî, "rhl", 1005.

¹⁴⁶ İbn Manzûr, "rhl", 11/275.

malzemededen daha küçüktür.¹⁴⁷ Câhiliye şairlerinden Murakkiş'in bu malzeme üzerine beyitlerini yazdığı rivâyet edilmiştir.¹⁴⁸ Ensardan Sa'd b. Mâlik'in (ö. 2/624) Hz. Peygamber için vasiyette bulunduğu ve bunu semerinin arkasına yazdığı rivâyet edilmiştir.¹⁴⁹ Yine Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713), İbn Ömer (ö. 73/693) ve İbn Abbâs'tan (ö. 68/688) gece vakti duyduğu rivâyetleri bu malzeme üzerine yazdığını ifade etmiştir.¹⁵⁰

Üzerine yazı yazılan diğer bir malzeme “زُوسَم” denilen küçük bir tahta parçasıdır. Üzerine kazımak ve oymak suretiyle bir şeyler yazılmış, onunla yiyecekler ve yağınlar damgalanmıştır. Câhiliye döneminde bu malzeme yaygın bir şekilde kullanılmıştır.¹⁵¹

Kullanımı çok yaygın olmayan, alışılmadık, farklı yazı malzemeleri bulmak da mümkündür. Asâ ve ok gibi malzemeler buna örnek verilebilir. Emevî dönemi şairlerinden Hakem b. Abdal'ın topal ve kambur olduğu, ihtiyaç ve isteklerini esasına yazarak elçisine verdiği nakledilmiştir.¹⁵² Ebû Süfyân Uhud'a gitmeye karar verdiğinde, adamları onu bu işten alı koymuş, o da eline iki ok alıp birine “نَعَم” ötekine “لَا” yazarak kura çekmiştir.¹⁵³

Bitki kökenli yazı malzemelerinin yanında, farklı maddelerden imal edilen “الْوَاح” adı verilen nesnelere de mevcuttur.¹⁵⁴ Tahta, kemik veya geniş yüzeyli başka malzemeler için kullanılan bu nesnelere, bir kısım rivâyetlerde yazı malzemesi olarak zikredilmiştir.¹⁵⁵ İbn Abbâs'ın Ebû Râfi'e (ö. 40/660) gelerek, Hz. Peygamber hakkında soru sorduğunu ve bunları kaydettiğini ifade eden rivâyette, İbn Abbâs'ın yanında bu malzemenin olduğu rivâyet edilmiştir.¹⁵⁶

Üzerine yazı yazılan bu maddelerin geçtiği rivâyetlerden ve kullanım alanlarından hareketle şu genellemelere ulaşabiliriz: Hurma dalı, hurma kütüğü ve levha

¹⁴⁷ Zebîdî, “rhl”, 29/54.

¹⁴⁸ Ebû'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Abdusselam Muhammed Hârûn (Kahire: Dâru'l-Me'ârif), 221.

¹⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/469.

¹⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 131.

¹⁵¹ Zebîdî, “rsm”, 32/257.

¹⁵² Ebû'l-Ferec Alî b. Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, thk. İhsan Abbâs, İbrâhîm es-Seâfin, Bekir Abbâs (Beyrut: Dâru Sadır, 2008), 2/265.

¹⁵³ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Fâik fi garîbi'l-hadîs*, thk. Ali Muhammed el-Becevî, Muhammed Ebû Fadl İbrâhîm (Lübnan: Dâru'l-Ma'rifet, 1391/1971), 4/89.

¹⁵⁴ el-Esed, *Masâdiru's-şi'ri'l-cahilî*, 84.

¹⁵⁵ Fîrûzâbâdî, “lvh”, 240.

¹⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 114.

gibi malzemeler özellikle yazı yazmak için hazırlanan ve bulundurulmuş malzemelerdir. Ancak bilinçli ve planlı bir yazı faaliyetinin gerçekleşeceği durumlar için bu maddeler temin edilebilir. Çünkü hurma dalının yazıya müsait hale getirilmesi kurutulmak ve yapraklarından sıyrılmak gibi bir işlem gerektirmektedir. Yine hurma kütüğü ve levha gibi nesnelerin - doğada bulunduğu haliyle değil - bazı işlemler neticesinde yazıya müsait hale getirildiğini söyleyebiliriz. Bunların yapılması ve bulundurulması belirli bir kasıt gerektirmektedir. Bu kasıtın, gerektiğinde yazarak kayıt altına almak gibi bir yönelim olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanında deve semeri gibi yolculuk malzemeleri, asa ve ok gibi başka maksatlar için edinilen malzemeler - planlı ve belirli bir yazı faaliyetini değil - yazmak ve unutmamak için mecbur kalınan durumlarda pratik bir çözüm yolu olarak kullanılmıştır.

1.3.1.1.2. Deriler

Derinin yazı malzemesi olarak kullanılması çok eski tarihlere dayanır. Sadece belli bir millete ve kültüre ait değil, yazı malzemesi anlamında tüm insanlığın ortak ürünüdür. Mısırlılar tarafından kullanılması M.Ö. 2500'lü yıllara dayanan deri, Benî İsrâil tarafından da yazı malzemesi olarak kullanılmış ve üzerine Kitâbü Mukaddes yazılmıştır. Aynı şekilde Âsurlular, Bâbilliler, Farslılar ve Yunanlılar da deriyi yazı malzemesi olarak kullanmışlardır. Deri M.Ö. 3. yüzyılda yazı için daha mükemmel bir hale getirilmiş, bunun yapıldığı şehre istinaden perşumen (Prochemin) ismini almıştır.¹⁵⁷

Üzerine yazı yazılan deriler genel olarak “رَقٌّ - أديم - قَصِيم” diye isimlendirilmiştir. Bu malzemeler arasında nasıl bir fark olduğu rivâyetlerden anlaşılamamaktadır. Çünkü rivâyetler malzemelerin fiziki özellikleri ile ilgili kısıtlı bilgiler sunmaktadır. Ancak sözlüklerden, Arap kültür ve medeniyetine dair yapılan bir kısım araştırmalardan bu malzemelerle ilgili ayrıntılara ulaşmak mümkündür.

“**Rakk** (الرَّقِّ)”: Sözlüklerde üzerine yazı yazılan ince, beyaz deri anlamına gelmektedir.¹⁵⁸ Kuzu, koyun, keçi, inek, ceylan ve bazen de eşek derisinden yapıldığı ifade edilmektedir. En fazla kullanılan türü; erkek kuzu derisidir. Yapımına öncelikle üzerindeki tüyler kazımakla başlanır, sonra kireç içine bırakılarak yağları ve kirleri

¹⁵⁷ Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, thk. Muhammed Behçet el-Eserî (Bağdad: el-Mektebetü'l-Arabiyye ve Kahire: el-Matbaati's-Selefiyye, 1341/1922), 22.

¹⁵⁸ İbn Manzûr, “rkk”, 10/123.

sökülürdü. Bundan sonra bir kasmağa gerilerek kurumaya bırakılırdı. Rakkın bu şekilde inceltilmesi onu diğer deri türlerinden ayıran bir özellikti. Çift yüzü bulunan derinin genelde parlak yüzeyi yazı için kullanılırdı. Büyüklüğü yapılan hayvanın derisine göre farklılık arz ederdi.¹⁵⁹ Genelde küçük hayvan derilerinden yapılırdı. Üzerine yazılanlar silinebiliyordu, bu haliyle defalarca kullanılmaya müsaitti.¹⁶⁰ Arapların yazı için kullandıkları en yaygın malzeme bu idi.¹⁶¹ Bazı kaynaklarda üzerine yazı yazılan her türlü deriye rakk ismi verildiği dile getirilmiştir.¹⁶² Kur'ân'ı Kerim'de Tur sûresinin üçüncü ayetinde geçen bu kelime tefsîrlerde genellikle üzerine yazı yazılan deri anlamında izah edilmiştir.¹⁶³

“**Edîm (الأديم)**”: Tabaklanmış kırmızı deri anlamındadır.¹⁶⁴ Bu yazı malzemesine rivâyetlerde sıkça rastlamak mümkündür.¹⁶⁵ Hz. Osmân, Kur'ân'ın okunuşu ile ilgili ortaya çıkan ihtilaflarda, taraflardan yanlarında yazılı olanı getirmelerini istediğinde, getirilenler arasında bu malzemenin olduğu da rivâyet edilmiştir.¹⁶⁶ Yine farklı bir rivâyette Hz. Peygamber'in bu malzemedden istediği ve Hz. Ali'ye yazdırdığı nakledilmiştir.¹⁶⁷ Ayrıca câhiliye dönemi şiirlerinde de edîmin izlerine rastlamak mümkündür:

" الدار قفر والرسوم كما رقت في ظهر الأديم قلم"¹⁶⁸

Ev metruk ve resimler de bir kalemin derinin üzerine işlediği gibiydi

“**Kadîm (القديم)**”: Sözlüklerde üzerine yazı yazılan beyaz deri parçası anlamına gelmektedir. Tekili “**قَصِيم**” şeklindedir.¹⁶⁹ İbn Şihâb'a nispet edilen bir rivâyette, Hz. Peygamber'in vefatı sırasında Kur'ân'ın yazılı olduğu maddeler zikredilirken bu

¹⁵⁹ Fuad Seyyid, *Kitâbü'l-Arabîyyi'l-mahtût*, 1/18.

¹⁶⁰ Abdülatîf Muhammed Selmân, “el-Verak”, *Mecelletu Câmiati Dımaşk li'l-Ulûmi'l-Hendese* 22/2 (2006), 169.

¹⁶¹ Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, thk. Muhammed Behçet el-Eserî (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri), 3/378.

¹⁶² Abdullah b. Muhammed b. Seyyid el-Batalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi edebi'l-küttâb*, thk. Mustafa el-Sakâ, Hamid Abdilmecîd (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, 1417/1996) 1/179.

¹⁶³ Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakîr (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/200), 22/454; Beğavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, 4/289; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407/1987), 4/408.

¹⁶⁴ İbn Manzûr, “*edm*”, 12/9; Firuzâbâdî, “*edm*” 1074; Zebîdî, “*edm*”, 31/191.

¹⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37/132; Buhârî, “Menâkibu'l-Ensâr”, 45; Müslim, “Hac”, 1361; Ebü Dâvûd, “Kitâbü'l-Haraç”, 21.

¹⁶⁶ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 1/209.

¹⁶⁷ Ebü Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Accâc Hatîb (Beyrut: Dâru'l Fikir, 1404/1984), 601.

¹⁶⁸ el-Mufaddal, *el-Mufaddaliyyât*, 221.

¹⁶⁹ İbn Manzûr, “*kdm*”, 12/488; Firuzâbâdî, “*kdm*”, 1150; Zebîdî, “*kdm*”, 33/284.

malzemenin de adı geçmektedir.¹⁷⁰ Yine câhiliye dönemi şiirlerinde bu malzemeden izler bulmak mümkündür:

"كَأَنَّ مَجْرَّ الرِّامِسَاتِ ذِيولِهَا عَلَيْهِ قَضِيمٌ نَمَقْتَهُ الصَّوَانِعُ"¹⁷¹

Kuyrukları adeta ressamların ipleri gibidir

Üzerinde zanaatkârların süslediği deriler vardır

Deriden oluşan yazı malzemelerinin incelendiği bu kısımda deri ve türevlerinin yazı malzemesi olarak çok sık kullanıldığı görülmektedir. Gerek câhiliye dönemi şiirlerinde gerek Kur'ân'da gerekse Kur'ân'ın toplanmasında ve çoğaltılmasında bu malzemelerden bahsedilmesi, derinin hem İslâmiyet'ten önce hem de İslâmiyet'ten sonra yazı malzemesi olarak kullanıldığını gözler önüne sermektedir. Derinin yazıya uygun hale getirilmesi için geçirdiği aşamalar ve bu anlamda verilen emekler onun doğal haliyle yazıya müsait olmadığını, kasti ve planlı bir yazım faaliyeti için hazırlandığı fikrini vermektedir. Bu durum bir önceki bitkiler maddesinde de karşımıza çıkmış, yazarak kaydetmek şeklindeki bir yönelimin delili olmuştur.

1.3.1.1.3. Kemikler

Arapların üzerine yazı yazdıkları diğer bir unsur geniş yüzeyli kemiklerdir. Yazı için kemik kullanmak biraz sıradışı görünse de konunun girişinde ifade işlendiği üzere, milletlerin kullandıkları yazı malzemeleri, şartların kendilerine sunduğu imkân ve sahip olunan kültür ve medeniyetin gelişmişliği nispetinde olmuştur. Arapların yaşadıkları çevre koşulları ve dönemin gelişmişlik seviyesi göz önüne alındığında, üzerinde iz bırakılarak yazı yazmaya müsait olan geniş yüzeyli kemiklerin kullanımı çok garip karşılanmayacaktır. Üzerine yazı yazılan ve hakkında en fazla malumat sahibi olduğumuz kemik parçaları "أضلاع" ve "أكتاف" diye bilinen kemiklerdir.¹⁷²

"Edlâ' (الأضلاع)": Kaburga kemiği anlamındadır, "ضلع" kelimesinin çoğuludur.¹⁷³ Kaburga kemiğinin diğer kemiklere nispetle daha düz olan yüzey kısmı yazı için kullanılırdı. En çok deve gibi iri hayvanların kemikleri kullanılırdı. Koyun gibi

¹⁷⁰ Zemaşşeri, *el-Fâik*, 2/431.

¹⁷¹ Ebû Ümâme Ziyâd b. Mu'âviye b. Dabâb b. Câbir en-Nâbiga ez-Zübyânî, *Dîvânu Nâbiga*, thk. Abdurrahman Selam (Beyrut: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1348/1929), 68.

¹⁷² el-Esed, *Masâdiru's-şî'ri'l-câhilî*, 85.

¹⁷³ Zebîdî, "dla", 21/418.

küçükbaş hayvanların da kaburgasının kullanıldığı durumlar olurdu.¹⁷⁴ Zeyd, vahyi topladığı nesnelere zikrederken bir rivâyette bu malzemeden de bahsetmiştir.¹⁷⁵

“**Ketif (الكِتِف)**”: Omuzun arka kısmındaki geniş yüzeyli kemiktir. Pazıların üst tarafındadır. Çoğulu “أَكْتَف” şeklindedir. İnsan ve hayvanlarda bulunan bu kemik yazmak için müsait bir genişliğe sahiptir. Yazı malzemesinin bulunmadığı durumlarda, hayvanlara ait bu kemiklere yazılmıştır.¹⁷⁶ Daha çok kürek kemiği ismiyle bilinen bu kemik parçası, Arapların kullandığı yazı malzemelerini konu edinen birçok kaynakta zikredilmiştir.¹⁷⁷

Nisa sûresinin 95. ayetinin nüzulünü anlatan Zeyd b. Sâbit, inen ayeti ketif üzerine yazdığını rivâyet etmiştir.¹⁷⁸ Hz. Peygamber’e, Hz. Yusuf’un kıssasını okuyan Hafsa validemiz, rivâyete göre, kıssayı bu malzeme üzerinden okumuştur.¹⁷⁹ Hz. Ömer’in de yazmak için bu malzemeyi kullandığına dair rivâyetler nakledilmiştir.¹⁸⁰

Kemiğin yazı malzemesi olarak kullanımı, üzerine yazı yazılacak maddelerin sınırlı ve zor bulunan maddeler olduğunu ve bu anlamdaki gelişmişliğin ne boyutta olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Çünkü daha önce bahsedilen yaprak, dal, kütük gibi bitki kökenli malzemelerin, ağaçlardan kesilip kullanılması biraz daha kolaydır. Üstelik hurma ağaçlarının çoklukla bulunduğu bir coğrafyada, bu malzemenin temini çok zor değildir. Daha fazla bilgi kaydetmek için önemli imkânlar sunan geniş yüzeyli esnek deriler, yazı için kullanışlı malzemelerdir. Ancak her hayvanda iki tane bulunan kürek kemiği ve kaburga kemiklerinin sınırlı yüzeyleri düşünüldüğünde, ortaya çıkan kısıtlı durum, yazı ve bunun etrafında oluşan kültürel unsurların ibtidai seviyelerde olduğunu göstermektedir.

Yazı malzemelerindeki kısıtlı durumun câhiliye döneminde ve İslâmiyet’in zuhur hengâmında yaşanmış olduğu açıktır. Bir kısım rivâyetler bu kısıtlı durumun daha ileri tarihlerde de yaşandığını göstermektedir. Konuyla ilgili bir rivâyette İmam Şafî’nin (ö. 204/820), öğrendiği bilgileri kaydetmek için kemik kullandığı, hatta bunları -çok fazla

¹⁷⁴ Abdülkâdir el-Kürdî, *Târîhu'l-hattî'l-Arabî*, 90; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 21.

¹⁷⁵ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 164, 209.

¹⁷⁶ İbn Manzûr, “ktf”, 9/294.

¹⁷⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 22; Kürdî, *Târîhu'l-hattî'l-Arabî*, 90; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 21; el-Esed, *Masâdiru's-şî'ri'l-câhilî*, 85.

¹⁷⁸ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 20.

¹⁷⁹ Ebû Urve Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983) 11/110.

¹⁸⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 6/401.

olduğu için- evinde toprak kaplar içinde sakladığı nakledilmiştir.¹⁸¹ Bu rivâyet yazı malzemesi ile ilgili ilkel seviyenin uzun yıllar sürdüğü sonucunu göstermektedir. Ancak ilerdeki başlıklarda ifade edileceği üzere, İmam Şafî'den daha önceki dönemlerde, berdî (papirüs) ve kâğıt gibi gelişmiş yazı malzemeleri biliniyor ve yaygın olarak kullanılıyordu. Birbirine muhalif gibi görünen buna benzer durumlarla ilgili açıklamalar ve bu rivâyetlere yaklaşım şekli, bu konunun sonunda tahlil edilecektir.

Üzerine yazı yazılan malzemelerdeki ilkel seviye, yazılı kültürdeki az gelişmişliği göstermektedir. Ancak bununla beraber her fırsatı ve malzemeyi kullanıp yazı yazmak, hatta hayvanlardan çıkan geniş yüzeyli kemiklere bile yazıp bunları muhafaza etmek, yazmakla ilgili kasıt ve iradeyi göstermektedir.

1.3.1.1.4. Taşlar ve Kayalar

Üzerine yazı yazılan diğer bir malzeme taşlar ve kaya parçalarıdır. Arap yazısının kaynağını belirten bölümde değinildiği gibi en-Nemâre ve Ümmü'l-Cimal denen kitâbeler taşlar üzerine yazılmışlardı. Taşlar, üzerlerine hem yazı yazmak hem de süsleme yapmak için kullanılıyordu.¹⁸² Taşlar üzerine yazı yazıldığı câhiliye dönemi şiirlerinde de görülebilmektedir:

"فمدافع الرّايان عرّي رسمها خلقا كما ضمن الوحيّ سلامها"¹⁸³

Reyyan'ın su kanalları kendi görüntüsünden sıyrıldı

Nasıl ki onun taş levhaları yazılanı içine alır¹⁸⁴

"لمن الديار غشيتها بالفدند؟ كالوحي، في حجر المسيل، المخلد"¹⁸⁵

Boş arazide uğradığım evler kimindi?

Suyun aktığı sağlam taş üzerindeki sanat eseri gibi

¹⁸¹ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Razî, *Âdâbü's-Şafî ve menâkıbuh*, thk. Abdülğani Abdülhâlık (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003) 20; Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Ömer b. Gurâme el-Umrevî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1997), 51/282.

¹⁸² el-Esed, *Masâdiru's-Şi'ri'l-câhilî*, 87.

¹⁸³ Tebrîzî, *Şerhü'l-kasâidi'l-aşr*, 130.

¹⁸⁴ Medafî, su kanalları demektir. Reyyan ise Hama'da bir vadi. Urriye resmuha halkan, kendisine giydirilmek üzere yaratıldıktan sonra ondan ayrıldı demektir. Vuhiyy, yazılı şey, kitap demektir. Toplu mana şöyledir: Bu evlerin izleri, taşın üzerindeki yazılar gibidir. Çünkü bu yazılar uzaktan görülmez. Çünkü bu yazıların işlenmesi taşın renginden farklı değildir. Bu nedenle ancak yaklaşan kişi için bu yazı ortaya çıkar. Bkz. Tebrîzî, *Şerhü'l-kasâidi'l-aşr*, 130.

¹⁸⁵ Zühayr b. Ebî Selmâ, *Dîvânu Zühayr*, thk. Ali Hasan Fâur (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1408/1988), 45.

Kaynaklarda adı geçen ve yazı malzemesi olarak kullanıldığı bilinen taş malzemeye Araça “الْخَاف” denilmektedir. Bu kelime sözlüklerde geniş yüzeyli, ince, beyaz taş parçası anlamına gelmektedir. Tekili “لِخْفَةٍ” şeklinde kullanılır.¹⁸⁶ Zeyd Kur’ân’ı topladığı maddeleri sıralarken bu malzemedan de bahsetmektedir.¹⁸⁷ Ayrıca İbnü’n-Nedîm Arapların kullandıkları yazı maddelerinden bahsederken bu malzemeyi de ifade etmiştir.¹⁸⁸

Burada ele alınan yazı malzemeleri kalıcılık yönüyle diğer yazı maddelerinden biraz daha farklılık arz etmektedir. Arapların yaşadığı coğrafi şartlar ve sahip oldukları imkânlar düşünüldüğünde bitki, deri ve kemik gibi maddeler, erken bozulmaya müsait iken; taş ve kaya gibi maddeler varlığını ve üzerinde yazılı olanı uzun zaman dilimlerinde koruyabilecek özelliğe sahiptirler. Ancak Araplar yazı malzemesi kullanırken tercihlerini varlıklarını uzun süre devam ettirebilen taş ve kayalardan ziyade, erken bozulan ve yok olmaya müsait malzemelerden yana kullanmışlardır. Bu durum günümüze ulaşan yazılı malzemeler konusunda, son derece kısıtlı bir duruma neden olmuştur. Arap tarihçisi Cevad Ali de eserlerinde buna dikkat çekmiştir.¹⁸⁹ Kendisiyle yazı yazılan aletleri konu edineceğimiz ileriki kısımlarda da ifade edileceği üzere Arapların yazı yazarken kalem, kamaş, bıçak gibi malzemelere başvurdukları görülürken taşlar üzerine iz bırakan sert metal malzemelerin bahsi geçmemekte, bunların izlerine dair rivâyetler bulunmamaktadır.

İslâmiyet’in gelmesiyle beraber putperestliğe engel olmak için suret yapmanın, taşları yontarak şekiller yapmanın yasaklandığını ve bundan dolayı taş üzerine işlemenin, oymacılığın gelişmediğini düşünmek mümkündür.¹⁹⁰ Ancak putperestliğin, putların ve dikili taşların yaygın olduğu câhiliye döneminde taşların yontulmadığını ve bu faaliyetin bilinmediğini söylemek çok doğru değildir. Zira Buhârî’de geçen bir rivâyete göre Mekke’nin fethinde, Kâbe’nin etrafında 360 tane put olduğu anlatılmaktadır.¹⁹¹ Bu durum Arapların taş yontma işini bildiklerini, ilkel bir düzeyde

¹⁸⁶ İbn Manzûr, “lhF”, 9/315; Fîrûzâbâdî, “lhF”, 852; Zebîdî, “lhF”, 24/360.

¹⁸⁷ Buhârî, “Ahkâm”, 37.

¹⁸⁸ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 23; Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 2/475.

¹⁸⁹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 15/170.

¹⁹⁰ Zekerîyyâ Şerîkî, *el-Fennü’l-Arabiyyi*, 95.

¹⁹¹ Buhârî, “Mezâlim”, 33.

olsa bile bu faaliyetten haberdar olduklarını ortaya koymaktadır.¹⁹² O halde temel felsefesi kalıcılık, iz bırakmak ve unutulmamak olan yazı, neden varoluş amacına daha iyi hizmet edebilecek olan taş ve kayalardan ziyade, çabuk bozulacak malzemeler üzerine yazılmıştır? Bu durumu Arapların kullandığı alfabeden hareketle izah etmek mümkündür: Arap Yarımadası'nın kuzeyinde yaşayan halklar dik, köşeli ve yatay harflerden uzaklaşmış, daha kavisli ve dairesel harflere doğru bir yönelim sergilemişlerdir. Böyle bir tercihi kimi kaynaklar “yazmada kolaylık” ilkesi olarak ele almaktadır.¹⁹³ Köşeli harflerden esnek ve kavisli harflere doğru bir geçiş, beraberinde sert malzemeler üzerine yazmaktan uzaklaşmayı da getirmiştir. Çünkü kavisli ve esnek harfleri taşlar üzerine kazımak, dik veya köşeli harflere göre daha zordur. O dönemin şartları düşünüldüğünde esnek harfleri bitki, deri, kemik gibi yumuşak maddeler üzerine yazmak, taş ve kaya gibi malzemeler üzerine yazmaktan daha kolay olmuştur.

Kullanılan alfebe ve üzerine yazı yazılan malzeme arasındaki bu ilişki, câhiliye döneminde ve İslâm'ın zuhurunda yazı varsa neden günümüze somut kalıntılar, izler gelmedi şeklindeki soruların cevabı olabilecek mahiyettedir. Ayrıca bu durumun hadis kitâbeti için de geçerli olması, buradaki tespitlerimizi çalışmamız açısından önemli bir noktaya taşımaktadır.

1.3.1.1.5. Kumaşlar

Kumaşlar başlığında ele alınacak olan yazı malzemeleri daha önce ifade edilen unsurlara göre daha az kullanılmıştır. Yazı için kullanılan kumaşlara mehârik “المهراق” ismi verilmiştir. Tekili “مُهْرَق” olan bu kelimenin aslı Farsçadır¹⁹⁴ ve üzerine yazı yazılan beyaz renkli kumaş anlamındadır. Kumaşlar pamuktan veya ipekten de yapılmışlardır. Kumaşlar reçinede bekletildikten sonra üzeri cilalanarak yazıya müsait hale getirilmiştir.¹⁹⁵ Daha çok câhiliye şiirlerinde değinilmesi yönüyle ele alınan bu madde, şiir dışındaki diğer rivâyetlerde kendini göstermez. Câhiliye dönemi şairlerinden Hâris'in bu kelimeyi kullandığı farklı beyitleri vardır:

حذر الجور و التعدى ولن ينقض ما في المهراق الأهواء¹⁹⁶

¹⁹² Bu putların çamurdan veya tahtadan olduğu düşünülebilir. Ancak bununla beraber özellikle büyük putların taşlardan kayalardan yapıldığı kaynaklarda ifade edilmektedir. Ahmet Güç, “Put”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/364-365.

¹⁹³ Hammûde, *Tatavvuru'l-kitâbeti'l-hattiyeti'l-Arabiyye*, 39.

¹⁹⁴ el-Esed, *Masâdiru's-şi'ri'l-câhilî*, 80.

¹⁹⁵ İbn Manzûr, “mhrk”, 10/368.

¹⁹⁶ Tebrîzî, *Şerhü'l-kasâidi'l-aşr*, 268.

Zorbalık ve saldırı uyarıları; anlaşma kâğıdındaki hava silmeyecektir

Yazı için kullanılan kumaşlar, doğası itibari ile zor elde edilen malzemelerdir. Bunlar uzak diyarlardan, ticaret kabileleri ile getirilmiştir. Bunun için üzerine çok önemli sayılabilecek anlaşmalar ve dini metinler yazılmıştır.¹⁹⁷

1.3.1.2. Gelişim Dönemi Yazı Malzemeleri

Buraya kadar beş başlıkta incelenen nesnelere, tespit edildiği kadarıyla câhiliye döneminde ve İslâmiyet'in ilk yıllarında yaygın olarak kullanılan yazı malzemeleridir. Bu malzemelere ek olarak, daha geç dönemlerde ortaya çıkan ve çıkış noktası olarak hâkim kültürün etkisiyle değil, tamamen farklı kültürler ile etkileşim sonucunda kullanılmaya başlayan yazı malzemeleri vardır. Bu malzemelerin ilk ortaya çıkışı ile ilgili sorulara net cevaplar vermek mümkün değildir. Ancak hangi olaylar sonucunda yaygınlaşmaya başladıklarını, tarihi veriler ışığında tespit etmek mümkündür. Bu malzemeleri iki başlıkta ele alacağız.

1.3.1.2.1. Berdî

Berdî, Mısırlıların yazı için kullandıkları papirüstür. Nil deltasında yetişen papirüs bitkisinden yapıldığı için bu bitkinin adıyla anılmıştır. Papirüsün kullanımı milattan önce üç bin yılına kadar uzanmaktadır. Milattan önce 6. ve milattan sonra 4. yüzyıllar arasında Akdeniz çevresinde yazı malzemesi olarak yaygınlaşmıştır. Fetihler sayesinde Mısır'ın dışına çıkarak 9. yüzyıla kadar yaygın olarak kullanılmıştır.¹⁹⁸

Daha çok “بَرْدِي” olarak bilinen bu kâğıt içinde bol miktarda lif bulunan reçineli bitkiden yapılmıştır. Şeritler halinde kesilen bitki özleri düz bir zeminde geniş bir yüzey oluşturacak şekilde yan yana dizilir, sonra bu şeritlerin diziliminin tersi istikametinde ikinci bir tabaka birinci tabakanın üzerine dizilirdi. Üst üste gelen bu tabakalar bir seviye alsın diye tokmaklarla dövülürdü. Ezilme sonucunda salgılanan reçine sayesinde dövülen şeritler birbirini tutarak tek bir tabaka haline gelir ve kurumaya bırakılırdı. Kuruyan malzemeler artık yazmak için uygun hale gelirdi. Yazı için şeritlerin yatay

¹⁹⁷ Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 22.

¹⁹⁸ Nuray Yıldız, “Papirüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları: 2007), 34/162.

dizildiği taraf kullanılırdı.¹⁹⁹ Bazı kaynaklarda berdîye, çıkış yerine istinaden el-kirtâsü'l-Mısırî “الْقِرْطَاسُ الْمِصْرِيَّ” şeklinde de isimlendirilmiştir.²⁰⁰

Berdînin Araplar tarafından yaygın olarak kullanılması genel kanata göre Mısır'ın fethinden sonra olmuştur.²⁰¹ Ancak Araplar İslâmiyet'ten önce de bu kâğıdın varlığından haberdar idiler. Çünkü Mısırlılar berdînin ticaretini yapıyorlardı. Mısır'ın ekonomisinde önemli bir yere sahip olan bu malzeme, farklı kültürlere ve coğrafyalara satılıyordu. Arapların ticari faaliyetleri ve ticaret yolları göz önüne alındığında berdî ile karşılaşmaları gayet makuldür. Fakat Mısırlılar ticaretini yaptıkları bu malzemenin imalatını gizli tutuyorlardı. Müslümanlar Mısır'ı fethedince berdînin yapımıyla ilgili bilgiye sahip oldular.²⁰²

Günümüze ulaşan tarihi değere sahip birçok berdî vardır. Bunların büyük kısmı Mısır'da, az bir kısmı da Filistin'dedir. Araplara ait olduğu tespit edilen en eski berdî hicrî 22 tarihli “بَرْدِيَّةٌ أَهْنَسِيَّةٌ”dır.²⁰³ Yunanca ve Arapça olmak üzere iki dilde yazılan bu berdî Viyana'daki Arşidük Rainer koleksiyonunda mevcuttur.²⁰⁴ Ayrıca hilâfeti H. 96'da sona ermiş olan Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik'e ait bir berdî de kaynaklarda mevcuttur.²⁰⁵

Bazı kaynaklar İbnü'n-Nedîm'in berdîye “الْقِرْطَاسُ الْمِصْرِيَّ” demesinden hareketle, rivâyetlerde geçen “قِرْطَاسٌ” kelimesinin berdî olduğunu söylemiştir. Bu yorum sonucunda da berdînin kullanımının yaygın olduğu, erken dönemde Araplar tarafından bilindiği ve câhiliye şiirlerine de konu olduğu ifade edilmiştir.²⁰⁶

Berdî kelimesi bazı hadislerde de geçmektedir.²⁰⁷ Ancak rivâyetlerin metni incelendiğinde, berdînin yazı malzemesi anlamına gelmediği, sergi anlamındaki hasıra karşılık geldiği görülecektir.

¹⁹⁹ Eymen Fuâd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyi'l-mahtût*, 16.

²⁰⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 22.

²⁰¹ Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, 21; Adolf Grohmann, *Muhadarât fî evrâki'l-berdiyyi'l-Arabiyye*, çev. Tefik İskârûs (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve Vesâiki'l-Kavmiyye, 1431/2010), 17,18; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 42.

²⁰² Adolf Grohmann, *Evrâku'l-berdiyyi'l-Arabiyye*, çev. Hasan İbrâhîm Hasan, Abdülhamîd Hasan (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1352/1934), 15-17.

²⁰³ Fuad Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyi'l-Mahtut*, 16

²⁰⁴ Grohmann, *Muhadarât fî evrâki'l-berdiyyi'l-Arabiyye*, 45.

²⁰⁵ Grohmann, *Evrâku'l-berdiyyi'l-Arabiyye*, 11 .

²⁰⁶ el-Esed, *Masâdiru 'ş-şi 'ri'l-câhilî*, 91

²⁰⁷ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Kahire: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1996), 1/397; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 1/350.

Berdînin üretimi ve kullanımı ile ilgili belirtilen hususlar, onun Arap toplumunda, erken dönemde yaygın yazı malzemesi olmadığını ortaya koymaktadır. Bunun nedeni berdînin bilinmemesi değildir. Özellikle ticaretle uğraşan bir toplumun bu malzemeden bütünüyle habersiz olması mümkün değildir. Ancak gerek yazıya olan ilginin üst düzeyde olmaması, gerek mevcut yazı malzemelerinin, özellikle de rakkın ihtiyaçlara kâfi gelmesi, berdînin erken dönemlerde yaygın yazı malzemesi olmasına imkân vermemiştir. Ayrıca rakkın berdîye göre daha kullanışlı ve avantajlı yönleri mevcut tabloda rakkı daha ön planda tutmuştur. Rakkın berdî karşısındaki avantajlı yönlerini bilmek konuyu daha anlaşılır hale getirecektir. Kullanım açısından kolaylık sağlayan bu unsurları şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Rakkın çift yüzeyi vardı. Yazı için parlak yüzeyi kullanılsa da ihtiyaç anında diğer yüzüne de yazı yazılabiliyordu. Berdîye göre geniş yazı alanı sağlıyordu.

2- Rakkın esnek bir yapısı vardı, katlanabiliyordu. Kırılma ve deforme olmak hususunda berdîye göre daha dayanıklıydı.

3- Rakk belli bir millete ve devlete ait değildi, birçok kültürde biliniyor ve kullanılıyordu.

4- Rakkın dayanıklı bir yapısı vardı, varlığını uzun süre koruyabiliyordu. Berdî daha çabuk çürüyüp dağılıyordu.

5- Rakkın üzerindeki yazılar gerektiğinde silinebiliyordu. Silinen malzemeyi tekrar yazı amaçlı kullanmak mümkündü.²⁰⁸

Rakk malzemesine dair avantajlı durumlar berdînin erken dönemlerde yaygınlaşmamasını delillendirmekle beraber yazı ve yazılı malzeme ile ilgili rivâyetlerin değerlendirmesinde bize önemli veriler sunmaktadır. Örneğin kimi rivâyetlerde geçen “Su istedi ve onu yıkayarak sildi”²⁰⁹ ibaresi, kullanılan yazı malzemesinin deri olduğunu ortaya koymaktadır. Her ne kadar rivâyette yazı malzemesinin cinsi ile ilgili bir anlatım olmasa da silme şekline dolaylı olarak bu malzemenin deri olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü yapımından ve özelliklerinden bahsedilen berdî gibi bir malzemenin suya dayanıklı olması mümkün değildir. Yine bitki ve kemik gibi üzeri kazılarak yazılan bir malzemedeki yazıların suyla silinmesi mümkün değildir. O halde suyla silmenin gerçekleştiğini aktaran rivâyetlerde, bahsi geçen yazı malzemelerinin çoğunluğu deridir denilebilir.

²⁰⁸ Saîd Muhammed Hâlid, *Edebü'l-kitâbet ve funûniha* (Ürdün: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 2015), 25.

²⁰⁹ Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, 32,33.

Yine birtakım rivâyetlerde yazılı malzemenin yakılmasına dair ifadeler yer almaktadır.²¹⁰ Bilindiği gibi deri kolay yanan bir nesne değildir. Tamamıyla kor bir alevin içine atılmazsa veya yanıcı bir madde ile yakılmazsa kolay kolay yanmayacaktır. Bir de silindikten sonra tekrar kullanılabilir kıymetli bir maddeyi telef etmeden su ile silmek varken yakmak çok makul değildir. Yakılarak telef edilen yazı malzemesinin kâğıt veya berdî gibi kolay yanabilen bir malzeme olması gerekmektedir. O halde yakılarak imha edildiği söylenen yazılı malzemelerin çoğunlukla deri olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Ravilerin zabtı ile ilgili yapılan tanım ve değerlendirmelerde ravinin kitabına sahip çıkması gibi bir durum söz konusu edilmektedir.²¹¹ Bazı raviler kitabına sahip çıkmadığı için eleştirilmektedir. Örneğin İbn Mübarek (ö. 181/798) Hasan b. Dînâr'ı tenkit ederken, kitabını elinden çıkararak insanlara verdiğini ve tekrar o kitaplardan rivâyette bulunduğunu söylemiştir.²¹² Mus'ab b. Hârice (ö. 168/785) için yapılan şu değerlendirme de dikkate şayandır: “Zayıftır, kitaplarını Ğiyâs'a verdi, Ğiyas da onları ifsat etti.”²¹³ Bu tip değerlendirmeler tenkit edilen şahısların sahip olduğu yazılı malzemeler ile ilgili önemli veri sunmaktadır. Çünkü deri ve benzeri şeylerde tahrif ve tağyir olabilirken kâğıt ve berdî cinsinden şeylerde bu mümkün olmaz veya böyle bir şey olsa bile bunun izleri görünürdü.²¹⁴ Bu durumda kitabına sahip çıkmadı diye tenkit edilen şahısların kitaplarının deri olma ihtimali yüksektir.

Üzerine yazı yazılan malzemelere yönelik değerlendirmeler, kitâbete dair birçok meselede, önemli sonuçlara ulaşmayı sağlayabilir. Mesela Kur'ân'ın Hz. Ebû Bekir döneminde cemedilmesiyle ilgili rivâyetlerde, ayetlerin hangi yazı malzemelerinden toplandığı açıkça zikredilmiş, ancak toplanan mushafın hangi madde üzerine yazıldığı ve bu maddenin keyfiyeti vurgulanmamıştır. Rivâyetlerde “مَصَاحِفُ مُصْحَفٍ، صُحُفٌ” gibi

²¹⁰ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 59; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/11.

²¹¹ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhretü'n-nazar fi tevdîhi nühbeti'l-fiker* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1438/2016), 59.

²¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becevî (Beyrût: Dâru'l-Marife, 1382/1963), 1/489.

²¹³ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, thk. İbrâhîm Zeybek, Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle), 1/513.

²¹⁴ Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 42; Eşref Ömer Vehbe Maklad, “el-Verak Târîhu ve Tatavvuru”, *Cybrarians journal* 44 (Aralık 2016), 12.

genel ifadeler kullanılmış²¹⁵ ve bu konuda bir netliğin olmadığı kimi kaynaklarda da dile getirilmiştir.²¹⁶ Bu durumda kullanılan malzeme kâğıt mıydı yoksa deri miydi? Konuyla ilgili rivâyetlerin bütünü gözden geçirildiğinde şu husus dikkatleri çekmektedir: Rivâyetlerin genelinde yapılan vurgu, yazılan mushafın kimin yanında kaldığı vurgusudur. Yani o yazıldıktan sonra ortada veya mescitte bırakılıp umumun kullanımına açık bir halde bırakılmamıştır. Hâlbuki böyle bir kullanıma ihtiyaç vardı. Mushaf herkesin kolayca erişebileceği mescit gibi bir yere bırakılsaydı unutma, yanılma gibi durumlarla karşılaşıldığında, hemen müracat edilecek pratik bir kullanıma sahip olurdu. Ama uygulama bu şekilde olmamıştır. Hz. Ebû Bekir vefat edene kadar onu yanında tutmuştur. Onun vefatından sonra, Hz. Ömer mushafı yanına almıştır. O vefat edince, Hz. Ömer'in kızı ve aynı zamanda Hz. Peygamber'in eşi Hafsa'nın yanında kalmıştır.²¹⁷ Hz. Osmân Kur'ân'ı Hafsa'dan geri vermek şartıyla istemiştir.²¹⁸ Buradaki titiz muhafaza tahrif ve ifsad edilmemesi endişesini yansıtmaktadır. Bu durum onun deri üzerine yazıldığı kanaatini güçlendirmektedir. Çünkü deri üzerine yazılan yazılar silinebiliyordu. Yazıyı silip tekrar başka bir şey yazmak hiç de zor değildi. Kâğıt ve berdîde böyle bir durum söz konusu değildi, silinen bir şey iz bırakırdı, tahrifatlar belli olurdu. Berdînin kullanımının Mısır'ın fethinden sonra olduğu gerçeği de göz önünde bulundurulursa buradaki açıklamalarımız daha sağlam temellere oturacaktır.

Rivâyetlerden örnekler vererek yapılan değerlendirmelerin bütünü, yazı malzemesine dair verilerden hareketle ulaşabilecek sonuçlardır. Yazı ile ilgili rivâyetlerin değerlendirmesinde ve anlaşılmasında mutlak surette faydalanılması gereken bu veriler, yazı malzemeleri üzerine yapılacak bilimsel ve teknolojik çalışmalarla daha üst seviyeye çıkarılabilir.

1.3.1.2.2. Kâğıt

Arapların yazı kültürüne başka milletlerle etkileşim sonucunda giren diğer bir unsur da kâğıttır. Kâğıt Arap yazı kültüründe diğer malzemelere göre biraz daha geç

²¹⁵ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/499; Abdürrezzâk, *Musannef*, 8/367; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/224, 57 - 34/501; Buhârî, "Fazâilü'l-Kur'ân",3; Nesâî, "Fazâilü'l-Kur'ân", 8.

²¹⁶ Kâsım es-Sâmerrâî, *İlmü'l-iktinâhi'l-Arabiyyi'l-İslâmî* (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhusi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiye, 1422/2001), 228.

²¹⁷ Buhârî, "Tefsîr", 162, "Fazâilü'l-Kur'ân", 3; Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali el-Mevsîlî, *Müsned*, thk. Hasan Selîm Esed (Dımaşk: Dâru'l Me'mûn li't-Turâs, 1989), 1/72; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 54.

²¹⁸ Buhârî, "Fazâilü'l-Kur'ân", 3; Tirmizî, "Tefsîr", 10; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/92; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 88.

kullanılmıştır.²¹⁹ Varakın kâğıt anlamında kullanılması biraz daha geç dönemlere tekabül etmiştir. Sözlüklerde inceliği yönüyle deri anlamına geldiği ifade edilen varak, bazı kaynaklarda da yazı malzemeleri için kullanılan bir cins isim olarak zikredilmiştir.²²⁰ Milâdî 105 yılında, Tsa'i Lun (Çay Lun) isimli bir Çinli tarafından atık kumaşlardan icat edilen kâğıt, beşinci yüzyılda Çin'de yaygın olarak kullanılmıştır. Kâğıtla ilgili yapılan arkeolojik çalışmalar onun, dut ağacı kabuğu, kendir, kenevir ve paçavralarından yapıldığını ortaya koymuştur. Bu maddeler ezilerek hamur kıvamına getiriliyor daha sonra yayılarak kâğıt haline dönüştürülüyordu.²²¹

Arap dünyasının kâğıtla tanışması genel kanaata göre savaş ile olmuştur.²²² Ziyâd b. Sâlih komutasındaki İslâm ordusu 751 yılında Çinlileri mağlubiyete uğratarak yirmi bin esir almıştır. Bu esirler arasında bulunan kâğıt ustalarının eliyle Semerkant'da kâğıt yapımı yaygınlaşmış, oradan da Arap âlemine geçmiştir.²²³ Kâğıt sanatı kısa zamanda Araplar arasında yayılmıştır. Halife Hârûn Reşid'in veziri Fadl b. Yahyâ el-Bermekî 794-95 yılları arasında Bağdat'ta bir kâğıt imalathanesi kurmuştur.²²⁴

Arapların kâğıt ile tanışması ve kullanımının yaygınlaşması hicrî ikinci yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Ancak kâğıdın İslâm'dan önce Araplar tarafından bulunduğunu ve kullanıldığını ifade eden farklı görüşler de mevcuttur. Zira yukarıda anlatılan bilgiler daha çok kâğıdın imalatı ve yaygınlaşması ile ilgili tespitlerdir. Bu tespitler onun önceden bilinmediğini göstermez. Arapların komşuları olan Hintliler ve Farslar deniz yoluyla uzak doğuya seyahatler yapıp ticari faaliyetler gerçekleştiriyorlardı. Bu iki milletle sürekli irtibatlı olan Arapların kâğıdı görmemesi, duymaması güç bir ihtimaldir.²²⁵ Bu görüşün savunucusu olan Nâsiruddîn el-Esed, câhiliye dönemi şiirlerini ve tarihi bilgi içeren bir kısım rivâyetleri yorumlayarak Arapların kâğıdı erken dönemlerde bildiğini ve kullandığını ispat etmeye çalışmıştır.²²⁶

Kâğıt veya varakın erken dönemlerde kullanıldığına dair rivâyetler bulmak mümkündür. Hz. Osmân (ö. 35/656) dönemindeki kıraat farklılıklarını ifade eden bir

²¹⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 2/476.

²²⁰ İbn Manzûr, "vrk", 10/375.

²²¹ Muammer Göçmen, "Türklerin Kâğıt ve Kâğıtçılık Tekniklerine Katkıları", *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkısı Sempozyumu*, ed. İsmâil Hakkı Göksoy, Nejdî Durak (Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları Bilimsel Toplantılar Serisi, 2007), 161.

²²² Muhammed Mustaf el-A'zamî, *Dirâsât fî hadisi'n-Nebevî ve târihi tedvînih* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1400/1980), 374.

²²³ Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 28; Muhammed Selmân, "el-Verak", 162.

²²⁴ Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 28.

²²⁵ el-Esed, *Masâdiru's-şi'ri'l-câhilî*, 89.

²²⁶ el-Esed, *Masâdiru's-şi'ri'l-câhilî*, 89-92.

rivâyette, bir adamın, elinde bu malzeme ile geldiği rivâyet edilmiştir.²²⁷ Yine meşhur şair Hassân b. Sâbit'in (ö. 60/680) şu beyitinde bu kelimeyi bulmak mümkündür.

"عرفت ديار زينب بالكثير كخط الوحي في الورق القشيب"²²⁸

Zeyneb'in diyarını kum tepeleri olarak tanıdın

Onlar parlak kâğıttaki vahiy yazısı gibidir.

İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde geçen bir paragrafta müellif, Yahyâ b. Ya'mer'in (ö. 89/708) hattıyla yazılmış bir Çin kâğıdı gördüğünü nakletmiştir.²²⁹ Şayet bu rivâyetlerin doğruluğuna hükmedilirse, varakın bilinmesinin ve kullanılmasının erken dönemler olduğunu ifade etmek gerekecektir. Ama genel kanaat bu yönde değildir.

Kâğıdın erken dönemlerde izlerini ortaya koyan rivâyetler, genele teşmil edilmeyecek bireysel ve özel kullanımlardır. Geniş bir coğrafyada, iletişim ağlarının çok yaygın olmadığı dönemlerde, sahip olunan zenginliklerin yerel imkânlarla göre farklılık arz ettiği durumlarda; bireylerin genelden bağımsız olarak, farklı uygulama ve imkânlarla sahip olması ve genelin bunlardan haberdar olmaması normal bir vakadır. Bu durumda bireyselin genele dönüşmesi, belli bir zaman ve kullanım sıklığı gerektirecektir. Bize çelişki gibi görünen, erken dönem kâğıt kullanımı rivâyetleri, genelden kopuk bireysel kullanımlardır. Buradaki açıklamalar sadece kâğıt için geçerli değil, tüm yazı malzemelerinde göz önünde bulundurulması gereken bir yaklaşımdır.

Genelin ve bireyselin birbirine uymadığı durumlarda ortaya koyulan bu yaklaşım, birbirine muhalif gibi görünen birçok durumu açıklığa kavuşturacaktır. Örneğin kemikle ilgili yazı malzemelerinde belirtildiği üzere, yazı malzemesi olarak kemiğin kullanımı, daha çok câhiliye devrinde ve İslâm'ın zuhuru döneminde olmuştur. Fetihler ve ticari faaliyetler ile çevre kültürlerle etkileşime girilince, yazı malzemeleri anlamında bir üst seviye yakalanmış, parşümen, deri, berdî, kumaş gibi malzemeler kullanılmıştır. Ancak bir rivâyette hicrî 204 yılında vefat etmiş olan İmam Şâfiî'nin, öğrendiği bilgileri kemik üzerinde muhafaza ettiği nakledilmiştir.²³⁰ Yazı malzemesi anlamında gelişmiş unsurların bulunduğu ve kullanıldığı bir dönemde İmam Şâfiî'nin

²²⁷ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 209.

²²⁸ Hassân b. Sabit, *Dîvân*, thk. Abde Mühennâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1415/1994), 24.

²²⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 46.

²³⁰ İbn Ebî Hâtim, *Âdabu's-Şâfiî*, 21; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 51/282.

yazı malzemesi olarak kemik kullanması, genelin imkânlarını yakalayamayan bireysel bir hadisedir.

1.3.1.3.Yazı Malzemesine Dair Genel İfadeler

Üzerine yazı yazılan nesnelere için kullanılan bazı isimlendirmeler, sadece belli bir malzemeye ait değil, üzerine yazı yazılan her türlü nesneyi kapsayan genel ifadelerdir. Bunlar “صَحِيفَةٌ، قِرطَاسٌ، كِتَابٌ، رُبُورٌ، كُرَاسَةٌ” gibi isimlendirmelerdir.²³¹ Bunlardan “صَحِيفَةٌ” ve “كِتَابٌ” ilerdeki bölümlerde ele alınacağı için onlarla ilgili açıklamalara yer verilmeyecektir.

“Kirtâs (قِرطَاسٌ)” sözlüklerde berdîden elde edilen kâğıt, deri, üzerine yazı yazılmış sahîfe anlamlarına gelmektedir.²³² Kur’ân’ı Kerim’de tekil ve çoğul sığasıyla beraber iki yerde bu kelime geçmektedir.²³³ İlgili ayetlerin tefsirinde bazı müfessirler bu kelimeyi deri şeklinde yorumlarken, bazı müfessirlerde kâğıt -verak- diye yorumlamışlardır.²³⁴

Kirtâs, Hz. Peygamber’in ölüm döşeginde bir şeyler yazmak için ashabından yazı malzemesi istediği rivâyetlere adını vermiştir. Halifenin tayini noktasında Şîi ve Sünnî âlimler arasında derin tartışmalara neden olan bu rivâyetlerin hiçbirinde kirtâs kelimesi geçmez. Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Beyhakî gibi önemli kaynaklarda geçen bu rivâyetlerin ilgili yerleri genelde “*Getirin bir şeyler yazayım.*” kalıbındaki ifadelerdir. Birkaç rivâyette de kitap, divit, levha, ketf getirin ibareleri mevcuttur.²³⁵

Kirtâs kelimesinin kullanımında, zamana bağlı olarak şöyle bir değişiklik olduğu söylenebilir: Câhiliye şiirlerinde ve Kur’ân’da kullanılmasından hareketle İslâm’dan önce de varlığı bilinen bu kelime üzerine yazı yazılan malzemeler için kullanılan genel

²³¹ el-Esed, *Masâdiru’s-Şi’ri’l-câhilî*, 93-97.

²³² İbn Manzûr, “krts”, 6/172; Zebîdî, “krts”, 16/366.

²³³ Tekil kalıbı için bk. En’âm, 6/7, Çoğul kalıbı için bk. En’âm,6/91.

²³⁴ Deri şeklindeki yorumlar için bk. Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî - Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tefsîrû’l-Celâleyn* (Kahire: Dâru’l-Hadis, 1422/2001), 163. Kâğıt diyen yorumlar için bk. Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü’rî el-Vahidî, *et-Tefsîrû’l-basît* (Riyad: Câmia’tu’l-İmam Muhammed b. Suûd, 2009/1430) 8/22; Ebû’l-Bekrât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*, thk. Yusuf Ali Bedevî, Muhyiddin Dib Misto (Beyrut: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1419/1998), 1/491.

²³⁵ Ketf kelimesinin geçtiği rivâyetler için: Ahmed b. Hanel, *Müsned*, 5/415; Buhârî, “Cizye”,6; Nesâî, “İlim”, 13. Getirin bir şeyler yazayım şeklindeki ifadeleri içeren rivâyetler için bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, 6/56; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/408; Buhârî, “İlim”, 39; Müslim, “Vasiyye”, 1637; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, 4/298. Levha ve divit kelimesinin geçtiği rivâyetler için: Ahmed b. Hanel, *Müsned*, 5/351; Nesâî, “İlim”, 13.

bir ifadeydi.²³⁶ O günlerin şartlarında yazı malzemesi ne ise ona kırtâs denirdi.²³⁷ Henüz kâğıdın ve berdfinin yaygınlaşmadığı dönemlerde kırtâs, kâğıt anlamında değildi. Bu iki malzemenin Arap dünyasına hızlı bir şekilde girmesi ve yazı malzemelerinin değişmesiyle beraber kırtâs kelimesinin kullanımı da değişti ve artık kırtâs, berdf ve kâğıt için kullanıldı. Bunun için kırtâs kelimesinin geçtiği nasrlara ve tarihi verilere bakıldığında, sadece metindeki muhtevadan yazılı malzemenin deri mi, kâğıt mı yoksa başka bir unsur mu olduğunu anlamak mümkün değildir. Bunun için dönemin yaygın yazı malzemelerini bilmek gerekir. Ayrıca rivâyet içindeki farklı bilgiler bu malzemenin ne olduğu konusunda bir fikir verebilir.

Özellikle tâbiûn dönemi kitâbetle ilgili rivâyetlere konu olan diğer bir yazı malzemesi “kürrasedir. (كُرَّاسَة)”²³⁸ Bu kelimenin yaygın kullanımı çoğul kalıbındaki “كُرَّاريس” dir. Yazı yazılan malzeme çok olduğunda, üst üste konulan, biriken sayfalar anlamına gelmektedir.²³⁹ Bükülüp kavisli duran yazı malzemesine nazaran düz duran ve kullanımı daha pratik olan bu teknik, eski tarihlerden beri Romalılar ve Çinliler tarafından kullanılmıştır. Mısırlılar milâdî ikinci yüzyıldan başlayarak, kullanımı pratik olan, bükülmeden düz durabilen malzemelerin arayışına gitmişlerdir. Araştırmalar sonucunda Mısır’da bulunan bu tür kalıntıların varlığı, milâdî üçüncü ve dördüncü yüzyıllara kadar ulaşmaktadır.²⁴⁰ Daha çok tâbiûna ait rivâyetlerde karşımıza çıkan kerârîsin, Mısır kültürüyle etkileşim sonucunda, İslâm topraklarına girmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Yazılı malzeme anlamında, ortak bir isimlendirme olan “zübûr (زُبُور)” ve “zebûr (زَبُور)” kelimeleri yazılı kitap ve metin anlamındadır. “زُبُور” çoğul formda bir kelimedir tekili “زَبْر” şeklindedir. Aynı anlama gelen “زَبُور” kelimesinin de çoğulu “زُبُر” şeklindedir. Bu kelimenin taş üzerine nakşetmek anlamı da vardır.²⁴¹ Kur’ân’da da bu

²³⁶ Cahiliye şiiri için bk. Ebû ‘Amr Tarafe b. el-Abd b. Süfyân b. Sa’d el-Bekrî el-Vâilî, *Dîvânu Tarafe*, thk. Mehdi Muhammed Nâsuruddîn (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiye, 1423/2002), 23.

²³⁷ Batalyevsî, *el-İktidâb*, 1/179; Alûsî, *Bulûğu’l-erab*, 3/378.

²³⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/302; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifeti’r-ricâl*, thk. Vasyullah b. Muhammed Abbâs (Riyad: Dâru’l-Hânî, 1422/2001), 1/217.

²³⁹ Sûlî, *Edebü’l-küttâb*, 107; İbn Manzûr, “krs”, 6/193.

²⁴⁰ Svend Dahl, *Târîhü’l-küttâb min akdemi’l-‘usûri ile’l-vakti’l-hâzır (Histoire Du Livre De L’antiquite A Nos Jours)* çev. Muhammed Salâhaddîn Hilmî (Kahire: el-Müessesetü’l-Kavmiyye, 1405/1985), 22-24; Hâlid, *Edebü’l-kitâbet ve funûniha*, 36, 37; es-Sâmerrâî, *İlmü’l-iktinâh*, 187.

²⁴¹ İbn Manzûr, “zbr”, 4/315; Zebîdî, “zbr”, 11/399.

kelimelerin kullanımına rastlamak mümkündür.²⁴² Tefsîrler bu kelimelere yazılı malzeme, kitap şeklinde anlam vermiştir.²⁴³

1.3.2. Kendisiyle Yazı Yazılan Malzemeler

Yazıdan söz edebilmek için gerekli olan diğer bir unsur kendisiyle yazı yazılan malzemelerdir. Zihindeki düşüncenin somut kalıpları olan çizgileri yazı malzemesi üzerinde görünür kılan bu unsurlar, kitâbet faaliyetinde kendisini bütünü vazgeçilmez parçası olarak göstermektedir. Bu kısımda kalem, divit ve mürekkep başlığıyla ele alınacak bu malzemelerin varlığı ve gelişim seyri ortaya koyulacaktır.

1.3.2.1. Kalem

Yontmak, kesmek anlamındaki fiilden türeyen kalem kelimesi, ucu kesilerek açılan ve kendisiyle yazı yazılan nesnelere verilen genel isimdir. Bu anlamda ucu kesilerek, yontularak açılmış bütün dal ve kamış parçaları kalemdir.²⁴⁴ Düz ve uzun çubuklara da kalem denilmektedir.²⁴⁵ Bu kullanımla ilgili olarak Kur'ân, Hz. Meryem'in bakımını üstlenecek kişinin belirlenmesinde “إِذْ يُلقُونَ أَقْلَمَهُمْ” ifadesini kullanmıştır.²⁴⁶ Ayette geçen kalem kelimesi, çoğul kalıptadır. Bazı müfessirler bu kelimeye fal oku demiş, düz ve uzun olmaları yönüyle de kaleme benzediklerini ifade etmiştir.²⁴⁷ Bir çubuğun kalem olabilme özelliği onun kesilip ucunun açılmasıyla mümkündür, yoksa o çubuğun kalem olması mümkün değildir.²⁴⁸

Kalem, Kur'ân'da iki ayette tekil, iki ayette de çoğul olmak üzere toplam dört ayette geçer.²⁴⁹ Ayrıca bu kullanımlardan birisi geçtiği sureye ismini vermiştir.²⁵⁰ Câhiliye şiirlerinde de konuyla ilgili örnekler bulmak mümkündür.²⁵¹ Adî b. Zeyd'in

²⁴² Âli İmrân 3/184; eş-Şuarâ 26/196; Fâtır 35/25.

²⁴³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/450; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb (Tefsîru'l-kebîr)* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000), 9/451; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Atfîş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964), 11/349.

²⁴⁴ İbn Manzûr, “*klm*”, 12/490; Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Abdülazîz el-Bağdâdî, “el-Küttâb ve Sıfatu'd-Divid ve'l-Kalem ve Tasrîfiha”, *el-Mevrid* 2/2 (1973), 49.

²⁴⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 2/440.

²⁴⁶ Âli İmrân, 3/44.

²⁴⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/36; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/220.

²⁴⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Risâletü'l-hat ve'l-kalem*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Bağdad: Mecelletü'l-Mecme'i'l-İlmî, 1988), 15.

²⁴⁹ Tekil kalıplar için bk. Alak, 96/4; Kalem, 68/1 Çoğul kalıplar için bk. Âli İmrân, 3/44; Lokmân, 31/27.

²⁵⁰ el-Kalem, 68/1.

²⁵¹ el-Mufaddal, *el-Mufaddaliyyât*, 221; el-Esed, *Masâdiru's-şi'ri'l-câhilî*, 73.

(ö.600) kalem ve hat kelimelerini bir arada kullandığı şu dizeler konumuz açısından daha manidardır:

"ما تبين العين من آياتها غير نوي مثل خط بالقلم"²⁵²

Göz bir çizgi hariç onun işaretlerini belirleyemiyor

(O da) Kalemle çizilmiş bir çizgi misali

Kalemin İslâm'ın ilk dönemlerinde ve câhiliye döneminde bilinen bir nesne olduğunu söylemek mümkündür. Ancak diğer yazı malzemelerinde olduğu gibi kalem konusunda da tedrici bir gelişim ve kullanımdan bahsetmek daha doğru olacaktır. Kitâbet faaliyeti, ihtiyaç duyduğu unsurlarla bir bütün olarak düşünülmelidir. Bu unsurlardan birinde olan gelişim ve dönüşüm, beraberinde diğer unsurların da gelişim ve dönüşümünü getirmiştir. Yani yazı yazacak harfler yokken kitaplar dolusu yazılı malzeme aramak yanlış olur. Aynı şekilde ortada üzerine yazı yazılacak malzeme yokken kalem ve mürekkep aramak doğru olmaz. Bu durumda bir önceki bölümde ele alınan üzerine yazı yazılan unsurların az gelişmiş -ağaç kabuğu, taşlar, tahtalar, kemikler ve hayvan semerleri- olduğu dönemlerde, kendisiyle yazı yazılan unsurlarında az gelişmiş olması gerekmektedir. Örneğin câhiliye döneminde yaşadığı bilinen Kaysebe b. Külsûm bıçakla Ebû Tamhan'ın semerine bir şeyler yazmıştır.²⁵³ Yine câhiliye dönemi şairlerinden Murakkîş'in, bineğin semerine kazıyarak bir şeyler yazdığını görmek mümkündür.²⁵⁴ Demek oluyor ki Araplar önceleri yazmak için ucu sivri, delici ve kazıcı aletler kullandılar. Bıçak da bu görevi gören aletlerdendi.²⁵⁵ Araplar, bazı durumlarda kurşun, kömür, tebeşir gibi gerisinde iz bırakan malzemeleri yazı malzemesi olarak kullanmışlardır.²⁵⁶

Kesici ve delici aletlerle yazmanın pratik yönü gözlerden kaçmamalıdır. Yani kalem ve divit gibi malzemeleri, ihtiyaç anında bulup temin etmek, biraz güç bir hadisedir. Arapların sürekli bu malzemeleri yanlarında bulundurması da makul bir düşünce değildir.²⁵⁷ Bundan dolayı yazı yazma malzemesi olarak, bıçak, kılıç ya da başka bir sert malzemeyle tahtayı, kemiği ve binek semerini yontmak, kazımak daha pratik yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, kazıcı ve delici yazı aletleriyle

²⁵² Ebu'l-Fereç el-İshfahâni, *Kitâbü'l-eğâni*, 2/67.

²⁵³ Ebu'l-Fereç el-İshfahâni, *Kitâbü'l-eğâni*, 13/6.

²⁵⁴ el-Mufaddal, *el-Mufaddaliyyât*, 221.

²⁵⁵ Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 34.

²⁵⁶ el-Esed, *Masâdiru's-şî'ri'l-câhilî*, 98; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 34.

²⁵⁷ el-Esed, *Masâdiru's-şî'ri'l-câhilî*, 98.

bineğin semerine yazmak şeklindeki uygulamaları, yazı malzemelerinin geliştiği daha sonraki dönemlerde de karşımıza çıkartmıştır. Sahâbilerin vasiyetlerini semerlerinin arkalarına yazmaları veya tâbiûnun gece vakti sahâbeden duyduğunu semerlerine yazmaları buna örnektir.²⁵⁸

Araplar kalem olarak yeşil hurma dallarını ve kamışları da kullanmışlardır. Bu nesnelere uçları açılarak yazıya müsait hale getirilmiş, sonra mürekkep vasıtasıyla yazı yazılmıştır. Zamanın ilerlemesine paralel olarak yazı malzemeleri de gelişmiştir.²⁵⁹ Sahâbeden bahseden rivâyetlerde, kamışla yazmak ifadeleri yer almaktadır. Konuyla ilgili bir rivâyette, Berâ'nın (ö. 71/690) yanında kamışla ellerine /semerlerine yazanlardan bahsedilmiştir.²⁶⁰

Kalem ile ilgili yapılan diğer bir isimlendirme de “مِزْبَرٌ” dir. Yazmak anlamındaki “زبر” fiilden türetilen bu kelime, ismi alet kalıbında “مزير” şeklinde kullanılmıştır.²⁶¹ Bir rivâyette Hz. Ebû Bekir hastalandığında kendisinden sonraki halifenin adını yazmak için divit ve mizber istemiştir.²⁶²

1.3.2.2. Divit

Yazı yazmak için içine mürekkep konulan, topraktan veya camdan yapılan nesnelere verilen isimdir.²⁶³ Çoğul kalıpları “دَوِيَّات، دَوِيٌّ، دَوِيٌّ” şeklindedir.²⁶⁴ Arap toplumunda yazının bilindiğine ve kullanıldığına delil gösterilen temel unsurlardandır.²⁶⁵ Câhiliye döneminde ve hicrî birinci yüzyılda ahşaptan, demir ve bakır gibi maddelerden yapıldığı ifade edilen bu nesnenin, daha sonraki dönemlerde camdan ve

²⁵⁸ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 3/469; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 131.

²⁵⁹ Tahir b. Abdülkâdir, *Târîhu hattî'l-Arabi*, 89; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 37.

²⁶⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 134. Yeri gelmişken bu rivâyetin tercümesi ile ilgili bir ayrıntıya dikkat çekmemiz gerekmektedir. Kamışla avuçlara yazı yazmak, şimdiye kadar ele alınan Arap yazı kültüründe yaygın bir uygulama değildir. Ama rivâyette bunu yapanlar çoğul sigasıyla ifade edilmiştir. Yani bilinen ve yaygın olan bir uygulamadan bahsedilmektedir. Çok gelişmiş yazı malzemelerinin bulunmadığı bir kültürde, avuçta silinmeyen, kaliteli mürekkeplerin varlığını düşünmek makul değildir. Buradaki problem rivâyette yer alan “أَكْفٌ” kelimesinin tercümesi ile ilgilidir. Bilindiği gibi “كَفٌّ” kelimesi avuç anlamına gelmektedir. Çoğulu da “أَكْفٌ” şeklindedir. (İbn Manzûr, “kff”, 9/302.) Ancak kök halindeki “أَكْفٌ” kelimesinin de semer anlamı vardır ve çoğulu “أَكْفٌ” şeklindedir. (İbn Manzûr, “ekf”, 9/8.) Dolayısıyla rivâyetteki ibareyi, dönemin yazı kültürü dikkate alınarak “avuçlarına yazıyorlardı” şeklinde değil, “semerlerine yazıyorlardı” diye tercüme etmek daha doğru olacaktır.

²⁶¹ İbn Manzûr, “zbr”, 4/315.

²⁶² Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Mahmud Muhammed et-Tnâhî, Tâhir Ahmed ez-Zâvî (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979) 2/293.

²⁶³ İbn Manzûr, “dvt”, 14/279; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 41.

²⁶⁴ İbn Kuteybe, *Risâletü'l-hat ve'l-kalem*, 16; Abdülazîz el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-küttâb*, 48.

²⁶⁵ Âlûsî, *Bulûgu'l-erab*, 3/370.

topraktan -porselen- yapıldığı anlatılmaktadır.²⁶⁶ Tefsîr kitaplarında bazı rivâyetlerden hareketle Kalem Sûresi'ndeki “ن” harfinden kastın “الدَّوَاةُ” olduğu şeklinde yorumlar vardır.²⁶⁷ Câhiliye dönemi şiirlerinde de bu kelimenin kullanımını görmek mümkündür:

" فلم يبق إلا دمنة و منازل كما ردّ في خطّ الدواة مدادها"²⁶⁸

Bir kalıntı hariç bir şey kalmadı

Evler ise divitin mürekkep çizgisine dönmüştü

1.3.2.3. Mürekkep

Kendisiyle bir uzatmanın, eklemenin yapılabileceği her şeye midâd “المِدَادُ” denilmiştir. Bu anlamda mürekkep, yazıyı daha fazla yazıp uzatabildiği için midâd ismiyle anılmıştır.²⁶⁹ Kur’ân’da Lokmân sûresinin 44. ayetinde “Ağaçlar kalem, denizler mürekkep olsa ve ona yedi denizi eklense...” ifadesinde böyle bir kullanım mevcuttur. Mürekkep Çin’den getirildiği gibi Arap topraklarında da yapılmıştır.²⁷⁰ Bitki ve reçinelerden yapıldığı gibi dumanın geride bıraktığı kalıntılardan da yapılmıştır.²⁷¹

Midâd kelimesinin yanında mürekkep için kullanılan diğer bir ifade “حبر” kelimesidir. Bu kelimenin renk, parlaklık anlamıyla beraber güzelleştirmek anlamı da vardır.²⁷² Yazıyı güzelleştirmesi yönüyle mürekkebe bu isim verilmiştir. Yine geride iz bırakan şeylere bu isim verilmiştir. Mürekkep kırtâs üzerinde iz bıraktığı için bu ismi almıştır.²⁷³

Câhiliye şiirlerinde karşımıza çıkan ve mürekkep anlamıyla kullanılan diğer bir kelime de “نِقْسٌ”dır.²⁷⁴ Humeyd b. Sevr (ö.70/689) bir beytinde bu kelimeyi şu şekilde kullanmıştır:

"المن الديار بجانب الحُبس كمْخَطِّ ذِي الْحَاجَاتِ بِالنَّقْسِ"²⁷⁵

Hubs’un yanındaki evler kimindir

²⁶⁶ Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 42.

²⁶⁷ Taberî, *Câmi ‘u'l-beyân*, 23/524; Beğavî, *Me ‘âlimü ‘t-tenzîl*, 5/130; Zemahşerî, *Keşşaf*, 4/584.

²⁶⁸ el-Mufaddal, *el-Mufaddaliyyât*, 379.

²⁶⁹ İbn Kuteybe, *Risâletü'l-hat ve'l-kalem*, 19; Kalkaşendî, *Subhu ‘l-a‘şâ*, 2/460; Abdülaziz el-Bağdâdî, *Kitâbü ‘l-küttâb*, 49; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 39.

²⁷⁰ Ebû Osmân ‘Amr b. Bahr b. Mahbub el-Câhız, *et-Tabsîr bi’t-ticaret*, thk. Hasan Hüsnü Abdülvahhâb (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1353/1935), 26; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 38.

²⁷¹ Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 39.

²⁷² İbn Manzûr, “*hbr*”, 4/157.

²⁷³ İbn Kuteybe, *Risâletü'l-hat ve'l-kalem*, 20-21; Kalkaşendî, *Subhu ‘l-a‘şâ*, 2/461.

²⁷⁴ İbn Manzûr, “*nks*”, 6/240.

²⁷⁵ Ebü'l-Müsennâ Humeyd b. Sevr b. Hazn el-Hilâlî el-Âmirî, *Dîvânu Humeyd*, thk. Abdülazîz el-Meymenî (Kahire: Dâru'l Kütübi'l-Mısriyye, 1370/1951), 97.

İhtiyaç sahibinin mürekkeple çizdiği çizgi gibi olan

Kur'ân'da midad kelimesinin kullanıldığı ayetlerden,²⁷⁶ Humeyd'in şiirinden, bir önceki başlıkta geçen Abdullah b. Ganem'in şiirinden hareketle mürekkebin, İslâmiyet'ten önce ve sonra, Araplar arasında bilinen bir unsur olduğunu söylemek mümkündür.

Yazı malzemelerinin bilindiğini ve kullanıldığını ifade eden yukarıdaki değerlendirmeler, genelde rivâyetlerden hareketle yapılan tespitlerdir. Bunun yanında birtakım mantıki çıkarımlar da bu malzemelerin varlığını gerekli kılmaktadır; yazı malzemeleri farklı parçaların bir araya gelerek oluşturduğu bir bütün gibi düşünülmelidir. Bu malzemelerin birinde meydana gelen değişiklik ve gelişim diğer malzemelerde de kendini göstermektedir. Örneğin üzerine kazıyarak yazı yazılabilen sert malzemelerden yumuşak malzemelere geçiş, sadece üzerine yazı yazılan malzemenin gelişimi olarak düşünülemez. Çünkü sert malzemeler üzerine yazı yazmak için kullanılan delici ve sivri malzemeler, üzerine yazı yazılan yumuşak malzemelerde, eski formatında kalmayıp gelişim göstererek kamyş, ağaç dalı, fırça gibi daha esnek malzemeler halini almıştır. Yine bu malzemeler geride iz bırakacak mürekkebin varlığını gerekli kılmıştır. Bu durumda deri gibi yumuşak malzemelerin varlığını ortaya koyan rivâyetler okunduğunda o malzeme üzerinde yazıyı görünür kılacak kalem, mürekkep ve mürekkebin koyulduğu hazneler -her ne kadar o rivâyetin satırlarında geçmiyorsa da- mantıki bir zorunluluk olarak varlığı kabullenmesi gereken unsurlar olarak düşünülmelidir.

1.3.3. Yazı ve Yazı Malzemeleri ile İlgili Genel Değerlendirme

İncelenen dönemde, Arap dili ve edebiyatının temelinde yatan ve esas gövdeyi oluşturan sözlü kültürü hâkim unsur olarak kabullenmemek mümkün değildir. Neredeyse yazıya ihtiyaç duymadan ve ondan bağımsız gelişen bu muazzam birikim, sözel ifade kabiliyeti ve kuvve-i hafıza yardımıyla, nakil ve rivâyete dayalı bir gelişim göstermiştir. Ancak söze ve nakle dayalı bu hazine, zamanla şekil ve simgelerin eliyle kelimelere ve cümlelere dökülerek yazının ebedileştirmeyi vadeden cazibesine karşı koyamamıştır.

²⁷⁶ el-Kehf,18/109; Lokmân 31/44.

Güçlü bir sözlü kültürün içinden yazının ortaya çıkması ve gelişim göstermesi elbette ani bir kararla ve kısa bir zaman diliminde gerçekleşmemiştir. Toplumların köklerinde yer alan kültürel dinamiklerdeki değişimler, çok uzun süreçler ve kuvvetli sâikler gerektirmektedir. Varlığı kesin olan bu dönüşümler, varlık sahasına çıktığı andan son gelişim evresine kadar, görülür izler ve kalıntılar bırakır. Bu izler değişim ve dönüşümün köklerini, gelişim aşamalarını, kat ettiği mesafeyi gözler önüne serer. İşte buraya kadar yapılanlar, bu açıklamalara matuf olarak yazının Arap kültüründeki köklerini, gelişimini ve kullanımını tespit etmek içindir.

Yazıya dair izler ve bilgiler, sözlü kültürün hâkim olduğu bir toplumda yine rivâyet ve nakiller üzerinden bize ulaşmıştır. Bunun yanında az da olsa kitâbe türünden kalıntılar bulmak mümkündür. Arap Yarımadası'nın güneyinde kültür ve medeniyet anlamında ileri gitmiş önemli krallıklar ve devletler kurulmuştur. Bu kültürlerde yazı önemli bir yere ve gelişmiş bir seviyeye sahipken, yarımadanın kuzeyi bu anlamda daha gerilerde kalmıştır. Özellikle bedevîliğin ve konargöçerliğin yaşandığı iç bölgelerde yazı, bilinmez ve itibar edilmez bir unsur olmuştur. Ancak ticaret ile geçimini sağlayan, seyahat ve seferlerle etkileşime açık olan toplumlar, çevre kültürlerin etkisiyle yazıyı öğrenmiş ve kullanmışlardır. Ayrıca Mekke şehri özelinde olduğu gibi dini bir merkez olma hüviyetine sahip şehirler, bol miktarda ziyaretçi aldığı için kültürel etkileşime açık olmuş ve çevresindeki yerleşimlere göre yazıyla daha erken dönemlerde tanışmıştır. Bu şehirlerde yazının kullanımı diğer şehirlere göre daha çok ve erken olmuştur.

Araplar yazmada kolaylık ilkesinden hareketle keskin ve köşeli alfabelerden esnek ve kavisli alfabelere doğru bir tercih sergilemişlerdir. Bu tercih kendisiyle beraber, üzerine yazı yazılan malzemelerde de bir değişim meydana getirmiştir. Araplar köşeli ve keskin harflerin üzerine kolayca kazındığı taş ve kayaları değil, çabuk telef olabilecek ve üzerine kavisli ve esnek harflerin kolay yazılabildiği, nispeten yumuşak malzemeler -ağaç kabuğu, yaprak, ahşap malzemeler, deri, kemik vs.- kullanmışlardır. Çabuk bozulacak bu malzemeler zamanın ve coğrafyanın tahrip edici etkisine karşı koyamayarak günümüze ulaşamamıştır.

Câhiliye döneminde yazı, sözel ve nakilci kültürün yanında bir alternatif ve seçenek olacak güçte değildir. Ancak bununla beraber varlığından haberdar olunmayan bilinmez ve etkisiz bir unsur da değildir. Konuyla ilgili yapılan çalışmalar genele bakıp hüküm verdiği için hâkim unsur olan sözlü kültürün yanında yazılı kültürün varlığını

görmemiş ve gösterememiştir. Özellikle yazının yokluğunu kendi ideolojisine ve nazariyesine destekleyici unsur gören çalışmalar ve gözle görülür somut veriler üzerinden, bilimsel çalışma yürüten araştırmalar, yazıyla ilgili elle tutulur veriler bulamayınca, yazının yokluğuna ve etkisizliğine hükmetmiştir.

Kur'ân'ın nazil olduğu toplumda ve bölgede yazı, bilinen ve kullanılan bir unsurdur. Câhiliye döneminde yazıya geçirilen anlaşmalar, mektuplaşmalar, kutsal kitaplar, yeminleşmeler, ticari kayıtlar; bunun yanında okuma yazma öğretme faaliyeti yürüten kütüphaneler ve okuma yazma bilen insanlar, yazının bilindiğini ve kullanıldığını açık bir şekilde göstermektedir. Ayrıca Kur'ân'ın, vahyedilmesinin hemen sonrasında yazıya geçirilmesi ve Kur'ân içindeki ayetlerde yazıya çok ciddi anlamda vurgu yapılması, Kur'ân'ın muhatabı olan toplumda yazıyla ilgili bilgi ve birikimin varlığını ve yazıya olan güvenin boyutlarını ortaya koymaktadır. Yazı lehine ulaşılan bu sonuç, hadis kitâbetinin değerlendirileceği diğer bölümlerde kritik bir konuma sahiptir. Çünkü hadis kitâbetinin yasaklığı veya cevazı noktasında düğümlenen tartışmalarda, yazının Arap toplumundaki varlığı ve gelişmişlik seviyesi, doğrudan hadis kitâbeti ile ilişkilendirilmektedir.

Buraya kadar ele alınan konular hicrî birinci yüzyılda incelemeye tabi tutulacak hadis kitâbeti faaliyeti için yazının varlığını ve keyfiyetini görme çabasıdır. Geline bu noktada elde ettiğimiz sonuçlara göre, hicrî birinci yüzyılda yazı ve yazı ile ilgili malzemeler kemal noktada olmasa bile hadis kitâbetine imkân verecek düzeydedir.

1.4. Hz. Peygamber Döneminde Kitâbet

Hadis kitâbeti etrafında meydana gelen tartışmalarda, Hz. Peygamber dönemi büyük bir öneme sahiptir. Bir taraftan yazıya izin veren ve onu destekleyen bir tavır, diğer taraftan kitâbeti yasaklayan bir tutum, izah edilmesi gereken bir durum ortaya çıkarmıştır. Rivâyetler çerçevesinde şekillenen bu konu, sahip olduğu önemden dolayı, ilim adamlarının sıklıkla incelemeye aldığı bir alan olmuştur. Konumuz Hz. Peygamber sonrası hadis kitâbeti şeklinde sınırlandırıldığı için bu başlıkta konuyla ilgili ayrıntılara ve uzun tartışmalara girmeden genel hususlardan bahsedilecektir. Daha önceden temelleri ve gelişimi ele alınan kitâbetin, Hz. Peygamber dönemindeki seyrini ve ona karşı takınılan tavrı ortaya koymak, konuyu bağlamından koparmadan bütüncül bir

bakış açısıyla değerlendirmeye imkân sunacaktır. Çalışma bu kısım ile beraber, özellikle ana tema olan hadis kitâbeti konusunu merkeze alarak devam edecektir.

Bu kısımda konu iki başlık altında incelenecektir. Birinci başlıkta, genel olarak yazının durumunu ortaya koymak için Hz. Peygamber döneminde nelerin yazıldığına, yazının nerelerde kullanıldığına dair bilgiler verilecektir. İkinci başlıkta ise hadis yazımı ile ilgili -ret ve kabul yönündeki- rivâyetlere ve bunların kısa değerlendirmesine yer verilecektir.

1.4.1. Hz. Peygamber Döneminde Yazıya Geçirilen Unsurlar

İslâm dininin intişarıyla köklü değişim yaşayan câhiliye toplumu, ilk emri oku olan vahyi ilâhî ile okuma yazma anlamında önemli mesafeler katetmiştir. Bir taraftan yeni dinin öğretilerinin kaydı, tebliği ve talimi; öteki taraftan tesis edilmeye başlanan İslâm devletinin kurum ve müesseseleri, yazıya olan ihtiyacı sürekli arttırarak onu zamanla vazgeçilmez bir hale getirmiştir. Konuyla ilgili ihtiyaç ve eksikliklerin farkında olan İslâm Peygamber'i gerekli tedbirleri almış, okuma ve yazmayı teşvik edici bir tavır sergilemiştir. Onun "*İlmi yazı ile kaydediniz.*"²⁷⁷ şeklindeki buyruğu konu ile ilgili yaklaşımını ortaya koyması adına çok net bir ifadedir. Bu söylemin dışında gerek Bedir esirlerine uygulanan tavrda,²⁷⁸ gerek Suffe'nin ikamesinde,²⁷⁹ gerek topluma yazı öğretmesi için öğretmenler belirleyip görevlendirmede bulunmasında²⁸⁰ böyle bir teşvik edici tavrı görmek mümkündür. Hz. Peygamber'in yazı ile ilgili sergilemiş olduğu bu müspet tavrın sonucunda birtakım unsurlar yazılarak kayıt altına alınmıştır.

1.4.1.1. Kur'ân Ayetleri

Hiç kuşkusuz Hz. Peygamber'in yazıyı kullanmak ve yazılanın takibini yapmak konusunda en titiz davrandığı husus, inen ayetlerin yazıya geçirilmesi durumudur. Hz. Peygamber, Kur'ân'ın yazıya geçirilmesi için bazı isimlere görev vermiştir.

²⁷⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 368; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/306. Bu rivayet farklı kaynaklarda Hz. Ömer'e (İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, 5/313; Darimi, *Mukaddime*, 42), Enes b. Malik'e (Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 1/246; Hâkim, *Müstedrek*, 1/188) ve İbn Abbas'a (İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/310) isnad edilerek rivayet edilmiştir. Burada ise merfu formdadır. Bunun nedeni rivâyetin senedinde geçen Abdulhamîd b. Süleymân'dır. Kaynaklar onun zayıf bir ravi olduğunu belirtmiştir. (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 16/435) Bu rivâyeti onun hata ederek Hz. Peygamber'e dayandırdığına dair bir değerlendirme de vardır. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 476.)

²⁷⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/16.

²⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 679, Muhammed Hamîdullah, "Hz. Peygamber ve Sahâbe Devrinde Kitâbet Sanatı", çev. Yusuf Ziya Kavakçı, *İslâm Medeniyeti* 3/25 (Ekim 1972), 4.

²⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 630.

Rivâyetlerde, usûl ve tarih kitaplarında vahiy kâtibi diye zikri geçen isimler, bu faaliyetin icra edildiğini açık bir şekilde göstermektedir.²⁸¹ Rivâyetlerde, Hz. Peygamber zamanında, Kur'ân'ı yazdığına dair açık beyanı olan isimler mevcuttur.²⁸² Yine Hz. Peygamber'in “*Benden Kur'ân dışında bir şey yazmayın.*”²⁸³ şeklindeki ifadeleri, Kur'ân'ın yazıya geçirildiğini gösteren önemli delillerdir. Hz. Ömer'in Müslüman olmasını konu edinen rivâyetlerde, Hz. Ömer, kız kardeşine “*Yanında yazılı olanı getir!*” demiştir.²⁸⁴ Bahsi geçen yazılı Kur'ân ayetleri, erken dönemlerde Kur'ân yazma faaliyetinin bulunduğu göstermektedir.

1.4.1.2. Resmî Belgeler

Hz. Muhammed, yeni getirdiği din ile bir taraftan bireyleri iman ve amel ekseninde şekillendirmiş, öteki taraftan da ilâhî vahyin ilkeleriyle toplumsal bir nizam oluşturmak için İslâm devletinin temellerini atmıştır. İslâm devletinin idarecisi konumunda olan Hz. Muhammed'in, etkileşim içinde olduğu unsurlarla yazılı iletişim yolları kurması kaçınılmaz bir sonuçtur. Bu bağlamda Hz. Peygamber resmi hüviyete sahip bazı yazışmalar ve anlaşmalar gerçekleştirmiştir. Konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma kaleme alan Muhammed Hamîdullah,²⁸⁵ Hz. Peygamber dönemine ait resmî belgeleri şu genel başlıklar altında incelemiştir:

1- Davet Mektupları: Dinin tebliği maksadıyla hazırlanan mektuplardır. Hz. Peygamber, şartlar olgunlaştıkça çevre ülkelerin yöneticilerini İslâm dinine davet için mektuplar hazırlamıştır. Hz. Peygamber sadece Araplara veya kabile reislerine değil, dönemin hâkim güç unsurlarına ve farklı milletlere bu daveti tebliğ etmiştir. Mektuplar elçiler vasıtası ile Bahreyn-Ummân Emiri Munzir İbn Savâ'ya, Bizans İmparatoru Herakliyus'a, Habeşistan Kralı Necâşî'ye, İran Kısrası Pervez'e, Mısır Hükümdarı Mukavkıs'a, gönderilmiştir. Mektuplardan bir kısmının orijinali günümüze kadar

²⁸¹ A'zamî, Küttâbü'n-Nebi isimli eserinde bu isimleri tek tek zikrederek kimlerin neler yazdığına dair rivâyetleri sıralamıştır. Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Küttâbü'n-Nebi* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1398/1978).

²⁸² Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 4.

²⁸³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 17/152, 250, 44, 18/94; Dârimî, “Mukaddime”, 42; Müslim, “Zühd”, 722.

²⁸⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/203; Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî, *Târihu'l-Medineti'l-münevvere*, thk. Ali Muhammed Dandal (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/348; Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünen*, thk. Şu'ayb Arnavut vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004), 12/221; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *Müstedrek*, 4/65; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/142.

²⁸⁵ Hz. Muhammed ve Râşid Halifler Döneminde Siyasi Belgeler anlamına gelen bu eser Muhammed Hamîdullah tarafından hazırlanmıştır. Fotoğraf, harita gibi görsel unsurlarla desteklenen eser mukaddime ve zeyillerle okuyucuların istifadesine sunulmuştur. Bk. Dipnot: 83.

ulaşmıştır. Bunlar Munzir b. Savâ'ya, Mukavkıs ve Necâşiye gönderilen mektuplardır.²⁸⁶

2- Çeşitli Anlaşmalar, İmtiyaznâmeler, Emânlar: Hz. Peygamber'in Gatafan, Cuheyne, Benû Damra gibi çeşitli kabilelerle imzaladığı barış anlaşmalarıdır. Kureyşle imzalanan Hudeybiye Anlaşması da buna örnektir. Bazı durumlarda kabilelere değil, Temim ed-Dârî, Sürekâ gibi şahıslara bireysel ayrıcalıklar ve güvenceler verilmiştir.²⁸⁷

3- Medine Anayasası: Hicretle beraber farklı bir şehirde ve farklı inançlarla beraber yaşamak durumunda kalan Müslümanlar, Yahudilerle ve müşrik Araplarla bir antlaşma imzalamış ve bir hukuk oluşturmuşlardır. Ortak yaşanan şehrin ve tarafların haklarını güvence altına almak için yapılan bu anlaşma, yazıya geçirilmiş ve Medine Anayasası olarak tarihe geçmiştir.²⁸⁸

4- Nüfus Sayımı: Hz. Peygamber Medine'ye hicretten sonra nüfus sayımı yaptırmıştır. Hz. Peygamber'den “*İnsanlardan ben Müslüman'ım diyenlerin sayısını yazın.*”²⁸⁹ emrini alan sahâbiler 1500 Müslüman tespit etmişlerdir.

5- Kur'ân Tercümesi: Bu konuda zikredilecek husus Selmân-ı Fârisî'nin (34/656) yapmış olduğu Fatiha tercümesidir. Müslüman olan Farslılar, dilleri Arapçaya alışmadığı için Selmân'a mektup yazarak Fatiha sûresinin tercümesini istemişler. Onlar Arapçaya alışana kadar bu tercüme okumuşlar.²⁹⁰ Sahip olduğu sıhhat değeri ve içerdiği bazı rivâyet farklılıkları ile üzerinde bol miktarda tartışma gerçekleşmiş olan bu tercüme faaliyeti bazı kaynaklarda Hz. Peygamber dönemi kitâbet faaliyetleri kapsamında değerlendirilmektedir.²⁹¹

6- Yahudilerle Haberleşmeler: Hz. Peygamber Yahudilerle çeşitli konularda haberleşmiştir. Bu haberleşmenin bir kısmı karşılıklı mektuplaşma şeklinde olmuştur. Hz. Peygamber onların dillerini ve yazısını öğrenmesi için Zeyd b. Sâbit'i

²⁸⁶ Bu mektupların ayrıntıları için bk. Muhammed Hamîdullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 1990).

²⁸⁷ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Abidin Sönmez, *Resûlullah'ın Diplomatik Münasebetleri ve Barış Antlaşmaları* (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2007).

²⁸⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/184; Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Yaman, “Tarihi ve Hukuki Yönüyle Medine Sözleşmesi/ Vesikası”, *İslâmcılık* 6 (2004), 514-516.

²⁸⁹ Buhârî, “Kitâbü'l-Cihâd ve's-Siyer”, 181; Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. M. Tayyib Okıç, “İslâmiyet'te İlk Nüfus Sayımı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (1960), 11-20.

²⁹⁰ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rifet, 1410/1989), 1/37.

²⁹¹ Muhammed Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmâm ibn. Münebbih*, çev. Kemal Kuşcu (İstanbul: Beyan Yayınları), 43; Bu rivâyetin sıhhat değerlendirmesi ve Selmân'ın tercüme Hz. Peygamber'e sunmaması ile ilgili tartışmalar için bk. Seyfullah Efe, “Kur'ân'ın Farsçaya Tercümesi ve İlk Farsça Tefsirler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/37 (2013), 223.

görevlendirmiştir. Zeyd onlardan gelen mektubu Hz. Peygamber'e okuduğu gibi onlara gidecek olan mektupları da yazmıştır.²⁹²

7- Yöneticilere Talimatlar: Hz. Peygamber'in Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerinde görevlendirmiş olduğu idareciler, zekât memurları, kadılar bulunmaktaydı. Hz. Peygamber, merkezi yönetim durumundaki Medine'den, yazılı ve sözlü talimatlar göndererek işlerin yürümesini sağlamıştır.²⁹³

8- Vergilerle İlgili Oran ve Hükümler: Hz. Peygamber hayatının sonlarına doğru, toprak ürünleri, hayvanlar ve madenlerle ilgili zekât oranlarını yazdırmış, ancak bunları valilerine göndermeden vefat etmiştir.²⁹⁴ Buhârî, Tirmizî ve Dârimî gibi kaynakların, zekâtla ilgili bölümlerinde, bu oranların yazıya geçirilmesine dair ifadeler bulmak mümkündür.²⁹⁵

Yazının kullanım alanını ortaya koyan bu maddeler, onun Hz. Peygamber döneminde azımsanmayacak ölçüde kullanıldığını göstermektedir. Özellikle ilâhî vahyi kayıt altına almak gibi titizlik gerektiren bir hususta ve resmi hüviyete sahip iş ve işlemlerde yazının kullanılması, yazıya olan güven ve yazının gelişmişliği anlamında olumlu kanaatlerin varlığını göstermektedir. Yazıyla ilgili bu müspet kanaat, incelemeye tabi tutacağımız dönemdeki hadis kitâbeti için uygun bir zemin oluşturmakta, yazı ve varlığıyla ilgili sorulara cevap vermektedir. Şimdi yazıyla ilgili bu tutumun hadis kitâbetindeki karşılığı görülecektir.

1.4.2. Hadis Kitâbeti

Hz. Peygamber döneminde hadis kitâbeti meselesi hadisin sıhhat değeri ve günümüze intikali gibi hususlarda kilit taşlarından birisidir. Konuyla ilgili Hz. Peygamber'den nakledilen, kabul ve ret yönündeki farklı rivâyetler, hadisin sıhhati ile ilgili leh ve aleyhte oluşan görüşlere kaynaklık etmiş durumdadır. Konuyla ilgili hatırı sayılır miktarda çalışma kaleme alınmış, hadislerin başlangıçta yazılmayıp daha sonralardan derlendiği ve sıhhat değeri taşımadığı şeklindeki görüşler, Hz. Peygamber döneminde hadisleri yazmanın yasak olduğuna dair rivâyetlere dayandırılmıştır.²⁹⁶

²⁹² Buhârî, "Ahkâm", 40.

²⁹³ M. Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, 42.

²⁹⁴ M. Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, 42.

²⁹⁵ Buhârî, "Zekât", 32, 33, 34, 36, 37, 38; Dârimî, "Zekât", 4; Tirmizî, "Zekât", 4.

²⁹⁶ Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkit ve Değerlendirmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17 (1998-1999), 91.

Hız. Peygamber d6nemi hadis kitâbeti, çalışma alanımızın dışında kalsa da bu d6nemdeki hadis kitâbeti ile ilgili tutum ve uygulamalar, hemen sonrasındaki d6nemler için referans olmuştur. Hız. Peygamber'in kendi d6neminde ortaya koyduğu ret veya kabul y6n6ndeki tavır, kendi d6neminin sınırlarında kalmamış, sonraki d6nemlerde de etki alanı oluşturmuştur. Mesele bu boyutta ele alındığında Hız. Peygamber d6nemi hadis kitâbetinin, çalışmamız açısından 6nemli bir yere sahip olduğu g6r6lecektir.

Hadis usul6 ve tarihi ile ilgili klasik kaynakların neredeyse b6t6n6nde ele alınan Hız. Peygamber d6nemi hadis kitâbeti meselesi, us6l kitaplarında da bab başlığı açılarak ele alınmıştır.²⁹⁷ Buhârî ve Eb6 Dâv6d “İlmin Yazılması” şeklinde açtıkları bab başlıklarıyla konuyu ele alırken Tirmizî “İlmin Yazılmasına Ruhsat Veren” ve “İlmi Yazmanın Sakıncalı Olduğunu İfade Eden Rivâyetler” şeklinde iki y6nl6 başlık açarak rivâyetleri sıralamıştır. Dârimî, “Hadislerin Yazılmasını Caiz G6rmeyen Kimseler” ve “İlmin Yazılmasına İzin Veren Kimseler” şeklinde iki bab açarak rivâyetleri sıralamıştır.²⁹⁸

Konuyla ilgili birbirinden farklı ve birbirine zıt noktada diyebileceğimiz rivâyetlerin varlığı, beraberinde b6y6k tartışmaları ve fikir ayrılıklarını da meydana getirmiştir. Kimi zaman da birbirine muhalif gibi g6r6nen bu rivâyetler cem ve telif y6ntemleriyle yorumlanarak ara bir form6l bulunmaya çalışılmıştır. Konuyla ilgili genel bir değerlendirme yapabilmek için 6ncelikle kabul ve ret y6n6ndeki rivâyetler sıralanacaktır.

1.4.2.1. Hadis Kitâbetinin Yasak Olduğuna Dair Rivâyetler

Kaynaklarda hadis yazmanın yasaklığına dair çok miktarda rivâyet bulmak m6mk6nd6r. Bu rivâyetlerin bir kısmında, doğrudan Hız. Peygamber tarafından kitâbetin yasaklandığı ve hoş karşılanmadığı ifade edilmiştir. Bazı rivâyetlerde de sahâbe ve tâbi6nun konuyla ilgili olumsuz yaklaşımları vardır. Bu başlıkta, 6zellikle hadis kitâbeti ile ilgili tartışmaların 6zerinde gerçekleştiği ve Hız. Peygamber'in m6dahalesiyle yasaklığın vurgulandığı rivâyetleri ele alacağız.

-1-

Heddâb b. Hâlid el-Ezdî < Hemmâm < Zeyd b. Eslem < ‘Atâ b. Yesâr < Eb6 Sa‘îd el-Hudrî, Res6lullah (sas)’in ř6yle buyurduğunu nakletmiştir: “*Benden*

²⁹⁷ Kâdî İyâz, *el-İlmâ‘*, 146; İbn6’s-Salâh, *Mukaddimet6 İbni’s-Salâh*, 182.

²⁹⁸ Buhârî, “İlim”, 39; Dârimî, “Mukaddime”, 42,43; Eb6 Dâv6d, “İlim”, 3; Tirmizî, “İlim”, 11,12.

*Kur'ân'dan başka bir şey yazmayınız! Kim benden Kur'ân'dan başka bir şey yazmışsa onu hemen imha etsin. Ancak yazmaksızın, dilediğiniz gibi benden rivâyet edebilirsiniz; bunda problem yok. Ancak kim bilerek bana yalan isnâd ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın!”*²⁹⁹

-2-

Süfyân b. Vekî' < Süfyân b. Uyeyne < Zeyd b. Eslem < 'Atâ b. Yesâr < Ebû Sa'îd el-Hudrî anlatıyor: “Yazmak konusunda Hz. Peygamber'den izin istedik, bize izin vermedi.”³⁰⁰

-3-

Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem < babası (Zeyd b. Eslem) < 'Atâ b. Yesâr < Ebû Hureyre anlatıyor: “Biz hadis yazarken Hz. Peygamber yanımıza geldi ve “Sizin yazdığınız bu şeyler de nedir?” diye sordu. Biz de; senden duyduğumuz sözlerdir, diye cevap verdik. Hz. Peygamber; “Allah'ın kitabından başka kitaplar mı edinmek istiyorsunuz? Sizden önceki ümmetler, Allah'ın kitabının yanında başka kitaplar yazdıkları için yoldan çıktılar.” dedi. Daha sonra Ebû Hureyre; Ya Resûlallah! Senden hadis rivâyet edelim mi? diye sordu. Hz. Peygamber; “Evet, yazmadan, benden istediğiniz kadar rivâyette bulunabilirsiniz; bunda problem yok. Ancak her kim bilerek bana yalan isnâd ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın!” dedi.³⁰¹

-4-

Kâdı Ebû Ömer el-Kâsım b. Ca'fer b. Abdilvahîd el-Haşimî < Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. 'Amr el-Lü'lûî < Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eşas < Nasr b. Ali < Ebû Ahmed < Kesîr b. Zeyd < el-Muttalib b. Abdillâh b. Hanteb anlatıyor: “Zeyd b. Sâbit Mu'âviye'nin yanına geldi. Mu'âviye ona bir hadis sordu ve aldığı cevabı yazdırmak istedi. Bunun üzerine Zeyd: Hz. Peygamber bize hadisinden bir şey yazılmamasını emretmişti dedi.”³⁰²

1.4.2.2. Hadis Kitâbetinin Caiz Olduğuna Dair Rivâyetler

Hadis kitâbeti ile ilgili birtakım rivâyetlerde de Hz. Peygamber'in, hadislerin yazılmasına cevaz verdiği görülmektedir. Konuyla ilgili tartışmalarda büyük öneme

²⁹⁹ Dârimî, “Mukaddime”, 42; Müslîm, “Zühd”, 72.

³⁰⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 42; Tirmizî, “İlim”, 11.

³⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 24.

³⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 25.

sahip olan bu rivâyetler, hadisleri yazmanın caiz olduğuna dair görüşlere kaynaklık etmiştir.

-1-

Ali b. Abdillah < Süfyân b. Uyeyne < ‘Amr b. Dînâr < Vehb b. Münebbih < kardeşinden (Hemmâm b. Münebbih) < Ebû Hureyre anlatıyor: “Hz. Peygamber’in ashabi içinde Abdullah b. ‘Amr’dan başka hiç kimse benden çok hadis bilmezdi. Çünkü o hadisleri yazar; ben ise yazmazdım.”³⁰³

-2-

Velîd b. Müslim < el-Evzaî < Yahyâ b. Ebî Kesîr < Ebû Seleme < Ebû Hureyre anlatıyor: “Mekke'nin fethi, Allah'ın yardım ve ihsanıyla Hz. Peygamber'e nasib olduğunda, Resûlullah kalktı, Allah hamd ve sena ederek ashabına uzunca bir konuşma yaptı... Yemenli Ebû Şah, Hz. Peygamber'in okuduğu hutbeyi kastederek “Bana bunu yazar mısınız?” dedi. Resûlullah (sas)'de “Ebû Şah için yazınız!” diye emretti.”³⁰⁴

-3-

Yahyâ b. Sa'îd < Ubeydullah b. el-Ahnes < Velîd b. Abdillah < Yusuf b. Mâhik < Abdullah b. ‘Amr anlatıyor: “Resûlullah (sas)'den duyduğum her şeyi yazıyordum. Onları ezberlemek istiyordum. Kureyşliler beni bundan alıkoydu ve “Sen Hz. Peygamber'den duyduğun her şeyi yazıyorsun. Hâlbuki O, bir beşerdir ve sakın halde konuştuğu gibi, kızgınlık halindeyken de konuşabilir.” dedi. Bunun üzerine yazmadım ve durumu Hz. Peygamber'e arz ettim. Resûlullah, parmağıyla ağzını işaret ederek; “Yaz, nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki, buradan (ağzımdan) hakkın dışında bir şey çıkmaz!” buyurdu.³⁰⁵

-4-

Hüseyin b. Beyhân < Sehl b. Osmân < Ebû Mu'âviye < Yahyâ b. Ebî Üneyse < ‘Amr b. Şuâyb < Şuâyb b. Muhammed < Abdullah b. ‘Amr anlatıyor: “Biz, Ya

³⁰³ Buhârî, “İlim”, 39; Dârimî, “Mukaddime”, 43; Tirmizî, “İlim”, 12.

³⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/183; Buhârî, “İlim”, 39; Tirmizî, “İlim”, 12.

³⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/406; Dârimî, “Mukaddime”, 43; Ebû Dâvûd, “İlim”, 3. Burada ele alınan rivâyetin farklı tariklerini bulmak da mümkündür. Birbirine benzer ifadeler içeren rivâyetlerin senet zincirleri şu şekildedir:

Yezid b. Hârûn < Muhammed b. İshâk < ‘Amr b. Şu'ayb < babası < dedesi < Abdullah b. ‘Amr
Muhammed b. Yezid el-Vâsîf < Muhammed b. İshâk < ‘Amr b. Şu'ayb < babası < dedesi <
Abdullah b. ‘Amr

Zeyd b. Habbâb < Leys b. Sa'd el-Mısırî < Hâlid b. Yezîd < Abdülvâhid b. Kays (İlgili rivâyetin tüm tariklerini toplu bir şekilde görmek için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 86-99.)

*Resûlallah! Senden çok şey işitiyoruz, bunları yazalım mı diye sorduk. Resûlullah; Evet dedi. Ben, kızgın da olsan sakın de olsan yazayım mı dedim. Yine evet dedi.*³⁰⁶

-5-

el-Hasen b. Ebî Bekir < Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh Ziyâd el-Kattân < el-Hasen el-Abbâs er-Râzî < Muhammed b. Humejd < Hârûn (İbn Muğire) < İbn Sa'îd < Leys < Mücâhid < Abdullâh b. 'Amr anlatıyor: *"Beni hayata Sâdika ile Vaht'tan başka bir şey bağlamaz."* Sâdika; Abdullâh'ın Hz. Peygamber'den işittiği hadisleri yazdığı sahîfedir. Vaht ise; Abdullâh'ın babasından miras kalan çiftliktir.³⁰⁷

-6-

Ahmed b. Yahyâ < Sa'îd b. Süleymân < Abdullâh b. Müemmel < İbn Cüreyc < 'Atâ < Abdullâh b. 'Amr anlatıyor: *"Hz. Peygamber'e sordum: İlmî kaydedeyim mi? Evet dedi. Bunun kaydı nasıldır dedim. Yazı ile dedi."*³⁰⁸

-7-

Kuteybe b. Sa'îd < el-Leys b. Sa'd < Halil b. Mürre < Yahyâ b. Ebî Sâlih < Ebû Hureyre anlatıyor: *"Ensardan bir adam Resûlullah (sas)'in meclisinde oturup hadis dinlemeyi çok seviyordu, ancak ezberleyemiyordu. Bu durumdan şikâyet ederek Hz. Peygamber'e şöyle dedi: 'Ey Allah'ın Resûlü! Senden hadis dinlemeyi seviyorum ancak ezberleyemiyorum.' Bunun üzerine Hz. Peygamber, Sağ elinden yardım al dedi."*³⁰⁹

-8-

Muhammed b. Râfî' ve Abd b. Hümejd < Abdürrezzâk < Ma'mer < Zührî < Ubeydullâh b. Abdillâh b. Utbe < İbn Abbâs anlatıyor: *"Resûlullah (sas)'ın vefatının*

³⁰⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 366; Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Silefî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1415/1994), 4/276; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 86.

³⁰⁷ Dârimî, "Mukaddime", 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 366; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 105; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber el-Kurtubî, *Câmi'ü beyânî'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlihî*, thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Zührî (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994), 1/305.

³⁰⁸ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 364; Hâkim, *Müstedrek*, 1/188; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *el-Medhâl ilâ süneni'l-kübrâ*, thk. Muhammed Ziyaurrahman el-A'zamî (Kuveyt: Dâru'l-Hulefa li'l-Kitâbi'l-İslâmî), 417; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 80; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyânî'l-ilm*, 1/317.

³⁰⁹ Tirmizî, "İlim", 12; Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *Müsned*, thk. Mahfûz-u Rahman Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1408/1988), 15/383; Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-avsât*, thk. Târik b. Avzullah b. Muhammed - Abdülmühsin b. İbrâhîm el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415/1995), 1/244; Beyhakî, *el-Medhal*; 418.

öncesinde, hastalığından dolayı ağrıları şiddetlenince; “Birşeyler getirin size bir kitap (yazı) yazayım ki, ondan sonra yoldan çıkmayasınız” buyurdu. Ömer b. Hattâb da orada bulunuyordu. Bunun üzerine Ömer; “Resûlullah (sas)’ı sancı sarmış, Allah’ın kitabı yanımızdadır, o bize yeter!” dedi. Sonra Ehl-i Beyt arasında ihtilaf başladı ve münakaşa etmeye başladılar. Kimi, “Resûlullah’ın istediğini getirin, bir daha asla dalâlete düşmeyeceğiniz bir şey yazsın” diyor, kimisi de Ömer’in söylediğini tekrar ediyordu. Bu esnada konuşmalar ve ihtilaflar çoğaldı ve Resûlullah; “Kalkın, gidin” buyurdular. Ubeydullah, İbn Abbâs’ın; “Musibetlerin en büyüğü, Hz. Peygamber’i yazacağı şeyden alıkoyan ihtilaf ve gürültülerdir” dediğini haber verdi.”³¹⁰

1.4.2.3. Rivâyetlerin Sıhhat Değeri

Hadis kitâbeti açısından son derece büyük öneme sahip bu rivâyetler, farklı yönleriyle ele alınarak değerlendirilmelere tabi tutulmuştur. Öncelikle sıhhatleri yönüyle ele alınması gereken bu rivâyetlerden, yasakla ilgi olanlar Ebû Sa’îd el-Hudrî, Ebû Hureyre ve Zeyd b. Sâbit tarîki ile bize ulaşmıştır. Ebû Sa’îd el-Hudrî ve Ebû Hureyre tarihinde yer alan Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem’in (136/753) Zayıf bir ravi olduğu yönünde kuvvetli görüşler vardır.³¹¹ Hatta Hâkim (405/1014) ve Ebû Nuaym (430/1039) onun mevzu rivâyetler naklettiğini söylemişlerdir.³¹² Zeyd b. Sâbit’in rivâyetinde yer alan ve ondan rivâyette bulunan Muttalib b. Abdillâh’ın, Zeyd b. Sâbit’i görmemesinden dolayı bu rivâyete mürsel demek yanlış olmayacaktır.³¹³ Dolayısıyla bu rivâyetlerin senetleri itibariyle sıkıntılı olduğu görülmektedir. Ahmet Yücel “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkit ve Değerlendirmesi” isimli çalışmasında konuyla ilgili rivâyetleri etraflı bir şekilde incelemiştir. Müellif, yazım yasağıyla ilgili rivâyetlerin sıhhat dereceleri ile ilgili şöyle bir sonuca varmıştır: “Bu rivâyetlerden Ebû Sa’îd el-Hudrî’nin naklettikleri hariç, diğerleri delil olacak seviyede değildir. Ebû Sa’îd el-Hudrî’den rivâyet edilen hadislerden birinin merfu veya mevkuf olduğuna dair ihtilaf edilmişse de - hatta bir kısım âlimler Buhârî’nin de bu görüşte olduğunu belirtse de³¹⁴ - bu rivâyetin merfu olduğu ve delil olmasına engel bir durumun bulunmadığı

³¹⁰ Buhârî, “İlim”, 39; Müslim, “Vasâyâ”, 5/20.

³¹¹ Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 54.

³¹² İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 2/508.

³¹³ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 4/93.

³¹⁴ Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve’l-muhaddisûn* (Kahire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 1378/1958), 124; Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetü kable’t-tedvîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1409/1988), 306.

anlaşılmaktadır.”³¹⁵ Konuyla ilgili yazıya cevaz yönündeki rivâyetlerden Abdullah b. ‘Amr’ın naklettiği hadislerin sahih tariklerinin yanında zayıf tariklerinin bulunduğu, Ebû Şah rivâyetinin sahih olduğu ve diğer rivâyetlerin de sahihleri takviye eder nitelikte olduğu ifade edilmiştir.³¹⁶ Bu sonuca göre yazmaya ruhsat veren rivâyetlerin sıhhat değeri, yasaklık bildiren rivâyetlerden daha itibar edilebilir bir durumdadır.

1.4.2.4. İlgili Rivâyetler Etrafında Oluşan Görüşler

Rivâyetlerle ilgili sıhhat değerlendirmesinin yanında, hadisler arasında oluşan teâruzun halli ve metinlerin anlaşılması için birtakım görüş ve düşünceler oluşmuştur. Rivâyetlerin sebebi vürûdunu, ifade edildiği zaman dilimini ve rivâyetle ilgili harici unsurları bir bütün olarak ele alan bu değerlendirmeleri şu şekilde özetleyebiliriz:

1.4.2.4.1. Birinci Görüş

Kitâbete yönelik yasaklama Kur’ân ve hadisin birbirine karışacağı endişesinden kaynaklanmaktadır. Yazı malzemesinin kısıtlı durumundan dolayı sahâbiler, Kur’ân’ı yazdıkları malzemelerin kenarlarına, ayetlerin dışında bazı açıklama ve izahları yazıyorlardı ve bunlar Kur’ân ile karışabilirdi. Hz. Peygamber böyle bir karışıklığa mahal vermemek için hadisleri yazmayı yasaklamıştır.³¹⁷ Ancak ne zaman ki biraz zaman geçmiş, sahâbilerin Kur’ân’ın tarzına olan aşinalıkları artmış ve artık Kur’ân ile hadisi birbirine karıştırma endişesi ortadan kalkmış, yasaklama içeren rivâyetler yazmaya cevaz veren rivâyetler tarafından nesh edilmiştir.³¹⁸ Neshe vurgu yapan görüşler, rivâyetler arasındaki mukaddem ve muahhar durumu belirterek, yasak ifade eden rivâyetleri incelemiş, serbestlik ifade eden rivâyetlerin daha sonra vârid olduğunu belirtmiştir.³¹⁹ İbn Kuteybe, önceleri yasaklanan hadis kitâbetinin daha sonra serbest

³¹⁵ Yücel, “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkit ve Değerlendirmesi”, 100.

³¹⁶ Yücel, “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkit ve Değerlendirmesi”, 104, 106.

³¹⁷ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî, *Me’âlimü’s-sünen* (Haleb: el-Matbaatü’l-İlmiyye, 1351/1932), 4/184; Ebü’l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî* (Beyrût: Dâru’l-Ma’rifet, 1379/1959), 1/208; Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu’l-mugîs bi şerhi elfiyeti’l-hadîs*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü’s-Sünne, 1424/2003), 3/39; Ebü’l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdîrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü’l-Ahvezî şerhu Câmi’i’t-Tirmizî* (Beyrût: Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye), 7/359 Muhammed Hamîdullah, “Hz. Peygamber Zamanında Hadislerin Tedvini”, çev. Nafiz Danışman, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/3 (1955), 4; Accâc, *es-Sünnetü kable’t-tedvîn*, 308.

³¹⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te’vilü muhtelifi’l-hadîs*, thk. Muhammed Muhyiddin el-Asfar (Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî- Müessesetü’l-İşrak, 1419/1999), 412; Accâc, *es-Sünnetü kable’t-tedvîn*, 308,309.

³¹⁹ Ömer b. Ahmed b. Osmân b. Şahin, *Nâsihu’l-hadîs ve mensûhuh*, thk. Semîr b. Emin ez-Zührî (Ürdün: Mektebetü’l-Menar, 1408/1988), 472; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/208; Sehâvî, *Fethu’l-mugîs*, 39/3.

kılındığını belirtmiş, neshin gerekçesini de şu şekilde açıklamıştır: “İlk başlarda sayısı çok fazla olmayan ve hafızada muhafazası kolay olan hadisler giderek artmış ve artık hafızada tutulamayacak kadar çok olduğunda da bunların yazımına müsaade edilmiştir.”³²⁰

1.4.2.4.2. İkinci Görüş

Bu görüş sahipleri de yasaklamanın önce, serbestliğin sonra olduğunu vurgulamıştır. Ancak buna neden olan şey, ilk başlarda Müslümanların ilgi ve alakasını tamamıyla Kur’ân’a hasretmek ve başka bir şey ile meşgul olmalarına engel olmak düşüncesidir.³²¹ Ahmed Muhammed Şakir, ayet ve hadislerin karışabileceği endişesinin yanında, Kur’ân’la meşguliyetin azalabileceğinden dolayı önceleri yazmanın yasaklandığını belirtmiş, zamanla bu endişe kaybolunca, serbestlik ifade eden rivâyetlerin yasaklama ifade eden rivâyetleri neshettiğini ve bu konuda âlimler arasında fikir birliği olduğunu beyan etmiştir.³²²

1.4.2.4.3. Üçüncü Görüş

Bu görüş sahipleri yazıya yönelme olduğunda hafızaya olan ilgi ve alakanın azalacağından endişe duymuşlardır.³²³ Yani ezberlemeden, sadece yazarak kayıt altına almak gibi sıkıntılı bir durumun yaygınlaşmasından sakınılmıştır. Sadece hafızasına güvenilmeyenlere yazmak için müsaade edilmiş, ancak hafızasından endişe edilmeyenlere yazmak için izin verilmemiş. Ebû Şah hadisinde hutbenin yazılmasını istediğinde ona izin verilmesi buna örnektir.³²⁴ Kâdî İyâz da yazım yasağı ile ilgili rivâyetleri sıralarken yazıya güvenip hafızayı terk etmek endişesine vurgu yapmıştır.³²⁵

1.4.2.4.4. Dördüncü Görüş

Bu görüş sahipleri yazma yasağının genel bir uygulama olduğunu ifade etmişlerdir. Buna göre sahâbilerin ekseri okuma yazma bilmiyorlardı. Ancak bunlardan

³²⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs, thk. Muhammed Muhyiddin el-Esfar* (Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî - Müessesetü’l-İşrak, 1419/1999),412.

³²¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsil*, 386.

³²² Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâ’isü’l-hasîs şerhu ihtisârî ulûmi’l-hadîs* (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-ilmîyye), 128.

³²³ İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/292; Ebû Zehv, *el-Hadis ve’l-muhaddisîn*, 124.

³²⁴ Sehâvî, *Fethu’l-mugîs*, 3/39.

³²⁵ Kâdî İyâz, *el-İlma’*, 149.

istisna tutulan, okuma yazmayı bilen şahıslar, yazma için izin istediklerinde Hz. Peygamber onlara izin vermiştir. Abdullah b. ‘Amr bu husus için verilebilecek bir örnektir. Çünkü o eski kitapları okuyordu, Süryânîce ve Arapça yazabiliyordu.³²⁶

Konuyla ilgili rivâyetlere ve bunlar etrafında oluşan görüşlere dikkat edince şunları söyleyebiliriz: Sıhhatleri itibariyle, iki gruptaki rivâyetlerde de delil olması açısından sıkıntı doğurabilecek durumlar mevcuttur. Ancak yasakla ilgili rivâyetlerin neredeyse tümü bu anlamda sıkıntılı iken, serbestlik ifade eden rivâyetler, delil olabilme yönüyle daha güçlü bir görünüm arz etmektedir. Bu durumda her iki görüş sahipleri için de lehte ve aleyhte görüş bildirmek mümkündür.

Rivâyetlerin taşıdığı sıhhat değerinin ötesinde yapılan yorumlar genelde iki gruptaki rivâyetleri kabul ettikten sonra, cem ve telif boyutunda yapılan yorumlardır. Yorumların çoğunluğu rivâyetlerin vürûd zamanlaması konusunda şekillenmektedir. Yani yasaklama ile ilgili rivâyetler kronolojik olarak risâletin ilk yıllarına yakın zamanlarda varid olurken, serbestlikle ilgili rivâyetler risâletin sonlarına yakın noktalarda varid olmuştur. Neshe hükmeden görüşler de buradaki zamanlamayı referans olarak kullanmışlardır. Ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra hayatta kalan sahâbilerden ve hatta ondan sonraki nesil olan tâbiûndan bile yazmaya karşı olanlar ve yazmaya taraftar olanlar şeklinde grupların ve şahısların varlığı³²⁷ bahsi geçen yorumlarla ilgili soru işaretleri uyandırmaktadır.

1.4.2.4.5. Analitik Yaklaşım

Üzerinde çok sayıda çalışmalar yapıldığı halde, son cümleleri kurup hüküm vermenin mümkün görünmediği bu hususta, parçadan bütüne ulaşmak şeklinde çözümleyici bir bakış açısının konuyu ihata etme hususunda önemli katkılar sunacağı muhakkaktır. Yazı ve rivâyet kavramları birbirinden ayrılmayıp bir bütün şeklinde mütalaa edildiğinde, özellikle yasaklık ifade eden rivâyetlerin anlaşılmasında bazı problemler ortaya çıkmaktadır. Çünkü rivâyetin yazılmasının yasak olması, onun sıkıntılı olduğunu, yazılmaması ve yayılmaması gerektiğini düşündürmektedir. Buna göre üzerinde olumsuz bir algı uyanan husus, doğrudan Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri olan hadisler olmaktadır. Hatta bu bakış açısı Peygamber bile kendi sözlerinin kayıt

³²⁶ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 412; Veysel Özdemir, *Abdullah b. 'Amr ve Es-Sahîfetü's-Sâdıka'sı* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2015), 207.

³²⁷ Seyyit Avcı, "Tabiîn Neslinin Hadis İlmindeki Yeri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2005), 161. (Makalede yazar tâbiünden yazı lehinde ve aleyhinde olan isimleri beraberce zikretmiştir.)

altına alınıp delilleştirilmesine engel olmuştur şeklinde, uç noktadaki yanlış bir anlayışa sebep olmuştur. Oysa Hz. Peygamber'in sözlerinin rivâyet edilebileceği, yani yazıdan bağımsız olarak hadisin kendisinde bir sıkıntının olmadığı, yasaklığı konu eden rivâyetlerin metninde bile geçmektedir.³²⁸ Ayrıca klasik kaynaklarımızda yer alan ve hadisleri aktarmayı, yaymayı konu edinen rivâyetler, bu konuda oluşabilecek yanlış anlayışlara engeldir.³²⁹

Bahsi geçen müşkilin izahı, hadis kitâbetine cevaz vermeyen rivâyetlerde kitâbet ve rivâyet kavramlarını birbirinden ayırmakla mümkündür. Rivâyetlerde cevaz verilmeyen husus, hadislerin kayıt altına alınması değil, kayıt altına alma sistemi olan kitâbetin doğuracağı sıkıntılı durumlardır. Bu durumu konuyla ilgili rivâyetler üzerinde daha rahat görebiliyoruz. Mesela hadislerin Kur'ân'a karışabileceği görüşünde aslında endişe edilen husus yazı kaynaklıdır. Çünkü İslâmiyet'in ortaya çıktığı ilk dönemlerde, yazı malzemesi konusunda kısıtlı bir durum söz konusuydu. Ayet ve hadisler aynı yere yazılıyordu. Yazılanlar birbiriyle karışabilirdi. Yeteri miktarda yazı malzemesi bulursa, Kur'ân ve hadis ayrı malzemeye yazılsa, böyle bir endişe en aza inecekti.

Yazıya güvenip hafızanın geri kalması meselesinde hâsıl olan endişe de rivâyet kaynaklı değil, yazı kaynaklıdır. Çünkü yazının varlığı ve ona bel bağlamak hafıza gücünün zinde tutulmasını engelleyecekti. Sürekli hafızada tutulması gereken rivâyetler, yazılıp kayıt altına alındığı için müzakere edilmeyecek, hatırlanmayacak ve kolay unutulacaktı.

Yazmayı iyi bilip bu konuda izinli olanların varlığını ifade eden görüş de yine yazı etrafında şekillenen bir yorumdur. Çünkü yazma işine vakıf olan kişi yazmak için izin alırken, yazıya vakıf olmayan kişiler bu izni alamamıştır. Dikkat edilirse rivâyetlerde sabit unsur yazı, buna göre değişen unsur yazı ile ilgili oluşun hükümdür. Rivâyet etmekle ilgili olumsuz bir durum söz konusu değildir. Hadis kitâbeti yazı etrafında oluşan şartlara ve bu yazıyı kullanacak şahıslara göre, kabul veya ret edilmiştir.

Yazı ve rivâyeti birbirinden ayıran bu yaklaşım, yazı etrafında oluşan şartlardan hareketle yazıya engel olan veya ona imkân veren bir uygulamanın varlığını gözler

³²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 17/156; Dârimî, "Mukaddime", 42; Müslîm, "Zühd", 72; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 24.

³²⁹ Buhârî, "İlim", 25; Ebû Dâvûd, "İlim", 10; Tirmizî, "İlim", 7.

önüne sererek, birbiriyle çelişen rivâyetleri anlamlı ve izah edilebilir bir hale getirmektedir.

Konuyla ilgili vurgulanması gereken diğer bir husus, Hz. Peygamber'in Kur'ân'la ilgili olarak ortaya koyduğu koruyucu reflekstir. Malum olduğu üzere Hz. Peygamber Kur'ân'ı Allah'tan aldığı gibi ümmete ulaştırmak konusunda bir hassasiyet içerisindeydi. Bu hassasiyeti "*Vahyi tam alma telaşı yüzünden dilini kıpırdatma! Onu zihninde toparlayıp okumanı sağlamak bize aittir.*"³³⁰ "*Sana okutacağız. Allah dilemedikçe unutmayacaksın.*"³³¹ ayetlerinden çok net bir şekilde anlayabiliyoruz. Ayrıca Hz. Peygamber'in vahiy kâtibi belirleyip ayetleri yazdırmasında, Kur'ân ezberlemeyi teşvik etmesinde bu koruyucu refleksi görebiliyoruz.³³²

Beşer olarak gönderilen Hz. Peygamber'in şahsında, ilâhî vahyi değiştirmeden insanlara tebliğ etmek konusunda, nasıl bir hassasiyet oluştuğunu tahmin etmek güç değildir. Bu noktada şunları söyleyebiliriz; Hz. Peygamber için en büyük ve önemli sorumluluk Kur'ân'ı eksiksiz ve hatasız tebliğ etmektir. Bu sorumluluk duygusunun varlığını, Kur'ân'ın "*Dininizi tamamladım.*" şeklindeki ayetinden,³³³ veda hutbesinin sonundaki sorudan ve "*Şahit ol Ya Rab!*"³³⁴ ifadesinden anlayabiliyoruz. Bu hassasiyet özellikle risâletin başlangıç dönemlerinde üst düzeyde olmuştur. Ancak zamanın ilerlemesi ve belli bir sistemin oturmasıyla Müslüman toplum arzu edilen seviyeye ulaşmış ve bu hassasiyet daha aşağı seviyelere inmiştir.³³⁵ İşte Hz. Peygamber böyle bir durumda, özellikle risâletin ilk dönemlerinde, Kur'ân konusunda daha hassas ve temkinli davranmış, kendisinin ve ümmetinin bütün sa'y ve gayretini bu alana hasretmiştir. Bu durumda yazılacak ve öğrenilecek yegâne unsur Kur'ân olmuştur. Ancak zamanın ilerlemesiyle, sistemin işleyişindeki suhuletli ve inayetli gidişat ortaya çıkınca Hz. Peygamber, Kur'ân'ın muhafazası ve tebliğinin yanında, hadislerin de muhafazasına ve yazı ile tebliğine müsaade etmiştir. Ancak kimi zihinler ve zeminler bu tedrici durumdan, hadisleri yazmakla ilgili sakıncalı durumlara denk geldiklerinden,

³³⁰ el-Kıyâmet, 75/16, 17.

³³¹ el-A'lâ, 87/6.

³³² Buhârî, "Tefsîr", 417; Dârimî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 1; Ebû Dâvûd, "Edeb", 20; Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 13, 18.

³³³ el-Mâide, 5/3.

³³⁴ Buhârî, "Hac", 132; Müslim "Hac", 147.

³³⁵ Bu tedriciliği ve Hz. Peygamber'in sergilediği tutumlarda böyle bir gidişatın varlığını ifade etmek yanlış olmaz. Örneğin gizli davet, açık davet, hicret, Medine İslâm Devletinin inşası, savunma savaşları, fetih hareketleri, dine davet mektupları gibi hususlarda bu durum kendini açıkça göstermektedir.

şahit oldukları sakıncalı durumu sürekli bir gidişat gibi algılamış ve uygulamışlardır. Tersine bir durum, sakıncanın olmayıp serbestliğin ve rahatlığın olduğu zihinlere ve zeminlere denk gelmiştir. Dolayısıyla sahip olduğumuz rivâyetler hazinesinde, birbirine zıt nakiller yer almıştır. Buradan hareketle Hz. Peygamber'in vefatından sonra da hadisi yazanlar olduğu gibi yazmaya mesafeli olan kişiler ve görüşler de olmuştur.

Hz. Peygamber dönemi hadis kitâbetinin incelendiği bu bölümde, resmi ve gayri resmi faaliyetlerde yazının kullanılması, dönemde yazının bilindiğini ve kullanıldığını ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'in hadis kitâbetine izin verdiği rivâyetlerden hareketle, hadislerin yazı ile kaydının Hz. Peygamber hayattayken başladığı, genel bir yasaklığın olmadığı,³³⁶ ancak yazı merkezli bir kısım endişe ve hassasiyetlerden hareketle hadis kitâbetinin bazı durumlarda sakıncalı görüldüğü de ifade edilebilir. Hz. Peygamber dönemi ile ilgili bu tablo, kendinden sonraki dönemde, hadis kitâbeti için müsait bir zemin oluşturmaktadır. Bundan sonraki kısımda Hz. Peygamber sonrası hadis kitâbeti konusu ele alınacaktır.

³³⁶ Cemal Ağırman, "Hadis Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001), 157.

İKİNCİ BÖLÜM

SAHÂBE ve TABİÛNÛN HADİS KİTÂBETİ

Hız. Peygamber'in temellerini attığı İslâm toplumu özellikle hicretle beraber büyük bir değişim ve gelişim göstermiştir. Kabile kültürü ve cahiliye örfüyle şekillenen yaşam biçiminin, hukukun ve kurumların merkeze alındığı bir sisteme dönüştüğü bu süreçte, kısa zamanda önemli mesafeler kat edilmiştir. Bu ilerlemenin en belirgin olarak hissedildiğı alanlardan biri de hiç şüphesiz yazı ve onun kullanımınıdır. Devlet olmanın bir sonucu olarak ortaya çıkan bu gelişim, kitâbetle ilgili çok köklü bir kültürü bulunmayan Arap toplumunu bile yazının kullanımına mecbur etmiştir. Hız. Peygamber döneminde ifade ettiğimiz yazının kullanımı ve yazıya geçirilen unsurlar, Onun vefatından sonra giderek artan bir seyir izlemiştir. Öyle ki İslâm'ın ilk halifesinin, ilk icraatlarından biri olan Kur'ân'ı cem faaliyeti kitâbetle ilgilidir. Hız. Ömer'in oluşturduğu ve sonraki halifelerin devam ettirdiğı dîvânlar³³⁷ direkt yazının kullanımı ve kayıtlarla ilgilidir. Mu'âviye'nin kurmuş olduğu sistemli posta teşkilatı³³⁸ yazının etkin şekilde kullanımının sonucudur. Emeviler döneminde, Hâlid b. Yezid b. Mu'âviye'ye (ö. 85/704) isnad edilen ilk Arapça tercüme³³⁹ yine yazının kullanımını göstermektedir. Ortaya koymaya çalışılan yazının kullanımı ve yaygınlığı ile ilgili durum, nakli deliller ile desteklenmesi gereken bir görüş değil, kabile kültüründen devlet nizamına geçmiş bir toplum için varlığı zorunlu olan mantıki bir çıkarımdır.

Yazının kullanımıyla ilgili bahsi geçen bu durumun sonuçları hadis kitâbeti açısından oldukça önemlidir. Hadis kitâbeti de bu gelişimden payına düşeni almış mıdır? Bu konuda da çok süratli bir değişim olmuş mudur? Hız. Peygamber'in vefatından sonra da kitâbet konusunda birbirine muhalif, farklı tutumlar meydana gelmiş midir? "Hız. Peygamber Dönemi Hadis Kitâbeti" başlığında, daha çok Hız. Peygamber kaynaklı rivâyetlerden hareketle ele alınan hadis kitâbeti, bundan sonra sahâbe ve tâbiûndan sâdır olan leh ve aleyhteki rivâyetler ışığında incelenecek ve yukarıda sıralanan sorulara cevaplar aranacaktır.

³³⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/224, 228; Mehmet Şimşir, "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Dîvân Teşkilatı", *İstem* 3/6 (2005), 271-278.

³³⁸ Hasan Hallâk, *Ta'ribu'n-nukûd ve'd-devânîn fi asri'l-Emevî*, (Beyrut: Dâru'n-Nehdeti'l-Arabiyye, 1408/1988), 179.

³³⁹ İbnü'-Nedîm, *el-Fihrist*, 300; Ramazan Şeşen, "İslâm Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi bir Bakış", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7/4 (1979),7.

Konuyla ilgili rivâyetler sahâbe ve tâbiûn dönemi şeklinde birbirinden ayrılarak incelemeye tabi tutulacaktır. Her bölümde iki ana başlık açılarak hadis kitâbetini sakıncalı gören rivâyetler ve hadis kitâbetini caiz gören rivâyetler ayrı ayrı ele alınacaktır. Hadis kitâbetini sakıncalı gören rivâyetlerin sonunda, karşı duruşun nedenleri açıklanacaktır.

2.1. Sahâbenin Hadis Kitâbeti

Hadis ilminde sahâbe uygulamalarının önemli bir yeri vardır. Bu döneme dair tespit edilen uygulama ve kabuller, Hz. Peygamber'in etkisini, izlerini göstermesi bakımından dikkate şayandır. Hz. Peygamber sonrasında İslâm coğrafyasının çok geniş sınırlara ulaşması, farklı kültürlerle yaşanan etkileşim, karşılaşılan yeni durumlar, çözümü güç olan problemler doğurmuştur. Bu sorunlar sahâbenin ortaya koyduğu yöntem ve usûllerle çözümlenmiştir. Onların ortaya koymuş olduğu irade Kur'ân ve hadis kaynaklı olmanın yanında şüphesiz kendilerine ait yorum ve yaklaşımları da ihtiva etmektedir. Hadis kitâbetini sahâbe döneminde ele almak bir yönüyle Hz. Peygamber'in konuyu nasıl değerlendirildiğini, diğer bir yönüyle de değişen şartlar muvacehesinde sahâbenin yaklaşımının ortaya koyacaktır.

Konunun bu kısmında, Peygamber dönemi ve Peygamber sonrası dönem diye bir ayrımın güçlüğüne dikkat edilmelidir. Zaman ve zemin olarak birbirine yakın ve iç içe geçmiş dönemleri, içerdikleri uygulamalar ve göstermiş oldukları özellikler itibariyle bir ayrıma tabi tutmak, her zaman doğru sonuçlar vermeyebilir. Konuyla ilgili rivâyetlerin bir kısmında Resûlullah'tan sonrasına dair ifadeler yer alırken, kimi rivâyetlerde de bu ayrımı ortaya koyacak verilere rastlanmamaktadır. Bu güçlükten kurtulmak için Hz. Peygamber döneminde hadîs kitâbeti tartışmalarının üzerinde gerçekleştiği merfu rivâyetlerin dışında kalan sahâbe ve tâbiûna ait mevkuf ve maktu' rivâyetler üzerinden konu değerlendirilmeye tâbi tutulacaktır.

2.1.1. Hadîs Kitâbetini Sakıncalı Gören Sahâbîler

1. Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634)

Hz. Ebû Bekir'in hadis kitâbeti ile ilgili olarak, yazın ya da yazmayın şeklinde bir yaklaşımını kaynaklarımızdan tespit etmek mümkün değildir. Ancak Hz. Âişe'nin anlattığı bir yaşanmışlık, onun konuya yaklaşımını ortaya koyması adına önemlidir. İlgili rivâyette Hz. Âişe şunları nakletmiştir: *“Babam, Hz. Peygamber'in hadîslerinden*

beş yüz tanesini topladı. Fakat bir gece uykusu kaçtı, yatağında sağa sola dönüp durdu. Bu hal bana büyük bir üzüntü verdi. “Rahatsızlandın mı niçin böyle yapıyorsun? Yoksa üzücü bir haber geldi de o yüzden mi böyle yapıyorsun?” diye sordum. Sabah olunca bana şöyle dedi: “Ey kızım! Yanındaki hadîs yazılı kitabı bana getir.” Alıp getirdim, benden ateş istedi ve onu yaktı. Niçin yaktın dedim, şöyle cevap verdi: “Bu kitabın içindekiler doğru ve güvenilir bir kimse tarafından nakledilmiştir. Ancak ben, onları nakledilen şekliyle yazmamış olmamdan ve o şekilde rivâyet etmekten korkuyorum. Bu şekilde ölmek beni endişelendiriyor.”³⁴⁰

2. Hz. Ömer (ö. 23/644)

Hz. Ömer’e ait uygulamalarda kitâbet karşıtı duruşun izlerine rastlamak mümkündür. Konuyla ilgili bir rivâyette Urve (ö. 94/713), şunları nakletmiştir: “Ömer, sünneti yazmak için sahâbeyle istişare etti. Sahâbe de yazmasının uygun olacağı yönünde görüş bildirdi. Ömer bir ay istiharede bulundu. Sonra Allah’ın yardımıyla karar verdirdiği bir sabah şöyle dedi: “Ben sünneti yazmayı düşünüyordum. Sizden önce, yazdıkları kitaplarla meşgul olup Allah’ın kitabını terk edenleri hatırladım. Allah’a yemin ederim ki, Allah’ın Kitabıyla hiçbir şeyi asla karıştırmam!”³⁴¹ Bununla ilgili diğer bir rivâyette, Hz. Ömer’in hadîsleri yazmak istediği, daha sonra bundan vazgeçtiği nakledilmiştir. Rivâyetin sonunda Hz. Ömer’in etraftaki beldelere yazılı emirler göndererek herkesin yanında yazılı olanı silmesini istediği de bildirilmiştir.³⁴²

Kâsım b. Muhammed’in (ö. 107/725) naklettiği diğer bir rivâyete göre: “İnsanlar arasında Kur’ân dışında kitapların dolaştığı ile ilgi söylentiler Hz. Ömer’in kulağına ulaştı. O bu durumu hoş karşılamadı ve insanlara şöyle dedi: “Duydum ki elinizde kitaplar dolaşıyormuş. Onları bana getirin içindeki bilgileri kontrol edeceğim.”

³⁴⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/11. Erken dönem kaynaklarında yer almayan bu rivayet için Zehebî'nin kendisi “*sahih değildir*” değerlendirmesinde bulunmuştur. İbn Kesîr de rivâyetin garip olduğunu ve Ali b. Sâlih’in bilimeyen bir isim olduğunu ifade etmiştir. (Müttaki el-Hindi, *Kenzü'l-ummâl*, 10/285.) Ayrıca rivayetle ilgili problemler için bkz. Mutlu Gül - Hüseyin Kahraman, “Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in Hadis Tedvînine Bakışları”, *Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi* 56/1 (2015),137-156.

³⁴¹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/257; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*,49; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/274. Takyîd'in muhakkiği bu rivâyetin dipnotunda zayıf diye değerlendirmede bulunmuştur, zira rivâyeti Urve b. Zübeyr, Hz. Ömer'den nakletmiştir, Urve'nin Ömer'den semâi yoktur. Ancak birkaç sayfa sonra aynı içeriğe sahip sahih senedli bir rivâyet de yer almaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 50.

³⁴² Ebû Hayseme Züheyr b. Harb b. Şeddâd, *el-ilm*, thk. Nâsiriddîn el-Elbânî (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 11; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*,54; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/275. Muhakkik, rivâyetle ilgili değerlendirmelerde, seneddeki kopukluğa dikkat çekmiş ve rivâyetin zayıf olduğu ifade etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*,54.

*İnsanlar onları alıp güçlendireceği ve sağlamlaştıracağını zannettiler. Ömer kitapları topladı ve yaktı. Onların Ehl-i Kitâbın güvendiği kitaplara benzediğini söyledi.*³⁴³

Konuyla ilgili diğer bir rivâyette, Hz. Ömer, Hz. Danyal'ın kitabını yazan bir adamı cezalandırmıştır. Daha sonra adama yazdıklarını silmesini, bir daha okumamasını ve kimseye okutmamasını emretmiş ve denilenleri yapmazsa adamı tekrar cezalandırmakla tehdit etmiştir.³⁴⁴

3. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652)

İlmin yazılması konusunda, İbn Mes'ûd'un da olumsuz bir tavır sergilediği rivâyetlerde açıkça ifade edilmiştir.³⁴⁵ Oğlu Abdurrahman, babasının tutumunu şu şekilde dile getirmiştir: *“Biz işittiğimiz şeyleri yazardık, Abdullah bunun farkına vardı. Yazdığımız şeyleri ve (içinde elbiselerin yıkandığı) bir kap getirmemizi istedi. Yazılanları suyla yıkayarak yok etti.”*³⁴⁶ Diğer bir rivâyette, oğlu Abdurrahman ile yaşadıkları şu şekilde anlatılmıştır: *“İbn Mes'ûd bir hadîs aktarınca, oğlu: “Bu daha önce söylediğin gibi değildir.” dedi. Babası; “Buna delilin nedir” dedi. Oğlu, “Daha önce senden yazdığım dır.” dedi. İbn Mes'ûd daha önceden yazdığın sahîfeyi getir dedi ve onu sildi/imha etti.”*³⁴⁷

Konuyla ilgili diğer bir rivâyette İbrâhîm et-Teymî (ö. 92/711) şunları nakletmiştir: *“İnsanlar hoşlarına giden bir kitap edindiler ve İbn Mes'ûd bundan haberdar oldu. Çok geçmeden bu kitap ona ulaştı. Abdullah kitaptakileri sildi ve şunları söyledi: Sizden önceki Ehl-i Kitâb Rablerinin kitaplarını bırakıp âlimlerinin sözlerine yöneldikleri için helâk oldular.”*³⁴⁸

Esasında Abdullah b. Mes'ûd Kur'ân'ın dışında başka bir şey yazılmasını hoş karşılamamaktadır. Konuyla ilgili bir rivâyette, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: *“İnsanlar benim sözlerimi dinliyorlar, ayrıldıktan sonra onları yazıyorlar. Bana göre*

³⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 54. Rivayetin dipnotunda Kâsım b. Muhammed'in Hz. Ömer'den hadis işitmediği ifade edilerek, seneddeki kopukluk belirtilmiştir.

³⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 52.

³⁴⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 5/314.

³⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 31. Rivayetin dipnotundaki değerlendirmelerde, senedde adı geçen Mucâlid b. Sa'îd'in güçlü olmadığı ve rivâyetin bu yönüyle zayıf olduğu ifade edilmiştir.

³⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 31, 32. Bir önceki rivayet için yapılan değerlendirmelerin aynısı bu rivâyet için de yapılmıştır. Rivâyetin zayıf olduğu ile ilgili değerlendirmeye beraber; İbn Mes'ûd gibi bir ismin bir rivâyeti farklı zamanlarda farklı nakletmek gibi bir yanlışlığı yapması ve bununla ilgili uyarıya rağmen bir karşılaştırma yapıp yanlışlığı düzeltmemesi pek olası bir durum değildir. Buradaki *“buna delilin nedir?”* şeklindeki kendinden emin ve kararlı davranış, hatasını bastırmak şeklindeki bir yaklaşımdan ziyade kayıt tutan ravinin hatasından emin olmak şeklinde anlaşılmalıdır.

³⁴⁸ Dârimî, *Mukaddime*, 42.

insanın Kur'ân'dan başka bir şey yazması doğru olmaz."³⁴⁹ Onun bu konuda çok katı bir tutum sergilediğini rivâyetlerden hareketle söyleyebiliriz. Başka bir rivâyette bu durum şu şekilde anlatılmıştır: Selîm b. Esved'in (ö. 83/702) naklettiğine göre: "Bir zatın elinde "سبحان الله والحمد لله ولا اله الا الله والله اكبر" yazılı bir sahîfe gördüm. Burada yazılı olanları bana da yazmasını istedim. Adam bundan sakındı, sanki bu konuda rahat değildi. Sahîfeyi bana daha sonra vereceğine söz verdi, yanımdan ayrıldı. Ben de İbn Mes'ûd'un yanına gittim, bir de baktım ki sahîfe onun yanında duruyor. O, sahîfede yazılanların bid'at, fitne ve dalâlet olduğunu söyledi. Ayrıca şunları söyledi: "Sizden önceki milletler bunlardan dolayı helâk oldular. Onlar da buna benzer şeyler yazdılar, dilleri bundan zevk aldı ve yazdıkları kalplerine yerleşti. Bu kitapları duyan bilen kim varsa onları bana getirsin." dedi ve Allah'a yemin etti. Şu'be, "Niçin yemin etti?" diye sordu. Eş'as şöyle cevap verdi: Zannedersem o, bu tür kitapların Kûfe'nin uzak yeri olan Dâru'l-Hind'de bulunduğunu bilse de, yürüyerek oraya gideceğine dair yemin etti."³⁵⁰

Konuyla ilgili diğer bir rivâyet, yazılan unsurun direkt hadis olarak belirtilmesi açısından önemlidir: "Bir gün Abdullah'a bir kitap getirildi içinde hadîs vardı Abdullah su isteyip onu yıkayarak sildi. (İbn Ebî Şeybe'de yaktı diye geçer) Sonra da dedi ki: Unutmayın! Sizden kimin yanında böyle bir şey varsa bana getirsin. Vallahi böyle bir şeyin Dâru'l-Hind'de olduğunu bilsem bile ona ulaşırım. Sizden önceki Ehl-i Kitâb Allah'ın kitabını bilmiyorlarmış gibi gerilerinde bırakınca helâk oldular."³⁵¹ Bir önceki rivâyet ve bu rivâyetle aşağı yukarı aynı içeriğe sahip diğer bir rivâyeti, içerdiği ayrıntılar sebebiyle burada zikretme gereği duyduk. "Ebû Kurre el-Kindî Şam'dan bir kitapla geldi ve onu İbn Mes'ûd'a verdi. Abdullah ona baktı, su ve bir leğen isteyerek yazılanları sildi. Sonra şunları söyledi: Sizden öncekiler kendi kitaplarını bırakıp başka kitaplara uymaları sebebiyle helâk oldular. Hadîsin râvîlerinden Husayn, Murre'nin şunları aktardığını ifade etmiştir: Bu kitabın içinde yazılı olanlar Kur'ân veya Sünnet olsaydı onları silmezdi ama orada yazılı olanlar Ehl-i Kitâba aitti."³⁵² Ravinin silinenleri "Hadis değildi, ehl-i kitaba ait bilgilerdi" diyerek açıklaması hadis kitâbeti

³⁴⁹ Dârimî, "Mukaddime", 42.

³⁵⁰ Dârimî, "Mukaddime", 42.

³⁵¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/315; Dârimî, "Mukaddime", 42; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/278.

³⁵² Dârimî, "Mukaddime", 42.

açısından önemlidir. Yazılması hoş karşılanmayan şeyler konusunda bir ayrıma gidilmesinin gerekliliği, bu rivâyetten hareketle söylenebilmektedir.

İbn Mes'ûd'un Kur'ân dışında yazılan hususlara bakışını gösteren diğer bir rivâyet, kitâbetle ilgili önemli bir yaklaşım ortaya koymaktadır. *“Bir kısım insanlar bir kitap buldular. Kitabı alıp Abdullah'a götürdüler. İbn Mes'ûd yazılanları silerek şunları söyledi: “Kalb bir kaptır ve Kur'ân'la dolmalıdır, başka şeylerle değil.” Ebû Ubeyde rivâyette ilgili olarak şunları söylemiştir: “Abdullah yazılanların ehl-i kitaba ait olduğunu gördü ve onun için bu durumu hoş karşılamadı.”*³⁵³

4. Hz. Alî (ö. 40/661)

Hadis kitâbeti aleyhine rivâyetlerin sıralandığı başlıklarda Hz. Ali'ye ait bir uygulama ve söz bulmak zordur. Ona ait rivâyetler, genellikle kitâbet lehindeki hususları gözler önüne sermektedir. Sadece bir rivâyette yazı aleyhinde bir ifadesi vardır. Konuyla ilgili rivâyette, insanlara hitap ederken şunları söylediği nakledilmiştir: *“Yanında kitap olanlar dönsün ve onu silsinler. İnsanlar Rablerinin kitabını bırakıp âlimlerinin sözüne uydukları için helâk oldular.”*³⁵⁴

5. Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63)

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin oğlu Ebû Burde (ö. 104/722), babasının kitâbetle ilgili yaklaşımını gösteren şu rivâyeti nakletmiştir: *“Babamdan büyük bir kitap yazdım. Bir gün bana: ‘Kitabını getir!’ dedi, ben de getirdim. Yazdıklarımı yıkayarak yok etti/sildi.”*³⁵⁵ Diğer bir rivâyette Ebû Burde babasının *“İsrâiloğulları kitaplar yazıp Tevrat'ı bir tarafa bıraktılar.”* dediğini nakletmiştir.³⁵⁶

Diğer bir rivâyette yazılan ve hoş karşılanmayan unsur doğrudan hadis olarak ifade edilmiştir. Ebû Burde konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: *“Ebû Mûsâ hadîs söylerken biz onun hadîslerini yazmaya başladık. Durumdan haberdar olunca, benden duyduklarınızı yazıyor musunuz? dedi. Evet dedik. Yazdıklarınızı getirin dedi ve su isteyip onları sildi.”*³⁵⁷

³⁵³ İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/283.

³⁵⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/272. *Câmi'ü beyân*'ın muhakkığı, senedde adı geçen Câbir b. Yezid'in zayıf ve bida ehli olduğuna dikkat çekerek, rivâyetin zayıf olduğuna hükmetmiştir.

³⁵⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/315; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/276.

³⁵⁶ Dârimî, “Mukaddime”, 42.

³⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 33; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/282.

6. Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665)

Vahiy kâtibi olması ve yazıyı iyi bilmesi yönüyle farklı hususiyetlere sahip olan Zeyd'in hadis kitâbetiyle ilgili tutumu, ayrı bir öneme sahiptir. Konuyla ilgili rivâyetler, onun bu hususta sakındıran bir tavır içinde olduğunu göstermektedir. Bu konudaki en net ifadeler şöyledir: “Zeyd b. Sâbit, Mu‘âviye'nin yanına geldi. Mu‘âviye ona bir hadîs sordu ve aldığı cevabı yazdırmak istedi. Zeyd, Resûlullah bize hadîsinden bir şey yazılmamasını emretmişti dedi.”³⁵⁸ Bu rivâyet Hz. Peygamber döneminde ele alınmıştı. Ancak rivâyet, hem Hz. Peygamber zamanında bir yasaklamanın söz konusu olduğunu hem de vefatından sonra bu uygulamanın devam ettiğini gösterdiği için burada tekrar edilmiştir.

Diğer bir rivâyette Şa‘bî (ö. 104/722) şunları nakletmiştir: “Mervân bir keresinde bir adamı perde arkasına oturtarak Zeyd'i çağırdı ve ona sorular sordu. Perdenin arkasındaki birkaç adam bunları yazıyordu. Zeyd durumu fark etti ve söylediklerinin kendi görüşü olduğunu ifade etti.”³⁵⁹ Rivâyetin farklı tariklerinde Zeyd, insanların yazdığını görünce durumdan rahatsız olmuş, “Bilmiyor musunuz? Belki benim size anlattıklarım gerçekten benim anlattığım gibi değildir.” demiştir.³⁶⁰ Başka bir rivâyette Zeyd'in yazan insanlara “Belki benim size aktardıklarım yanlıştır ben kendi içtihadımı size söylüyorum.” dediği rivâyet edilmiştir.³⁶¹

Diğer bir rivâyette Mervân, yazdırmak için gizli bir uğraşı içinde olduğunu Zeyd'e itiraf etmiştir. Bu rivâyet yazdırmayı ihanet olarak ifade etmesi açısından önemlidir. Konuyla ilgili rivâyette İbn Sîrîn şunları nakletmiştir: “Mervân b. Hakem, Medine valisi iken Zeyd'i çağırarak bazı şeyler yazmasını istedi. Ancak Zeyd bunu kabul etmedi. Bunun üzerine o, perde arkasına adamlar yerleştirip Zeyd'e sorular sordu. Daha sonra Zeyd'e dönüp biz sana ihanet ettik dedi. Zeyd durumu sorunca Mervân, biz perde arkasında bir adam oturtup senin fetvalarını yazmasını istedik dedi.”³⁶²

³⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 35/456; Ebû Dâvûd, “İlim”, 3; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 25; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/270. Rivâyette ilgili yapılan değerlendirmelerde, Muttalib b. Abdullah'ın Zeyd b. Sâbit'e ulaşmadığı ifade edilerek, rivâyetin zayıf olduğu belirtilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 25

³⁵⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/276; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb Arnavut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405/1985), 2/438.

³⁶⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/315.

³⁶¹ İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 2/1068.

³⁶² Dârimî, “Mukaddime”, 42.

7. Ebû Hureyre (ö. 58/678)

Ebû Hureyre'nin kitâbetle ilgili yaklaşımını ona ait “*Biz ne yazarız ne de yazdırırız.*” ifadesi açık bir şekilde ortaya koymaktadır.³⁶³ Aynı rivâyet birkaç ravi farklılığıyla beraber Hatîb'in *Takyîdu'l-İlm*'inde şu şekilde geçmektedir: “*Biz gizlemeyiz ve yazdırmayız.*”³⁶⁴ Ebû Hureyre'nin kendi ağzından dökülen ve yazmadığını belirten farklı rivâyetler bulmak da mümkündür. Abdullah b. 'Amr el-Âs'ın hadis yazdığını ifade eden rivâyette, Ebû Hureyre “*O yazardı ben yazmazdım.*” şeklinde, yazmadığına dair net bir duruş ortaya koymuştur.³⁶⁵

Başka bir rivâyette Sa'îd b. Ebi'l-Hasan (ö. 100/719) şunları ifade etmiştir: “*Hz. Peygamber'in ashabı içinde Ebû Hureyre'den daha fazla hadîs bilen yoktu. Mervân Medine'de bulunduğu zamanlarda onun hadîslerini yazmak istedi. Ancak Ebû Hureyre bunu hoş karşılamadı ve bizim rivâyet ettiğimiz gibi rivâyet edin dedi.*”³⁶⁶

8. Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88)

İbn Abbâs'ın yazmadığına dair açık ve net ifadeleri, kendi ağzından aktarılan rivâyetlerde görmek mümkündür. Necrânlı bir zat ona bir mesele hakkında sormuş ve aldığı cevap hoşuna gitmiştir. Adam bunun üzerine, cevabın kendisine yazılmasını istemiştir. İbn Abbâs, “*Biz ilmi yazmayız.*” demiştir.³⁶⁷ Başka bir rivâyette de “*Yazmayız ve yazdırmayız.*” ibaresi nakledilmiştir.³⁶⁸

İbn Abbâs'ın neleri yazdığını ifade eden şu rivâyet, onun konuya yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir: “*Bir adam yazı ile İbn Abbâs'a soru sordu (gönderdi). O, soruyu getiren adama cevap verdi ve efendisine şunu söylemesini istedi: Biz Kur'ân ve mektubun dışında bir şey yazmayız.*”³⁶⁹

Konuyla ilgili diğer bir rivâyette Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713) şunları nakletmiştir: “*İbn Abbâs ilmin yazılmasını yasakladı ve sizden öncekileri saptıran şey onların kitaplarıdır dedi.*”³⁷⁰ Ayrıca Sa'îd, İbn Abbâs'ın gözü iyi görüyorken ondan yazmadığını, ancak görme yetisini kaybettiğinde ondan yazdığını nakletmiştir.

³⁶³ Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/282.

³⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 37.

³⁶⁵ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/259; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/351; Buhârî, “İlim”, 39; Tirmizî, “İlim”, 12; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/299.

³⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 36.

³⁶⁷ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/258.

³⁶⁸ İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/275.

³⁶⁹ Ebû Hayseme Zühayr b. Harb b. Şeddâd, *el-ilm*, thk. Nâsüriddîn el-Elbânî (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 11.

³⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 39.

Rivâyetin devamında bu durum İbn Abbâs'ın kulağına gitmiş ve o, bu duruma tepki göstermiştir.³⁷¹ Diğer bir rivâyette Tâvûs, Hz. Ali'ye ait hükümleri ihtiva eden bir sahîfenin, İbn Abbâs'ın eline geçtiğini nakletmiştir. Rivâyetin devamında İbn Abbâs'ın, bu sahîfenin büyük kısmını imha ettiği nakledilmiştir.³⁷²

Başka bir rivâyette İbn Abbâs'ın yanında rahat yazılmadığına dair bir anlatım vardır. Süfyân, 'Amr b. Dînâr'ın kendisine şunları söylediğini nakletmiştir: *"İbn Abbâs'ın yanında oturdum, ancak o kalkana kadar bir şey yazmazdım."*³⁷³

9. Abdullah b. Ömer (ö. 73/693)

İbn Ömer'in, hadis kitâbetini hoş karşılamadığına dair açık bir irade beyanı bulunmamaktadır. Ancak Sa'îd b. Cübeyr'in yaşadığı bir olay, İbn Ömer'in konuyla ilgili olumsuz tutumunu göstermektedir. İlgili rivâyette Sa'îd şunları nakletmiştir. *"Kûfeliler bazı meseleleri bana yazmışlardı. Onlar hakkında İbn Ömer ile görüşmek istiyordum. Onunla karşılaştım ve mektuptan bilgisi olup olmadığını sordum. Eğer benimle beraber yazılı bir kitabın bulunduğunu bilmiş olsaydı, aramızda iş biterdi, benimle arasını ayırırdı."*³⁷⁴

10. Ebû Sa'îd el-Hudrî (ö. 74/694)

Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin Ebû Nadre (ö. 108/426) ile yaşadığı bir diyalog, onun hadis kitâbeti ile ilgili tutumunu ortaya koymaktadır. Ebû Nadre, *"Bize hadîsleri yazdıracak mısınız? Biz ezberleyemiyoruz."* diye sormuş, o da şöyle cevap vermiştir: *"Hayır size kesinlikle yazdırmayacağız ve onu Kur'ân yerine koymayacağız. Nasıl ki biz Resûlullah'tan ezberlediysek siz de bizden ezberleyin."*³⁷⁵ Bu rivâyete benzer diğer bir rivâyette Ebû Nadre, Ebu Sa'îd el-Hudri'ye hitaben: *"Siz hoşumuza giden hadîsler söylüyorsunuz, biz onlara bir şeyler ilave etmekten veya bazı yerlerini unutmaktan korkuyoruz, bize yazdırır mısınız?"* diye sormuştur. Ebû Sa'îd şu karşılığı vermiştir: *"Hayır onları yazmayacaksınız ve onları Kur'ân edinmeyeceksiniz. Siz de bizim ezberlediğimiz gibi ezberleyin. Bizim Resûlullah'tan aldığımız gibi siz de bizden alın!"*³⁷⁶

³⁷¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/268.

³⁷² Müslim, "Mukaddime", 7.

³⁷³ Ebû Zûr'a Abdurrahmân b. 'Amr b. Abdillâh ed-Dimaşkî, *Târîhu Ebî Zûr'a*, thk. Şükrullah Ni'metullâh el-Kücânî (Dimaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabî, 1400/1980), 513.

³⁷⁴ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/281.

³⁷⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, "Mukaddime", 42; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 27; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/273.

³⁷⁶ Hâkim, *Müstedrek*, 3/651.

İki rivâyet birbirine yakın içeriklere sahip olsa da Ebû Nadre'nin karıştırmak ve eklemek endişesini ifade ettiği ikinci rivâyet, kitâbet açısından önemli ayrıntılar içermektedir. Zira hadislerde değişiklik ve hata yapmakla ilgili endişelerin ortaya çıktığı durumlarda, kitâbet bir çözüm olarak kendisini göstermiştir. Bu durum yazıya duyulan güven ve onun toplumdaki algısı adına önemlidir.

2.1.2. Kitâbet Karşıtı Sahâbe Rivâyetlerinin Değerlendirmesi

Kaynaklarda, genellikle kitâbetin hoş karşılanmadığını ifade eden başlıklar altında sıralanan yukarıdaki rivayetler, Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahâbilerin bir kısmının kitâbetle ilgili olumsuz bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir. Bazı rivâyetlerde de menfi bir ifade olmamakla beraber bu sonuca götüren uygulamalar vardır. Buradaki rivâyetler genel bir uygulamayı gösterecek sayıya ve keyfiyete sahip olmasa da geçen isimlerden üçünün Hulefâ-yi Râşidîn'den, beşinin müksirûndan olması ve kalsik kaynaklarımızda bu rivâyetlerin kitâbet karşıtı başlıklarda zikredilmesi onlarla ilgili değerlendirme yapmamızı gerekli kılmaktadır.

2.1.2.1. Hadîs Kitâbetini Sakıncalı Görmenin Nedenleri

Bu başlıktaki tespitlerimiz sakıncalı görülen hususların netleşmesine katkı sunacaktır. Rivâyetlerdeki karşıtı duruşun direk hadislerin kaydına mı yönelik olduğu yoksa farklı endişeler mi ifade ettiği, merkeze aldığımız kitâbet olgusunun anlaşılmasında büyük önem arz etmektedir.

2.1.2.1.1. Kur'ân ile Meşguliyeti Azaltmamak

Sahâbenin kitâbet karşıtı tutumunda en önemli neden, Kur'ân ile meşguliyetin azalması konusunda yaşanan endişelerdir. Bu endişe ile yaşayan sahâbe, insanların Kur'ân'a yönelmesi için hassasiyet göstermiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra, Kur'ân'da meydana gelebilecek tahrifatları, unutmaları, yanılmaları engellemek için Kur'ân'ın muhafazasına yönelik, koruyucu bir refleks geliştirilmiştir. Sahâbenin Kur'ân'la ilgi sergilediği bu tutumu, Hz. Peygamber'den sonraki ilk yıllarda, Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde, Kur'ân'ı cem faaliyetinde ve Hz. Osmân döneminde, Kur'ân'ın çoğaltılması faaliyetinde görebiliyoruz. Yani sahâbe dönemindeki Kur'ân ile meşguliyet prensibinin altında yatan temel unsur, Kur'ân'ı muhafaza ve Kur'ân'ın Hz. Peygamber döneminde gördüğü ilgi ve rağbeti canlı tutma düşüncesi olmuştur.

Hız. Peygamber hayattayken ashabin Kur'ân'la olan münasebeti daha çok O'nun kontrolüyle ve yönlendirmesiyle olmuştur. Bu durumu hadîs kitaplarının Fezâilü'l-Kur'ân bablarında, Kur'ân okumayı teşvik eden rivâyetlerde görmek mümkündür.³⁷⁷ Rivâyetlerde Kur'ân öğrenmenin önemi, Kur'ân öğrenilecek kimseler, okuyuşla ilgili hataların düzeltilmesi, Kur'ân'ı okumanın mü'mine kazandırdıkları gibi hususlar konu edilmiştir.

Hız. Peygamber'in hassasiyet gösterdiği bir konuda, onun vefatıyla beraber ortaya çıkması muhtemel boşluklar, Hulefâ-yı Râşidin ve sahâbilerin ileri gelenlerince doldurulmaya çalışılmıştır. Böyle bir dönemde Kur'ân ile ilgili ortaya konulacak irade çok önemli bir hale gelmiştir. Kur'ân'a verilen önem ve onunla meşgul olmak konusunda meydana gelecek küçük sapmalar, ileriki nesillerde büyük inhiraflara sebep olabilecektir. Bu durumu yukarıdaki rivâyetlerde geçen bir kısım anlatımlarda görebiliriz. Mesela Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin -hadîsleri kastederek- “*Onu Kur'ân yerine koymayacağız!*”³⁷⁸ ve “*Onları Kur'ân edinmeyeceksiniz!*”³⁷⁹ ifadelerinde, Kur'ân'ın karizmasına yönelik koruyucu bir bilinç kendisini göstermektedir. Abdullah b. Mes'ûd'un “*Bana göre Kur'ân'dan başka bir şey yazmak doğru değildir.*”³⁸⁰ ve “*Kalp bir kaptır, Kur'ân ile dolmalıdır.*”³⁸¹ ifadelerinde ve İbn Abbâs'ın “*Biz Kur'ân ve Mektup dışında başka bir şey yazmayız.*”³⁸² ifadesinde bütün gayretleri Kur'ân'a sarfetmek anlamında bir vurgu vardır. Ayrıca Hız. Ömer'in hadîsleri yazmaya karar verdikten sonra Müslümanlar onunla meşgul olup Allah'ın kitabını terk eder diye bundan vazgeçmesinde, bahsedilen hassasiyetin yansımaları görünmektedir.³⁸³

Sonuç olarak, Hız. Peygamber'in yönlendirme ve teşvikleri ile sahâbede başlayan Kur'ân'la meşgul olma hassasiyeti, Hız. Peygamber'in vefatı ile ortaya çıkan, Kur'ân'ı muhafazaya yönelik refleksiyle birleşince, Kur'ânla beraber ikinci bir meşguliyet anlamına gelen hadîslerin yazılması, sakınılması gereken bir durum olarak telakki edilmiştir.

³⁷⁷ Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 8, 17, 20, 21, 32, 37; Tirmizî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 13, 15, 16, 18, 19.

³⁷⁸ Dârimî, “Mukaddime”, 42; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 27.

³⁷⁹ Hâkim, *Müstedrek*, 3/651.

³⁸⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 42.

³⁸¹ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/283.

³⁸² Zühreir b. Harb, *el-İlm*, 11.

³⁸³ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/257; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/273.

2.1.2.1.2. Öncekilerin (Ehl-i Kitâbın) Uğradığı Akıbet

Yazım yasağı ile ilgili rivâyetlerin bir kısmında, yazılanlardan dolayı meydana gelecek inhiraf ve sapmalara dikkat çekilmiştir. Bu ikazların yer aldığı rivâyetlere göre daha önceki milletlerde kitab edinilmemesi gereken bir alanda, kitâbet yapıldığı için bozulmalar meydana gelmiş ve rivâyetler bu durumu helâk olmak şeklinde ifade etmiştir. Buradan hareketle, bir çeşit kıyas yapılmış ve aynı bozulmanın Müslümanlar için de olabileceği endişesi zikredilmiştir. Rivâyetlerde kitâbetle ilgili yanlışa düşenler ve sapanlar bazen “sizden önceki milletler” diye genel ifadelerle zikredilirken bazen de “sizden önceki Ehl-i Kitâb” diye sınırlandırılmıştır. Bazı rivâyetlerde de İsrâiloğulları şeklinde muhatabı belli olan lafızlar yer almıştır.³⁸⁴

Bu rivâyetlerde helâka götüren unsur, yazılanların Allah'ın kitabını gölgelemesidir. İnsanlar Allah'ın kitabının yanında kitap edindiklerinde, yazdıkları şeylerle meşgul olacak ve Allah'ın kitabını bir tarafa bırakacaklardır. Bu durum zamanla onları ilâhî kitaptan uzaklaştıracak ve saptıracaktır. Bir önceki maddede geçen Kur'ân'la meşguliyetin azalması endişesi, bu maddedeki endişe ile iç içedir. Ancak burada bahsi geçen durum, bir önceki maddenin sonucu anlamında, Allah'ın kitabının yanında kitap edinme tehlikesidir. Böyle bir tehlike, kesinlikle bertaraf edilmesi gereken bir durum olarak algılanmıştır. Bu şartlarda alınacak yegâne tedbir, Allah'ın kitabının dışında bir şey yazılmasına engel olmak şeklinde gelişmiştir.

Ehl-i kitabın uğradığı âkibeti ifade eden rivâyetlerde dikkat edilmesi gereken şöyle bir durum söz konusudur: Rivâyetlerde helâka götüren veya saptıran unsur kimi zaman âlimlerin sözlerinin yazılması, kimi zaman da kendilerine ait olmayan kitapların yazılması şeklinde betimlenmiştir. Bazı rivâyetlerde de yazılanın ne olduğu belirtilmeden kitapları onları saptırmıştır diye ifadeler zikredilmiştir. Bu rivâyetlerin delaletlerine dayanıp, ehl-i kitabın yazdıklarını hadîslere benzetmek ve onların yazılmasını sakıncalı görmek, izahı güç problemler doğmasına sebep olmaktadır. Konuyla ilgili rivâyetlerde yazılanların hadise benzetilmesi söz konusu değildir.

İlgili rivâyetler incelendiğinde yazılması hoş karşılanmayan hususları şu şekilde katagorize etmek mümkündür: Öncelikle yazılması istenmeyen husus âlimlerin

³⁸⁴ Abdullah İbn Mes'ûd ve Hz. Ömer "sizden öncekiler ve sizden önceki Ehl-i Kitap" şeklinde iki lafzı da kullanır. İbn Abbâs "sizden öncekiler" şeklinde bir ifadeye yer verir. Ebû Mûsâ el-Eşarî doğrudan İsrâiloğulları ifadesini kullanır. Peygamber dönemi hadîs kitâbetinin yasaklığıyla ilgili geçen rivâyette Ebû Hureyre sizden önceki milletler şeklinde bir ifade kullanır.

sözleridir. Abdullah b. Mes'ûd'a ait “Sizden önceki Ehl-i Kitâb Rablerinin kitaplarını bırakıp âlimlerinin sözlerine yöneldikleri için helâk oldular.”³⁸⁵ rivâyeti ile Hz. Ali'ye ait “İnsanlar Rablerinin kitabını bırakıp âlimlerinin sözüne uydukları için helâk oldular.”³⁸⁶ rivâyeti helâka götüren unsuru açıkça vurgulamıştır. İnsanların İlahi kitaplarını bırakıp âlimlerinin sözlerine uymaları ve onları kitap edinmeleri elbette sıkıntılı bir durumdur. Rivâyetlerde sakıncalı görünen durum Hz. Peygamber'in sözlerini ve davranışlarını yazmak değil, yazan kişinin kendi görüşlerini yazmasıdır.

Bir kısım rivâyetlerde de Müslümanların Kur'ân dışındaki ilâhî kitapları merak edip onlarla meşguliyet göstermesi helâk sebebi olarak gösterilmiştir. İbn Mes'ûd'un rivâyetindeki “Sizden öncekiler kendi kitaplarını bırakıp başka kitaplara uymaları sebebiyle helâk oldular.”³⁸⁷ İfadesi Ebû'l-Kurre'nin Şam'dan bir kitap getirmesi üzerine söylenmiştir. Burada yazılı olan Kur'ân veya hadîs değil ehl-i kitaba ait sözlerdir. Bu durum aynı rivâyetin sonunda bir kısım râviler tarafından dile getirilmiştir. Hadîsin râvilerinden Husayn, Murre'nin şunları aktardığını söylemiştir: “Bu kitabın içinde yazılı olanlar Kur'ân veya Sünnet olsaydı Abdullah onları silmezdi ama orada yazılı olanlar ehl-i kitaba aitti.”³⁸⁸ İbn Mes'ûd'a ait diğer bir rivâyette Abdurrahman b. el-Esved, babasının ve Alkame'nin bir kitap bularak Abdullah'a götürdüğünü, Abdullah'ın da yazılanları sildiğini ifade etmiştir.³⁸⁹ Rivâyette de yazılan yine hadîs değildir. Hadîsin râvilerinden Ebû Ubeyde bu durumu belirtmek için rivâyetin sonunda şunları söylemiştir: “Abdullah yazılanların ehl-i kitaba ait olduğunu gördü ve bu durumu hoş karşılamadı.”³⁹⁰ Hz. Ömer'in, Danyal'ın kitabını yazan birini cezalandırmasını anlatan rivâyette bu durum yine kendisini göstermektedir.³⁹¹ Buradaki cezalandırma hadîs yazıldığı için değil, Kur'ân dışındaki bir ilâhî kitabın yazılmasından dolayıdır.

İkinci grup rivâyetlerde geçen, ehl-i kitabın yazdıkları ile ilgili sakındıran yaklaşım, Müslümanların ehl-i kitabın kutsal kitaplarına bakış açısıyla ilgilidir. Müslümanlarda ehl-i kitabın kutsal metinlerine dair yerleşik algı, onların aslımı koruyamayıp tahrif olduğu şeklindedir. Bu algının oluşmasında hiç şüphesiz Kur'ân'daki bir kısım ayetlerin etkisi çok fazladır. “Size inanacaklarını umuyor

³⁸⁵ Dârimî, “Mukaddime”,42.

³⁸⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/272.

³⁸⁷ Dârimî, “Mukaddime”,42.

³⁸⁸ Dârimî, “Mukaddime”, 42.

³⁸⁹ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/283.

³⁹⁰ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/283.

³⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 52.

musunuz? Oysa onlardan birtakımı Allah'ın sözünü işitiyor, ona akılları yattıktan sonra, bile bile onu tahrif ediyorlardı.”³⁹² ayetinde açıkça tahrifata dikkat çekilmiştir. Yine bununla ilgili olarak Âl-i İmran sûresindeki bir ayette ehl-i kitabın kendi kitaplarında yaptıkları tahrifat açıkça ifade edilmiştir: “Onlardan bir grup var ki, kitaptan olmadığı hâlde kitaptan sanasınız diye (okudukları) kitaptanmış gibi dillerini eğip bükerler ve bu, Allah katındandır derler. Hâlbuki o, Allah katından değildir. Bile bile Allah'a karşı yalan söylerler.”³⁹³ Konunun bizi ilgilendiren en can alıcı yönü şu ayette bildirilmiştir: “Vay o kimselere ki, elleriyle kitabı yazarlar, sonra da onu az bir karşılığa değiştirmek için, ‘Bu, Allah'ın katındandır’ derler. Vay ellerinin yazdıklarından ötürü onların hâline! Vay kazandıklarından dolayı onların hâline!”³⁹⁴ Ayette açıkça belirtilen husus ehl-i kitabın kendi elleriyle kitaplarını yazıp bunları Allah'ın katındandır diye göstermeleridir. Bu kitaplar elbette insanları saptıracak ve helâka götürecektir.³⁹⁵

Konunun bu kısmında yanlışlığı belirtilmesi gereken husus, Müslümanlar arasında ehl-i kitabın kutsal metinlerine karşı oluşan “sonradan yazıldı, tahrif edildi, onların âlimleri bunları yazdı” şeklindeki yaklaşımın, hadîs kitâbetinde yasaklayıcı bir referansa dönüşmesidir. Daha açık ifade etmek gerekirse, ehl-i kitabın yaptığı kitâbet faaliyeti veya kitap edinmeye yönelik tutumları, kendilerine inenin aslılarını değiştirmek kabiline olduğu için helâke götüren bir unsur olarak kabullenilebilir. Ancak bu tablo Müslümanlar için düşünüldüğünde; elde ezberlenmiş, yazılmış, toplanmış, çoğaltılarak değişik beldelere gönderilmiş, tamama ermiş bir Kur’ân mevcutken, hadîslerin yazılmasını Kur’ân’a zarar veren, onu tahrife sebep olan bir sisteme benzetmek yanlış olacaktır.

Bu durumda bahsi geçen rivâyetleri hadîs kitâbeti karşısı bir zemine oturtmak çok doğru bir değerlendirme değildir. İlgili rivâyetlerden, Kur’ân’la meşguliyeti azaltmamak için ehl-i kitabın edindiği gibi kitap edinmeyin veya onların kitaplarına bakıp kendi kitabınızı bir tarafa itmeyin ya da rivâyetlerde belirtildiği üzere âlimlerinizin görüşleri, fikirleri sizi kendi kitabınızdan uzaklaştırmasın şeklinde bir

³⁹² el-Bakara 2/75.

³⁹³ Âl-i İmrân 3/78.

³⁹⁴ el-Bakara 2/79.

³⁹⁵ Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgilere ulaşip bu tahrifatların İslâm âlimlerince nasıl anlaşıldığını görmek için bk. Baki Adam, “Tevrat'ın Tahrifi Meselesine Müslüman ve Yahudi Cephesinden Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (Nisan 1997), 360-404; Muhammed Tarakçı, “İslâm Kaynaklarında İncil Tartışması”, *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları*, ed. Abdurrahman Küçük (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları 2004), 4/239-263.

okuma yapmak daha doğru olacaktır. Ayrıca incelenen dönem açısından bilginin intikali ve muhafazası noktasında hıfz, kitâbetten daha fazla müracaat edilen ve güvenilen bir sistemdi. Şayet Hz. Peygamber'in hadisleri ehl-i kitabın yazdıklarına veya edindiklerine benzeseydi bu durumda hadislerin ezberlenmesine ve rivâyetine de izin verilmezdi. Sayfalarda sembollerle ifadeye dönüşmesi helâka sebep olan bilgilerin, zihinlerdeki tasavvuruna imkân ve destek vermek izahı mümkün olmayan bir çelişkidir.

Rivâyetlerde de ehl-i kitabın uğradığı âkibetle ilgili uyarı niteliğinde çok miktarda ifade mevcuttur. Ancak yazılan şeyin hadîs olduğu ve sonunda da ehl-i kitabın uğradığı âkibeti dillendiren tek bir rivâyet vardır.³⁹⁶ Senedi itibariyle sahih olan bu rivâyet,³⁹⁷ içerik olarak birtakım sıkıntılar göstermektedir.³⁹⁸ Ayrıca rivâyette gözden kaçırılmaması gereken husus, yazılanların ehl-i kitabın yazdıklarına benzetilmemesidir. Rivâyette yazılı malzeme silinmiş ve şu uyarı yapılmıştır: “Sizden önceki Ehl-i Kitâb Allah'ın kitabını bilmiyorlarmış gibi gerilerinde bırakınca helâk oldular.” İlgili rivâyetlerin bütünü göz önüne alındığında, sahâbe kendinden önceki milletlerin kitap edinme şeklini hadis kitâbetine benzettikleri için hadis kitâbetine mesafeli olmamış, kendinden önceki inanışlar, kendi kutsal kitaplarını bırakıp farklı kitaplarla yöneldikleri için sahâbe, tüm gayretini Kur'ân'a yöneltmiş, onunla meşgul olmuştur. Bu durumun neticesinde hadis kitâbeti çok fazla rağbet görmemiştir. Bunda ehl-i kitabın uğradığı âkibetin etkisi olmuştur.

Konu ile ilgili değerlendirmelerden sonra çelişki gibi görünen bir hususun izah edilmesi gerekmektedir. Hadis yazmaktan sakınmanın nedenlerini izah ederken

³⁹⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/315; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/278.

³⁹⁷ Hadîsin tabiîn râvisi el-Esved b. Hilal el-Muharibi *Tehzîbü't-tehzîb*'de sika diye vasıflandırılır. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/173) Diğer râvî Câmî' b. Şeddad yine sika olarak vasıflandırılır. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/288) Diğer bir râvî A'meş'tir onla ilgili yapılan değerlendirmelerde semâ'ı olmayan kişilerden hadîs aktardığı ifade edilir. Özellikle Enes'ten yaptığı rivâyetler böyle değerlendirilir. Ancak bu rivâyetteki Câmî' b. Şeddad hocaları arasında ifade edilir. 'İclî ona sikadır demiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2/110) Ayrıca rivâyeti kullandığımız eserin (Câmî'ü beyâni'l-ilm) muhakkiği de bu rivâyet için isnadı sahihtir değerlendirmesinde bulunur. (İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/278).

³⁹⁸ Bu rivâyeti daha önceden konusu geçen, dönemdeki yazılı malzemelerin kullanımına göre değerlendirdiğimizde birtakım sıkıntılarla karşılaşmaktayız. Rivâyetin metninde ifade edildiğine göre hadîsin yazılı olduğu sahife deridir. Çünkü üzerindeki yazının silinmesi için su kullanılmıştır. Böyle bir silme uygulaması ancak deri üzerindeki yazılı unsurlar için yapılmaktaydı. Deri kıymetli bir malzeme olduğu için üzerindeki yazı silinince tekrar kullanılmaktaydı. Ayrıca deri zor yanan bir malzeme olduğu için onu yakarak imha etmek yaygın bir uygulama değildi. Ancak rivâyetteki yazıyı silmek için ilk olarak su istenmiş ve yazı silinmiştir. Ardından ikinci bir aşama olarak tekrar yıkanmıştır. Sonra da üçüncü bir aşama olarak da bu malzeme yakılmıştır. Burada abartılı bir anlatım ve gözlerden kaçmamaktadır. Bu malzeme yakılacak bir malzeme değildir. Eğer yakılacak bir malzemeyse, yani papirüs veya kâğıt benzeri bir malzemeyse yıkanacak bir malzeme değildir. Eğer mutlak surette yakılmak istenmişse o zaman en başta iki defa su ile yıkamak ve silmek anlamsız olmaktadır.

sahâbenin Ehl-i kitaba benzemek endişesini bir başlık olarak kullandık. Ancak burada, kitap edinerek helâk olmak âkibetinin, hadis kitâbetinin kerahetine illet olamayacağını vurguladık. Bu durumda yanlışlığı kabullenilen bir hususu başlık yapmak gibi bir durum karşımıza çıkmaktadır. Bununla ilgili olarak şunlar söylenebilir: Bu başlıkta kullanılan rivâyetler hadis kaynaklarımızda genellikle hadis kitâbetinin kerih görüldüğü bab başlıklarda zikredilmiştir.³⁹⁹ Yerleşik olan bu kullanımdan hareketle, böyle bir başlık seçilmiş, ancak konunun içinde yanlışlığa dikkat çekilerek bu tür rivâyetlere nasıl yaklaşılması gerektiği ifade edilmiştir.

2.1.2.1.3. Sahâbilerin Görüşlerinin/Sözlerinin Yazılmasından Sakınmaları

Yazım yasağı ile ilgili rivâyetlerin bir kısmında sahâbilerin sözlerinin veya görüşlerinin yazılmasından sakındıkları görülmektedir. Söylediklerinin yazıldığını fark eden sahâbe, bazen yazılanları sildirmekte, bazen de yazılanların kendi görüşü olduğunu ve yanlış olabileceğini söylemektedir. Bu belirgin hassasiyetin nedeni bir önceki başlıkta bahsi geçen; ehl-i kitabın, âlimlerinin sözlerini yazarak onların peşine düşmesi ve Allah'ın kitabını bir yana bırakmaları olarak değerlendirilebilir. Tüm meşguliyetin Kur'ân'a hasredilmeye çalışıldığı bir dönemde sahâbenin sözlerini ve görüşlerini yazdırmaktan çekinmesi dönemin ruhunu yansıtan bir portredir.

Bu başlıkta Hz. Ali'den bir, İbn Mes'ûd'dan üç, Zeyd b Sâbit'ten iki rivâyet vardır. Ancak en net ifadeler İbn Mes'ûd ve Zeyd b. Sâbit'in rivâyetlerinde geçmektedir. İbn Mes'ûd, "*İnsanlar benim sözlerimi dinliyorlar, ayrıldıktan sonra onları yazıyorlar. Bana göre insanın Kur'ân'dan başka bir şey yazması doğru olmaz.*"⁴⁰⁰ diyerek hayretini ve durumdan duyduğu rahatsızlığı belirtmiştir. Diğer rivâyette ise Zeyd, perde arkasından yazanların varlığını hissedince "*Bilmiyor musunuz? Belki benim size anlattıklarım gerçek değildir, belki de yanılıyorrum.*"⁴⁰¹ demiştir. Diğer bir tarihte Zeyd'in "*Belki benim size aktardıklarım yanlıştır, ben sadece kendi içtihadımı söylüyorum.*"⁴⁰² şeklinde tepki gösterdiği ifade edilmiştir.

Sahâbilerin görüşlerinin kaydedilmesinden çekinerek kitâbetin olduğu mecliste susmaları, kalkıp gitmeleri kitâbetin hoş karşılanmadığının farklı bir tezahürüdür.

³⁹⁹ Konuyla ilgili bab başlıklarını ve rivâyetleri görmek için bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, "Mukaddime", 42; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 49; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/268.

⁴⁰⁰ Dârimî, "Mukaddime", 42.

⁴⁰¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/315.

⁴⁰² İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/1068.

Nitekim İbn Abbâs gözlerini kaybettiğinde, Irak ehlinde bir kısım insanlar ona bir şeyler sorup yazmışlardır. İbn Abbâs'ın yakınlarından biri yaşananları fark etmiş ve eğilerek onun kulağına bir şeyler söylemiştir. Bundan sonra İbn Abbâs susmuş ve bir şey söylememiştir.⁴⁰³ Yine o, Sa'îd b. Cübeyr'in bulunduğu bir toplulukta söylediklerinin yazıldığını anlayınca kalkıp gitmiştir.⁴⁰⁴

Sahâbenin kendi görüşünün yazılmasını istemediği rivâyetleri, doğrudan hadîs kitâbetinin kerih görülmesi meselesinde delil olarak kullanmak esasında doğru değildir. Bir kısım rivâyetlerde sahâbenin, kendisinden işitilen hadîslerin yazılmamasına dair açık uyarı ve ikazları vardır. Ancak bu başlıktaki rivâyetlerde sahâbeden sâdır olanların hadîs olduğuna dair bir karine yoktur. Tam aksine, rivâyetlerde yazılanların sahâbenin kendi sözleri ve içtihatları olduğu geçmektedir. İlim kelimesinin anlam genişliğinden hareketle, sahâbeden yazılanlar hadîstir şeklinde bir izah düşünülebilir. Ancak ilgili rivâyetlerin metinleri okunduğunda ilim kelimesine yer verilmeyip sözlerim, içtihatlarım, anlattıklarım gibi kelimeler kullanılması böyle bir izahı mümkün kılmamaktadır.⁴⁰⁵ Ancak ilgili rivâyetler dipnotta verdiğimiz kaynaklardan takip edilirse bu rivâyetlerin, yazmanın kerih görüldüğü bab başlıklarında, hadîs yazılmasını uygun görmeyen rivâyetlerle beraber zikredildiği görülecektir. Bu durum, ilgili hadîsleri kitaplarına toplayan müelliflerin, toptancı bir yaklaşımla, kitâbet karşısındaki her türlü rivâyeti hadîs yazımı olarak değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır.

Bu başlığın sonundaki değerlendirmelerden hareketle, bahsi geçen rivâyetlerde yazımı hoş karşılanmayan unsurun hadîs değil, sahâbeye ait sözler olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu hususun hadîs kitâbetini de doğrudan ilgilendirdiğini ifade etmeliyiz. Çünkü hadîslerle iç içe girmiş olan görüş ve içtihatların yazımının hoş karşılanmaması, haliyle hadîs kitâbetini de etkilemiş ve onun kayıt altına alınmasına engel olmuştur.

⁴⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, 39.

⁴⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, 38.

⁴⁰⁵ İlgili rivâyetlerin Arapça metinleri şu şekildedir;

İbn Mes'ûd'un rivâyeti:

"إِنَّ نَاسًا يَسْمَعُونَ كَلَامِي، ثُمَّ يَنْطَلِفُونَ فَيَكْتُبُونَهُ، وَإِنِّي لَا أَحِلُّ لِأَحَدٍ أَنْ يَكْتُبَ إِلَّا كِتَابَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ "

Zeyd'in rivâyetleri:

"أَتَى زَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ، قَوْمٌ فَسَأَلُوهُ عَنْ أَشْيَاءَ، فَأَخْبَرَهُمْ بِهَا، فَكَتَبُوهَا ثُمَّ قَالُوا: لَوْ أَخْبَرْنَاكَ قَالَ: فَأَتَوْهُ فَأَخْبَرُوهُ فَقَالَ: عُدُّوا لَعَلَّ كُلَّ شَيْءٍ

حَدَّثْتُمْ خَطَأً، إِنَّمَا اجْتَهَدْتُ نَكْمَ رَأْيِي "

"أَنَّ مَرْوَانَ، دَعَا زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ وَقَوْمًا يَكْتُبُونَ، وَهُوَ لَا يَدْرِي، فَأَعْلَمُوهُ، فَقَالَ: أَنْذَرُونَ لَعَلَّ كُلَّ شَيْءٍ حَدَّثْتُمْ لَيْسَ كَمَا حَدَّثْتُمْ "

2.1.2.1.4. Hz. Peygamber Dönemi Uygulamalarını Devam Ettirmek

Bir kısım rivâyetlerde, hadîsleri yazmak talebinde bulunanlara, sahâbenin ret yönünde cevap verdiği ve Hz. Peygamber dönemindeki uygulamayı devam ettirmek istediği görülmektedir. Bu rivâyetlerde sahâbe, yazmaksızın rivâyet edilmesi gerektiğini tavsiye etmektedir. İlgili rivâyetler, Hz. Peygamber döneminde var olan uygulamada, kitâbetin ne boyutta olduğunu göstermesi açısından, hem de sahâbe döneminde hadîs kitâbetinin kerih görülmesi ile ilgili sebepleri ortaya koyması açısından önemlidir.

Ashabın ihtilafa düştükleri hususlarda, çıkmazdan kurtulmak için, pratik çözüm olan, Resûlullah döneminde yapılan uygulamayı devam ettirmek şeklindeki meyil ve arzusu, birçok olayda kendisini göstermektedir. Bu eğilimi Hz. Ebû Bekir'in "*İnsanlar Resûlullah'a verdikleri dişi oğlağı (zekât hayvanının ipini) bile bana vermekten çekinirlerse onlarla savaşırım.*"⁴⁰⁶ ifadesinde görmek mümkündür. Bu olayda zekâtla ilgili uygulamanın ihtilafında, Resûlullah'ın uygulamasını devam ettirmek şeklinde bir yöntemle mesele çözüme kavuşturulmuştur. Kur'ân'ı cem olayında da Hz. Ömer'in önerisine karşı, Hz. Ebû Bekir ve Zeyd'in ilk etapta, "*Resûlullah'ın yapmadığı bir şeyi nasıl yaparız?*" şeklinde çekimser davranmaları,⁴⁰⁷ bu anlamda var olan bir refleksin karşılığıdır. Böyle bir anlayışın oluşmasında şüphesiz Hz. Peygamber'in bidatlarla ilgili hadîsleri de önemli bir etkiye sahiptir.⁴⁰⁸

Konuyla ilgili rivâyetlerde Ebû Sa'îd el-Hudrî, kendisine gelen hadîs yazdırma taleplerine karşı "*Bizim Resûlullah'tan ezberlediğimiz gibi siz de bizden ezberleyin.*"⁴⁰⁹ "*Bizim Resûlullah'tan aldığımız gibi siz de bizden alın.*"⁴¹⁰ şeklinde cevap vererek, Hz. Peygamber dönemindeki uygulamanın devamıyla ilgili iradeyi açıkça ortaya koymuştur. Bu rivâyetlerin Ebû Sa'îd el-Hudrî'den gelmesi ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü Hz. Peygamber dönemi hadîs kitâbeti konusunda belirtildiği üzere yazım yasaklarıyla ilgili sahih diyebileceğimiz tek rivâyet ondan gelmiştir. Yine Hz. Peygamber dönemi yazım yasağı rivâyeti ile bilinen Ebû Hureyre, Mervân'ın hadîs kitâbeti ile ilgili talebini reddedip "*Bizim rivâyet ettiğimiz gibi rivâyet edin.*"⁴¹¹ diyerek eski uygulamanın

⁴⁰⁶ Buhârî, "Zekât", 1; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr,1407/1986), 6/315.

⁴⁰⁷ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3.

⁴⁰⁸ İlgili rivâyetler için bk. Müslim, "Cum'a", 43; İbn Mâce, "Mukaddime", 7; Ebû Davut, "Sünnet", 5.

⁴⁰⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, "Mukaddime", 42; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 27; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/273.

⁴¹⁰ Hâkim, *Müstedrek*, 3/651.

⁴¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 36.

devamını istemiştir. Ayrıca Mu'âviye'nin hadîs yazma isteğine karşı Zeyd'in, "*Resûlullah bize hadîsinden bir şey yazılmamasını emretmişti.*"⁴¹² şeklinde cevap vermesi, Hz. Peygamber döneminde uygulanan yöntemlerin devamı hususunda var olan iradeyi göstermektedir.

Sonuç olarak ashabın hadîs kitâbetini hoş görmemesindeki sebeplerden biri, Hz. Peygamber döneminde hadislerin sözlü olarak nakledilmesi ve sahâbilerin Hz. Peygamber dönemindeki uygulamaların devamı noktasında irade beyan etmeleridir. Ayrıca bu sonuç, Hz. Peygamber döneminde hadislerin daha çok hafıza gücüyle muhafaza edildiği ve sözel olarak nakledildiği hususunu desteklemektedir.

2.1.2.2. İlgili Rivâyetlerden Döneme Dair Tespitler

1. Hz. Peygamberin vefatından sonra, sahâbenin yaşadığı zaman diliminde, hadis kitâbetinin sakıncalı olduğunu ifade eden bir anlayış vardır. Ancak rivâyetlerde yasaklığa neden olan unsurlar dikkatli bir şekilde tahlil edildiğinde, buradaki tüm karşı duruşların hadislerin kaydına yönelik olmadığı görülecektir. Kaynaklarımızda bu rivâyetlerin kitâbet karşıtı zeminde zikredilmesi, çoğu zaman toptancı bir yaklaşımla kitâbet karşıtı her türlü rivâyeti hadis kitâbetine yönelik olarak değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır.

2. Yazmaya dair sakıncanın dile getirildiği tüm rivâyetler aslında yazının varlığını göstermektedir. Çünkü bahsi geçen rivâyetlerin neredeyse bütününde yazanlar, yazılmış sahîfeler, kitaplar, en azından yazmaya yönelik talepler mevcuttur. İncelediğimiz rivâyetlerin içerisinde yaklaşık on sekiz yerde yazılı kitaptan veya sahîfeden bahsedilmektedir. Yine sekiz tane rivâyette yazılan şeylerin silindiği anlatılır. İçinde yazma talebinin bulunduğu ancak sahîfe ve kitabın geçmediği Ebû Sa'îd el-Hudrî'ye ait rivâyetlerde bile yazdırınların varlığını çağrıştıran veya yazmak anlamında bir uygulamanın varlığını hissettiren "*Yazdırmayacak mısınız?*"⁴¹³ ifadeleri yer almaktadır. Ayrıca İbn Mes'ûd'un "*İnsanlar beni dinliyorlar ayrıldıktan sonra benden işittiklerini yazıyorlar.*"⁴¹⁴ şeklindeki şikayeti, yazının engellenemez boyutta olduğunu göstermektedir. Zira kendisinin huzurunda bir kitâbet gerçekleşirse, buna engel olacak veya o ortamdan kalkacaktır. Ancak insanlar onun yanından ayrıldıktan sonra

⁴¹² Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 25.

⁴¹³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, "Mukaddime", 42; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 27; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/273.

⁴¹⁴ Dârimî, "Mukaddime", 42.

yazdığında, böyle bir durum söz konusu olamayacak ve yazanlara engel olamayacaktır. Hatta İbn Mes'ûd rivâyetinde, oğlu Abdurrahman'ın babasına itiraz ederek “*Bu daha önceki söylediğin gibi değildir.*” dediği olayda,⁴¹⁵ İbn Mes'ûd oğlunun söylenenleri kaydettiğini bilmemektedir.

3. Hadîsleri yazmanın yasaklığını ifade eden bir kısım rivâyetler, aynı zamanda yazmaya yönelik ihtiyacın varlığını da ortaya koymaktadır. Ebû Sa'îd el-Hudrî'den yazma talebinde bulunan kişinin, arttırma veya noksanlaştırma endişesini dillendirmesi bu duruma örnektir. İbn Abbâs'a ve İbn Ömer'e uzak beldelerden yazılı sorular gelmesi ve cevap gönderme ihtiyacının hâsıl olması da bir anlamda kitâbetin gerekliliği olarak kendisini göstermektedir. Mervân'ın Ebû Hureyre'den ve Zeyd'den hadîs yazma talebinde bulunması, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in sonradan vazgeçseler bile hadîsleri yazma işine kafa yormaları ve bu işi gündemlerine almaları yine bir ihtiyacın varlığını ortaya koymaktadır. Bunların hepsi üst üste konulduğunda hadîs yazımına iyiden iyiye ihtiyaç duyulduğu görülecektir. Yazıya duyulan ihtiyaç, ileride meydana gelecek kapsamlı bir kitâbet faaliyetine zemin hazırlamıştır. Ayrıca bu alandaki gelişimin ihtiyaç odaklı bir seyir izlediği görülmektedir.

4. Hz. Peygamber dönemi hadîs kitâbeti ile ilgili rivâyetler ve bunlar etrafında oluşan yorumlar tahlil edilirken, Hz. Peygamber'in vefatından sonra, hadîs kitâbetinin serbestliği noktasında büyük inkişaf ve değişimler olacağı şeklinde bir beklenti hâsıl olmaktadır. Çünkü konuyla ilgili yorumlarda, yazılarak kayıt altına alınan vahyin, hadisle karışabileceği endişesi ifade edilmektedir. Devam eden vahy ve onun önceliği hadîs kitâbetine engel olarak yorumlanmaktadır. Hz. Peygamber vefat edip Kur'ân tamama erince, buna ek olarak Hz. Ebû Bekir ve Osmân döneminde, Kur'ân'ın muhafazasına yönelik uygulamalar icra edilince, Kur'ân'la hadisin karışacağı endişesi ortadan kalkacağı için hadîslerle meşguliyet ve onların muhafazası anlamında beklentiler daha da artmaktadır. Ancak sahâbilerden gelen, yasaklamaya dair rivâyetler okunduğunda böyle bir beklentinin hemen karşılık bulduğu görülmeyecektir. Rivâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla bahsi geçen beklenti bu kadar kısa bir zaman aralığında gerçekleşmemiştir. Sahâbe dönemi yasaklamaya dair rivâyetler aşağı yukarı Hz. Peygamber dönemi rivâyetlerle aynı paraleldedir. Hz. Peygamber dönemi yazım

⁴¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 31,32.

yaşadığına dair rivâyeti bulunan her ismin sahâbe döneminde de hadîs kitâbetinin karşısında rivâyeti bulunmaktadır.

Bazı sahâbilerin hadîs kitâbeti ile ilgili menfi tutumu, Hz. Peygamber dönemi hadîs kitâbetiyle ilgili bazı görüş ve düşünceleri çürütmektedir. Mesela yasaklığın nesholdüğüne dair görüş bildirenler, yasaklığın önce, serbestliğin sonra vaki olduğunu ve serbestlik ifade eden rivâyetlerin yasaklık bildiren rivâyetleri neshettiğini söylerler.⁴¹⁶ Ancak Hz. Peygamber'den sonra da yasaklığın devamı şeklinde, sahâbilerden yapılan rivâyetler böyle bir görüşün gerçekliğine gölge düşürmektedir. Bu yönüyle sahâbe dönemi hadîs kitâbetiyle ilgili rivâyetler bir önceki dönem için yapılan yorumların ve yaklaşımların sağlaması niteliğindedir ve bu yönüyle önemlidir.

5. Bir kısım rivâyetlerde, sahâbenin hadîs kitâbetine yönelik ret yönündeki tavrına rağmen, gizlice yazanların varlığı dikkat çekmektedir. Mervân'ın, Zeyd'den ve Ebû Hureyre'den yazmak istediği rivâyetlerde, perde arkasında oturup yazan insanların varlığından bahsedilmiştir.⁴¹⁷ Sa'îd b. Cübeyr, İbn Ömer'in tepkisinden çekindiği için yanında yazılı olanı saklamıştır.⁴¹⁸ İbn Mes'ûd'un oğlu Abdurrahman "*Babam yazdığımızı fark etti.*"⁴¹⁹ şeklinde ifadeler kullanmıştır. Yine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin oğlu Büreyde yazdıklarıyla ilgili olarak "*Babam yazdıklarımı fark etti*"⁴²⁰ diyerek gizliliği, kapalılığı çağrıştıran anlamlar kullanmıştır. Hz. Ömer'in "*Kulağıma insanların kitap edindiği şeklinde bilgiler geliyor.*"⁴²¹ rivâyeti yine kitap edinmekle ilgili gizli bir faaliyetin varlığını çağrıştırmaktadır.

Gizlilik ifade eden rivâyetler insanların yazmaktan çekindiğini, bunu açık bir şekilde değil, gizlice yaptığını göstermektedir. Kitâbetin açıkça yapılmaması, gizlenmesi bir çekincenin varlığından, karşılaşılacak tepkiden kaynaklanmaktadır. Bu durum hadîs kitâbeti ile ilgili olumsuz bir kanaatin varlığını güçlendirmektedir.

Sahâbilerin yazmak konusundaki katı ve tavizsiz -katı diyoruz çünkü bahsi geçen tüm olaylarda sahâbe, yazarların farkına varınca yazılanları sildirmiştir- duruşuna karşılık, onlardan yazarların var olması, sonraki neslin bu anlamda daha cesaretli ve

⁴¹⁶ Nesihle ilgili görüşler için bk. İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 411; İbn Şahin, *Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh*, 472; Sehavî, *Fethü'l-mugîs*, 39/3.

⁴¹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/276; Hâkîm, *Müstedrek*, 3/583; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 36; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/438;

⁴¹⁸ İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/281.

⁴¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 31.

⁴²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 33; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/282.

⁴²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 54.

yazmak konusunda kararlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu durum hadis kitâbetinin bir ihtiyaç olarak hissedildiğini belirtmektedir.

6- Bazı isimler yazılanları bulup kontrol ederek onları imha etmek konusunda özel bir çaba içerisine girmişlerdir. Özellikle İbn Mes'ûd'dan gelen rivâyetlerde böyle bir gayret kendisini göstermektedir. O, adeta adanmış bir tavra bürünerek nerede yazılan bir şey varsa bulup imha etmek çabası içindedir. Bunu kendisine vazife edinmiştir. Onun bu hali rivâyetlerinden net bir şekilde okunmaktadır. Rivâyetlerde Hz. Ömer'in de böyle bir gayret içinde olduğu anlatılmıştır.

7- Birinci bölümde yazı malzemeleri ile ilgili yapılan değerlendirmelerde, yazı malzemelerinin ne zaman yaygınlık kazandığı ve bu malzemelerin ne gibi özelliklere sahip olduğu ortaya koyulmuş, yazı ile ilgili rivâyetlerin değerlendirmesinde, yazı malzemelerinin belirleyici bir etkisinin olduğu ifade edilmişti. Bu açıdan sahâbenin yazım yasağıyla ilgili rivâyetlerine bakıldığında şunlar görülmektedir:

İncelenen rivâyetlerin ortaya çıktığı dönem, yani Hz. Peygamber döneminden hemen sonraki sahâbe dönemi, çoğunlukla yazı malzemesi olarak derinin kullanıldığı, berdî dediğimiz Mısırlılara ait papirüsün bilindiği, ancak kullanımının yaygın olmadığı bir dönemdir. Yazmak için pratik bir kullanıma sahip olan deri, diğer malzemelere göre daha kolay bulunabiliyor ve üzerine yazıyı rahatça kabulleniyordu. Kullanım alanı geniş olduğu için üstüne yazılan şeyler gerektiğinde rahatça siliniyor ve deri tekrar kullanılabilirdi. Deri, yanması zor bir malzeme olduğu için onun imha edilmesi yıkamak ve kazımakla olabiliyordu. Yakmak deri için tercih edilen bir imha türü değildi. Yakarak imha edilen şeyler henüz bu dönemde yaygın olmayan berdî ve kâğıt türünden malzemelerdi. İncelenen rivâyetlerde bol miktarda yazmak, silmek, yıkamak ifadeleri mevcuttur. Rivâyetlerdeki yazı malzemesi bu dönemin şartlarına uygun olan deridir. Yazılanların su ile yıkanarak silinmesi, yıkamak için su kabı istenmesi, insanların yazı malzemesini üzerlerinde taşıyabilmesi yazı malzemesi açısından rivâyetleri doğrulayıcı unsurlardır.

8. Rivâyetlerde yazının hadîs tespitindeki güçlü ve güvenilir yönü kendisini göstermektedir. Unutmaktan, arttırmaktan, eksiltmekten korkup Ebû Sa'îd el-Hudrî'den yazı talep eden Ebû Nadra rivâyetinde bunu görmek mümkündür.⁴²² İbn Mes'ûd'un oğlunun önceden yazdıkları ile yeni duyduklarını karşılaştırdığı rivâyette, yazıyı

⁴²² Hâkim, *Müstedrek*, 3/651.

doğrulamayı bir unsur olarak kullanması yazıya ait güç ve güveni göstermektedir.⁴²³ Döneme dair yasaklama ifade eden rivâyetlerde, yazının gelişmemişliğine veya güvenilmezliğine hamledilecek manaların yer almaması ayrıca dikkate şayandır.

9. Rivâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla, kitâbet faaliyetlerinde sadece hadîslerin yazılması şeklinde bir uygulama yoktur. Yazanlar, hadîslerle beraber yazdıkları sahâbinin görüşlerini, konuyla ilgili içtihatlarını da yazıyorlardı. Kimi zaman da ehl-i kitaba ait metinleri, eski inançlara ait unsurları da yazıyorlardı. Bu dönemde İslâmi ilimlerin birbirinden ayrılarak, her birinin ayrı bir ilim dalı haline geldiğini düşünmek ve herkesin sırf kendi alanıyla ilgili şeyler söylemesini veya yazmasını beklemek yanlış olacaktır. Bu durum rivâyetlerde çok zahir olarak kendini göstermektedir. Rivâyetlerde yazılanlara tepki gösterenler sadece hadîslerin yazılmasına tepki göstermemiş, kimi zaman görüşlerinin yazılmasına, kimi zaman eski inançlara ait unsurların yazılmasına, kimi zaman da âlimlerin sözlerinin kaydedilmesine tepki göstermişlerdir.

Döneme dair tespitlerden anlaşıldığına göre, sahâbe döneminde, çok güçlü olmasa da kitâbet karşıtı bir anlayışın varlığı görülmektedir. Ancak bununla beraber yazan ve yazma talebinde olan bir anlayış da mevcuttur. Hadislerin yazılması yönündeki uygulamalar, yazım yasağıyla ilgili rivâyetlerde bile kendisini göstermektedir. Bu durumu daha net görebilmek için bu başlıktan sonra hadis kitâbeti ile ilgili olumlu tutum sergileyen isimler ele alınacaktır.

2.1.3. Hadis Kitâbeti ile İlgili Olumlu Düşüncede Olan Sahâbiler

Bir önceki başlıkta hadis kitâbetini sakıncalı gören sahâbiler ve onlara ait rivâyetler ele alınmıştı. Bu başlıkta ise kitâbetle ilgili müspet tavır görülmeye çalışılacaktır. Birbirine muhalif bir ekseninde gelişen rivâyetleri bir arada görmek, konunun ihatası ve ortaya çıkan çelişkiyi anlamlandırma hususunda önemli bir avantaj sağlayacaktır.

Kitâbetle ilgili müspet tavırları ifade eden rivâyetlerde karşılaşılan en ilginç durum, kitâbetle ilgili menfi yaklaşıma sahip neredeyse her ismin aynı zamanda hadis kitâbetini destekler tarzda söylem ve uygulamalarının olmasıdır. Bu durum hadis kitâbeti açısından izah edilmesi gereken bir problemdir. Çalışmamızın amaçlarından biri de bu çelişkili durumun nedenlerini ortaya koymak ve bu verilerin ışığında dönemdeki

⁴²³ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 31,32.

kitâbete anlamlar yüklemektir. Bu nedenle hadis kitâbeti ile ilgili müspet tutuma sahip olanlar iki başlıkta ele alınacak, öncelikle kitâbeti sakıncalı gören isimlerin konuyla ilgili müspet yaklaşımları ifade edilecektir. Daha sonra sadece müspet tutumu tespit edilen diğer isimler zikredilecektir.

2.1.3.1. Kitâbeti Sakıncalı Gören Sahâbîlerden Kitâbetle İlgili Müspet

Rivâyetler

1. Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634)

Hz. Ebû Bekir, Enes'i Bahreyn'e görevli olarak gönderdiğinde, alınması gereken zekât ve sadakaların ölçülerini Enes'e yazarak vermiştir.⁴²⁴ Bu rivâyetlerde hafızada tutulması güç ve karıştırılması kolay olan ölçü ve ifadeler yer almaktadır. Hz. Ebû Bekir'in yazdıklarıyla ilgili Enes'ten nakledilen, çok sayıda rivâyet vardır.⁴²⁵ Bunlardan bir kısmı yaklaşık bir iki sayfa uzunluğunda, bazıları da bütünden koparılan parça kabilinden, bir iki satırlık uzunluğa sahiptir. Rivâyetlerin bir kısmında Hz. Ebû Bekir yazdırdığı hususları, "Allah'ın ve Resûl'ünün emridir", şeklinde vasıflandırmıştır.⁴²⁶

Rivâyetin içeriği, o dönemde yazıya geçirilen hususlarla ilgili önemli veriler sunmaktadır. Ancak yaklaşık iki sayfalık rivâyetin tümünü zikretmek çok uygun olmayacağı için özet olarak şunları söyleyebiliriz: Rivâyet genel olarak develerin zekâtından bahsetmektedir. Konuyla ilgili neredeyse tüm ayrıntılardan bahsedilmiştir. Hatırlanması güç oranlar ve rakamlar zikredilmiştir. Koyunların zekât oranlarına da ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Bu iki husustan sonra, zekâtın verileceği malın özellikleri, ortak malların zekâtı, gümüşün zekâtı gibi meseleler çok ayrıntıya girmeden ifade edilmiştir.⁴²⁷

Talimatlar hafızada kolay tutulamayacak, karıştırmaya müsait bilgiler içermesi sebebiyle yazılı olarak Enes'e verilmiştir. Enes'in Bahreyn'de zekât ve sadakaları toplamakla görevlendirilmesi, Hz. Ebû Bekir'in halifelik yıllarında Bahreyn'den gelen mal ve paraları konu edinen anlatımlar,⁴²⁸ ilgili rivâyeti tarihi bir gerçeklik seviyesine çıkarmıştır. Ayrıca rivâyetlerdeki ölçülerin, zekât nisaplarında, verilmesi gereken miktarlarda hüccet olarak kullanılması ve İslâm hukukunda yer alan uygulamaların

⁴²⁴ Buhârî, "Zekât", 33, 34, 35, 37, 38.

⁴²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/232; Buhârî, "Zekât", 33, "Şirket", 2, "Hiyel", 3; İbn Mâce, "Zekât", 10; Ebû Dâvûd, "Zekât", 4; Bezzâr, *Müsned*, 1/102; Nesâî, "Zekât", 5, 10; Ebû Ya'la, *Müsned*, 1/115.

⁴²⁶ Buhârî, "Zekât", 38.

⁴²⁷ Ebû Dâvûd, "Zekât", 4.

⁴²⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/452.

rivâyetteki ölçülerle örtüşmesi onu daha da güçlü kılmıştır.⁴²⁹ Rivâyetin sübûtu ile ilgili yapılan sahihlik değerlendirmelerine paralel olarak, içindeki bilgilerin de yazıya geçirildiği bir gerçeklik olarak ifade edilmelidir. Hatta bu bir zorunluluk olarak kendisini göstermektedir. Çünkü rivâyet yaklaşık iki sayfalık bilgi içermektedir. Üstelik rivâyetin içeriği hafızada tutulması kolay, belirli gelişim aşamaları olan hikâye ve kıssa değil, hafızada tutulması güç, kolay karıştırılabilecek, birbirinden bağımsız ölçü ve hükümlerdir. Ayrıca rivâyetin içeriği zekât gibi farz bir ibadetin icrasının usul ve esaslarını ortaya koyduğu için bu hususlarda meydana gelecek unutmama ve yanlışlıklar, beraberinde büyük bir sorumluluk getirecektir. Tüm bunlar bir arada düşünüldüğünde Hz. Ebû Bekir'in bu bilgileri yazarak Enes'e vermesi bir zorunluluk haline gelmektedir.

Hz. Ebû Bekir'in yazıya geçirdiği unsurlar ile birkaç sayfa ileride bahsedilecek olan Hz. Ali'nin sahîfesinde yazıya geçirdiği unsurlar, taşıdığı hukuki değerler açısından birbirine benzemektedir. Bu benzerlik, dönemin yazıya geçirilen unsurları hakkında bir uygulama birliği olduğunu göstermekte ve kitâbete yönelik müspet tavrı daha net hale getirmektedir.

Bazı rivâyetlerde Hz. Peygamber'in, zekât memurlarına göndermek için sadakalara ait hususlar yazdırdığı, ancak vefat ettiği için bunları gönderemediği nakledilmiştir. Bu yazılanlar Hz. Ebû Bekir'e, ondan da Hz. Ömer'e, ondan da ailesine kalmıştır.⁴³⁰ Bu rivâyetin içeriği, Hz. Ebû Bekir'in Enes'e yazdıklarıyla benzeşim göstermektedir.

Burada bahsedilen rivâyetlerin dışında Hz. Ebû Bekir'in, görevlendirdiği isimlere yazılı emir ve tavsiyeler verdiğini ve onlara hadis yazdığını kaynaklardan tespit etmek mümkündür.⁴³¹

2. Hz. Ömer (ö. 23/644)

Hz. Ömer'in birçok konuda yazdığını rivâyetlerden biliyoruz. Onun “*İlmi yazı ile kaydedin.*”⁴³² şeklindeki genel ifadesi bu husustaki tutumunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu duruma delil olabilecek rivâyetleri şu şekilde sıralayabiliriz:

⁴²⁹ Rivâyetteki ölçülerle fıkhîteki hükümlerin örtüşüğünü görmek için bk. Vehbe b. Mustafa ez-Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletühü* (Dımaşk: Daru'l-Fıkr, 1428/2007), 3/1920.

⁴³⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/358; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/256; Dârimî, “Zekât” 6; İbn Mâce, “Zekât” 9. Ebû Ya'îlâ, *Müsned*, 9/359.

⁴³¹ Bezzâr, *Müsned*, 1/86; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 1/36.

⁴³² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/313; Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/309.

Ebû Osmân en-Nehdî (ö. 100/719) konuyla ilgili şunları nakletmiştir: “Biz Azerbaycan’da iken Ömer bize şunları yazdı: “Ey Utbe b. Farkâd! Sahip olduğun mallar senin alın terin değildir. Babanın ve annenin de alın teri değildir. O halde neden kendi evinde yiyorsun, Müslümanları da evlerinde onunla doyur. Nimetlerin bolluğundan, müşriklerin kıyafetlerini giymekten ve ipek elbiseden sakının!” Çünkü Resûlüllah ipek giymekten menetti. Ancak şu kadarında bir sıkıntı yoktur dedi ve Hz. Peygamber (miktarı belirtmek için) iki parmağını, orta parmağı ile şehâdet parmağını kaldırdı. Onları yan yana getirdi.”⁴³³ İçerisinde Hz. Ömer’in hadis yazdığını ifade eden farklı rivâyet şekilleri, değişik kaynaklarda zikredilmiştir.⁴³⁴

Konuyla ilgili diğer bir rivâyette Ebû Ümâme (ö. 86/705) şunları nakletmiştir: “Adamın biri bir ok attı ve başka bir adamı vurdu. Öldürülen adamın dayısından başka bir mirasçısı yoktu. Ebû Ubeyde el-Cerrâh bu durumu Ömer’e yazarak sordu. Ömer, Hz. Peygamber’in “Allah ve Resûlü velisi olmayanın velisidir. Dayı da varisi olmayanın varisidir.” şeklinde buyurduğunu yazdı.”⁴³⁵

Hız. Ömer’in sadaka ve zekâtlarla ilgili kitabının olduğu bazı rivâyetlerde geçmektedir. Onun torunlarından Sâlim, yanında Ömer’in kitabı olduğunu, içinde develerin zekâtından bahsedildiğini ifade etmiştir.⁴³⁶ Buhârî’nin *Târîhî Kebir*’inde Nâfî’e ait bir rivâyette Ömer’in sadakalarla ilgili kitabından bahsedilmiştir.⁴³⁷ Rivâyetlerde Hz. Ömer’e nisbet edilerek zikredilen, kılıcında asılı duran sadaka ve zekâtlarla ilgili kitabın⁴³⁸ Hz. Peygamber’in vafat etmeden önce zekât memurlarına göndermek için yazdığı yazılı malzeme olması ihtimali yüksektir. Çünkü rivâyetler yazılan bu bilgilerin Hz. Ebû Bekir’e ondan da Hz. Ömer’in eline geçtiğini belirtmiştir.⁴³⁹

⁴³³ Müslim, “Libâs”, 12. Nevevî bu rivâyeti şerh ederken özel bir kıyafetten bahsederek burada istisna tutulan miktarın bu kıyafet için olduğunu ifade etmiş ve konuyla ilgili mezhep görüşlerini aktarmıştır. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhaç şerhu Sahihi Müslim b. Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, 1392), 14/48.

⁴³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/252, 360, 428; Buhârî, “Libâs”, 25; Müslim, “Libâs”, 12, 14; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 8; Nesâî, “Zînet”, 91; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, 1/189.

⁴³⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/249; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/532; İbni Mâce, “Ferâiz”, 9; Tirmizî, “Ferâiz”, 12; Dârekutnî, *Sünen*, 5/149.

⁴³⁶ İmam Mâlik, “Zekât” 23; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/360; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, 1/114.

⁴³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Târîhu’l-kebir* (Haydarâbâd: Dâiretü’l-Me’ârifî’l-Osmâniyye), 1/218.

⁴³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 353.

⁴³⁹ Tirmizî, “Zekât”, 4.

Bir kısım rivâyetlerde de Ramazan hilali ile ilgili yapılan tartışmalar esnasında, Ömer'in kitabının geldiğine ve ihtilafın ortadan kalktığına dair anlatımlar mevcuttur.⁴⁴⁰

Hiz. Ömer'in etrafındaki vali, komutan, yönetici, zekât memuru gibi görevli insanlara ahkâma dair bazı hususlar yazdığını ifade eden çok sayıda rivâyet vardır. Ancak rivâyetlerde, Hiz. Peygamber'den işittiği bir hadisi yazdığına dair lafızlar geçmemektedir. Onun yazdıklarından bir kısmı kendi görüş ve içtihadı iken, diğer bir kısmı, içtihadı yer olmayan, şâri'in hüküm bildireceği hususlardır. Bu tür rivâyetleri, Hiz. Ömer'in Hiz. Peygamber'den duyduklarını yazarak etrafa göndermesi olarak değerlendirebiliriz. Örneğin bir kısım rivâyetlerde Hiz. Ömer beş vakit namazın kılınma vakitlerinden bahsetmiştir.⁴⁴¹ Başka rivâyetlerde de namazda okunacak sûrelerden bahsetmiştir.⁴⁴² Ayrıca zekâtın miktarı,⁴⁴³ ferâiz,⁴⁴⁴ hadler,⁴⁴⁵ diyet,⁴⁴⁶ vb. birçok konuda, Hiz. Ömer'in, kendi ilminden ortaya koyması mümkün olmayan hususları yazıp çevresine gönderdiğini rivâyetler ifade etmiştir. Onun yazdığını orataya koyan bu türden rivâyetler, Hiz. Ömer'in hadis yazarak çevresine gönderdiği sonucunu vermektedir. Konuyla ilgili dipnotlarda verdiğimiz, Hiz. Ömer'e ait fetvalar, cevaplar dikkatli bir şekilde okunursa, bunların aslında Hiz. Peygamber'e ait hadisler olduğu görülecektir. Örneğin İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde geçen bir rivâyette Hiz. Ömer, komutanlarına kadınların ve çocukların öldürülemeyeceğini yazmıştır.⁴⁴⁷ Hiz. Peygamber'in savaşta kadınları ve çocukları öldürmeyi yasaklayan sözleri,⁴⁴⁸ Hiz. Ömer'in komutanlarına yazdığı emrin dayandığı nasıttır. Hiz. Ömer'in namazların kılınma vakitlerini anlatan rivâyeti,⁴⁴⁹ 'Amr b. el-Âs'ın Hiz. Peygamber'den rivâyet ettiği hadisin bir benzeridir.⁴⁵⁰

3. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652)

İbn Mes'ûd ile ilgili bir rivâyette Ma'n b. Abdirrahman (ö. 175/791) şunları nakletmiştir: "*Abdurrahman b. Abdillâh b. Mes'ûd bana bir kitap çıkardı ve bunun*

⁴⁴⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/319, 321; Dârekutnî, *Sünen*, 3/121; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/358.

⁴⁴¹ İmam Mâlik, "Vukûtu's-salât", 6; Abdürrezzâk, *Musannef*, 1/536, 549, 556. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/282.

⁴⁴² Abdürrezzâk, *Musannef*, 2/104; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/325.

⁴⁴³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/355, 356.

⁴⁴⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/260, 279, 294; Dârimî, "Ferâiz", 44.

⁴⁴⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/532, 549.

⁴⁴⁶ Abdürrezzâk, *Musannef*, 10/102; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/543

⁴⁴⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/483.

⁴⁴⁸ Buhârî, "Cihâd", 147, 148; Müslim, "Cihâd", 24.

⁴⁴⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/282.

⁴⁵⁰ Müslim, "Mesâcid", 174.

babasının hattı olduğuna yemin etti."⁴⁵¹ Daha önceki başlıklarda kitâbetle ilgili tavizsiz tutumuna şahit olduğumuz İbn Mes'ûd ile ilgili bu rivâyet, onunla ilgili müspet yaklaşım ifade eden başka rivâyetler araştırılmasını gerekli kılmaktadır. Hz. Peygamber dönemi ile ilgili, kimi zaman hadis kitâbetinin lehinde kimi zaman da aleyhinde kullanılan "*Resûlullah'ın zamanında hadis olarak istihare ve teşehhüd dışında bir şey yazmadık.*"⁴⁵² Rivâyeti bu duruma ışık tutmaktadır. Bu rivâyet, zaman olarak inceleme alanımızın dışına çıkmaktadır. Ancak ilk rivâyetle beraber değerlendirmeye alındığında, İbn Mes'ûd'un hadis kitâbeti ile ilgili katı tutumu biraz daha esneklik kazanmaktadır. Ayrıca ikinci rivâyeti hadis kitâbeti lehine yorumlamak daha makul görünmektedir.

4. Hz. Alî (ö. 40/661)

Hadis yazmayı sakıncalı görenler başlığında, kendisinden sadece bir rivâyet aktarılan Hz. Ali'nin, kitâbetle ilgili müspet anlamdaki birçok rivâyetine ulaşmak mümkündür. Özellikle sahip olduğu sahîfe ve içindekilerle ilgili çok sayıda rivâyet vardır. Ona ait rivâyetler bazı küçük lafız farklılıklarıyla şu şekilde geçmektedir: "*Ebû Cuheyfe diyor ki biz Ali'ye sorduk, "Senin yanında Kur'ân dışında bir vahy var mı?" (Kur'ân'da olmayan bir vahy var mı? İnsanların yanında olmayan bir ilim var mı? Küçük de olsa Kur'ân dışında bir şey var mı?) O da, "Tohumu toprakta filizlendiren ve insanı yaratan Allah'a Yemin olsun ki, Allah'ın vermiş olduğu Kur'ân'ı anlama kabiliyeti ve şu sahîfe dışında bir şey yoktur" dedi. Sahîfenin içinde ne var diye sordum. O da "Diyetler, esirlerin serbest kalması, bir mü'minin kâfire bedel olarak öldürülemeyeceği dışında bir şey yoktur" dedi.*"⁴⁵³

Konuyla ilgili diğer bir rivâyet İbrâhîm et-Teymî'nin babasından nakledilmiştir. "*Ali bizlere tuğladan yapılmış bir minber üzerinde hutbe verdi. Üstünde bir kılıç vardı, kılıcın kınında asılı bir sahîfe bulunuyordu. Ali, Allah'a yemin olsun ki benim yanımda, okuduğumuz Allah'ın Kitabı ve bir de şu sahîfedeki şeyler dışında hiçbir kitap yoktur dedi ve sahîfeyi açtı. Sahîfede diyet develerinin yaşları, Medine'nin harem olan kısmı (Âir/Ayr Dağı'ndan fulan yere kadar) yazılıydı. Devamında "Medine'nin haremi için kim bir bid'at ortaya atarsa, Allah'ın, meleklerinin ve tüm insanların laneti onun üzerine*

⁴⁵¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/313; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/311. Başka bir rivâyette de burdaki kitabı çıkaran ve babasının hattı olduğuna yemin eden kişi Ma'n b. Abdirrahman'dır. Bu rivâyette Abdurrahman, babası Abdullah'tan duyduğu bir hadisi nakletmiştir. Dârimî, "Mukaddime" 19.

⁴⁵² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/262; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/16.

⁴⁵³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/36; Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 169, "İlim", 39, "Diyet", 31, 24; İbni Mâce, "Diyet", 21; Tirmizî, "Diyet", 16; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/350.

olsun. Allah hiçbir sarf ve adli (farz ve nafileyi) ondan kabul etmesin.” hadisi yazılıydı. Bunun yanında “Her kim bir müslümânın verdiği ahdi bozarsa, Allah'ın, meleklerinin ve tüm insanların laneti onun üzerine olsun. Allah hiçbir sarf ve adli o kişiden kabul etmesin!” rivâyeti yazılıydı. Yine o sahîfede “Kim kendi efendilerinden başka kişileri, efendilerinin izni olmaksızın velî ve efendi edinirse, Allah'ın, meleklerinin ve tüm insanların laneti onun üzerine olsun; Allah hiçbir sarf ve adli o kişiden kabul etmesin!” hadisi yazılıydı.”⁴⁵⁴

Sahîfe ile ilgili diğer bir rivâyette Kays b. Ubâd şunları nakletmiştir: “Ben ve Eşter, Hz. Ali'nin yanına gidip Hz. Peygamber diğer insanlara ahdetmediği bir şeyi sana ahdetti mi diye sorduk.” Ali, “Hayır bu kitabın dışında bir şey yoktur” dedi. Ravi Müsedded, Ali'nin kitabı çıkardığını aktarmıştır. Rivâyetin bundan sonrası yukarıdaki rivâyetin içeriğine yakındır.⁴⁵⁵

Aynı sahîfe ile ilgi diğer bir rivâyette Târik b. Şihâb şunları nakletmiştir: “Ali'yi minberin üzerinde hutbe verirken gördüm. O şunları anlatıyordu: “Bizim yanımızda Allah'ın kitabı, bir de Resûlullah'tan aldığım ve içinde sadakaların miktarı olan bu sahîfe dışında okuduğumuz bir şey yoktur.” Sahîfe demirden süslemesi olan bir kılıca asılıydı.”⁴⁵⁶

Sahîfe ile ilgili biraz daha farklı içeriğe sahip diğer bir rivâyeti Ebû Tufeyl nakletmiştir. Rivâyet şu şekildedir: “Biri tarafından Ali'ye şu soru soruldu: Resûlullah sizi diğer insanlardan farklı olarak herhangi bir şeye teşvik etti mi? Hz. Ali, “Resûlullah bizi diğer insanlardan farklı olarak herhangi bir şeye teşvik etmedi. Ancak kılıcın kılıfında duran bu sahîfeye teşvik etti.” Sahîfeyi çıkardı içinde şunlar yazıyordu: Allah kendisi için boğazlamayana (kesmeyene), tarlaların sınırlarını değiştirenlere, babasının lanet okuduğu kimseye ve bir muhdisi (bid'atçı) koruyana lanet eder.”⁴⁵⁷

Sadakaların miktarının yazılı olduğu Sahîfe ile ilgili diğer bir rivâyette Muhammed b. Hanefiyye (ö. 81/700) şunları nakletmiştir: Bir grup insan Osmân'ın zekât memurlarını şikâyet için babamın yanına geldiler. Babam bana bir sahîfe verdi ve Osmân'a götür dedi. İnsanların şikâyet için geldiklerini anlat ve sahîfede Hz.

⁴⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/51, 428; Buhârî, “Fezâilü Medine”, 1, “Cizye”, 10, 17, “Ferâiz”, 21, “İtisâm”, 5; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 96; Tirmizî, “Vilâ ve Hibe”, 3; Ebû Ya'la, *Müsned*, 1/228, 349.

⁴⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/286; Ebû Dâvûd, “Diyet”, 11; Ebû Ya'la, *Müsned*, 1/282, 462.

⁴⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/170, 181, 221, 269.

⁴⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/212; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbakî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1409/1989), 20; Müslim, “Edâhî”, 43, 44, 45; Bezzâr, *Müsned*, 2/132; Ebû Ya'la, *Müsned*, 1/450.

Peygamber'in belirlediği miktarlar olduğunu bildir dedi. Ben de sahîfeyle beraber Osmân'ın yanına gittim, olanları anlatım. Sahîfeyi uzatarak "Burada yazılanlar Hz. Peygamber'in ölçüleridir, yapılan yanlışlıklar sahîfede yazılanlarla düzeltilmelidir." dedim. Bunun üzerine Osmân, "Senin kitabına ihtiyacımız yok." diyerek beni geri çevirdi. Bende geri dönüp olanları babama anlattım. Babam, "Bunun için sana bir sıkıntı yok" dedi. Ravi; Osmân o gün uyarıları dikkate alsaydı daha sonraki sıkıntıları yaşamazdı, demiştir."⁴⁵⁸

Hz. Ali'nin sahîfesi ile ilgili rivâyetlerin genelini zikretmemizin sebebi sahîfede yazılan hadislerin miktarını ortaya koymaktır. Ayrıca bahsi geçen rivâyetler hep aynı sahîfe için midir, yoksa Hz. Ali'nin birden fazla sahîfesi mi vardır? Ya da sahîfeyi kendisi mi yazdı yoksa Hz. Peygamber mi ona verdi? Bu gibi ayrıntıları yakalayabilmek için birbirine yakın olan rivâyetler kendi içinde gruplandırılacaktır.

Rivâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla konunun üzerinde döndüğü sahîfe hep aynıdır. Rivâyetlerden sadece bir tanesi içerik olarak diğer rivâyetlerden farklı muhtevaya sahiptir. Hz. Ali insanlara hutbe okurken sahîfe ile ilgili açıklamalar yapmıştır. Kimi zaman insanlar sahîfeyi merak etmiş ve onunla ilgili soru sormuşlardır. İçerikle ilgili ifadelerin birbirine yakın olmasından hareketle buradaki sahîfeye bir tanedir diyebiliriz. Sahîfe bir kılıcın kılıfında kılıçla beraber asılı durmaktadır. İçerisinde diyetler, sadakaların oranları, esirlerin serbest kalması için ödeyecekleri miktarlar, adam öldürme gibi hukuki ve cezai bir karşılığı olan suçlarda uygulanacak cezalandırmanın usul ve esasları, suçlar karşısında ödenecek cezanın miktarı bulunmaktadır. Ayrıca Medine'de haram sayılan bölgenin sınırları, köle efendi arasındaki birtakım münasebetler, bid'atın ve bid'atçının durumu, ahde vefa göstermenin gerekliliği gibi hususlar işlenmiştir. Bunun yanında Müslümanların birbirlerine karşı tutumları, tarlaların sınırlarıyla ilgili sakıncalı durumlar, Allah için boğazlama, ana baba hakkı sahîfe içinde konu edilmiştir. Rivâyetlerdeki içeriklerle ilgili tüm ayrıntılar bir araya getirildiğinde hatırı sayılır bir yekün ortaya çıkmaktadır. Bu durumda sahîfenin içeriğinin mütevazı bir boyutta olmadığını söyleyebiliriz.

Sahîfe ile ilgili diğer önemli bir husus buradaki içeriğin Hz. Peygamber'e ait olmasıdır. Bu durum rivâyetlerde kendisini göstermektedir. Hz. Ali onu Hz.

⁴⁵⁸ Abdürrezzâk, *Musannef*, 4/6; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/378. Bu rivâyet Buhârî'de biraz daha muhtasar halde geçmektedir. Buhârî, "Farzu'l-Hums", 4.

Peygamber'den aldığını ve içindeki bilgilerin kendi görüşü değil, O'na ait ölçüler olduğunu söylemiştir.

Diğer bir husus sahîfenin fiziki özellikleri ile ilgilidir. Rivâyetlerde ifade edildiğine göre bir kılıca asılı vaziyettedir ve Hz. Ali onu açmaktadır. Dönemin yazı malzemeleri düşünüldüğünde deri üzerine yazılı bir sahîfedir. Katlanıp açılabilme özelliğine sahip deri, bükülüp eğilerek bir kılıcın muhafazasında korunabilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber zamanından Hz. Ali zamanına kadar varlığını devam ettirebilmesi deri üzerine yazıldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Zira deri üzerine yazılı malzemeler varlığını uzun müddet devam ettirebilmektedir. Yine Hz. Ali sahîfeyi orta yerde muhafazasız bırakmıyor, insanlar merak ediyor, dilediği gibi ona ulaşamıyor, Hz. Ali onu kılıcıyla beraber gezdiriyor, yani koruma ihtiyacı hissediyor. Bu durum yine onun deri olma ihtimalini güçlendirmektedir. Çünkü titizlikle muhafaza etmek, tahrif ve tağyir endişesini göstermektedir. Kılıçla beraber taşınabilmesi ve kılıcın muhafazasında durması çok da hacimli bir malzeme olmadığını göstermektedir.

Hz. Ali'nin hadis kitâbeti ile ilgili rivâyetleri bu sahîfe ile sınırlı değildir. Onun, ilmi yazmayı teşvik ettiği şu rivâyeti de önemlidir. 'İlbâ' b. Ahmer'in (ö. ?) bildirdiğine göre: "*Hz. Ali bir gün insanlara hitap etti ve kim ilmi dirhem karşılığı satın almak ister dedi. Hâris -o tek gözlü idi- dirhem karşılığında bir sahîfe aldı, Hz. Ali ona çok fazla ilim yazdı. Hz. Ali daha sonra insanlara Ey Basralılar! Yarı bir adam size üstün oldu dedi.*"⁴⁵⁹ Âmir'den yapılan bir rivâyette Hasan ve Hüseyin, babasının rivâyetlerini Hâris'ten sormuşlardır. Ebû İshâk'tan yapılan bir rivâyette, Kûfe'de Hâris'ten daha bilgili kimse olmadığı nakledilmiştir.⁴⁶⁰

Bir kısım rivâyetlerde, bazı isimlerin Hz. Ali'den yaptığı rivâyetlerin kitaptan olduğu belirtilmiştir. Bu rivâyetlerde kitapların kim tarafından yazıya geçirildiği veya Hz. Ali'nin kitaplarla olan münasebeti belirtilmemiştir. Ancak bu durum ona ait rivâyetlerin kitapta olduğu sonucunu değiştirmemektedir. Hicrî yüz yılından önce vefat eden Tâbiûnun büyüklerinden Hilâs b. 'Amr (ö. 100/718), Hz. Ali'den ve Âişe'den rivâyetleri olan bir şahsiyettir.⁴⁶¹ Ahmed b. Hanbel, onun Hz. Ali'den yaptığı

⁴⁵⁹ Züheyr b. Harb, *el-İlm*, 34; İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/209; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 40/301; Râmihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 370; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 112.

⁴⁶⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/209.

⁴⁶¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/559.

rivâyetlerinin kitaptan olduğunu söylemiştir.⁴⁶² Şu'be'nin (ö. 160/776), “*Âmir eş-Şa'bi* (ö. 104/722) ve *'Atâ b. Ebî Rebâh*'ın (ö. 114/732) Hz. Ali'den olan rivâyetleri kitaptandır.” şeklinde ifadeleri mevcuttur.⁴⁶³ Diğer bir rivâyette de Şu'be, “*Mücâhid* (ö. 103/721) ve *Âta'nın Ali'den olan rivâyetleri kitaptandır.*” demiştir.⁴⁶⁴

Bazı rivâyetlerde de Hz. Ali'ye ait hükümlerin yazılı olduğu kitaplardan bahsedilmiştir. Hatta bunlardan birisi İbn Abbâs'ın eline geçmiştir. İbn Abbâs kitabın içinde geçen bilgilerin Hz. Ali'ye ait olmasıyla ilgili şüphe yaşadığını nakletmiştir.⁴⁶⁵

5. Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-663)

Ona ait hadis kitâbetini destekleyen veya bunu caiz gören bir söylem olmamakla birlikte İbn Abbâs'la arasında geçen bir olayda, Ebû Mûsâ'nın hadis yazdığını görmekteyiz. Konuyla ilgili rivâyet şu şekildedir: “*İbn Abbâs Basra'ya geldiğinde Basralılar Ebû Mûsâ'dan rivâyette bulunuyorlardı. Bunun üzerine İbn Abbâs, bir mektup yazarak Ebû Mûsâ'ya bazı sorular sordu. Ebû Mûsâ, kendisine şu cevabı yazdı: “Ben bir gün Hz. Peygamber ile beraberdim. O, küçük abdest bozmak istedi. Bir duvarın kenarında, toprağı yumuşak bir yere gidip idrarını yaptı. Sonra da; “Sizden biriniz küçük abdestini yapmak istediği zaman idrarı yapmak için yumuşak bir yer arasın dedi.”*”⁴⁶⁶ Ebû Mûsâ'ya ait “*İsrailoğulları idrarın sıçradığı yeri keserlerdi.*” rivâyeti de İbn Abbâs'a yazdıkları arasındadır.⁴⁶⁷

6. Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665)

Ca'fer b. Burkân (ö. 150/768), Zührî'den (ö. 124/742) rivâyetle “*Zeyd ferâizi yazmasaydı biz o ilimi kaybederdik.*” demiştir.⁴⁶⁸ İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) de *Fihrist*'inde Hârice b. Zeyd'in (ö. 100/718) babasından rivâyet ettiği bu kitabın ismini anmaktadır.⁴⁶⁹ Bazı rivâyetlerde bu kitabın mukaddimesi anlamında, baş tarafından bir

⁴⁶² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/606; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/491; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/558.

⁴⁶³ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtîm er-Razî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdurrahman b. Ya'lâ el-Ma'lûmî (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye - Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1371/1952), 1/130.

⁴⁶⁴ Ebû Bekir Ahmed İbn Ebî Heyseme, *Târîhu'l-kebîr*, thk. Salâh b. Fethî Hilâl (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbbâ' ve'n-Neşr, 1427/2006), 1/202.

⁴⁶⁵ Müslim, “Mukaddime”, 7.

⁴⁶⁶ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/419; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 32/306; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 2.

⁴⁶⁷ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/419; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 32/306, 485; Hâkim, *Müstedrek*, 3/528.

⁴⁶⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/347; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/436.

⁴⁶⁹ Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-İşbîlî, *Fihristü İbn Hayr*, thk. Muhammed Fuâd Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 230.

parça ifade edilmiş, daha fazla ayrıntı verilmemiştir.⁴⁷⁰ Onun ferâizle ilgili bilgisinin çok olduğu, ferâizi en iyi bilen kişi olduğu rivâyet edilmiştir.⁴⁷¹ Hatta Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*'da, Zeyd'in ferâiz bilgisinin üstünlüğü ile ilgili bir bab başlığı açarak ilgili rivâyetleri sıralamıştır.⁴⁷² Bu rivâyetlerden birinde Zeyd'in Mu'âviye'ye bir risale gönderdiği, içinde ferâizle ilgili hükümler olduğu nakledilmiştir.⁴⁷³ Hatta Zeyd'e ait bu rivâyetlerin Ebü'z-Zînad (ö. 130/745) tarafından açıklandığı da ifade edilmiştir.⁴⁷⁴

Rivâyetlerde Zeyd'in yanında yazan isimlerden de bahsedilmiştir. Bunlardan birisi Kesîr b. Salt'dır (ö. ?). Katâde'den yapılan bir rivâyette Kesîr b. Salt'ın, Zeyd'in yanında yazdığı ifade edilmiştir,⁴⁷⁵ ancak içerikle ilgili bir ayrıntıya yer verilmemiştir. İbn Sîrîn'den yapılan diğer bir rivâyette Kesîr b. Eflâh (ö. 63/683), Zeyd'in yanında yazdığını nakletmiştir.⁴⁷⁶ Ancak burada yazılanların Kur'ân olma ihtimali yüksektir. Çünkü Kesîr b. Salt'ın isminin geçtiği rivâyette “mushaflar” ibaresi yer almaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, Kesîr b. Eflah'a ait rivâyeti, tâbiûndan yazanlar kısmında zikretmiş ve Kur'ân yazdığına dair bir şey söylememiştir. Ancak Hz. Osmân döneminde Kur'ân'ı yazan heyette Kesîr b. Eflâh'ın isminin de anılması,⁴⁷⁷ onun yazdıklarının Kur'ân olması ihtimalini arttırmaktadır.

Başka bir rivâyette Zeyd, Mu'âviye b. Ebî Süfyân'a hadis yazmıştır. Rivâyet şu şekildedir: “*Resûlullah, Müslüman olmak kâfir olmaya benzemez ve bir mü'min kâfire feda edilemez.*” buyurmuştur.⁴⁷⁸

7. Ebû Hureyre (ö. 58/678)

Ebû Hureyre'ye ait uygulama ve söylemlerde, hadis kitâbetinin lehinde yorumlanabilecek rivâyetler bulunmaktadır. Konuyla ilgili rivâyetlerin birinde el-Fazl babası Hasan b. 'Amr'dan rivâyetle şunları aktarmıştır: “*Ebû Hureyre'ye bir hadis söyledim o bunu kabullenmedi. Ben de hadisi kendisinden işittiğimi söyledim. Ebû*

⁴⁷⁰ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 383; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 5/134.

⁴⁷¹ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 3/567; İbn Ebî Şeybe, *Musnef*, 6/457; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20/252, 21/405; İbni Mâce, “Mukaddime”, 11; Tirmizî, “Menâkıb”, 102.

⁴⁷² Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/345. Zeyd'in ferâizle ilgili tüm rivayetleri biraz önce zikrettiğimiz kaynakta bir araya getirilmiştir.

⁴⁷³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/407.

⁴⁷⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/372.

⁴⁷⁵ İbn Ebî Heyseme, *Târihu'l-kebir*, 1/103.

⁴⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, 130; Beyhakî, *el-Medhâl*, 1/421.

⁴⁷⁷ Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1400 /1980), 24/105.

⁴⁷⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim, *el-Câmi' fi'l-hadîsi li-İbn Vehb*, thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebü'l-Hayr (Riyad: Dâru İbn Cevzî, 1416/1995), 442.

Hureyre “Eğer hadisi benden işittiyse onun benim yanımda yazılı olması gerekiyor.”
Diyerek elimden tutup beni evine götürdü. Evinde Resûlullah'ın hadislerini ihtiva eden birçok kitap gördüm. (Yazdıklarını karıştırdıktan sonra) bana dedi ki “Sana dediğim gibi o hadisi sana söylediysem o yanımda yazılı olarak vardır.”⁴⁷⁹

Birtakım rivâyetlerde de Ebû Hureyre'den yazanlardan veya onun yanında yazanlardan bahsedilmiştir. Bu durumu gösteren bir rivâyette Beşîr b. Nehîk (ö. ?), Ebû Hureyre'nin yanındayken ondan duyduklarını yazdığını ve kalkarken de durumu ona bildirdiğini nakletmiştir.⁴⁸⁰ Başka bir rivâyette A‘meş’in (ö. 148/755) Ebû Sâlih’ten (ö. 101/719) bin tane hadis yazdığı rivâyet edilmiştir.⁴⁸¹ Bu rivâyetlerle ilgili olarak başka bir kaynakta da A‘meş şunları nakletmiştir: “İbrâhîm hadiste uzmandı, ona hadis götürdüğümde o bunları yazdı ve bunlar Ebû Sâlih'in Ebû Hureyre'den aldıklarıdır dedi.”⁴⁸² Diğer bir rivâyette Abdülazîz b. Mervân (ö. 86/705) Kesîr b. Mürre'den (ö. 75/694) Hz. Peygamber'in ashabının hadislerini yazmasını istemiş, ancak Ebû Hureyre'yi istisna tutmuştur. İstisnanın nedenini izah etme sadedinde; onun hadislerinin zaten yanında bulunduğu şeklinde bir açıklama yapmıştır.⁴⁸³ Bu rivâyette Ebû Hureyre'nin rivâyetlerinin yazıldığına dair kesin bir lafız yoktur. Ancak ashabın hadislerini yazan birinin, Ebû Hureyre'nin hadisleri yanımdadır demesi, onların yazılı olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Diğer bir rivâyette Ali b. el-Medînî (ö. 234/848), İbn Sîrîn'in (ö. 110/729) çocuklarından birisinin, İbn Sîrîn'in Ebû Hureyre'den rivâyetlerini yazan bir kitapla çıkıp geldiğini nakletmiştir.⁴⁸⁴

Bazı rivâyetlerde sonu Ebû Hureyre'ye dayanan nüsha ibareleri vardır.⁴⁸⁵ Hatîb el-Bağdadî bunlardan bahsederken meşhur olduklarını, çok sayıda hadis ihtiva ettiklerini ifade etmiştir. Ancak nüshalardaki rivâyetlerin kim tarafından yazıya geçirildiği belirtilmemiştir. Bunlardan biri Hemmam'a aittir. Onunla ilgili açıklamalar

⁴⁷⁹ Hâkim, *Müstederek*, 3/584; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/324. İbn Abdilber bu rivâyetin devamında isnadın güçlü olmadığını ifade etmiştir. Eserin muhakkiği de bu rivâyet için münker ifadesini kullanmıştır.

⁴⁸⁰ Züheyre b. Harb, *el-İlm*, 35; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, “Mukaddime”, 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 538; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdillâh es-Sûrkî - İbrâhîm Hamdî el-Medinî (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye), 274; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/313.

⁴⁸¹ Ali b. Ca'd, *Müsned*, 1/123.

⁴⁸² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/428.

⁴⁸³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/311.

⁴⁸⁴ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân) el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981), 2/54; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 53/188.

⁴⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 214.

ilerleyen bölümlerde gelecektir. Diğer bir nüshada hadisleri Ebû Hureyre'den rivâyet eden A'rec'dir. (ö. 117/ 735) O, Ebû Hureyre'den rivâyetleri ile tanınan bir isimdir.⁴⁸⁶ Ancak rivâyetlerde Ebû Hureyre'den yazdığına dair bir karine yoktur. Bazı eserlerde bu nüsha A'rec'e izafe edilerek zikredilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini tahkik eden Ahmed Muhammed Şakir (1892/1958), rivâyetlere dair açıklamalarda sık sık bu nüshayı A'rec'e isnad etmiştir.⁴⁸⁷ Fakat aynı muhakkik farklı yerlerde aynı eseri, bir sonraki ravi olan Ebu'z-Zinâd'a (ö. 131/748) izafe eden kullanımlara yer vermiştir.⁴⁸⁸ Ebu'z-Zinâd'a isnad edilen kullanımları farklı kaynaklarda da görmek mümkündür.⁴⁸⁹ Üçüncü bir nüshada Ebû Hureyre'den rivâyet eden isim Abdurrahman b. Ya'kûb el-Cühenî'dir (ö. ?). Onun da Ebû Hureyre'den rivâyetleri vardır.⁴⁹⁰ Ancak ondan yazdığına dair bir karine rivâyetlerde yer almamaktadır. Abdurrahman'ın oğlu 'Âlâ'nın (ö. 133/750) yanında bir sahîfe olduğuna ve ondan rivâyette bulunduğu dair haberler,⁴⁹¹ 'Âlâ'nın babasına ait nüshadan rivâyette bulunduğunu düşündürmektedir.

8. İbn Abbâs (ö. 68/687-688)

İbn Abbâs'ın hadis kitâbeti lehinde birçok rivâyeti vardır. Konuyla ilgili bir rivâyette Ümmi Râfi' şunları nakletmiştir: “İbn Abbâs'ı, yanında levhalarla gördüm. Hz. Peygamber'in neler yaptığını Ebû Râfi'e sorup levhalar üzerine yazıyordu.”⁴⁹² Diğer bir rivâyette Ebû Râfi'in oğlu Ubeydullah, İbn Abbâs'ın Ebû Râfi'in yanına gelip Hz. Peygamber'in gün gün neler yaptığını sorduğunu ve öğrendiklerini yanındaki levhalara yazdığını nakletmiştir.⁴⁹³

Bir kısım rivâyetlerde onun ilmi yazmayı teşvik ettiği görülmektedir. Konuyla ilgili bir rivâyette Yahyâ b. Ebî Kesîr (ö. 129/747), İbn Abbâs'ın “İlmi yazıyla kaydedin.” dediğini rivâyet etmiştir.⁴⁹⁴

⁴⁸⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 17/469, 470.

⁴⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1416/1995), 8 /185-233.

⁴⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 8/185, 186.

⁴⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/346, 12/216.

⁴⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 18/18.

⁴⁹¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 1992), 490; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 22/523.

⁴⁹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/283; Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî, *Müsned*, thk. Eymen Alî Ebû Yemânî (Kahire: Muessesetü Kurtuba, 1416/1996), 1/463.

⁴⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 114.

⁴⁹⁴ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/310. Eserin muhakkığı bu rivâyet için zayıf demiştir. Hatîb el-Bağdâdî *Takyîdü'l-İlim'de* aynı anlama gelen rivâyetleri A'rec'ten, Sa'îd b. Cübeyr'den, Mücâhid'den ve Yahyâ b. Kesîr'den rivâyetle aktarmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 115,116.

Bazı rivâyetlerde onun kitaplarından bahsedilmiştir. Bu rivâyetlerin birinde İkrime (ö. 105/723), Tâif'ten bir grup insanın geldiğini ve ellerinde İbn Abbâs'a ait kitaplar bulunduğunu nakletmiştir. Rivâyetin devamında İbn Abbâs, gözleri görmediği için kitaplarda yazılanları kendisine okumalarını istemiş ve düzeltmelerde bulunmuştur.⁴⁹⁵ Onun kitaplarıyla ilgili diğer bir rivâyette Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758) şunları nakletmiştir: “*Kureyb b. Ebî Müslim (ö. 98/717), İbn Abbâs'ın kitaplarından bir deve yükü kadarını -veya bir devenin kapladığı yer kadarını- bizim yanımıza bıraktı. Onun oğlu Ali (İbn Abbâs'ın oğlu) ne zaman bu kitaplardan birini isterse Kureyb'e felan felan sayfayı bize gönder derdi, Kureyb de yazarak gönderirdi.*”⁴⁹⁶ Kureyb'in İbn Abbâs'tan rivâyetlerinin olması buradaki yazılı malzemenin varlığını güçlendirmektedir. Ahmed b. Hanbelin *Müsned*'inde tekrarlarla beraber 27 rivâyette Kureyb'in İbn Abbâs'tan ananeli bir ifadeyle nakilde bulunduğu görülmektedir.⁴⁹⁷

Bir kısım rivâyetlerde de İbn Abbâs'a sorular sorulmuş, o da soruların cevabını yazarak göndermiştir. Rivâyetlerde verilen cevapların hadis metinleri içermesi, onun hadis yazımı konusundaki tutumunu göstermesi adına önemlidir. İbn Ebî Müleyke (ö. 117/735) bu anlamdaki yazışmalardan bahsetmiştir.⁴⁹⁸ Konuyla ilgili bir rivâyette o, “*İbn Abbâs'a yazdım (sordum) o da bana Resullâh'ın yemin etmek davalıya aittir şeklinde hükmettiğini yazdı.*”⁴⁹⁹ İbn Abbâs'a soru soran diğer bir isim, Necde b. Âmir'dir (ö. 70/690). Rivâyetlerde Necde, sorularını yazılı olarak sormuş, cevabını da yazılı olarak almıştır. Cevapların içerisinde hadisler de vardır. Bu durumu bize bildiren çok sayıda kaynak vardır. Rivâyetlerden en kapsamlısını, içerdiği hadisler ve yazının açıkça ifade edilmesi açısından burada zikredeceğiz. “*Necde b. Âmir, İbn Abbâs'a yazılı bir şekilde bazı sorular sordu. İbn Abbâs'ı bazen kitabı okurken, bazen de cevap yazarken gördüm. İbn Abbâs bir taraftan da şunları söylüyordu: “Vallahi bu adamın bir pisliğe bulaşmayacağını bilsem ona yazmazdım, onu memnun etmezdim.” Daha sonra şunları yazdı: Sen bana Allah'ın bildirdiği yakınlar kimlerdir diye soruyorsun. Vallahi biz Resûlullah'ın yakın akrabaları olarak kendimizi bildirdik ama kavmimiz böyle*

⁴⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 262; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/354, 355.

⁴⁹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/224; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 176; Beyhakî, *el-Medhal*, 421.

⁴⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/194, 311, 360, 384, 391, 394, 505, 4/66, 76, 168, 173, 343, 344, 359, 372, 489, 5/34, 68, 77, 143, 270, 272, 275, 367, 36/79, 44/382, 44/383. Farklı kaynaklarda da Kureyb'in İbn Abbâs'tan yaptığı, yirmiden fazla rivâyete rastlamak mümkündür, ancak bunlar içerik olarak *Müsned*'deki rivâyetlerle aynıdır.

⁴⁹⁸ Müslim, “Mukaddime”, 4.

⁴⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/266, 325, 355, 398; Buhârî, “Rehin”, 6, “Şehadet”, 20; Ebû Dâvûd, “Akdiyye”, 23.

düşünmedi. Ayrıca yetimin yetimliğinin ne zaman biteceğini soruyorsun. Yetim nikâh çağına erişir de onda rüş belirti ortaya çıkarsa malı ona verilir ve yetimliği sona erer. Resûlullah müşriklerin çocuklarını öldürdü mü diye soruyorsun. Resûlullah bunu yapmazdı sen de bunu yapma. Ancak sende Hızır'ın çocuğu öldürürken sahip olduğu ilim varsa sen de öldürebilirsin. Köle ve kadın savaşa katıldıklarında onlara da ganimetten bir hisse var mı diye soruyorsun. Onlara belirlenmiş bir hisse yoktur, ancak kavimlerinin aldıkları ganimetten onlar da alırlar.”⁵⁰⁰

Bazı rivâyetlerde İbn Abbâs'a sorular soran, duyduklarını yazan isimlerden bahsedilmektedir. Bu rivâyetlerde yazan direkt İbn Abbâs değil, ancak yazana ve yazılana müsaade etmesi kitâbet açısından önemlidir. Konuyla ilgili rivâyetlerin birinde Sa'îd b. Cübeyr şunları nakletmiştir: “Ben İbn Abbâs'ın yanında oturup duyduklarımı bir sahîfeye dolana kadar yazıyordum. Sahîfe dolunca ayağıma giydiklerimin arkasını çevirip oraya yazıyordum.”⁵⁰¹ Diğer bir rivâyette İbn Ebî Müleyke (ö. 117/735) şunları nakletmiştir: “Mücâhid'i gördüm İbn Abbâs'a Kur'ân'ın tefsîrini soruyordu ve yanında levhalar vardı. İbn Abbâs yaz dedi. Mücâhid neredeyse tefsîrîn bütününi sordu.”⁵⁰²

9. Abdullah b. Ömer (ö. 73/693)

İbn Ömer'in yanında yazılı malzemelerin olduğunu ve dışarıya çıkmadan önce kitaplarına baktığını bazı rivâyetlerden anlamaktayız.⁵⁰³ Başka bir rivâyette ise kendisine yazılı olarak ilim hakkında bazı sorular sorulmuş o da yazılı bir şekilde şu cevabı vermiştir: “Sen benden ilim hakkında soruyorsun şunu bil ki ilim sana yazdıklarımın daha fazlasıdır.”⁵⁰⁴ Diğer bir rivâyette Mervân, bir ihtiyacın olursa bana bildir diye yazmış, İbn Ömer de bunun karşılığında bir şeyler yazmıştır. Onun yazdığı cevapta, veren elin alan elden daha hayırlı olduğunu bildiren rivâyet yazılmıştır.⁵⁰⁵ Başka bir rivâyette Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer, İbn Ömer'e namaz hakkında bir soru sormuş, İbn Ömer de yazarak şu cevabı vermiştir: “Resûlullah kendi ehlinden

⁵⁰⁰ Abdürrezzâk, *Musannef*, 5/228; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/492, 517, 537; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/432, 4/105, 422, 5/24, 274, 310,328; Dârimî, “Siyer”, 32; Müslim, “Cihâd ve Siyer”, 137, 139, 140; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 152.

⁵⁰¹ Dârimî, “Mukaddime”, 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 371; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 131.

⁵⁰² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/90.

⁵⁰³ Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 1/325; Beyhakî, *el-Medhal*, 1/420; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Muhmûd et-Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif), 2/14.

⁵⁰⁴ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 52/256.

⁵⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/50; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 10/97.

ayrıldığında dönene kadar iki rekâttan fazlasını kılmazdı.”⁵⁰⁶ Onun kendisinden sorulara cevap olmak üzere, hadis yazdığını belirten diğer bir rivâyette, kader ile ilgili bir hadisi Şam’daki arkadaşına yazarak gönderdiği nakledilmiştir.⁵⁰⁷

Abdullah’ın doğrudan hadis yazdığını bildiren rivâyetlerin dışında, azatlısı Nâfi’in de ondan yazdığını ifade eden bazı rivâyetler vardır.⁵⁰⁸ Bu rivâyetler İbn Ömer’in hadis kitâbeti ile ilgili tutumu hakkında önemlidir. Çünkü onun öğrencisi sayılan ve otuz yıl yanında kalan Nâfi’in,⁵⁰⁹ hadisle ilgili mevzularda İbn Ömer’in muhalifine bir tutum sergilemesini düşünmek yanlış olacaktır. Ayrıca Sa’îd b. Cübeyr, geceleyin İbn Ömer’den ve İbn Abbâs’tan hadis dinlediğini, onları bineğinin semerine yazdığını, sabahları da akşam yazdığını kayda geçirdiğini nakletmiştir.⁵¹⁰ Ayrıca Cemîl b. Zeyd et-Tâî’nin Medine’ye gelerek onun hadislerini yazdığı rivâyet edilmiştir.⁵¹¹

10. Ebû Sa’îd el-Hudrî (ö. 74/694)

Hadis kitâbetinin sakıncalı olması konusunda, hatırlanacağı üzere en net ifadeler Ebû Sa’îd el-Hudriye aitti. Kitâbetle ilgili ona ait müspet rivâyet, neredeyse yok denebilecek durumdadır. Ancak Ebû Nadra’nın (ö. 109/728) naklettiği sarfla ilgili bir rivâyette o, İbn Abbâs’tan sarfla ilgili bir fetva almıştır. Daha sonra İbn Abbâs’tan aldığı fetvayı Ebû Sa’îd el-Hudriye aktarmıştır. Ebû Sa’îd, fetvanın doğru olmadığını bir hadisle Ebû Nadra’ya anlatmış ve bunu İbn Abbâs’a yazacağını söylemiştir.⁵¹² Görülen o ki bu rivâyette Ebû Sa’îd’in yazacağına dair bir anlam yer alıyor, ancak yazdığını veya yazmadığını, şayet yazmışsa hadis kullanıp kullanmadığını bilmiyoruz. Fakat İbn Abbâs’ın eski görüşünden vazgeçip Ebû Sa’îd’in görüşünü kabul ettiğine dair rivâyetler mevcuttur.⁵¹³

2.1.3.2. Rivâyetlerdeki Teâruzun Nedenleri

Tarihin belli aralığında ele alınan hadis kitâbeti olgusunun, dönemin insanları açısından farklı değerlendirilmesi, uygulamaların kişiler açısından farklılık arz etmesi

⁵⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9/77.

⁵⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9/456; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 7.

⁵⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/448; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 7/98; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ed-Dimaşkî ez-Zehebî, *Târihu’l-İslâm ve vefeyâtu’l-meşâhiri ve’l-a’lâm*, thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1413/1993), 7/489.

⁵⁰⁹ Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 1/77.

⁵¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, 132.

⁵¹¹ Buhârî, *Târihu’l-kebîr*, 2/215; Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 1/423.

⁵¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18/128.

⁵¹³ İbni Mâce, “Ticarât”, 49.

nispeten normal ve izah edilebilir bir durumdur. Ancak hadis kitâbeti ile ilgili müspet ve menfî yöndeki değerlendirme ve tutumların tek bir şahıstan sâdır olması, aynı şahsın hem hadis yazmayı sakıncalı görmesi hem de yeri ve zamanı geldiğinde hadis yazması, yazanlara müsaade etmesi, ilk bakışta kabulü ve izahı güç çelişkiler içermektedir. Bahsi geçen güçlüğü izah edilebilmek, ilgili rivâyetleri birkaç başlık altında değerlendirmeye tabi tutmakla mümkündür.

2.1.3.2.1. Kronolojik İzah

Arap edebiyatının gelişim tarihi göz önüne alındığında, yazılı kültürün zaman geçtikçe, sözlü kültür karşısında güç kazandığı görülecektir. Yazı lehindeki gelişim, özellikle İslâm Peygamberinin okuma yazmaya verdiği önemle ve devlet olmanın getirdiği zaruri hallerle ivme kazanarak hızlı bir seyir göstermiştir. Bu gelişim öylesine süratlidir ki Hz. Ebû Bekir'in hilafeti döneminde (632-634) cemedilmek için toplanan Kur'ân ayetlerinin yazı malzemesi ağaç kabukları, hurma dalları ve kemik parçaları iken, halife Hârûn Reşid'in zamanına gelindiğinde (794-795 yıllarında) Bağdat'ta kâğıt üreten imalathane kurulmuştur.⁵¹⁴ Bir ihtiyacın karşılığı olarak ortaya çıkan bu tablo, yaşanan gelişimin ne kadar hızlı ve kat edilen mesafenin nedenli büyük olduğunu gözler önüne sermektedir. Hadis kitâbetini de bu alandaki hızlı gelişim ve dönüşümden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Önceleri Müslümanların Kur'ân'la meşguliyet anlamında oluşturdukları refleksler, yazı malzemesindeki kısıtlı imkânlar, yazının kullanımının yaygın olmaması, gelişmiş olmaması, bilinmemesi vb. durumlar kişileri yazı karşısında mesafeli bir duruma zorlarken, kısa diyebileceğimiz bir zaman diliminde bu mesafeli tavır, kitâbet lehinde bir yumuşamaya dönüşmüştür. Bu dönüşümün görüldüğü aralıkları zaman ve dönem olarak ifade etmek mümkün olduğu gibi bir şahsın hayatının ilk dönemleri veya son dönemleri olarak da ifade etmek mümkündür. Yani yazının kullanımı lehine yaşanan dönüşümün çok hızlı olduğu zamanlarda, insanların yazıya olan ilgi ve tutumları, hayatlarının erken dönemlerinde daha bigâne ve mesafeli iken, hayatlarının ilerleyen dönemlerinde daha ilgili ve müspet bir duruma dönüşmüştür. Bu durum insan olmanın sonucu, doğada var olan bir gerçekliktir. İnsanoğlu tarihin her döneminde yeniliklere birden alışamamış, fakat zamanla yeninin cazibesinden de kendisini kurtaramamıştır.

⁵¹⁴ Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 28.

Yukarıda bahsedilen durumun tespitini şahıslar üzerinden pratiğe dökmek biraz güç bir durum arz etmektedir. Çünkü böyle bir durum, ya şahsın bizzat kendi ikrarıyla tespit edilebilir veya birbirine muhalif olan rivâyetlerin söylendikleri zamanlar ortaya konarak tespit edilebilir. Mesela Ebû Hureyre, Abdullah b. ‘Amr’ın yazdığını, kendisinin yazmadığını bir rivâyette nakletmiştir.⁵¹⁵ Başka bir rivâyette ise Ebû Hureyre, söylediği bütün hadislerin yanında yazılı olduğunu ifade etmiştir.⁵¹⁶ Söyleniş zamanı ile ilgili bir ayrıntının zikredilmediği bu rivâyetlerde bir karine göstermeden önceki rivâyet, sonraki rivâyet diye bir ayırım yapmak mümkün değildir. Burada ancak mantiki bir çıkarımla şunları söyleyebiliriz: Ebû Hureyre'nin Müslüman olmadan önceki yaşamına dair sahip olduğumuz bilgiler ve Müslüman olma zamanı dikkate alındığında, hayatının erken dönemlerinde yazıyı bilmediği kanaatine ulaşabiliriz. Ancak ilerleyen yıllarda zekât ve vergi âmili Kudâme b. Mazûn'la (ö. 36/656) beraber Bahreyn'e gitmesi, Bahreyn'de valilik yapması, ilme olan düşkünlüğü⁵¹⁷ ve yazı ile ilgili bahsi geçen gelişim onun yazıya kayıtsız kalmasını uzak bir ihtimal olarak akla getirmektedir. Bu durumda kendi hadis yazmamış olsa bile başkasına yazdırmış veya başkasının yazmasına müsaade etmiş olabilir. Beşîr b. Nehk'in, onun yanındayken hadis yazdığını ve daha sonra bunları ona sunduğunu anlatan rivâyeti bu duruma delil olabilecek mahiyettedir.⁵¹⁸

Ebû Hureyre üzerinden değerlendirmeye alınan bu maddeyi, rivâyetleri birbiriyle çelişen diğer isimler için de düşünebiliriz. Hayatının erken dönemlerinde yazıyı bilmeyen ve çeşitli nedenlerden dolayı yazıya mesafeli olan isimler, zamanın ilerlemesiyle, yazıyla ilgili yaşanan gelişimlerden etkilenerken, yazı lehinde bir tavıra bürünmüş olabilirler.

2.1.3.2.2. Yasaklıkla İlgili Rivâyetlerin Manaya Delaleti

Bir konu hakkında sahip olduğumuz fikir ve düşünceler, içinde yaşanılan çağın bilgi birikimi, kültürel unsurları ve gereksinimleri ile şekillenmektedir. Bu durum, tarihi çalışmalarda bazı sıkıntılara yol açmaktadır. İdrak edilen zamanın şartlarına göre şekillenen ve zihinlere kodlanan olguları, hâlihazırın inkişafı ve anın ihtiyacıyla

⁵¹⁵ Buhârî, “İlim”, 39.

⁵¹⁶ Hâkim, *Müstedrek*, 3/584; İbn Abdilber, *Câmi' u beyâni' l-ilm*, 1/324.

⁵¹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/242-254; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 7/348-362.

⁵¹⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, “Mukaddime”, 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü' l-fâsil*, 538; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki' r-râvî*, 2/134; İbn Abdilber, *Câmi' u beyâni' l-ilm*, 1/313.

geçmişte tahlile ve tespite tabi tutmak elbette yanılmalara, sapmalara yol açacaktır. Özellikle tarihin belli dönemindeki bir uygulamanın izlerini tespit etmeyi hedefleyen çalışmalarda, bu sorun kendisini daha belirgin olarak hissettirerek olgusal bir anakronizme sebep olmaktadır. Bu yanlışlık, araştırmanın konusunun bizden uzaklığı oranında artarak, karşılıksız beklentilere ve izahı güç durumlara neden olmaktadır.

Kitâbetle ilgili rivâyetler incelenirken, kafamızda hazır bulunan hadis kitâbeti şablonunun karşılığını gösterip göstermemesine göre rivâyetleri değerlendirmeye tabi tutmak, peşin hükümlere ve zamanın gerçekliğinin ötesinde neticelere ulaşmamıza sebep olacaktır. Konumuz açısından bu durumun yaşanmaması, öncelikle dönemin yazı etrafında oluşan kültürüne hâkim olmakla sağlanabilecektir. Yani o zamanlarda insanlar ne yazarlardı, nasıl yazarlardı, hangi malzemelere yazarlardı, yazı malzemelerini nereden bulurlardı, yazıya bakış nasıldı, ona güveniliyor muydu, yazan kişi nasıl bir edebiyat kullanıyordu? Daha sıralanabilecek birçok madde ile kitâbetin, dönemin şartları çerçevesinde, etraflı bir bakış açısı ile tahlil edilmesi gerektiğini ifade etmeliyiz. Bunun yanında, İslâmi ilimlerin henüz teşekkül edip sistemleşmediği dönemlerde, hadis ilmiyle ilgili ibtidai diyebileceğimiz sistem ve uygulamaları, hadis ilminin tekâmülünün zirvesindeki kalıplarla kıyaslayarak var, yok şeklinde bir sonuca varmak elbette yanlış olacaktır.

İleride de mevzubahis edileceği üzere kitâbetle ilgili rivâyetlere dikkat edildiğinde görülecektir ki sahâbe, hadis yazarken sadece Resûlullah'tan duyduğunu, gördüğünü ifade eden metinler yazmamıştır. Sahâbe, yazdığı hadislerin beraberinde kendi ilminden diyebileceğimiz yorumları da yazmıştır. Bazı durumlarda kendi düşüncesini yazarken hadisi hüccet olarak kullanmıştır.⁵¹⁹ Bununla kalmayıp eski inanışlara ait dua, zikir, kıssa gibi yazılı malzemelere de değer vermiş ve onları yazmayı arzulamış, kimi zaman da yazmıştır.⁵²⁰ Yazılan bu kadar unsur varken ve bunlar genel bir isimlendirme ile ilim diye anılıyorken, üstelik yazılan onca şey yazı malzemelerinin kısıtlı imkânlarıyla ayrı ayrı malzemelere yazılmayıp, aynı malzemeler üzerine yazılıyorken, bu yazım faaliyeti aleyhine bir ifadeyi, hadis kitâbetini yasaklayan rivâyet diye anlamak, yorumlamak büyük bir yanlış olacaktır.

⁵¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/252, 360, 428, 3/432, 4/105, 422, 5/24, 274, 8/50; Buhârî, "Libâs", 25; Müslim, "Cihâd ve Siyer", 137, 139, 140, "Libâs", 12,14; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 2, "Libâs", 8; Nesâî, "Zinet", 91; Ebû Ya'îlâ, *Müsned*, 1/189, 10/97.

⁵²⁰ Dârimî, "Mukaddime", 42; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 52, 54.

Çalışmanın bu kısmında ele alınan -hem yazı aleyhine görüş bildirmek hem de hadis yazmak şeklindeki- teâruzun en büyük nedeni, rivâyetlerdeki kitâbet ifadelerinin yanlış yorumlanmasıdır. Kendi görüşlerinin yazılmasını veya farklı inançlara dair unsurların yazılmasını hoş karşılamayan isimler, yeri zamanı gelip hadis yazdığında veya hadislerin yazılmasına müsaade ettiğinde bu durum bir çelişki gibi algılanmıştır.

Konuyu daha net olarak gözler önüne sermek için birkaç örnek olay inceleyebiliriz. İbn Abbâs'ın kitâbeti sakıncalı gören rivâyetlerinin çoğunda aslında yazılması istenmeyen şey hadis değildir. Rivâyetin birinde Necrânlı bir zat ona soru sormuş ve aldığı cevap hoşuna gidince cevabın yazılmasını istemiş.⁵²¹ Diğer bir rivâyette yazılı bir soru soran kişi, cevabını yazılı istemiş.⁵²² Diğer bir rivâyette insanları saptıran şeyin onların kitapları olduğunu söylemiş.⁵²³ Görüldüğü gibi bu rivâyetlerin üçünde de yazılması hoş karşılanmayan unsurun hadis olduğuna dair bir veri yoktur. Yazılması hoş karşılanmayan hususlar İbn Abbâs'a ait cevaplar ve görüşlerdir. Bunların yanında konuyla ilgili rivâyetlerde, onun hadis yazdığını açıkça bildiren ifadeler bulunmaktadır.⁵²⁴

Konuya örnek teşkil edecek diğer bir rivâyet Ebû Mûsâ el-Eşari'ye aittir. O, yazı aleyhine yaptığı rivâyetlerin birinde, hadis söylerken etrafında yazanlara, “Benden duyduğunuzu mu yazıyorsunuz?” diye sormuş ve yazılanların silinmesini istemiştir.⁵²⁵ Rivâyetten anlaşıldığı kadarıyla yazanlar, habersiz ve kontrolsüz bir şekilde duyduklarını yazıya geçirmişlerdir. Bu durumda hadislerle beraber söylenen her şeyin yazıya geçirilmesi gibi bir sonuç doğmuştur. Kontrolsüz bir şekilde yapılan kitâbet kendi sözlerinin de yazıya geçirilmesine sebep olacaktır. Başka bir rivâyette de İsrailoğulları'nın kitaplar yazarak Tevrat'ı bırakmalarından bahsetmiştir.⁵²⁶ Bu rivâyet bir önceki rivâyet ile bir bütün olarak düşünüldüğünde, belli ki Ebû Mûsâ, insanların düşüncelerini kitaplaştırmalarını, yazmalarını istememiş, bunu bir tehlike olarak

⁵²¹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/258.

⁵²² Zühayr b. Harb, *el-İlm*, 17.

⁵²³ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 39.

⁵²⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/87, 14/403, 17/578; İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/224; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/432, 4/105, 422, 310, 328, 5/24, 266, 274 325, 355, 398; Buhârî, “Rehin”, 6, “Şehâdet”, 20; Dârimî, “Mukaddime”, 43, “Siyer”, 32; Müslim, “Mukaddime”, 4, “Cihâd ve Siyer”, 137, 139, 140; Ebû Dâvûd, “Akdiyye”, 23, “Cihâd”, 149; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/190; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 371; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 114, 131, 176; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 262; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/354-355.

⁵²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 33; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/282.

⁵²⁶ Dârimî, “Mukaddime”, 42.

görmüştür. Ancak tehlike olarak görülen şey Hz. Peygamber'in hadislerini yazmak değildir. Bundan dolayı onun hadis yazdığını ifade eden farklı rivâyetler vardır.⁵²⁷

Hz. Ömer'e ait yazım yasağı ile ilgili rivâyetlerin bir kısmını da bu kabilden değerlendirebiliriz. O, bir rivâyette Danyal'ın kitabını yazan birini cezalandırmıştır.⁵²⁸ Başka bir rivâyette insanların farklı kitap edindiğini görmüş, bunları toplatıp imha ettirmiştir.⁵²⁹ Ancak bu rivâyette Hz. Ömer toplanan kitapları ehl-i kitabın edindiği kitaplara benzetmiştir. Buna karşılık onun hadis yazdığını ifade eden çok sayıda rivâyet de vardır.⁵³⁰

Yine Hz. Ali'den nakledilen; “*İnsanlar Rablerinin kitabını bırakıp âlimlerinin sözlerine uydukları için helâk oldular.*”⁵³¹ rivâyeti, bahsi geçen durumu gözler önüne sermektedir. Hz. Ali'nin rahatsız olduğu şey, Hz. Peygamber'in sözlerinin yazılması değil, kendi sözlerinin yazılarak Allah'ın kitabının bir tarafa bırakılmasıdır. Onun sahip olduğu, muhafaza etmeye çalıştığı ve içinde zekât ve sadaka ölçülerinin yazılı olduğu sahîfe⁵³² konuyla ilgili yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, hadis kitâbetiyle ilgili menfi yönde değerlendirilen rivâyetlerin bir kısmı aslında yanlış yorumlanmaktadır. Çünkü bu rivâyetler hadis kitâbetini sakıncalı gören bir anlam taşımamaktadır. Kitâbetin kerih görüldüğü bab başlıklarında sıralanan bu rivâyetlerden büyük kısmı, manaya delâletleri yönüyle problemlidir. Bu problem hem hadis yazımına karşı olmak hem de hadis yazmak gibi bir çelişkiyi ortaya çıkarmaktadır.

2.1.3.3. Hadis Kitâbeti ile İlgili Olumlu Düşünceye Sahip Diğer Sahâbiler

1. Dahhâk b. Süfyân (ö. ?)

Dahhâk'ın hadis yazdığı nakledilmiştir. Konuyla ilgili rivâyette Hz. Ömer, öldürülen bir erkeğin diyetini karısının alamaması gerektiğini söyleyerek bu konu hakkında sahâbilerin görüşünü istemiştir. Dahhâk, Hz. Ömer'e “*Hz. Peygamber*

⁵²⁷ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/419; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 32/306, 485; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 2; Hâkim, *Müstedrek*, 3/528.

⁵²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 52.

⁵²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 54.

⁵³⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/249; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/252, 360, 428, 532; Buhârî, “Libâs”, 25; Müslim, “Libâs”, 12,14; İbni Mâce, “Ferâiz”, 9; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 8; Tirmizî, “Ferâiz”,12; Nesâî, “Ferâiz”, 15, “Zinet”, 91; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/189; Dârekutnî, *Sünen*, 5/49.

⁵³¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/272.

⁵³² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/36; Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 169, “İlim”, 39, “Diyet”, 14, 31; İbni Mâce, “Diyet”, 21; Tirmizî, “Diyet”, 16; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/350.

yanlılık sonucu öldürülen Eşyem ed-Dıbâbî'nin karısına diyetinden pay verilesini emretti.” şeklinde yazmıştır.⁵³³ Bazı kaynaklarda bu rivâyet zikredilirken Dahhâk ve Hz. Ömer arasında geçen kitâbetten bahsedilmemiş, Hz. Peygamber'in Dahhâk'a diyetle ilgili yazdığı ifade edilmiştir.⁵³⁴ Dahhâkla ilgili ulaşılan bilgiler, onun Medine'nin dışında oturduğunu, kendi bölgesinin zekât memuru olduğunu göstermektedir.⁵³⁵ Bu nedenle Hz. Ömer ile yazışarak haberleştiğini ve hadis yazmak anlamında bir ihtiyacın hâsıl olduğunu düşünmek doğru olacaktır.

2. Sa'd b. 'Ubâde (ö. 14/635)

Bir kısım rivâyetlerde Sa'd'ın kitaplarından bahseden ifadeler mevcuttur. Sa'd'ın torunlarından İsmâil b. 'Amr b. Kays b. Sa'd b. 'Ubâde'nin babasından naklettiğine göre, onlar Sa'd'ın kitabında veya kitaplarında Hz. Peygamber'in şahitle beraber yemine hükmettiğini görmüşlerdir.⁵³⁶ İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde aynı konuyla ilgili bir rivâyette Sa'd b. Ubâde'nin kitabından bahsedilmiştir.⁵³⁷ Rivâyetlerde geçen “Sa'd'ın kitaplarında buldum” ifadesi onun yazdıklarının fazla olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Sa'd'ın torunlarından İsmâil b. 'Amr'ı anlatan bazı kaynaklar onu, dedesinin kitaplarını bulması (vicade) yönüyle tanıtmıştır.⁵³⁸

3. Mu'âz b. Cebel (ö. 17/638)

Hiz. Peygamber Mu'âz'ı Yemen'e gönderdiğinde ona birtakım hükümler yazdırmıştır.⁵³⁹ Buradaki kitâbet Mu'âz'a ait değildir. Ancak yazılanlar, daha sonradan bazı riayetlerde kitap şeklinde tavsif edildiği için bu rivâyetlerdeki yazılı malzemeleri, hicrî birinci yüzyıldaki yazılı malzemeler kapsamına dâhil etmede bir beis görmedik. Konuyla ilgili bir rivâyette Mûsâ b. Talha (ö. 103/771), Mu'âz'ın kitabının yanında

⁵³³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/416; İbn Mâce, “Diyet”, 12.

⁵³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 25/22; Ebû Dâvûd, “Ferâiz”, 18.

⁵³⁵ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, thk. Adil b. Yusuf (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1419/1998), 3/1538; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber el-Kurtubî, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992), 2/742.

⁵³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37/125; Tirmizî, “Ahkâm”, 13; Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî, *Müstahrec*, thk. Eymen b. Ârif ed-Dimaşkî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, 1419/1998), 4/58; Taberânî, *Mu'cemu'l-kebîr*, 6/16; Dârekutnî, *Sünen*, 5/382; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/288.

⁵³⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/305.

⁵³⁸ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân Ahmed el-Bustî, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, thk. Merzûk Ali İbrâhîm (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991), 210.

⁵³⁹ İbn Hişâm, *Sîret*, 4/231, 232.

olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴⁰ İbn Âiz (ö. 233/847) de içinde Mu‘âz’a ait rivâyetler bulunan bir nüshadan bahsetmiştir.⁵⁴¹

4. Üseyd b. Hudayr (ö. 20/641)

Üseyd b. Hudayr’dan rivâyet edildiğine göre, o Yemâme’de vali iken Mervân ona Mu‘âviye’nin verdiği bir hükmü yazmıştır. Bu hüküm, eşyası çalınan kişinin malını bulduğu yerden alabileceği yönündedir. Üseyd ise buna karşılık Resûlullah’ın şu hükmünü yazmıştır: “*Malı çalınan kişi, çalınan eşyasını dürüst bir kimsede bulursa, isterse o malı o kimseden aldığı fiyattan satın alır. İsterse hırsız takip eder. Ebû Bekir, Ömer ve Osmân da böyle hüküm verdiler.*” Mervân, Üseyd’in kendisine yazdığı rivâyeti Mu‘âviye’ye göndermiştir. O, cevap olarak Mervân’a şunu yazmıştır: “*Sen ve Üseyd bana hüküm verecek konumda değilsiniz. Halife ben olduğum için size hükmümü bildiririm, dolayısıyla verdiğim emri infaz et!*” Mervân, Mu‘âviye’nin yazdığını Üseyd’e gönderince Üseyd, vali olduğu sürece Mu‘âviye’nin görüşüyle hükmetmeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁴²

Bu rivâyet sahâbilerin birbirleriyle yazışarak haberleşmeleri ve hadisleri delil olarak sunmaları yönüyle önemli bir örnektir.

5. Ebü’d-Derdâ (ö. 32/652)

Hadis kitâbetinin kerâheti ile ilgili rivâyetlerin birinde, İbn Mes‘ûd’a bir sahîfe getirildiği ve onun sahîfeyi imha ettiği nakledilmiştir. O rivâyetin devamında, sahîfenin içinde Ebü’d-Derdâ’ya ait sözler ve kıssalar olduğu nakledilmiştir.⁵⁴³ Bu rivâyet’in yanında Selmân-ı Fârisî’nin birtakım rivâyetleri yazarak ona göndermesi, Ebü’d-Derdâ’nın yazmaya ilgisini ve hadis kitâbetine karşı tutumunu ortaya koymaktadır.⁵⁴⁴ Selmân’ın yazdıklarının özellikle mescitler ve bunlara devam edenlerle ilgili olması. Ebü’d-Derdâ’nın bu konudaki bir kitâbet talebini veya bazı konularla ilgili hadis toplama arzusunu ortaya koymaktadır.

6. Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656)

Selmân’ın Fârisî’nin Ebü’d-Derdâ’ya “*Kalbi mescitlere bağlı olan kişi arşın gölgesindedir.*” şeklinde bir rivâyet yazdığı nakledilmiştir.⁵⁴⁵ Bu rivâyette Selmân’ın

⁵⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/314.

⁵⁴¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 498.

⁵⁴² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29/507; Nesâî, “Buyu’ ”, 96; Hâkim, *Müstedrek*, 2/41.

⁵⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 57.

⁵⁴⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/115; Bezzâr, *Müsned*, 6/505; Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-kebîr*, 6/254.

⁵⁴⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/115.

Resûlullah'tan duyduğunu yazdığına dair bir lafız yoktur. Ancak rivâyet içerik itibariyle Selmân'ın kendi ilminden söyleyebileceği bir rivâyet değildir. Çünkü arşın gölgesinden faydalanacak kişinin özelliğini ifade etmektedir. Selmân'ın yazdığı ibareyi Hz. Peygamber'den işittiği bir hadistir diye değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Kaldı ki *Müslim*'de geçen bir rivâyette Ebû Hureyre Hz. Peygamber'e nispetle arşın gölgesinden faydalanacak sınıfları zikretmiştir. Bu sınıflardan biri de kalbi mescitlere bağlı olan kişilerdir.⁵⁴⁶ Bahsi geçen rivâyetin dışında da Selmân'ın, mescitlerle ilgili Resûlullah'tan duyduğu bir hadisi Ebü'd-Derdâ'ya yazdığı nakledilmiştir.⁵⁴⁷

7. Esmâ bint Umeys (ö. 40/661)

Ya'kûbî'nin *Tarih*'inde Esmâ'ya ait bir kitabın bahsi geçmektedir. Kitabın içinde Resûlullah'a ait sözler olduğu ifade edilmiştir.⁵⁴⁸ Ancak kaynaklardan yapılan taramalarda bu kitaba ait başka bir ize rastlanmamıştır. Bununla birlikte Tirmizî'de geçen ve ravisi Esmâ bint Umeys olan bir rivâyetin içeriği, Ya'kûbî'nin eserinde Esmâ'nın ifade ettiği içeriğe benzemektedir.⁵⁴⁹

8. Ebû Râfi' (ö. 40/660)

Ebû Bekir b. Abdurrahman b. Hâris (ö. 93/712), Ebû Râfi'in kendisine bir kitap verdiğini, kitabın istiftahu's-salât ile ilgili olduğunu nakletmiştir. Rivâyetin devamında Hz. Peygamber'in namaza başlarken okuduğu dua zikredilmiştir.⁵⁵⁰ Rivâyette kitapla ilgili çok az bilgi verilmiştir. Yani kitabı alan kişi Ebû Râfi'den aldığını belirtmesine rağmen kitabı kimin yazdığı belli değildir. Ebû Râfi' başkasından mı almıştır, kendisi mi yazmıştır? Bu gibi sorulara cevap olacak ayrıntılar bildirilmemiştir. Ancak yapılan taramalarda başka kaynaklarda konuyla ilgili (istiftahu's-salât) Ebû Râfi'den yapılan herhangi bir rivâyete rastlanmamıştır. Konuyla ilgili olarak İbn Mâce⁵⁵¹, Nesâî⁵⁵² ve Ebû Dâvûd⁵⁵³ bab başlığı açılmalarına rağmen buralarda Ebû Râfi'den yapılan bir rivâyet yer almamıştır. Bu rivâyette geçen Hz. Peygamber'in namaza başlamadan

⁵⁴⁶ Müslim, "Zekât", 91.

⁵⁴⁷ Bezzâr, *Müsned*, 6/505; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 6/254.

⁵⁴⁸ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/84.

⁵⁴⁹ Tirmizî, "Sıfatü'l-Kıyâme", 17.

⁵⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 330.

⁵⁵¹ İbn Mâce, "İkâmetü's-Salât", 1.

⁵⁵² Nesâî, "İftitah", 1.

⁵⁵³ Ebû Dâvûd, "İstiftahu's-Salât", 1.

okuduğu dualar farklı kaynaklarda Hz. Ali tarikiyle bize ulaşmaktadır. Rivâyetlerde Hz. Ali'den rivâyetleri yapan kişi Ebû Râfi'in oğlu Ubeydullahtır.⁵⁵⁴

Ebû Râfi'in hadis kitâbetine yaklaşımı, bahsi geçen rivâyetten çok İbn Abbâs'ın yazdığını nakleden rivâyetlerden anlaşılabilir. Çünkü İbn Abbâs, Ebû Râfi'in yanına gitmiş, Hz. Peygamber'in gün gün neler yaptığını sorarak yazmıştır.⁵⁵⁵ Onun bu duruma itiraz etmemesi, yazı ile ilgili müspet yaklaşımını ortaya koymaktadır.

9. Muhammed b. Mesleme (ö. 43/663)

Mesleme'ye ait yazılı bir hadisin varlığı rivâyetler arasında yer almaktadır. Buna göre onun vefatı sırasında kılıcının kınında bir kitap veya yazı bulunmuştur. Mesleme, besmele ile başlayan bu rivâyeti Hz. Peygamber'den işittiğini ifade etmiştir.⁵⁵⁶ Rivâyette kitabın keyfiyeti ile ilgili açıklayıcı bir bilgi yoktur. Hadisin kılıcın kılıfının üzerine mi yazıldığı veya başka bir malzemeye yazılarak kılıfa mı sarıldığı belli değildir.

10. Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669)

Bir rivâyette Ebû Eyyûb'un kardeşi oğlu Ebû Sevre, onun kendisine hadis yazdığını ifade etmiştir.⁵⁵⁷ Ebû Sevre'nin Ebû Eyyûb'ten yaptığı rivâyetlere İbn Ebî Şeybe,⁵⁵⁸ Ahmed b. Hanbel,⁵⁵⁹ Ebû Dâvûd,⁵⁶⁰ İbn Mâce⁵⁶¹ ve Tirmizî yer vermiştir.⁵⁶² Tekrarlar dışında 12 tane olan bu rivâyetlerden sadece Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde kitâbete dair bir anlatımın olduğu görülmektedir.

11. Hasan b. Ali b. Ebî Talib (ö. 49/669)

Onun kendi çocuklarına ve kardeşinin çocuklarına şöyle hitap ettiği rivâyet edilmiştir: “İlmi öğreniniz, siz kavminizin küçüklerisiniz yarın büyükleri olacaksınız. İlmi ezberleyemeyen yazsın!”⁵⁶³

Başka bir rivâyette alışverişle ilgili Hz. Ali'ye ait bazı hükümleri bir sandık içerisinde sarı bir sahîfede muhafaza ettiği nakledilmiştir.⁵⁶⁴

⁵⁵⁴ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/129; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/32; Dârimî, “Salât”, 33; Müslim, “Salâtu'l-Misafirîn”, 771; Ebû Dâvûd, “İstiftahu's-Salât”, 6; Tirmizî, “Dualar”, 32; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/245.

⁵⁵⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/283; Rûyânî, *Müsned*, 1/463; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 114.

⁵⁵⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 497.

⁵⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/487.

⁵⁵⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/156.

⁵⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/487.

⁵⁶⁰ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 30.

⁵⁶¹ İbn Mâce, “Tahâret”, 50.

⁵⁶² Tirmizî, “Sıfatu'l-Cennet”, 11.

⁵⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 229; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/358.

⁵⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/346.

12. ‘İtbân b. Mâlik (ö. 50/670)

‘İtbân’ın direkt hadis yazdığına dair bir rivâyet yoktur. Ancak Enes b. Mâlik ondan işittiği bir hadisi beğendiği için oğluna bunu yaz demiş ve o da bu duruma itiraz etmemiştir. Bu olay onun yazı konusundaki müspet tavrını ortaya koymaktadır.⁵⁶⁵ Rivâyette ‘İtbân, gözündeki rahatsızlıktan dolayı mescide gidememiş, evini mescid edinmek için Hz. Peygamber’i evine çağırarak ondan izin almaya çalışmıştır. Rivâyet farklı hükümler barındırması yönüyle ve birçok kaynakta zikredilmiştir. Ancak kaynakların neredeyse bütününde kitâbet ifade edilmemiştir. Rivâyetler arasında bazı farklı anlatımlar da mevcuttur. Konuyla ilgili tüm rivâyetler göz önüne alındığında Enes, rivâyeti ‘İtbân’ın olmadığı bir yerde, Mahmud b. Rebî’den (ö. 99/718) duymuştur. Medine’ye döndüğünde de ‘İtbân hayatta olduğu için ona bu rivâyeti sorup tasdik ettirmiş ve oğluna yazdırmıştır.⁵⁶⁶

13. Muğîre b. Şu‘be (ö. 50/670)

Muğîre'nin hadis yazdığını bildiren bir rivâyette, onun kâtibi şunları nakletmiştir: *“Mu‘âviye, Muğîre'ye Resûlullah'ın namazdan sonra okuduğu (senin işittiğin) şeyi bana yaz diye mektûb gönderdi. Muğîre de ona şunları yazdı: Hz. Peygamber namazdan sonra şunu söylerdi: “Allah'tan başka ilâh yoktur, O'nun ortağı yoktur. Mülk O'nundur. Hamd O'na mahsûstur. O her şeye kudreti yetendir. Allah'ım, verdiğine engel olabilecek hiç kimse yok, vermediğini verebilecek de hiç kimse yok.” Muğîre, Mu‘âviye'ye mektubunda şunu da yazdı: Resûlullah bir de çok konuşmaktan, çok sorudan, mal telef etmekten, analara itaatsizlikten, kızları diri diri toprağa gömmekten, verilecek şeyi vermemekten, hakkın olmayanı istemekten de nehyederdi.”*⁵⁶⁷

14. Cerîr b. Abdillâh el-Becelî (ö. 51/671)

Cerîr sıkıntılı bir durum içindeyken Mu‘âviye'ye *“İnsanlara merhamet etmeyene Allah da merhamet etmez.”* hadisini yazıp göndermiştir.⁵⁶⁸

15. Hucr b. ‘Adî (ö. 51/671)

Onun Hz. Ali'den işittiklerini sahîfede kaydettiğine dair bir rivâyet vardır.⁵⁶⁹ Her ne kadar Hz. Ali'den duyduklarını yazdığına dair bir ifade yer alsada yazılanların

⁵⁶⁵ Müslim, “İman”, 54; Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şu‘ayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türki (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 9/406; Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, 3/74, 76; Rûyânî, *Müsned*, 2/388; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 370; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 119.

⁵⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13/27; Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, 6/184; Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-kebîr*, 18/26.

⁵⁶⁷ Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî el-Humeydî, *Müsnedü Humeydî*, thk. Hasan Selîm Esed ed-Dârânî (Dımaşk: Dâru's-Sakâ, 1416/1996) 2/25; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/69; Buhârî, “İ‘tisâm”, 3, “Ezân”, 153.

⁵⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 31/531; Ebû Dâvûd et-Tayalîsî, *Müsned*, 12/50.

mevkuf hadis olması yönüyle, normal bir yazma faaliyeti değil de hadis kitâbeti olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bahsi geçen rivâyette Hucr, oğluna “Temizlik imanın yarısıdır.” rivâyetini açıp göstermiş ve bunlar “*Ali’den duyduklarım.*” demiştir. Bu rivâyeti farklı kaynaklarda merfu olarak bulmak da mümkündür.⁵⁷⁰

16. Ebû Bekre Nüfey‘ b. Mesrûh (ö. 51/671)

Ebû Bekre’nin oğlu Abdurrahman Sicistan’a görevli olarak gönderildiğinde, babası ona öfkeli iken hüküm vermemesi ile ilgili bazı şeyler yazmıştır. Onun yazdıkları arasında Hz. Peygamber’den duyduğunu ifade ettiği şu rivâyet vardır: “*İki kişi arasında hükmedecek kimse öfkeli iken hükmetmesin.*”⁵⁷¹

17. Ebû’d-Dahhâk ‘Amr b. Hazm (ö. 53/673)

Kaynaklarda Hz. Peygamber’in ‘Amr’ı görevli olarak Necrân’a gönderdiği ve ona ferâiz, sünen, sadaka ve diyetler konusunda bazı şeyler yazdığı nakledilmiştir.⁵⁷² ‘Amr b. Hazm’ın kitâbeti icra edildiği dönem itibariyle Hz. Peygamber dönemine ait bir faaliyettir. Ancak daha sonraki dönemlerde de bu kitapla karşılaşanlar ve ondan rivâyette bulunanlar olduğu için onu burada zikretmeyi uygun gördük.⁵⁷³ Rivâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla Resûlullah’ın ‘Amr’a yazdıkları oğlu Muhammed ve torunu Ebû Bekir tarafından muhafaza edilmiştir. Ayrıca bu isimler yazılanları daha sonraki nesillere aktarmak konusunda önemli görevler görmüşlerdir. Sa’îd b. el-Müseyyeb ve Ömer b. Abdülazîz gibi isimler bu kitaptan bahsederek ona ulaştıklarını ifade etmişlerdir.⁵⁷⁴

18. Fâtıma bint Kays (ö. 54/674)

Fatıma bint Kays’ın doğrudan hadis yazdığına dair bir rivâyet yoktur. Ancak Ebû Seleme (ö. 94/712) ondan hadis rivâyet ettiğini ve bunları yazdığını nakletmiştir.⁵⁷⁵ Ebû Seleme’nin ondan rivâyetinin olduğu farklı kaynaklardan teyid edilebilmektedir.⁵⁷⁶ Ancak

⁵⁶⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 6/171; İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/244.

⁵⁷⁰ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, 2/296; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/219; Tirmizî, “Dualar”, 87.

⁵⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/14; Buhârî, “Ahkâm”, 13; Ebû Dâvûd, “Akdiyye”, 9; Tirmizî, “Ahkâm”, 7.

⁵⁷² Nesâî, “Kasem”, 45; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 929.

⁵⁷³ Abdürrezzak, *Musanef*, 1/341; İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 5/355; Dârimî, “Zekât”, 4, “Talâk”, 3, “Diyet”, 1, 3; Nesâî, “Kasem”, 43; Dârekutnî, *Sünen*, 3/20; Hâkim, *Müstedrek*, 1/552; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsil*, 501.

⁵⁷⁴ Bu kitapla ilgili daha fazla ayrıntı için bk. Muhammed Hamîdullah, *Mecmuâtü’l-vesâiki’s-siyasiyye*, 206-210.

⁵⁷⁵ Dârimî, “Nikâh”, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44/316.

⁵⁷⁶ Mâlik, “Nafakatu’l-Mutlaka”, 67; Edu Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 3/214; Müslim, “Talâk”, 37; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 40; Tirmizî, “Nikâh”, 38.

rivâyetlerin yazılmasından Fatıma bint Kays'ın haberinin olup olmadığı veya bu duruma razı olup olmadığı net olarak bilinmemektedir.

19. Âişe bint Ebî Bekir (ö. 58/678)

Hiz. Âişe'nin hadis kitâbetine yaklaşımını ortaya koyan bir rivâyette Urve b. Zübeyr şunları nakletmiştir: “Âişe bana, “Duyduğuma göre sen bir hadisi benden yazıyor, sonra dönüp tekrar yazıyormuşsun.” dedi. Ben, “Senden hadisi dinliyorum ancak bir başka zaman aynı hadisi yine senden farklı lafızlarla dinliyorum.” dedim. Bunun üzerine Hiz. Âişe, “Manada da farklılık görüyor musun?” dedi. Ben “Hayır” cevabını verdim. Hiz. Âişe, “Öyleyse lafızların farklı olmasında bir sakınca yok dedi.”⁵⁷⁷ Bu olaya göre hadis yazan Hiz. Âişe değildir. Ancak o Urve'yi bu işten menetmemiştir. Buna göre onun hadis kitâbetine karşı olmadığı ifade edilmelidir.

Diğer bir rivâyette Mu'âviye b. Ebî Süfyân Hiz. Âişe'ye Hiz. Peygamber'den işittiği bazı şeyleri yazmasını istemiş o da şunları yazmıştır: “Kim Allah'a itaat olmaksızın (Allah'ın yasaklarından birini) bir şeyler yaparsa bunun karşılığı olarak insanlardan kınama görür.”⁵⁷⁸ Ona yazılı sorular geldiğini ve onun da hadisle cevap verdiğini nakleden rivâyetler vardır.⁵⁷⁹

20. Şeddâd b. Evs (ö. 58/678)

Şeddâd'ın birkaç gence dua içeren bir hadis yazdırdığı rivâyet edilmiştir. Ancak gençlerin kimler olduğu belirtilmemiştir.⁵⁸⁰ Şeddâd'ın rivâyet ettiği bu dua Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde ve Tirmizî'nin *Sünen*'inde de geçmektedir.⁵⁸¹ Ancak bu kaynaklarda yazdırmaya dair karine yer almamıştır.

21. Ebû Reyhâne Şem'ûn b. Zeyd (ö. 58/678)

Bir rivâyette Ebû Reyhâne'nin gemiye bindiği ve yanında sahîfeler olduğu nakledilmiştir.⁵⁸² Ancak bu sahîfelerde ne yazdığına dair bir bilgi yoktur. Ona ait diğer rivâyetlerde de bu sahîfeye dair bir veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte onun tomarı ilk büken kişi olduğu ve üzerine yazı yazdığı rivâyet edilmiştir.⁵⁸³

⁵⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 205.

⁵⁷⁸ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 2/41; Humeydî, *Müsnedü Humeydî*, 1/292; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/198; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-İlelû'l-kebîr*, thk. Subhî es-Sâmarrâî – Mahmûd Halîl es-Saîdî (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1409/1988), 332; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/405; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 449.

⁵⁷⁹ Buhârî, “Hac”, 109; Müslim, “Hac”, 369.

⁵⁸⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/466.

⁵⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 28/356; Tirmizî, “Dualar”, 23.

⁵⁸² İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/291.

⁵⁸³ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/290.

22. Mu‘âviye b. Ebî Süyân (ö. 60/680)

Onun, kendisine hadis yazması için Hz. Âişe’den talepte bulunduğunu, Hz. Âişe ile ilgili başlıkta vermiştik. Bu rivâyette hadis kitâbetine dair açık bir talep ve bunun karşılık gördüğü bir durum söz konusuydu.⁵⁸⁴ Muğire maddesinde de belirttiğimiz gibi Mu‘âviye, Muğire’den yazarak hadis sormuş ve bana yaz demiştir. Onun İbn Abbâs’a ve Zeyd b. Sabit’e yazarak sorduğunu bildiren rivâyetler de vardır.⁵⁸⁵ Bu rivâyetler Mu‘âviyenin hadis kitâbeti hususunda müspet bir yaklaşım içinde olduğunu göstermektedir.

Bazı rivâyetlerde de kendisine bir hüküm sorulduğunda bunun cevabını yazarak gönderdiğini ve yazdığı hükümlerde hadis bulunduğunu görmekteyiz. Konuyla ilgili rivâyette, halifelik yıllarında Mervân b. Hakem (ö. 86/705) kendisine bir soru sormuş, o da Hz. Peygamber’e ait uygulamaları yazarak göndermiştir.⁵⁸⁶

23. Semüre b. Cündeb (ö. 60/680)

Semüre b. Cündeb’in sahîfesi olduğu bildirilmektedir. Nitekim İbn Sîrîn bir rivâyette bu sahîfeden bahsetmiş, Semüre’nin oğluna yazdığı risalede çok fazla ilim bulunduğunu vurgulamıştır.⁵⁸⁷ Oğluna yazdığı bu kitap veya sahîfe farklı rivâyetlerde de zikredilmiştir. Ebû Dâvûd’un *Sünen*’inde geçen bir rivâyette Semüre’nin oğlu Süleymân’nın (ö. ?), babasının yazdığı bir kitaptan rivâyette bulunduğunu nakletmiştir.⁵⁸⁸ Rivâyetlerde bu kitabı görenler,⁵⁸⁹ kitabı okuyup ondan rivâyette bulunan isimler bulmak da mümkündür.⁵⁹⁰

Kaynaklarda Hasan-ı Basrî’nin (ö. 110/728) Semüre’den akika hadisi dışında sema‘ının olmadığı, Hasan’ın ondan yaptığı diğer rivâyetlerinin kitaptan olduğu rivâyet edilmiştir.⁵⁹¹ Ali b. el-Medinî (ö. 234/849) de Hasan-ı Basrî için aynı anlama gelen ifadelerde bulunmuştur.⁵⁹² Yahyâ b. Sa‘îd el-Kattân (ö. 198/813) da bu durumu

⁵⁸⁴ Humeydî, *Müsnedü Humeydî*, 1/292; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/198; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 449.

⁵⁸⁵ İmam Mâlik, “Ferâiz”, 1; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/415, *Ma‘rifetü’s-sünen*, 9/145.

⁵⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29/507; Nesâî, “Alışveriş”, 96.

⁵⁸⁷ Kurtubî, *el-İstîâb fî ma‘rifetü'l-ashâb*, 2/653; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 519; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 12/132; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2/116.

⁵⁸⁸ Ebû Dâvûd, “Namaz”, 13; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/617; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü's-sagîr*, thk. Abdülmuti Emîn Kal‘acî (Pakistan: Câmî‘atu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1410/1989), 4/80.

⁵⁸⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/598.

⁵⁹⁰ Hâkim, *Müstedrek*, 4/140; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes‘ûd b. Muhammed, el-Begavî, *Şerhu’s-sünne*, thk. Şu‘ayb Arnavut – Muhammed Zühayr (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 8/234.

⁵⁹¹ Nesâî, “Cuma”, 9.

⁵⁹² Tirmizî, “Buyu”, 60.

nakletmiştir.⁵⁹³ *Müsned*'de Hasan'ın Semüre'den naklettiği 93 tane rivâyet vardır.⁵⁹⁴ Onun bir rivâyet dışında Semüre'den sema'ının olmaması bu rivâyetlerin kitaptan olma durumunu güçlendirmektedir.

Semüre ile ilgili rivâyetlerin bütünü göz önüne alındığında, onun hadisleri yazdığı ve yazdığı kitabın veya sahîfenin kendinden sonra da varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Özellikle Süleymân b. Semüre, İbn Sîrîn, Hasan-ı Basrî gibi isimlerin ellerinde bu kitabın varlığını belirten rivâyetler, buradaki kitâbete güç kazandıran unsurlardır.

24. Dahhâk b. Kays (ö. 64/684)

Dahhâk b. Kays, Mu'âviye'nin oğlu Yezîd öldüğünde, Kays ibn Heysem'e Hz. Peygamber'den işittiği bazı sözleri yazmıştır. Bu rivâyette yazılanlar, kıyamet alametleri ve ileride vuku bulacak fitnelerle ilgilidir.⁵⁹⁵

25. Nu'mân b. Beşîr (ö. 64/684)

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçen bir rivâyete göre Nu'mân b. Beşîr, kıyamet alâmetleri, fitnenin ve fesadın yaygınlaşması ile ilgili bir rivâyeti, Hz. Peygamber'den duyduğunu ifade ederek Kays b. Heysem'e yazmıştır.⁵⁹⁶ Bu rivâyet Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde farklı bölümlerde, birkaç ziyade ile tekrar edilmiştir. Ancak o rivâyetlerde yazan kişi Nu'mân değil Dahhâk b. Kays'tır.⁵⁹⁷

Konuyla ilgili diğer bir rivâyette Nu'mân b. Beşîr'in kâtibi Habîb b. Sâlim, Nu'mân'ın rivâyetlerini yazarak Katâde'ye gönderdiğini nakletmiştir.⁵⁹⁸

26. Abdullah b. 'Amr b. el-Âs (ö. 65/684-685)

Hadis kitâbeti konusunda akla gelen ilk isimlerden biri şüphesiz Abdullah b. 'Amr'dır. Hz. Peygamber dönemi hadis kitâbeti konusunda kendisinden nakledilen müspet rivâyetlerle ve "Sâdika" ismini verdiği sahîfesi ile tanınmaktadır. Çalışmamızın bu kısmı Hz. Peygamber sonrası hadis kitâbetini ele aldığı için onun Hz. Peygamber'den izin aldığı rivâyetler burada yer almayacaktır. Bunun dışında kalan ve sahîfesi ile ilgili olan diğer rivâyetler incelenecektir.

⁵⁹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/115.

⁵⁹⁴ Bu rivâyetlere tekrarlar dâhildir. Rivâyetler *Müsned*'in 33. Cildinde sayfa 269 ile 395 arasındadır.

⁵⁹⁵ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, thk. Âdil b. Yusuf – Ahmed b. Ferid (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997),2/263; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 25/31; Hâkim, *Müstedrek*, 3/603.

⁵⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/383.

⁵⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 25/31, 49/512.

⁵⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/375; Ebû Dâvûd, "Hadler", 28; Nesâî, "Nikâh", 70; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/416.

Onun hadisleri yazdığı ile ilgili en meşhur rivâyetler Ebû Hureyre'den nakledilmiştir. Ebû Hureyre ahabın içinde kendisinden daha fazla hadis bilen olmadığını nakledeken Abdullah b. 'Amr'ı istisna tutmuş, onun kendisinden daha fazla hadis bildiğini nakletmiştir. Abdullah'ın daha fazla hadis bilme nedenini açıklama sadedinde Ebû Hureyre, “*O yazardı ben yazmazdım.*” demiştir.⁵⁹⁹

Abdullah'ın yanında yazılı hadis bulunduğuna dair çok sayıda rivâyet bulmak mümkündür. Konuyla ilgili rivâyetlerin birinde Ebû Râşid el Hayranî şunları nakletmiştir: “*Abdullah b. 'Amr'a geldim ve: “Hz. Peygamber'den duyduğun bir şeyi bana anlatır mısınız?” dedim. Bana birşeyler verdi ve bu Hz. Peygamber'in bana yazdırdığıdır dedi. Kitapta şunlar yazılıydı: Hz. Ebû Bekir Hz. Peygamber'in yanına gelerek: “Ey Allah'ın Resûlü! Bana sabah ve akşam okuyacağım bir dua öğret” dedi. Hz. Peygamber ona şu duayı oku dedi: “Ey Allah'ım Ey semanın ve arzın yaratıcısı! Gizliyi ve açığı, her şeyi bilen Rabbim senden başka ilâh yoktur, sadece sen varsın. Her şeyin Rabbisin ve tasarruf sahibisin. Ben nefsin şerrinden, şeytanın şerrinden ve onun beni şirke düşürmesinden, günahlardan ve bir Müslüman'a kötülük etmekten sana sığınırım.*”⁶⁰⁰

Konuyla ilgili diğer bir rivâyette şunlar nakledilmiştir: “*Abdullah b. 'Amr'ın yanında oturmuştuk. Kendisine “Kostantin mi önce fethedilecek yoksa Rumların beldesi mi (Rumiyye)” diye soruldu. Abdullah üzerinde halka bulunan bir sandık getirilmesini istedi, onun içindeki kitabı çıkarın dedi.*” Sonra şunları söyledi: “*Biz Resûlullah'ın yanında oturmuş yazıyorduk. Kendisine Kostantin mi önce fethedilecek yoksa Rumların beldesi mi (Rumiyye) diye soruldu o da Hirakl'ın şehri yani Kostantin fethedilecek dedi.*”⁶⁰¹

Bazı rivâyetlerde Abdullah bu sahîfeye “sâdıka” ismini vermektedir. Konuyla ilgili rivâyetlerin birinde Mücâhid, Abdullah b. 'Amr'ın şunları söylediğini nakletmiştir: “*Hayatta sadece şu iki şeye değer vermekteyim, bunlardan Allah yolunda infak ettiğim bahçem Vaht, diğeride Hz. Peygamber'den yazdığım sahîfe Sâdıkadır.*”⁶⁰² Mücâhid'den nakledilen diğer bir rivâyet şöyledir: “*Abdullah b. 'Amr'ın yanına girdim, onun başının altındaki sahîfeyi almaya çalıştım, ancak Abdullah beni bundan menetti. “Beni menettiğin bu sahîfe nedir” diye*

⁵⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 22/351; Buhârî, “İlim”, 39; Dârimî, “Mukaddime”, 43; Tirmizî, “İlim”, 12; Nesâî, “İlim”, 11.

⁶⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/437; Tirmizî, “Dualar”, 95; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 106.

⁶⁰¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 4/219; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/224; Dârimî, “Mukaddime”, 43; Hâkim, *Müstedrek*, 4/598.

⁶⁰² Dârimî, “Mukaddime”, 43; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 105.

sordum. O Resûlullah'tan yazdığım sahîfe sâdikadır, bunu yazarken ben ve Resûlullah arasında kimse yoktu.” dedi.⁶⁰³

Abdullah'ın bazı rivâyetlerde başkasına da hadis yazdırdığı nakledilmiştir. Ebû Sebre'nin bildirdiğine göre, insanlar “Havzı Nebi” konusunda tartışmaya girerek birbirilerini yalanlamışlar. Bu sırada Ebû Sebre söz alarak şunları anlatmış: “*Mu'âviye bir eşya ile beni bir yere gönderdi. Yolda Abdullah ile karşılaştım ve bana bir hadis öğretti. Daha sonra da hadisi hiç değiştirmeden kelimesi kelimesine bana yazdırdı. Onu kendi ellerimle hiçbir harf eksiltmeden ve arttırmadan yazdım.*”⁶⁰⁴

Abdullah'a ait sahîfenin varlığını nasıl devam ettirdiği, kimlerin eline geçip kimlerin ondan rivâyette bulunduğu ayrı bir çalışma konusudur.⁶⁰⁵ Ancak bu konuda ulaşılan rivâyetler sahîfenin varlığını güçlendirerek buradaki kitâbeti desteklemektedir. Mesela Tirmizî, Abdullah'ın torunlarından ‘Amr b. Şu‘ayb ’ın rivâyetlerini değerlendirirken “*Onun rivâyetleri dedesinin sahîfesindedir.*” demiştir.⁶⁰⁶

Abdullah'ın hadis kitâbetine ve sahîfesine dair sıralanan rivâyetler kitâbetle ilgili bazı ayrıntılar içermekte ve dönemin kitâbet unsurları ile uyum göstermektedir. Onun kitâbeti her ne kadar Hz. Peygamber dönemini ilgilendirip bizim çalışma alanımızın dışında kalsa da Hz. Peygamber sonrası dönemlerde de bu sahîfe varlığını devam ettirdiği ve kendinden bahsettiren rivâyetlere sebep olduğu için çalışma alanımızın sınırları içerisine girmektedir. Burada kitâbetle ilgili şu ayrıntılar ifade edilmelidir:

Abdullah, sahîfesini Hz. Peygamber döneminde, vasıtasız olarak Hz. Peygamber'den yazmıştır. Rivâyetlerde sahîfesine bir şeyler yazdığı, eklediği anlamına gelen bir şey yer almamaktadır. Tam tersine sahîfe, yazımı tamamlanan, katlanıp saklanan ve ihtiyaç duyulduğunda ortaya çıkarılan bir pozisyonda anlatılmaktadır. Buna göre sahîfenin yazımının Hz. Peygamber döneminde tamamlandığını söylemek yanlış olmaz.

Rivâyetlerde “biz yazıyorduk” diye çoğul sığıyla geçen ibareler Abdullah'tan başka yazan isimlerin varlığına delalet etmektedir. Yine yazılan malzemenin sandık içinde muhafaza edilmesi veya başın altında yastık olabilecek ebatlarda olması yazılan malzemenin küçük hacimli veya az miktarda olmadığı düşüncesini güçlendirmektedir.

⁶⁰³ İbn S'ad, *Tabakât*, 4/198; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdül-ilm*, 104; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/89.

⁶⁰⁴ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/404; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/63; Bezzâr, *Müsned*, 6/409.

⁶⁰⁵ Bu sahîfenin varlığını nasıl devam ettirdiğini, kimler tarafından nakledilerek günümüze ulaştığını görmek için bk. Veysel Özdemir, *Abdullah b. 'Amr ve es-Sahîfetü's-Sâdika'sı* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2015).

⁶⁰⁶ Tirmizî, “Namaz”, 119, “Zekât”, 15.

Yazılan sahîfenin sandık içinde veya baş altında özenle saklanması, insanların ilişmesine engel olunması, vefatından sonra yakınlarınca muhafaza edilmesi, sahîfenin muhafazası konusundaki hassasiyeti ortaya koymakla beraber, sahîfenin üzerine yazıldığı malzemenin tağyir ve tahrife açık bir malzeme olan deri olduğunu düşündürmektedir. Yine katlanıp baş altına koyulabilmesi veya sandığın içine katlanarak koyulabilmesi yazılan malzemenin esnek bir malzeme olduğunu, yani deri olduğunu göstermektedir. Sahîfenin üzerine yazıldığı malzemenin dönemde hâkim yazı malzemesi olması ve muhafaza şekli buradaki rivâyetleri destekleyen harici unsurlardır.

Abdullah'ın hayatı, ailesi, sahip olduğu ilmi kişilik ve eldeki rivâyetler bir bütün olarak düşünüldüğünde, hadisleri yazarak sahîfe oluşturması konusunda gayet makul hatta zorunlu gerekçeler ortaya çıkmaktadır. Onun yazıyı bilmesi, eski kitapları okuyabilmesi, Süryânîceyi bilmesi ve bunları destekleyen bir aileye sahip olması ilmi kişiliğini ortaya koymaktadır.⁶⁰⁷ Onu hadis yazmaya iten saik diyebileceğimiz şu rivâyet, ondan gelen kitâbetle ilgili riayetleri anlamamıza katkı sunacaktır. Kendisi küçük yaşlarda ve bulunduğu meclisin en küçüğü olduğunu belirttikten sonra şunları nakletmiştir: *“Peygamber yanımızda ‘من كتب...’ hadisini ifade etti. Ben yanımdaki sahâbenin büyüklerine dedim ki ‘Hz. Peygamber’den bunu işittiğiniz halde nasıl oluyor da hadise yönelip rivâyet ediyorsunuz.’ Onlar gülüşerek Ey kardeşimizin oğlu! Onların hepsi yanımızda yazılıdır dediler.”*⁶⁰⁸ Bununla beraber Hz. Peygamber dönemi hadis kitâbeti rivâyetlerinde kendisini gösteren, yazmak konusundaki merakı ve hadis kitâbeti ile ilgili Resûlullah'tan almış olduğu izin, bu sahîfeyi oluşturmakla ilgili önemli bir gerekçedir.⁶⁰⁹ Ayrıca rivâyetlerde geçen, sahîfenin başkaları tarafından görülmesi, bilinmesi, ona bir isim verilmesi, vefatından sonra kendi yakınlarının elinde varlığını devam ettirmesi yine onun varlığı hususunda önemli delillerdendir.

27. Zeyd b. Erkam (ö. 68/688)

Zeyd'in hadis kitâbetini destekleyen açık bir beyanı yoktur. Ancak yaşadığı bir hadise, bu konudaki tutumu hakkında önemli veriler sunmaktadır. Rivâyete göre Harre vakası sırasında Enes'in ailesinden ve amca çocuklarından kaybettiği kimseler olmuş, bunun üzerine Zeyd b. Erkam ona bir mektup yazarak taziyesini bildirmiştir. Mektupta

⁶⁰⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/197-203.

⁶⁰⁸ Râmihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 378; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 124.

⁶⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/162, 192; Dârimî, “Mukaddime”, 43; Ebû Dâvûd, “İlim”, 3; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 80.

Zeyd şunları ifade etmiştir: “*Seni ilâhî bir müjde ile müjdelerim. Ben Resûlullah’ın şöyle söylediğini işittim: Allah’ım! Ensarı, onların çocuklarını ve çocuklarının çocuklarını bağışla.*”⁶¹⁰

28. Berâ b. ‘Âzib (ö. 71/690)

Berâ’nın doğrudan hadis yazdığına dair bir rivâyet yoktur, ancak yanında kamışla yazanların olduğunu belirten rivâyet,⁶¹¹ hadis kitâbetine yönelik müspet yaklaşımını göstermektedir. Zira bu konuyla ilgili olumsuz bir tavır içinde olsaydı yazmayı kerih görenler başlığında sıralanan rivâyetlerde olduğu gibi yazanlara engel olması, bu duruma itiraz etmesi söz konusu olurdu.

Ayrıca rivâyette yazanların çoğul zamiri ve cemi fiili ile zikredilmesi yazanların sayı olarak fazla olduğunu göstermektedir. Rivâyette bahsedilen yazı malzemelerinin dönemin şartlarına uygun olan malzemeler olması rivâyeti harici unsurlarla desteklemektedir.

29. Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692)

Abdullah b. Zübeyr, Kûfe’de kadılık yapan Abdullah b. Utbe b. Mes’ûd’un sorduğu bir soruya yazarak cevap vermiştir. Abdullah’ın yazdığı cevap, Hz. Peygamber’den işittiği bir hadistir. Hadisin ravilerinden Sa’îd b. Cübeyr, “*Abdullah’ın kitabı -yazılı cevabı- geldiğinde ben Abdullah b. Utbe’nin yanındaydım.*” demiştir.⁶¹² İçerik olarak Hz. Peygamber’in Hz. Ebû Bekir’e olan sevgisini içeren bu hadis, bazı tariklerde yazıdan bahsedilmeksizin aynı içerikle rivâyet edilmiştir. Özellikle senedde Sa’îd b. Cübeyr’in yer almadığı, İbn Ebî Müleyke’nin yer aldığı rivâyetler yazıdan bahsetmemiştir.⁶¹³

30. Râfi‘ b. Hadîc (ö. 73/692)

Bazı rivâyetlerde Hz. Peygamber’in Medine’yi haram kıldığına dair belge niteliğinde, yazılı bir deri parçasının olduğu ve bunun da Râfi‘ b. Hadîc’in yanında bulunduğu belirtilmiştir. Mervân İnsanlara hitap ederek Mekke’nin haramlığından ve faziletinden bahsetmiş, bunu işiten Râfi‘ şunları ifade etmiştir: “*Mekke’nin haramlığını söylüyorsun da Medine’nin haramlığını söylemiyorsun? Oysa Resûlullah Medine’yi de*

⁶¹⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/399; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 2/64; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 32/53; Tirmizî, “Menâkıb”, 66.

⁶¹¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, “Mukaddime”, 43.

⁶¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 26/32; Bezzâr, *Müsned*, 6/152; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, 12/177.

⁶¹³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/258; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 26/38; Buhârî, “Ashâbu’n-Nebi”, 5.

haram kıldı. Bu bizim yanımızda bir deri üzerinde yazılıdır. İstersen sana okuyabiliriz.”⁶¹⁴

Medine'nin haramlığına dair rivâyetin yazılı olarak sahâbenin yanında yer alması önemlidir Nitekim Hz. Peygamber'e dair önemli hususların, söylemlerin yazılarak kayıt altına alındığı ve muhafaza edildiği şeklinde bir uygulamanın varlığı, açık bir şekilde belirtilmiştir.

31. Abdullâh b. Utbe b. Mes'ûd (ö. 74/693)

Abdullah'ın hadis yazdığına dair bir rivâyet yoktur. Ancak bazı isimlere sorular sorup yazılı cevap alması, kitâbetle ilgili müspet bir yaklaşım içinde olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili bir rivâyette o, Ömer b. Abdullah b. Erkam'dan (ö. ?), Sübey'a bint Hâris'in (ö. ?) yanına gitmesini, Resûlullah'ın bir uygulamasını öğrenerek kendisine yazmasını istemiştir. Ömer ilgili rivâyeti öğrenip kendisine yazmıştır.⁶¹⁵ Başka bir rivâyette de Sübey'a'nın kendisi bu rivâyeti yazarak Abdullah'a göndermiştir.⁶¹⁶ Diğer bir rivâyette Abdullah, İbn Zübeyr'e (ö. 73/692) sorular sormuş, İbn Zübeyr de ona yazılı cevap göndermiştir. Bu cevapta fıkhi hükümler ve Hz. Peygamber'in uygulamaları bulunmaktadır.⁶¹⁷

32. Câbir b. Semüre b. Cunâde (ö. 74-76/ 693-695)

Sorulan bir soru üzerine hadis yazdığı rivâyet edilmiştir. İmametın Kureyş'ten olması konusunda ve gaybi bazı durumlarla ilgili bilgiler içermesiyle bilinen bu rivâyette, 'Âmir b. Sa'd b. Ebî Vakkas (ö. 104/723) şunları nakletmiştir: “*Nâfi' ile Câbir b. Semüre'ye, Hz. Peygamber'den duyduğum bir konuyla ilgili bana bilgi vermesi için yazdım. Câbir bana şunları yazdı: Eslem'in recmedildiği gününün akşamı (Cuma günü) Hz. Peygamber'i, “Bu dîn kıyamet kopana kadar veya sizin başınıza, hepsi Kureyş'ten olmak üzere on iki halîfe geçinceye kadar devam edecektir.” buyururken işittim...*”⁶¹⁸

33. Câbir b. Abdullah (ö. 78/697)

Câbir'in kitâbetle ilgili müspet bir tavır sergilediğini rivâyetlerden görmek mümkündür. Abdurrahman b. Sâbit'in (ö. 114/732) yanında Câbir'in levhalara

⁶¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 28/508; Müslim, “Hac”, 457; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/324.

⁶¹⁵ Buhârî, “Talâk”, 10; Müslim, “Talâk”, 56; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 48.

⁶¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 377.

⁶¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 26/32; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 12/177.

⁶¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/421; Müslim, “İmârât”, 10; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 13/456.

yazdığını ifade eden rivâyet, bu durumu net bir şekilde göstermektedir.⁶¹⁹ Bununla beraber ondan yapılan rivâyetlerin kitaptan veya sahîfeden olduğunu bildiren anlatımlar onun yazıyla ilgili tutumunu ortaya koymaktadır. Konuyla ilgili rivâyetlerin birinde, “*Ebû Süfyân’ın (Talha b. Nâfi’) Câbir’den olan rivâyetleri sahîfedendir.*” ifadesi geçmiştir.⁶²⁰ Ayrıca “*Hasan-ı Basrî’nin de Câbir’den aktardıkları kitaptandır.*” şeklinde bir rivâyet nakledilmiştir.⁶²¹ Ebû Hâtim buna benzer bir rivâyette, Şa‘bî’nin, Ebû Zübeyr’in ve Ebû Süfyân’ın Câbir’den rivâyette bulduklarını nakletmiş ve bunların ekserisinin kitaptan olduğunu belirtmiştir.⁶²² Tirmizî de Şa‘bî’nin Câbir’e ait sahîfeden rivâyette bulunduğunu belirtmiştir.⁶²³ Yukarıdaki isimlere Mücâhid’i ekleyen bir rivâyet de vardır.⁶²⁴

Bazı rivâyetlerde doğrudan Câbir’den veya onun yanında yazanlardan bahsedilmiştir. Örneğin Süleymân el-Yeşkûrî (ö. ?), Mekke’de bir yıl Câbir’le komşuluk yaptığını ve bu esnada ondan bir sahîfe yazdığını nakletmiştir.⁶²⁵ Hatta bazı rivâyetlerde Süleymân’ın vefatından sonra, bu kitabın kimin eline geçtiği ve kimlerin bu kitaptan rivâyette bulunduğu belirtilmiştir.⁶²⁶ Tirmizîde geçen bir rivâyetin değerlendirmesinde, Süleymân et-Teymî’den (ö. 143/760) rivâyette şunlar ifade edilmiştir: “*Câbir’in sahîfeleri Hasan-ı Basrî’ye getirildi, Hasan ondan rivâyette bulundu. Katâde’ye götürüldü o da rivâyette bulundu, ancak ben rivâyet etmedim.*” Aynı rivâyette Süleymân el-Yeşkûrî’nin yanında da Câbir’den notlar olduğu zikredilmiştir.⁶²⁷ Başka bir rivâyette de Katâde, Câbir’in sahîfesini Sa’îd b. el-Müseyyib’e arz ettiğini söylemiştir.⁶²⁸ Farklı bir rivâyette, Katâde’nin, Câbir’in sahîfesinden anlatımlarda bulunduğu nakledilmiştir.⁶²⁹ Konuyla ilgili diğer bir rivâyette Katâde’nin, Câbir’in sahîfesini bir okuyuşta ezberlediği nakledilmiştir.⁶³⁰

⁶¹⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/313; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/310.

⁶²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 354.

⁶²¹ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 1/390.

⁶²² İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 2/105.

⁶²³ Tirmizî, *el-İlelû’l-kebîr*, 163.

⁶²⁴ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/20.

⁶²⁵ Tirmizî, “Buyu’ ”, 71; Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-târîh*, 2/279; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/136; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 12/55.

⁶²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 354.

⁶²⁷ Tirmizî, “Buyu’ ”, 71.

⁶²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/470.

⁶²⁹ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 23/508.

⁶³⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7/135; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 1/93.

Bir rivâyette de Câbir'den hadis yazan kişilerin varlığı ifade edilmiştir. Konuyla ilgili rivâyette Abdullah b. Muhammed b. Akîl (ö. ?), beraberindeki kişilerle Câbir'in yanına gidip Hz. Peygamber'in sünnetini sorduklarını ve öğrendikleri bilgileri yazdıklarını nakletmiştir.⁶³¹

Bu başlıkta ele alınan rivâyetler bir bütün olarak düşünüldüğünde, Câbir'in hadis kitâbeti hususunda müspet bir tutum sergilediği, hadis yazdığı ve yanındakilere de yazmak için izin verdiği görülmektedir. Özellikle, Câbir'den yapılan rivâyetlerin kitaptan olduğunu vurgulayan değerlendirmeler, buradaki kitâbete kesinlik kazandırmaktadır. Ayrıca bir kısım isimler üzerinden rivâyet takibi yapıldığında buradaki kitâbet hakkında daha güçlü kanaatlar oluşmaktadır. Örneğin yukarıda, Câbir'in kitabından rivâyette bulunduğunu ifade ettiğimiz Talha b. Ebî Nâfi'in sadece dört hadisi Câbir'den işittiği nakledilmiştir.⁶³² Ancak Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Talha'nın Câbir'den naklettiği 100 tane rivâyet bulunmaktadır.⁶³³ Bu rivâyetlerin de 88 tanesini A'meş Talha'dan rivâyet etmiştir. Blok halindeki bu rivâyetler yazılı bir nüshanın varlığını güçlendirmektedir.

34. Vâsile b. el-Eska' (ö. 85/704)

Kaynaklarda öğrencilerine hadis yazdırdığı ve insanların onun yanında rahatça yazdığı belirtilmiştir.⁶³⁴

35. Abdullah b. Ebî Evfâ (ö. 86/705)

Abdullah'ın hadis yazdığını aktaran rivâyetler içerik olarak bazı farklılıklar barındırır da genel itibarıyla birbirine yakındır. Rivâyetleri nakleden Ebû Nadr Sâlim b. Ebî Ümeyye'dir (ö. 129/747). Bu zat Ömer b. Ubeydullah'ın (ö. ?) kâtibi ve mevlasıdır.⁶³⁵ Sâlim, Abdullah'ın Ömer b. Ubeydullah'a hadis yazdığını bildirmiştir. Bu rivâyette yazılanlar Hz. Peygamber'in düşmanla karşılaştığında ne yaptığını, bu konu ile ilgili ne söylediğini içermektedir. Rivâyetlerin tümü incelendiğinde aynı bütünden farklı

⁶³¹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî et-Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, thk. Muhammed Zuhrî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdü'l-Hak (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1415/1994), 4/319; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdül-ilm*, 133.

⁶³² İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2/244.

⁶³³ Bu rivâyetlere tekrarlar dâhildir. Rivâyetlerin büyük çoğunluğu kaynak olarak kullandığımız basımın 22. ve 23. ciltlerinde kümelenmektedir.

⁶³⁴ Beyhakî, *el-Medhal*, 419; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî*, 2/55; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/386.

⁶³⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/407; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/6.

parçalar nakledildiği anlaşılmaktadır.⁶³⁶ Düşmanla karşılaştığında sabırlı olunması, düşmanla karşılaşmanın temenni edilmemesi, cennetin kılıçların gölgesi altında olduğu gibi rivâyetler Abdullah'ın yazdıkları arasında bulunan rivâyetlerdir.

36. Ebû Ümâme el-Bâhilî (ö. 86/705)

Hasan b. Câbir (ö. 128/746) ona ilmin yazılmasında bir beis var mı diye sormuş, o da bunda bir problem olmadığı cevabını vermiştir.⁶³⁷ Ayrıca Abdurrezak'ın *Musannef*'inde geçen bir rivâyete göre Kâsım eş-Şami (ö. 112/730) Ebû Ümâme'den abdestle ilgili bir rivâyet yazmıştır.⁶³⁸

37. Enes b. Mâlik (ö. 93/711-712)

Enes'in küçük yaşlardan itibaren Hz. Peygamber'in hizmetinde bulunarak onun yakınında yer alması, hicrî birinci asrın sonlarına kadar süren yaşamının, çalışmamızın kapsamında olan zaman aralığının neredeyse tamamına karşılık gelmesi onu son derece önemli kılmaktadır. Özellikle hadis kitâbeti anlamında ona ait olan rivâyetler bizim için büyük önem arz etmektedir.

Sümâme'den yapılan bir rivâyette Enes, “İlmi yazı ile kaydedin!” diyerek çocuklarına telkinde bulunmuştur.⁶³⁹ Diğer bir rivâyette Enes'in “Öğrencinin yazmadığı bir şeyi ilim olarak kabullenmeyiz.” dediği nakledilmiştir.⁶⁴⁰ Başka bir rivâyette de duyduğu bir hadisi çok beğendiği ve oğluna bunu benim için yaz dediği nakledilmiştir.⁶⁴¹

Bazı rivâyetlerde Enes'in Hz. Peygamber zamanında hadis yazdığı ve Resûlullah'a kontrol ettirdiği nakledilmiştir. Hübeyre b. Abdirrahman'ın (ö. ?) naklettiğine göre insanların hadis sormak için Enes'in etrafına toplandığı bir zaman hadis yazılı bir malzeme getirerek “*Bunlar Resûlullah'tan işittiğim, yazdığım ve ona arz ettiğim hadislerdir.*” demiştir.⁶⁴² Onun sadakalarla ilgili kitabının Sümame'nin yanında olduğu nakledilmiştir.⁶⁴³

⁶³⁶ Abdürrezzâk, *Musannef*, 5/247; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 4/224; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 31/460; Buhârî, “Cihâd”, 155; Müslim, “Cihâd”, 20; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 97.

⁶³⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/415; Dârimî, “Mukaddime”, 43; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 124; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/317.

⁶³⁸ Abdürrezzâk, *Musannef*, 1/50.

⁶³⁹ Dârimî, “Mukaddime”, 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 368; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 112; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/306.

⁶⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 122.

⁶⁴¹ Müslim, “İman”, 54; Nesâî, “Tefsîr”, 47; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 119.

⁶⁴² Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 367; Hâkim, *Müstedrek*, 3/664; Beyhakî, *el-Medhal*, 415; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 120.

⁶⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 331.

Talebelerine hadis yazdırdığı da bazı kaynaklarda ifade edilmiştir. Rivâyette geçtiğine göre, ilim meclisine giren bir adam, yaşlı bir zatın etrafındaki kişilere ilim yazdırdığını görmüş, etrafındaki insanlara bu zat kimdir diye sormuş, insanlar onun Enes b. Mâlik olduğunu söylemiştir.⁶⁴⁴ Diğer bir rivâyette Enes, ‘İtbân b. Mâlik’le Hz. Peygamber arasında geçen bir olayı işitmiş ve ‘İtbân’ı bularak bu olayı ona tasdik ettirmiştir. Daha sonra oğlundan bu hadisi yazmasını istemiştir.⁶⁴⁵ Rivâyet Enes’in kitâbetle ilgili tutumu hakkında önemli veriler sunmaktadır. Çünkü bu rivâyet talebelerine hadis yazdırdığını, yeni duyduğu bir rivâyeti oğluna yazdırarak hadisle ilgili kayıt gerçekleştirdiğini belirtilmektedir.

Hiz. Ebû Bekir’in sadakalarla ilgili yazılı olan bir sahîfeyi Enes’e verdiği ve onu görevli olarak Bahreyn’e gönderdiği daha önceki maddelerde zikredilmişti. Bu husustaki kitâbet Hiz. Ebû Bekir adına değerlendirildiği ve ilgili rivâyetler orada ifade edildiği için sahîfe ile ilgili rivâyetlere bu başlıkta yer verilmeyecektir.

38. Sübey‘a bint Hâris (ö. ?)

Sübey‘a’nın hadis kitâbeti ile ilgili açık bir ifadesi yoktur. Ancak bir rivâyette, konuyla ilgili müspet bir tavır sergilediği görülmektedir. Mesrûk ve ‘Amr bin Utbe’den rivâyet edildiğine göre, İki iddetle ilgili bir durumu öğrenmek amacıyla Sübey‘a bint Hâris’e mektup yazmışlar. Sübey‘a onlara cevap olarak şunları yazmış: *“Kocamın ölümünden yirmi beş gün sonra doğum yaptım, sonra hayırlı bir eş ile evlenmek için hazırlandım. Bu esnada Ebû’s-Senâbil bana uğradı ve sen acele ettin, uzun iddet olan dört ay on gün bekle dedi. Ben de Hiz. Peygamber’in yanına giderek, Yâ Resûlallah! Benim için istiğfar buyur, dedim. O da istiğfar ne hakkındadır diye sordu. Ben de durumu O’na arz ettim.” Bunun üzerine şöyle dedi: “Eğer sen sâlih bir koca bulursan evlen.”*⁶⁴⁶

Sahâbenin hadis kitâbetine yönelik müspet ve menfî tutumlarının rivâyetler ışığında gözler önüne serildiği bu kısmın sonunda, sahâbe döneminde kitâbetle ilgili kabulleri, dönüşümü, gelişimi, sistematiği görebilmek için ulaşılan rivâyetler tablolarına dökülecektir.

⁶⁴⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Beşşâr Avvâd Ma‘rûf (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1422/2002) 9/172.

⁶⁴⁵ Müslim, “İman”, 54; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 9/406; Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, 3/74, 76; Rûyânî, *Müsned*, 2/388; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 370; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, 119.

⁶⁴⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 3/355; İbn Mâce, “Talâk”, 7; Ebû Ya‘kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî, *Müsned*, thk. Abdülgafûr b. Abdülhak (Medine: Medresetü’l-İman, 1412/1991), 5/187.

Tablo 2.1: Sahâbenin Hadis Kitâbeti

	Yazılı malzeme sahipleri (kitap, nüsha, sahîfe)	Sadakalarla ilgili yazanlar	Mektupla hadis yazanlar	Yazdığı beyan edenler	Yazmaya teşvik edenler	Talebeye hadis yazanlar / vazdırınlar	Yanında hadis yazılanlar	Rivâyeti müşhada olanlar
1- Dahhâk b. Süfyân			✓					
2- Hz. Ebû Bekir		✓	✓					
3- Sa'd b. 'Ubâde	✓							
4- Mu'âz b. Cebel	✓							
5- Üseyd b. Hudayr	✓							
6- Hz. Ömer	✓	✓	✓		✓			
7- Abdullah b. Mes'ûd	✓							
8- Ebü'd-Derdâ			✓					
9- Selmân-ı Fârisî			✓					
10- Hz. Ali	✓	✓			✓	✓		✓
11- Esmâ bint Umeys	✓							
12- Ebû Râfi'	✓					✓	✓	
13- Ebû Mûsâ el-Eş'arî			✓					
14- Muhammed b. Mesleme	✓							
15- Zeyd b. Sâbit	✓		✓				✓	
16- Ebû Eyyûb el-Ensârî			✓					
17- Hasan b. Ali	✓				✓			
18- 'İtbân b. Mâlik							✓	
19- Muğire b. Şu'be			✓					
20- Cerîr b. Abdillâh			✓					
21- Hucr b. 'Adî	✓							
22- Ebû Bekre			✓					
23- 'Amr b. Hazm	✓							
24- Fâtma bint Kays								✓
25- Âişe bint Ebî Bekir			✓				✓	
26- Ebû Hureyre	✓						✓	
27- Şeddâd b. Evs				✓				
28- Ebû Reyhâne	✓							
29- Mu'âviye			✓					
30- Semüre b. Cündeb	✓							✓
31- Dahhâk b. Kays			✓					
32- Nu'mân b. Beşîr			✓					
33- Abdullah b. 'Amr	✓			✓		✓	✓	✓
34- Zeyd b. Erkam			✓					
35- İbn Abbâs	✓		✓	✓	✓	✓	✓	
36- Berâ b. 'Âzib							✓	
37- Abdullah b. Zübeyr			✓					
38- Râfi' b. Hadîc	✓							
39- Abdullah b. Ömer	✓		✓				✓	

40- Ebu Sa'îd el-Hudrî			✓					
41- Abdullâh b. Utbe			✓					
42- Câbir b. Semüre			✓					
43- Câbir b. Abdullah	✓			✓			✓	✓
44- Vâsile b. el-Eska'						✓	✓	
45-Abdullah b. Ebî Evfâ				✓				
46-Ebû Ümâme					✓		✓	
47- Enes b. Mâlik	✓	✓				✓	✓	
48- Sübey'a bint Hâris			✓					
TOPLAM	22	4	23	5	5	6	13	5

Tablo 2.2: Sahâbenin Kitâbet Aleyhindeki Tutumları

	Yazmayı hoş karşılamadığını ifade edenler	Yazmadığını / yazdığını beyan edenler	Kur'ân vurgusuyla yazmayanlar	Geçmiş milletlere benzemek için yazmayanlar	Yazılanların kendi görüşü olduğunu ifade edenler	Yazılanları âlimlerin sözlerine benzetilenler.	Yazılanları silenler / yakanlar
1-Hz. Ebû Bekir							✓
2-Hz. Ömer			✓	✓			✓
3-Abdullah b. Mes'ûd	✓	✓	✓	✓		✓	✓
4-Hz. Alî				✓		✓	
5-Ebû Mûsâ el-Eş'arî				✓			✓
6-Zeyd b. Sâbit	✓				✓		
7-Ebû Hureyre	✓	✓					
8-Abdullah b. Abbâs	✓	✓		✓			
9-Abdullah b. Ömer	✓						
10-Ebû Sa'îd el-Hudrî	✓	✓	✓				
Toplam	6	4	3	5	1	2	4

Tablolardaki veriler dikkate alındığında sahâbeden 48 ismin hadis kitâbetine yönelik müspet bir tutum sergilediği görülecektir. Buna karşılık 10 isim hadis yazmanın aleyhine tavır takınmıştır. Bu on ismin bütününe aynı zaman da kitâbet lehinde tutum ve söylemlerinin olması, yazım yasağının mutlak olmadığını göstermektedir. Şartların değişmesiyle yazı gelişim göstererek resmi ve sivil alanlarda sıklıkla kullanılmıştır. Özellikle rivâyet faaliyetlerinin artmasına paralel olarak hadis kitâbeti de bu değişim ve dönüşümden payına düşeni almış, kitâbet aleyhinde olan isimler zamanla bu konudaki katı tutumlarından vaz geçerek esnek bir tavır sergilemişlerdir.

Hadis kitâbeti hususunda, müspet tutumlarıyla rivâyetlere konu olan sahâbilerin, hadis rivâyetinde de önemli bir yere sahip olması, elimizdeki rivâyet malzemelerinin kayıt ve intikalinde kitâbetin de etkili olduğunu düşündürmektedir. Özellikle muksirûn

diye nitelenen şahsiyetlerin tablolarında belirttiğimiz kitâbete yönelik faaliyet ve tutumlarla ilişkilendirilmesi bu düşüncemizi güçlendirmektedir. Mesela Ebu Hureyre ve Hz. Aişe bu faaliyetlerden ikisi, İbn Ömer üçü, Câbir b. Abdullah ve Enes b. Mâlik dördü, Abdullah b. ‘Amr el-As beşi, İbn Abbâs altısı ile irtibatlandırılmıştır. Kitâbete matuf unsurlarla irtibatlandırılan isimlerin rivâyetlerini, kitâbete bir etki alanı vermeden tespit etmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Adı geçen sahâbilerin rivâyet sayılarının fazla olması da kitâbet etkisini güçlendirmektedir.

2.2. Tâbiûnun Hadis Kitâbeti

Tâbiûn, sahâbenin öğrencisi olması yönüyle, kaynağa yakınlık anlamında büyük bir öneme sahiptir. Hicrî birinci yüzyıldaki hadis kitâbetini incelemek, sahâbe ile iç içe yaşayan tâbiûn tabakasını ele almakla mümkündür. Tâbiûn tabakasının bütününde kitâbeti ele almak hicrî birinci yüzyıl sınırlarını aşacağı için bu tabakada sıralanacak isimler vefat tarihi itibarıyla birinci yüzyıl sınırlarına yakın olan isimler olacaktır. Bir kısım isimlerin vefat tarihi birinci yüz yılın ötesinde olsa da icra edilen kitâbet faaliyetinin ilk yüzyıl içerisinde olduğuna dair karine bulunduğu, bu isimlerin kitâbetleri çalışma sınırlarımız içerisinde değerlendirilecektir.

2.2.1. Hadîs Kitâbetini Sakıncalı Gören Tâbiûler

1. Alkame b. Kays en-Neha‘î (ö. 62/682)

Muhadramdan olan Alkame'nin kitâbet karşıtı diyebileceğimiz sadece bir rivâyeti bulunmaktadır. Bu rivâyette Mesrûk (ö. 63/683) kendisinden bir şeyler yazmasını talep etmiş, ancak Alkame bu talebe karşılık: “*Bilmiyor musun yazmak sakıncalı bir iştir.*” diye karşılık vermiştir. Rivâyetin devamında Mesrûk: “*Evet biliyorum ama ezberleyeceğim sonra sileceğim*” demiş, Alkame de bu durumda bir sıkıntı olmayacağını nakletmiştir.⁶⁴⁷ Bazı kaynaklarda Alkame ve Mesrûk'un yer değiştirdiği görülmektedir.⁶⁴⁸ Yani yazıyı talep eden Alkame, bunu kötü karşılayan da Mesrûk'tur. Her iki durumda da yazıyla ilgili olumsuz bir yaklaşım söz konusudur.

⁶⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/216; İbn Ebî Heyseme, *Târîhu'l-kebîr*, 3/126; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 63. İbn Abdilber'in *Câmiu beyân*'ında ezberledikten sonra yakacağı ifade yer almaktadır. İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/284.

⁶⁴⁸ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/555.

2. ‘Abîde b. ‘Amr es-Selmânî (ö. 72/691)

‘Abîde’nin hadis kitâbetine karşı olduğunu ifade eden rivâyetlerden önemli bir kısmını, öğrencisi olan ve bu bölümde adı geçen İbrâhîm en-Neha‘î (ö. 96/714) nakletmiştir. Rivâyetlerde anlatıldığına göre İbrâhîm onun yanında yazı yazarken veya yazmak için izin isterken ‘Abîde ona “*Benden bir şeyler yazarak bâkileştirme!*” anlamına gelen “ لَا تُخَلِّدَنَّ عَنِّي كِتَابًا” ifadesini kullanmıştır.⁶⁴⁹ Başka bir rivâyette de yine İbrâhîm ondan yazmak için bir deri parçası istemiş ve hocası ‘Abîde yukarıdaki cevabın aynısını vermiştir.⁶⁵⁰

İbn ‘Avn’ın (ö. 151/768) naklettiği rivâyette ise İbn Sîrîn, ‘Abîde’ye senden işittiklerimi yazayım mı diye sormuş, ‘Abîde hayır karşılığını vermiştir. Rivâyetin devamında İbn Sîrîn “*Kitap bulursam sana okuyayım mı?*” diye sormuş ve yine hayır cevabını almıştır.⁶⁵¹

Başka bir rivâyette de kitâbetle ilgili çekincelerini ortaya koyan bir anlatım mevcuttur. Rivâyette geçtiğine göre ‘Abîde vefatına yakın bir dönemde kitaplarını istemiş ve ehil olmayanların eline geçer endişesiyle yazdıklarını silmiştir.⁶⁵² Bu rivâyet yazı konusundaki endişeleri ifade etmenin yanı sıra izahı güç bir durum ortaya koymaktadır. Zira ilk iki paragrafta zikrettiğimiz rivâyetler yazıyla ilgili olumsuz düşünce ve söylemleri ortaya koyarken bu rivâyet ona ait kitaplardan bahsetmiştir. Bu durum ileriki bölümlerde ayrıca değerlendirmeye alınacaktır.

3. Ebü’l-‘Âliye Rufey’ b. Mihrân (ö. 90/709)

Bazı kaynaklar Ebü’l-‘Âliye’nin kitâbet aleyhinde olduğunu rivâyet etmektedir.⁶⁵³ Bunun sebebi onun kitâbetini ele alan rivâyetlerin, bir bütün olarak değerlendirmeye alınmamasıdır. Konuyla ilgili rivâyette Ebû Halde (ö. 93/712) ona “*Kitaplarından bazılarını bana ver.*” demiş, Ebü’l-‘Âliye de “*Bir şey yazmadım, yazsaydım sana verirdim.*” demiştir. Buraya kadar bir şey yazmadığı açık bir şekilde ifade edilmiştir. Ancak rivâyetin devamında Ebü’l-‘Âliye tahiyyatü’s-salât, talâk ve hac

⁶⁴⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/153; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/214; Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/285.

⁶⁵⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 42.

⁶⁵¹ Züheyr b. Harb, *el-İlm*, 25; Dârimî, “Mukaddime”, 42; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, 41; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/284.

⁶⁵² Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/153; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/213; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/286.

⁶⁵³ Muhammed b. Abdillâh el-Hudayrî, *Tefsîrû’t-tabîîn* (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1420/1999), 1/297.

menâsiki hakkında yazdığını söylemiştir.⁶⁵⁴ Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel*'inde bu şekliyle geçen rivâyet, İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu medîneti Dimaşk*'inde, yine Hâlid b. Dînâr (Ebû Halde) kanalıyla rivâyet edilmiş ve bu rivâyette Ebü'l-Âliye'nin namaz ve cennet olmak üzere iki konu hakkında yazdığı nakledilmiştir.⁶⁵⁵ Rivâyetlerde hem yazmamak hem de yazmak anlamında çelişkili bir durum görülmektedir. Bir şey yazmadım yazsaydım verirdim şeklindeki ifadelerden sonra üç mesele hakkında yazdım demek, yazılanların zaten muhatap tarafından bilindiğini ya da yazılanların daha önceden muhatabın elinde olduğu anlamını çağrıştırmaktadır.

4. Câbir b. Zeyd el-Ezdî (ö. 93/711-712)

Kitâbet konusunda ona ait olan olumsuz ifadeler aslında direkt hadis yazmaya karşı değil de nazari dediğimiz kişiye ve zamana göre değişebilen görüş ve içtihatlarla dairedir. Konuyla ilgili rivâyette kendisine “*Etrafındaki insanlar senden duyduklarını yazıyorlar.*” haberi verildiğinde o, “*Yarın vaz geçeceğim bir görüşü yazıyorlar.*” şeklinde karşılık vermiştir.⁶⁵⁶

5. Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713)

Onun kitâbet aleyhinde olduğuna dair çok fazla veri bulmak mümkün değildir. İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ındaki bir rivâyette, hadis yazmayı sevmediği nakledilmiştir.⁶⁵⁷

6. Sa'îd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713)

Onun yazılı bir sahîfeyi yaktığını ifade eden bir rivâyette, Yahyâ b. Sa'îd (ö. 122/740) şunları nakletmiştir: “*Bir adam gelip Sa'îd'e bir şeyler sordu. Sa'îd ona yazdırdı. Adam Sa'îd'e kendi re'yini de sordu, Sa'îd cevap verdi, adam bunu da yazdı. Daha sonra orada oturanlardan biri Sa'îd'e hitaben, görüşlerini yazdırıyor musun? diye sordu. Sa'îd adamdan yazdıklarını vermesini istedi ve onları yaktı.*”⁶⁵⁸ Aslında rivâyette her ne kadar yazılı bir sahîfenin yakılmasından bahsedilse de içerik olarak yakılmaya sebep olan unsurun re'yin kaydı olduğu açıktır.

⁶⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/441.

⁶⁵⁵ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 13/178.

⁶⁵⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/134; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/1069.

⁶⁵⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/269. Bu rivâyeti Ebû Âsım en-Nebîl, Abdullah b. Müslim b. Hüzmüz'den nakletmiştir. Ebû Âsım için yapılan değerlendirmeler onun sika olduğunu ifade etmektedir. (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 13/285, 286) Ancak Abdullah b. Müslim için yapılan değerlendirmeler onun güçlü olmadığı, zayıf olduğu yönündedir. (Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 16/132)

⁶⁵⁸ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/1070.

7. Urve b. Zübeyr (ö. 94/713)

Kitâbetle ilgili müspet tavırlar konusunda, kendisinden en fazla rivâyet gelen isimlerden biri Urve'dir. Ancak onun kitâbeti uygun görmediğine dair rivâyetler de bulunmaktadır. Bu rivâyetlerde Urve, kitaplarını yaktığını belirtmiştir. Ancak bundan duyduğu pişmanlığı da dillendirmiştir. Urve'nin pişmanlık ifade etmesine ve kitâbetle ilgili müspet manada çok sayıda rivâyeti olmasına rağmen, bu başlıkta ele alınmasının sebebi şu rivâyettir: *“Biz Allah'ın kitabının yanında başka kitaplar edinmezdik. Bu yüzden kitaplarımı yaktım. Ancak keşke kitaplarım yanımda olsaydı, çünkü Allah'ın kitabı varlığını sağlam bir şekilde devam ettirdi.”*⁶⁵⁹ Urve her ne kadar pişmanlık gösterse de döneme ait kitâbetle ilgili bir tutumu dile getirmiş, *“Biz Allah'ın kitabının dışında kitap edinmezdik.”* demiştir.

Diğer bir rivâyette de Urve'nin oğlu Hişâm (ö. 146/763) şunları söylemiştir: *“Babam Harre Günü fıkıh kitaplarını yaktı. Fakat sonra pişman oldu.”* O şöyle söylerdi: *“Kitaplarımın olması, bana ailemin ve malımın yanımda olmasından daha sevimlidir.”*⁶⁶⁰ İki rivâyet birbirine yakın olsa da birinde fıkıh kitabı ve onun Harre gününde yakıldığı şeklinde bir ayrıntı varken diğer rivâyette böyle bir özel durum yoktur. Genel bir tutumdan bahsedilmiştir. Yakma olayı iki defa mı gerçekleşmiş yoksa aynı olayın iki farklı ifadesi mi var, bu çok net anlaşılamamaktadır. Ancak rivâyetlerin senedi incelendiğinde Harre gününden bahseden rivâyetin senedinde Hişâm, Ma'mer, Abdurrazzak gibi muteber isimler yer alırken diğer rivâyetin senedinde hadisi Urve'den nakleden Abdurrahman b. Ebî'z-Zinâd'dır. (ö. 174/791) Doğum yılı H.100 olan Abdurrahman'ın, vefat yılı H. 94 olan Urveden hadis işitmesi mümkün değildir. Bu yönüyle rivâyetin senedinde kopukluk vardır. Ayrıca Abdurrahman ile ilgili yapılan değerlendirmeler onun zayıf olduğuna, rivâyetleriyle ihticac edilmeyeceğine hükmetmiştir.⁶⁶¹ Rivâyetleri senedi dışında, metin odaklı düşündüğümüzde; kitapları olan Urve'nin Harre gününde, bir tepki ve öfkenin eseri olarak kitapları yakması veya yazıldıklarını ehil olmayan ellere geçer endişesiyle yakması izah edilebilir bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak diğer rivâyete göre hem kitap edinmeyi hoş karşılamayan bir bilinç hem de buna rağmen kitap edinmek, ardından da edinilen

⁶⁵⁹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 40/258; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/19.

⁶⁶⁰ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/425; İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/137; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 376.

⁶⁶¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 17/98.

kitapları bu bilinçten dolayı yakmak, izahı güç bir durumdur. Böyle bir durum kitap edinmenin hoş karşılanmadığını önceden bilmemek, daha sonradan bunu öğrenmek şeklinde izah edilebilir. Ancak rivâyetin içeriği buna imkân vermemektedir. Çünkü rivâyetin başında Urve kitap edinmeyi hoş karşılamadıklarını açık bir şekilde bildirmiştir. Bu durumda Harre gününden bahseden rivâyeti muteber kabullenip Urve'nin kitâbet karşısı tavrını bu rivâyete göre yorumlamak daha doğru olacaktır.

8. İbrâhîm b. Yezîd b. Esved en-Neha'î (ö. 96/714)

Tâbiûn tabakasında kitâbet aleyhine en net duruş serileyen isimlerden biri İbrâhîm en-Neha'î'dir. Rivâyetler onun yazmayı çirkin gördüğünü açıkça ifade etmiştir.⁶⁶² Mansûr'un Şu'be'den bildirdiğine göre o "Kesinlikle bir şey yazmadım." demiştir.⁶⁶³ İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında geçen bu net ifade Dârimî'nin *Sünen*'inde hadis yazmayı caiz görmeyenler başlığı altında zikredilmiştir.⁶⁶⁴

O sadece kendisi yazmanın karşısında olmamış etrafında yazan insanları da bu konuda uyarmıştır. İbn 'Avn'ın (ö. 151/768) bildirdiğine göre İbrâhîm, talebesi Hammâd'ı (ö. 120/738) yanında yazarken görmüş ve ona "*Seni bundan alıkoymadım mı?*" diye hesap sormuştur. Hammâd "*Bunlar sadece etraftır.*"⁶⁶⁵ şeklinde karşılık vermiştir.

İbrâhîm'in kitâbet karşısındaki olumsuz tavrının nedenlerini konuyla ilgili rivâyetlerinden kısmen de olsa anlayabiliriz: Fudayl b. 'Amr (ö. 110/729) ona şunları söylemiştir: "*Sana sormak için birçok meseleyi zihnimde toparlayıp geliyorum, ancak yanına geldiğimde unutuyorum. Sen de yazmayı doğru bulmuyorsun.*" Bunun üzerine İbrâhîm şunları söylemiştir: "*Muhakkak ki insanın bir kitap yazıp da ona güvendiği, bel bağladığı çok nadirdir. Yine insanın ilim isteyip de Allah'ın onun tamamını verdiği çok nadirdir. Allah ona ancak yeteceği kadarını verir.*"⁶⁶⁶ Neha'î'nin yazmayı hoş karşılamadığını nakleden ravinin, unutmaktan yakınlıkla yazmak veya yazdırmak için

⁶⁶² Dârimî, "Mukaddime", 42.

⁶⁶³ Dârimî, "Mukaddime", 42; İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/279.

⁶⁶⁴ Dârimî, "Mukaddime", 42.

⁶⁶⁵ Dârimî, "Mukaddime", 42. Etrafin ne olduğuna dair ilk tanımı, İbn Hacer'de görmek mümkündür. Aslında o etraf için bir tanım yapmamış, bu eserlerin hazırlanış şeklini belirtmiştir. Buna göre etraf; hadisin bütününi belirtmek üzere hadisten bir parça ifade etmek, ardından da o hadisin bütün senedlerini ya da belirlenmiş kitaplarda geçen senedlerini bir araya getirmektir. (İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 173.) A'zamî, hicri birinci yüzyılın üçüncü çeyreğinden beri muhaddislerin bu tür eserler meydana getirdiğini belirterek etraf için şöyle bir tanım yapmıştır: Hadisin bütünü zikretmeden ondan bir parça ifade etmek ve bu şekilde hadisin geri kalanına işaret etmektir. (A'zamî, *Dirâsât*, 334.)

⁶⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/279; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/292.

bir arayış içinde olduğunu görülmektedir. Ancak İbrâhîm'e ait rivâyetlerden, yazılanlara güvenmek anlamında bir sıkıntı olduğu anlaşılmaktadır.

Hiç şüphesiz kitâbet karşısındaki bu olumsuz tutumun farklı sebepleri vardır. Başka bir rivâyette bu durum şöyle ifade edilmiştir: “İbrâhîm hadislerin defterlere ya da kitaplara yazılmasını sevmezdi, o bunların mushafa benzediğini söylerdi.”⁶⁶⁷ Yazmanın ezbere engel yönüne vurgu yapan bir rivâyette de İbrâhîm “Yazmayın ona güvenirsiniz.” demiştir.⁶⁶⁸

Onunla ilgili dikkat edilmesi gereken diğer bir husus, bilerek ve isteyerek yazıdan uzak durması ve bunu etrafındakilerden de istemesidir. Dârimî’de geçen bir rivâyete göre o, yazımın rivâyeti eksiksiz aktarmaktaki önemli fonksiyonunu bildiği halde yazıdan uzak durmuştur. İlgili rivâyette bu durum şu şekilde nakledilmiştir: “İbrâhîm’e, Sâlim b. Ebî Ca’d’ın (ö. 97-98/716-717) rivâyetleri neden senin rivâyetlerinden daha tamdır?” diye sorulmuş o da “Sâlim hadisleri yazardı.” şeklinde karşılık vermiştir.⁶⁶⁹ Farklı kaynaklarda bu ifade “Sâlim yazardı ben yazmazdım.” şeklinde de nakledilmiştir.⁶⁷⁰

9. Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721)

İlmin defterlere, sayfalara yazılmasını hoş karşılamayan isimlerden biri de Mücâhid b. Cebr’dir.⁶⁷¹ İbn Ebî Şeybe’nin *Musannef*’inde, hadislerin sayfalara yazılması başlığında, onun “kerârîsi” sevmediği, (yani hadisleri kerârîs üzerine yazmayı) hoş karşılamadığı rivâyet edilmiştir.⁶⁷²

10. Şa’bî (ö. 104/722)

İbn Şübrüme (ö. 144/761) Şa’bî’den rivâyetle şunları aktarmıştır: “Siyahı beyazın üzerine yazmadım ve hadis işittiğim birinden o hadisin tekrarını istemedim.”⁶⁷³ Bu rivâyet, dipnotta kaynak olarak gösterdiğimiz eserlerin büyük kısmında yazmayı kerih görenler başlığı altında zikredilmiştir.⁶⁷⁴ Bunun yanında kimi eserlerde, hafıza

⁶⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/217; Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/287.

⁶⁶⁸ İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/291.

⁶⁶⁹ Dârimî, “Mukaddime”, 42; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 374.

⁶⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, 139; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/297.

⁶⁷¹ Dârimî, “Mukaddime”, 42.

⁶⁷² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/302; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/217.

⁶⁷³ Züheyir b. Harb, *el-İlm*, 1/12; İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/259; Dârimî, “Mukaddime”, 42; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 381; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/288.

⁶⁷⁴ Bir üstteki dipnotta yer alan kaynaklardan Dârimî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl ve Câmi’u beyâni’l-ilm*’de bu rivâyet yazmayı kerih görenler başlığı altında zikredilmiştir.

gücüyü ön plana çıkanlar başlığında, Şa‘bî’ye nispetle kullanılmıştır.⁶⁷⁵ Aslında burada yazı aleyhine bir tutumdan daha ziyade, hafıza gücünü ortaya koyan bir anlatımın esas alınmalıdır.⁶⁷⁶

Bu konuyla ilgili sağlıklı bir sonuca varmak Şa‘bî’nin kitâbetle ilgili tüm rivâyetlerini bir arada görmekle mümkündür. Sadece bu rivâyete bakıp kitâbetle ilgili lehte veya aleyhte bir sonuca varmak bizi yanılsa götürcektir. Bu konu ilerleyen sayfalarda tekrar değerlendirmeye alınacaktır.

11. Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâfî (ö. 105/723)

Onun yazmaya değil, üzerine hadis yazılan nesneye itiraz etmesiyle ilgili bir rivâyeti vardır. Bu rivâyete göre o, “*Hadisleri mushafın üzerine yazıldığı malzemelere benzeyen defterlere (كِرَارِيس) yazmayınız.*” demiştir.⁶⁷⁷ Bu rivâyet ile aynı anlama gelen rivâyetleri İbrâhîm en-Neha‘î ve Mücâhid’den görmek de mümkündür.⁶⁷⁸

12. Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 106/725)

O, hadis kitâbetini hoş karşılamadığını açık bir şekilde ifade etmiştir.⁶⁷⁹ Onun öğrencilerinden Abdullah b. el-‘Alâî (ö. 164/781) konuyla ilgili olarak şunları nakletmiştir: “*Kâsım’dan bana hadis yazdırmasını istedim. Bana şunları söyledi: “Ömer b. Hattâb zamanında hadisler çoğaldı. Ömer insanlardan yanlarında olanı kendisine getirmelerini istedi ve onları yaktı.” Sonra yazılanları ehl-i kitabın Mişna’sına benzetti.*” Abdullah rivâyetin devamında, o gün Kâsım’ın kendisini yazmaktan menettiğini rivâyet etmiştir.⁶⁸⁰

Başka bir rivâyette de Mâlik b. Enes (ö. 179/795) vefatından sonra arkasından kitap bırakmayan isimleri sıralamıştır. Bu isimler arasında Kâsım b. Muhammed’in de ismi geçmektedir.⁶⁸¹ İbn ‘Avn (ö. 151/768), yazmayanların isimlerini zikrettiği rivâyette Kâsım’ın da ismini zikretmiştir.⁶⁸²

⁶⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘ li-ahlâki’r-râvî*, 2/253.

⁶⁷⁶ A‘zamî, *Dirâsât*, 152.

⁶⁷⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/302; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/217.

⁶⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/217; Dârimî, “Mukaddime”, 42.

⁶⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, 43. Eserin muhakkığı bu rivâyet için “zayıf” değerlendirmesinde bulunmuştur.

⁶⁸⁰ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 5/143; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 7/221; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 7/379.

⁶⁸¹ Ebû Zür‘a, *Târîhu Ebî Zür‘a*, 517;

⁶⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, 42.

13. Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725)

Hadis kitâbetine yönelik olarak, kendisi ile ilgili çok fazla malumat bulunmayan Tâvûs b. Keysân'ın, kitaplarını yakması için oğluna emir verdiği kaynaklarda geçmektedir.⁶⁸³

14. Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729)

Kitâbetle ilgili olumsuz görüşlere sahip olan diğer bir isim İbn Sîrîn'dir. İbn 'Avn kitâbetle ilgili olumsuz düşüncesini ifade ederken İbn Sîrîn'i de örnek göstererek "O asla hadis yazmadı." demiştir.⁶⁸⁴ Yine Dârimî'de geçen bir rivâyete göre Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) hadisleri yazmasına ve yazdırmasına rağmen, İbn Sîrîn ne yazmış ne de yazdırmıştır.⁶⁸⁵ İbn 'Avn'ın, yazmayanların ismini zikrettiği rivâyette, İbn Sîrîn'in de adı zikredilmiştir.⁶⁸⁶

İbn Sîrîn'in yazı karşısındaki olumsuz tavrı kendine ait bir uygulama olmayıp hocalarından kendisine tevarüs eden bir durumdur. İbn 'Avn'ın naklettiği bir rivâyete göre İbn Sîrîn, 'Abîde es-Selmânî'ye senden işittiklerimi yazayım mı diye sormuş, 'Abîde hayır karşılığını vermiştir. Devamında İbn Sîrîn peki bir kitap bulursam sana okuyayım mı diye sormuş ve 'Abîde yine hayır cevabını vermiştir.⁶⁸⁷

Onun, çevresinde yazan insanları uyardığı rivâyetlerde yer almaktadır. İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında geçen bir rivâyete göre İbn Sîrîn, tükürüğüyle terliğine yazı yazdığını gören birine, terliğini yalamak hoşuna mı gidiyor diye tepki göstermiş, adam da terliği elinden bırakmıştır.⁶⁸⁸ Konuyla ilgili diğer bir rivâyette, 'Âsım el-Ahvel (ö. 141-142/ 758-759) şunları nakletmiştir: İbn Sîrîn'in yanında kalması için bir kitabı ona götürdüm. Ancak o buna müsaade etmedi, yanımda kalmasın dedi.⁶⁸⁹ Başka bir rivâyete de İbn 'Avn şunları söylemiştir: "İbn Sîrîn konuştuklarının yazıldığını fark ettiğinde konuşmasını azaltırdı."⁶⁹⁰

İbni Sîrîn'in kitâbeti ve kitapları sakıncalı görmesindeki neden, bir kısım rivâyetlerde belirtilmiştir. Konuyla ilgili bir rivâyette o, şunları söylemiştir: "Sizleri kitaplar hususunda uyarıyorum sizden öncekileri saptıran şey onların edindikleri

⁶⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 66; *el-Câmi'*, 1/227

⁶⁸⁴ Dârimî, "Mukaddime", 42; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 381.

⁶⁸⁵ Dârimî, "Mukaddime", 42.

⁶⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 42.

⁶⁸⁷ Dârimî, "Mukaddime", 42; Züheyr b. Harb, *el-İlm*, 25; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 41; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/284.

⁶⁸⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/145.

⁶⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/110.

⁶⁹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/147.

kitaplardır.”⁶⁹¹ Bu rivâyetin ravisi ve İbn Sîrîn’in torunlarından biri olan Bekkâr b. Muhammed (ö. 224/839)⁶⁹² bu rivâyeti zikrettikten sonra şunları ifade etmiştir: “*Ne babam, ne dedem, ne de İbn ‘Avn bir hadisin bütünüün yazıldığı bir kitap edinmedi.*”⁶⁹³

Rivâyetlerin bütünü göz önüne alındığında, İbn Sîrîn’in kitâbet karşısındaki olumsuz ve tavizsiz durumu dikkatlerden kaçmamaktadır. Ancak birtakım rivâyetlerde bu katı tutumun biraz esnediği görülmektedir. İbn ‘Avn’ın bildirdiğine göre İbn Sîrîn eğer kitap edinseydim Resûlullah’ın mektuplarını kitap edinirdim demiştir.⁶⁹⁴ Yahyâ b. Atîk’ten yapılan bir rivâyette de onun yazmak konusunda olumsuz bir görüşe sahip olmadığı, ancak ezberledikten sonra yazılı nüshayı sildirdiği nakledilmiştir.⁶⁹⁵

2.2.2. Kitâbet Karşıtı Tâbiûn Rivâyetlerinin Değerlendirmesi

Hicrî birinci asır sınırlamasıyla ele alınan tâbiûn tabakasının kitâbet karşıtı söylem ve uygulamaları, dönemdeki hadis kitâbeti algısını ortaya koymak adına önemlidir. Bu başlıkta on dört isme ait rivâyet tespit edilmiştir. Sahâbe ve tâbiûn tabakasının iç içe yaşadığı bu dönemde, iki tabakaya ait uygulama ve söylemleri kesin çizgilerle birbirinden ayırmak, özellikle tâbiûn tabakasına özgün uygulama ve söylemler tespit etmek pek mümkün görünmemektedir. Bu alanda külli ve ani değişimler olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Bundan dolayı kimi kaynaklar tâbiûnun kitâbetini ele alırken “*Sahâbeyi hadis yazmaktan hangi unsurlar alıkoyduysa, aynı unsurlar tâbiûnu hadis yazmaktan alıkoymuştur.*”⁶⁹⁶ şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. Konu hakkındaki değerlendirmelerimiz, var olan uygulamaların devamını veya nihayetini gösteren açıklamalar ya da kitâbetle ilgili ileride meydana gelecek önemli gelişmelerin öncüllerini tespit etmek şeklinde olacaktır.

⁶⁹¹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/145; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/277.

⁶⁹² Bekkâr b. Muhammed hakkında ayrıntılı bilgi için bkn. İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/217; Ebü’l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed ibn Hacer el-Askalânî, *Lisânü’l-mîzân*, thk. Dâiretü’l-Mu’arrif en-Nizamiyye (Beyrut: Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî li’l-Matbûât, 1390/1971) 2/44.

⁶⁹³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/145.

⁶⁹⁴ Dârimî, “Mukaddime”, 42.

⁶⁹⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/145.

⁶⁹⁶ Subhî b. İbrâhîm es-Sâlih el-Lübnânî, *Hadis İlimleri ve Istılahları*, çev. Yaşar Kandemir (İstanbul: Marmara Ünversitesi İlähiyat Fakültesi Yayınları, 2010), 30; Accâc, *es-Sünnetü kable’t-tedvîn*, 322.

2.2.2.1. Hadîs Kitâbetini Sakıncalı Görmenin Nedenleri

Sahâbe dönemi rivâyetleri değerlendirmeye aldığımız bölümde ifade ettiğimiz üzere buradaki tespitlerimiz sakıncalı görülen unsurun ne olduğunu ve neden böyle bir tutum sergilendiğini ortaya koymak için önem arz etmektedir. Rivayetlerde geçen karşı duruşların, hadislerin kaydına mı yönelik olduğu yoksa başka hassasiyetler mi içerdiği buradaki tespitlerden anlaşılacaktır.

2.2.2.1.1. Sahâbe Uygulamalarının Etkisi

Hadislere karşı tutum noktasında tâbiûnun uygulamalarında sahâbenin çok net bir etkisi vardır. Bu durum sahâbenin Kur'ân ve hadis bilgisinin boyutları oranında artarak muhatapları olan tâbiûnu etkisi altına almış ve onlarda derin izler bırakmıştır.⁶⁹⁷ Bu etkileşimi şüphesiz hadis kitâbeti meselesinde de görmek mümkündür.

Sahâbenin kitâbet karşıtı söylemlerinin ele alındığı bölümde Abdullah İbn Mes'ûd'un kitâbete muhalefette katı bir tutuma sahip olduğu tespit edilmişti. O, neredeyse adanmış bir ruh hali içerisine girmiş “*Bu kitaplar uzak yerlerde olsalar bile, yürüyerek de olsa oraya giderim.*” demiştir. Konuyla ilgili rivâyetlerin bütünü dikkate alınırsa İbn Mes'ûd'un, bu kitapları imha etmek için giderim dediği görülecektir.⁶⁹⁸ Tâbiûn tabakasında ise onun tavrını ‘Abîde b. ‘Amr es-Selmânî’de görmek mümkündür. Daha önce belirttiğimiz üzere o, kendinden bir şey yazılmasını istememiş ve yazma taleplerini reddetmiştir. Hatta vefatına yakın edindiği kitapları isteyerek onları imha etmiştir. ‘Abîde’nin hayatın incelendiğinde; İbn Mes'ûd'un ashabından olduğu, ondan rivâyette bulunduğu ve dolayısıyla ondan etkilenmiş olabileceği görülmektedir.⁶⁹⁹ Kanaatimizce ‘Abîde’ye ait “*Benden bir şeyler yazarak bakileştirmeyin!*”⁷⁰⁰ ifadesi Abdullah İbn Mes'ûd'un “*İnsanlar benim sözlerimi dinliyorlar, ayrıldıktan sonra onları yazıyorlar. Bana göre insanın Kur'ân'dan başka bir şey yazması doğru olmaz.*”⁷⁰¹ ifadesinin mücmel hâlidir.

⁶⁹⁷ Konuyla ilgili etkileşimleri daha net görebilmek için bkn. Ahmet Yaman, “Sahâbenin Fıkhi Mezheplere Kaynaklığı”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Mart 2014), 17; Abdülkâdir Şener, “İslâm'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (1983), 375.

⁶⁹⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/315; Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/278.

⁶⁹⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 19/267.

⁷⁰⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/153; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/214; Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/285.

⁷⁰¹ Dârimî, “Mukaddime”, 42.

Buradaki etkileşimin izi sadece Âbide’de kalmayıp, ondan da öğrencileri İbrâhîm en-Neha‘î, Şa‘bî, İbn Sîrîn⁷⁰² gibi hadiste devrinin en önemli âlimlerine geçmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere bu üç isimden de yazı aleyhinde rivâyetler bulunmaktadır. Nitekim rivâyetlerde İbrâhîm en-Neha‘î⁷⁰³ ve İbn Sîrîn⁷⁰⁴ yazmak için Âbide’den izin istemiş, ancak Âbide izin vermemiştir. Bu isimlerin Kûfe ekolünün önemli temsilcileri olduğunun da altını çizmek istiyoruz.⁷⁰⁵

Buna benzer bir etkileşimi Kâsım b. Muhammed’de de görmekteyiz. O öğrencilerinin yazma talebini geri çevirirken Hz. Ömer’e ait uygulamaları referans göstermiş ve hadisleri yazmanın doğru olmadığını vurgulamıştır.⁷⁰⁶

Nesiller arası bu etkileşim, kitâbet konusunda sahâbeye ait bir tutumun tâbiûnun büyüklerine, ondan da tâbiûnun orta tabakasına nasıl taşındığını göstermektedir. Sonuç olarak tâbiûnda oluşan kitâbet aleyhindeki tutum ve söylemlerin sahâbe kaynaklı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

2.2.2.1.2. Kerârîs Oluşturmamak Düşüncesi

Daha önceden bahsi geçtiği üzere, teknik olarak yazı yazılan malzemelerin bükülmeden, üst üste konulup birleştirilmesiyle meydana getirilen “kerârîs (كِرَارِيس)” bazen cilt şeklinde iki koruyucu muhafaza arasına konulurdu. Milâdî ikinci yüz yıldan beri Romalılar ve Çinliler tarafından kullanılan bu teknik, milâdî üçüncü ve dördüncü yüzyılda Mısırlılar tarafından da kullanılmıştır.⁷⁰⁷ Hz. Ömer döneminde Mısır’ın fethiyle beraber ortaya çıkan kültürel etkileşimde Müslümanların tanıştığını düşündüğümüz bu malzemeler, yapılış şeklinden de anlaşılacağı üzere günümüzdeki kitap veya defter türünden malzemelerin ilk örneklerini teşkil eden fiziki özelliğe sahiptirler.

Bu teknikle meydana getirilen yazı malzemeleri hadis kitâbeti açısından önemli ayrıntılar içermektedir. Zira kaybolma ihtimali daha düşük, dağılmaya dirençli; bir

⁷⁰² Bu isimlerin Abide’nin öğrencileri olduğunu görmek için bk. Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 19/266.

⁷⁰³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/153; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/214; Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 2/185.

⁷⁰⁴ Züheyr b. Harb, *el-İlm* 25; Dârimî, “Mukaddime”, 42; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, 41; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/284

⁷⁰⁵ M. Esat Kılıçer, “Ehl-i Re’y”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/521.

⁷⁰⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 5/143; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 7/221; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 7/379.

⁷⁰⁷ Dahl, *Histoire Du Livre De L’antiquite A Nos Jours (T’arihü’l-Kuttâb min Akdemi’l-‘Usûri İle’l-Vakti’l-Hazır)*, 22-24; Hâlid, *Edebü’l-kitâbet ve funûniha*, 37-38; es-Sâmerrâî, *İlmü’l-iktinâh*, 187.

arada duran ve muhafazası olan kerârîsler daha pratik bir kullanıma sahiplerdi. Bundan dolayı rivâyetlerde mushafın kerârîsler üzerine yazıldığı vurgulanmıştır. Ancak bu rivâyetler, Kur'ân'ın yazıldığı bu tür malzemelere hadislerin yazılmasını hoş karşılamayan ifadelerle sonlanmaktadır. Bunun nedenlerini izah eden ipuçlarını rivâyetler üzerinde görmek mümkündür. İbrâhîm en-Neha'î 'ye ait rivâyette hadislerin kerârîse yazılmakla mushafa benzediği nakledilmiştir.⁷⁰⁸ Dahhâk'tan (ö. 105/723) gelen rivâyette de böyle bir benzerliğe dikkat çekilmiştir.⁷⁰⁹ Mücâhid'e ait rivâyette ise neden belirtmeksizin sadece hoş karşılanmadığı ifade edilmiştir.⁷¹⁰

Bahsi geçen rivâyetler dikkatli bir şekilde incelendiğinde, diğerlerinden farklı olarak, kitâbet karşıtlığını göz önüne seren bir anlatım değil, üzerine yazılan malzemeye itiraz eden bir anlatım göze çarpmaktadır. Yani kerârîsten bahseden rivâyetlerde, doğrudan hadis kitâbetinin yasaklığına hükmedilmemiştir. Bunlar “Kerârîs üzerine hadisleri yazmayın” veya “Hadisler için kerârîs edinmeyin” şeklindedir. Rivâyetlerde geçen “Mushafın kerârîs üzerine yazıldığı gibi...”⁷¹¹ ifadesi, dönem itibariyle Kur'ân'ın bu tür malzemeler üzerine yazıldığını ve Kur'ân'a özel bir kullanım olduğunu göstermektedir. Hatta İbn Ebî Dâvûd (ö. 316/929), *Kitâbü'l-mesâhif* isimli eserinde, mushafın kerârîse yazıldığına dair bir başlık açarak konuyla ilgili Dahhâk rivâyetini zikretmiş, hemen altında yeni bir başlık açarak hadislerin kerârîse yazılmasını yasaklayan rivâyetleri sıralamıştır.⁷¹² Hz. Ali'ye ait bir rivâyette de Kur'ân'ın küçük mushaflar üzerine yazılmaması gerektiği ifade edilmiştir.⁷¹³ Küçük mushaftan kasıt kerârîs özelliği taşımayan kaybolmaya ve telef olmaya müsait yazı malzemeleridir. Kur'ân'a özel bu kullanım hadisler için kullanıldığında iki unsurun birbirine benzetilmesi gibi bir tehlike söz konusu olacaktır.⁷¹⁴

⁷⁰⁸ Dârimî, “Mukaddime”, 42.

⁷⁰⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/302; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/217.

⁷¹⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/302; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/217.

⁷¹¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/302; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/217.

⁷¹² İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 504.

⁷¹³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/148.

⁷¹⁴ Kerârîs üzerine hadis yazıldığını bildiren farklı rivâyetler bulmak mümkündür. Ancak bu rivâyetlerde kerârîs üzerine hadis yazanların vefat tarihleri hicri birinci yüz yılın ortalarıdır. Bu rivâyetlerden biri Müslim'in mukaddimesinde geçer ve kerârîsin sahibi Galib b. Ubeydullah'dır ki onun vefat tarihi h. 140 ve 150 yılları arasındadır. Diğer rivâyet de Hatîbî'n el-*Kifâye*'sinde geçer ki burada da kerârîsin sahibi İbn Cüreyc'dir. Onun da vefatı h. 150 dir. (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 320) Bu tarihler bize şunu göstermektedir ki: Yukarıda hadislerin kerârîs üzerine yazılmadığını ifade eden dönemler, yazıldığını ifade eden tarihlerden aşağı yukarı elli yıl öncedir. Demek oluyor ki aradan zaman geçtikçe İnsanların Kur'ân'la ilgili endişeleri azalmış ve önceleri sadece Kur'ân'ın yazıldığı bu türden malzemelere artık hadisler de yazılmıştır.

Kerârîs üzerine yazmayı yasaklayan rivâyetler, mushafı yazdığımız aynı malzemeler üzerine hadisleri yazmaym, şeklinde anlaşılacağı gibi hadisler için müstakil kerârîsler edinmeyin, şeklinde de anlaşılabilir. Çünkü her iki durumda da yazmayı yasaklayan etken aynıdır. Bu etken iki unsurun birbirine karışacağı veya birinin, ötekisinin yerine konumlandırılacağı endişesidir. Konuyla ilgili rivâyetler, içinde bulunduğu dönem ve kullanılan yazı malzemeleri açısından değerlendirilirse bu durum daha net anlaşılacaktır. Henüz çok fazla bulunmayan, kullanılmayan ve mushaf kitâbeti için hasredilen bir malzemeye hadisleri yazmak, Kur'ân'ın yazıldığı kerârîsin dışında müstakil bir kerârîs de olsa bir karmaşa tehlikesi doğuracaktır.

Kerârîsin dışında hadislerin yazılı olduğu kitaplardan bahseden bir kısım rivâyetlerde kitaplara yönelik şiddetli sakınma belirten lafızlar yer almaktadır. Mesela 'Âsım el-Ahvel (ö. 141-142/ 758-759) İbn Sîrîn'e yanında kalması için bir kitap bırakmak istemiş ama o kabullenmemiştir.⁷¹⁵ Diğer bir olayda İbn Sîrîn, 'Abîdeye bir kitap bulursam sana okuyayım diye sormuş 'Abîde hayır cevabını vermiştir.⁷¹⁶ Bu tür rivâyetlerde yer alan sakınma ifadelerini de mushafa benzeme, onun yerine koyma endişesi olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

Kerârîs ile ilgili ulaşılan sonuçlar sahâbe ve tâbiûn dönemi hadis kitâbeti ile ilgili bazı sorulara da cevap olacak mahiyettedir. Sahâbenin kitâbetle ilgili müspet rivâyetlerinde zikredildiği üzere, sahâbeden hadis yazan, sahîfe oluşturan isimler azımsanmayacak kadar çoktur. Aynı durum bu bölümde ele alınacak olan tâbiûn için de geçerlidir. Tâbiûn döneminde de hadis yazan, sahîfe oluşturan birçok isim rivâyetlerde zikredilmektedir. Ancak rivâyetlerde karşımıza çıkan isimlerin, yazdıkları malzemeler neden elimize ulaşmadı, bunların devamı niçin sağlanamadı? Üstelik onlarla aynı dönemlerde veya daha önce yazılan mushaflar bir şekilde varlığını devam ettirirken yazılı hadis malzemeleri niçin varlığını devam ettiremedi? İşte bu soruların cevabı, mushafların kaybolmaya ve telef olmaya karşı dirençli olan kerârîsler üzerine yazılması, hadislerin ise bu malzemeler üzerine yazılmasının hoş karşılanmamasıdır. Buradaki yasak doğrudan hadis kitâbetini engelleyen bir tarzda olmamış, ancak yazılanların kaybolmasına, dağılmasına, elde tutulamamasına neden olmuştur diyebiliriz.

⁷¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/110.

⁷¹⁶ Zühayr b. Harb, *el-İlm*, 25; Dârimî, "Mukaddime", 42; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 41; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/284

2.2.2.1.3. Öncekilerin (Ehl-i Kitabın) Uğradığı Akıbet

Sahâbe ile ilgili başlıklarda ifade edildiği üzere sahâbe, ehl-i kitabın veya geçmiş milletlerin, edindikleri kitaplardan dolayı dalalete düştüğünü düşünerek kitap edinmekten kaçınmıştır. Aynı düşüncenin tâbiûnda da devam ettiğini görmekteyiz. Özellikle İbn Sîrîn'in "*Sizleri kitaplar konusunda uyarıyorum sizden öncekileri saptıran şey onların edindikleri kitaplardır.*"⁷¹⁷ diye ikazda bulunmasından bu anlamdaki endişenin varlığını devam ettirdiğini görüyoruz. Ayrıca Kâsım b. Muhammed'in de öğrencilerini yazmaktan menederken Hz. Ömer'in konuyla ilgili endişelerini belirten ehl-i kitâb rivâyetini kullanması ⁷¹⁸ da yine aynı kaygının varlığını devam ettirdiğini göstermektedir. Fakat şunu da ifade etmeliyiz ki, bu kaygı ya da yazmaya engel durum, sahâbe dönemindeki yasaklama ile ilgili adı geçen neredeyse her isimde karşımıza çıkarken, burada sadece iki isimde karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu endişenin gittikçe zayıfladığını söyleyebiliriz.

2.2.2.1.4. Yazıdan Kaynaklanan Endişeler

Kitâbetle sağlanacak bilgi intikallerinde, yazının gelişmişlik düzeyi aktarımın kalitesiyle doğrudan ilgilidir. Birinci bölümde geçtiği üzere sözlü iletişimin hâkim olduğu câhiliye toplumunda İslâmiyet'in zuhuruyla beraber yazıya olan ilgi ve ihtiyaç artmış, Hz. Peygamber'in de teşvikleri ile hızlı bir gelişim süreci başlamıştır. Ancak çalışmayı yürüttüğümüz zaman dilimi göz önüne alındığında yazı, henüz gelişimini tamamlayıp kemal noktasına ulaşmamıştır. "*Arap yazısında birbirine şekil olarak benzeyen çok sayıda harf bulunması, bunların tarih boyunca çok farklı nokta ve işaret sistemleriyle ayırt edilmiş olması, seslerin yazıda kullanılmayan hareketlerle verilmesi gibi özelliklerinden dolayı hem yazarken hem de okurken hata yapma ihtimali çok fazlaydı.*"⁷¹⁹ Kullanım olarak çok yaygın olmayan yazıyı o günkü toplumda sınırlı sayıda insan bilmektedir. ⁷²⁰ Bu durumda hadisleri sadece yazarak öğrenmek ve aktarmak çeşitli sıkıntılara sebep olacaktır. Hadis konusunda yeterli bilgi ve tecrübeye sahip şahsiyetlerin yaşadığı dönemlerde bu anlamdaki sıkıntı kendini çok hissettirmemiştir. Zira hadisi iyi bilen sahâbiler ve tâbiûnun büyükleri, hadisle ilgili

⁷¹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/145.

⁷¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/143; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/221; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 7/379.

⁷¹⁹ Salahattin Polat, *Metin Tenkdi* (İstanbul: Marmara Ünv. İlahiyat Fak. Yayınları, 2020), 91.

⁷²⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân*, 452-455; Abdullah Aydın, "Hadis Rivâyetinde Yazının Kullanımı ve Güvenilirliği" *Sünnetin Dindeki Yeri*, ed. İsmail Lütfi Çakan (İstanbul: Ensar Yayınları, 2010), 308

meydana gelen hataları fark edip düzelterek kesrette ve keyfiyettedirler. Ancak sahâbe neslinin vefatıyla beraber ve onlardan uzaklaştıkça bu sıkıntı kendisini daha fazla hissettirmeye başlamıştır. Bu sebepten ötürü, özellikle yazılı hadis malzemelerinin arttığı dönemlerde, bu malzemelere tek başına güvenilmediğini, sık sık yazılanları kontrol anlamında bir yöntem başvurulduğunu görmekteyiz. Örneğin Urve b. Zübeyr, hadis yazan oğlu Hişâm'a "Yazdıklarını arzettin mi?" diye sormuş ve hayır cevabını alınca da "Yazmış olmadın." demiştir.⁷²¹ Nâfi'e (ö. 117/735) kendisinden yazıldığı haber verilince "Bana getirsinler hatalarını düzelteyim." demiştir.⁷²² Süleymân b. Mûsâ (ö. 119/737), "Kur'ân'ı mushafiden (mushaftan Kur'ân öğrenen kişiden), hadisi de sahafiden (sahâfeden öğrenen ve rivâyette bulunan kişiden) almayın." demiştir.⁷²³ Yahyâ b. Ebî Kesîr (ö. 129/747) yazdıktan sonra arz etmeyen kişiyi, tuvaletten temizlenmeden çıkan kişiye benzetmiştir.⁷²⁴ Aynı anlama gelen rivâyetleri Evzâî (ö. 157/774) ve Ma'mer'den (ö. 153/770) de duymaktayız.⁷²⁵ Haccâc b. Ertât (ö. 149/766) "Kitaptan rivâyet edenlerden sakının çünkü onların 'Amr'ı Ömer yapma tehlikesi sürekli mevcuttur." demiştir.⁷²⁶ Ma'mer "Bir kitap yüz defa arz edilse de hatalardan hali olamaz" demiştir.⁷²⁷ Dikkat edilirse buradaki rivâyetlerin bütünü, yazının güven vermeyen durumundan ve yazarların hatalı yazma ihtimalinden yana bir endişe içermektedir.

Burada örnek verdiğimiz isimlerin vefat tarihi çalışma alanımızın dışına sarkmış durumdadır. Ancak çalışma alanımızın kıyısında yer alan bir zaman aralığında, yazılanlar tek başına güven vermiyor ve kontrol amaçlı sunumlarla destekleniyorsa, bu durum elbette çalıştığımız alan için de geçerlidir. Yani hicrî ikinci asrın hemen başlarında bazı durumlarda güven vermeyen yazı, hicrî birinci asrın sonlarında da yine bazı durumlarda güven vermemiştir.

Yazının keyfiyeti ile ilgili bahsi geçen durum hicri birinci yüzyılda, hadis kitâbeti açısından kendisini bir çekince olarak göstermiştir. İbn Sîrîn'in, 'Abîde es-Selmânî'den, işittiklerini yazmak ve bulduğu kitapları okumak için izin istemesi ve

⁷²¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/337; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/337.

⁷²² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî*, 2/134.

⁷²³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/31; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 211.

⁷²⁴ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/337.

⁷²⁵ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/337.

⁷²⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/428.

⁷²⁷ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/338.

aldığı red cevabı bu durumun tezahürüdür.⁷²⁸ Yine ‘Abîde’nin vefatına yakın dönemlerde ehil olmayanların eline geçer endişesiyle kitaplarını isteyip yazdıklarını silmesi böyle bir çekinceyi düşündürmektedir.⁷²⁹ Bu rivâyet incelendiğinde şöyle bir durumla karşıımıza çıkar: Öncelikle rivâyette bahsi geçen, ‘Abîde’ye ait yazılı malzemeler büyük ihtimalle deridir. Çünkü dönemdeki hâkim olan yazı malzemesi deridir. Ayrıca başka bir rivâyette de İbrâhîm en-Neha‘î yazı yazmak için ‘Abîde’den bir parça deri istemiştir.⁷³⁰ Yazılanların silinmesi, yakılmaması yine yazılı malzemenin deri olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Yazı malzemesinin deri olduğunu tespit etmek rivâyeti anlamlandırmak ve yazmaya engel olan nedeni ortaya koymak için büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü deri, üzerinde tebdilat ve tağyiratı mümkün kılan, tahrifata açık yapısıyla güven vermeyen bir özelliğe sahiptir. Ehil olmayanın eline geçer endişesi, yazı malzemesi açısından düşünüldüğünde; deri üzerinde tahrifat yapacak kötü niyetli insanların varlığını düşündürmektedir. Ancak bu endişe, yazının keyfiyeti açısından düşünüldüğünde, yazının her türlü ayrıntıyı ve farklılığı gösteremeyen durumunu, okuyanların alana hâkim olmadığında düşebileceği yanlışları ifade etmektedir. ‘Abîde’nin belirtmek istediği endişe bu iki durumdan biri olabileceği gibi, iki durumun içtimaı da olabilir. Fakat bir önceki rivâyette yanında hazır bulunan ve öğrencisi olan İbn Sîrîn’in yazmak ve okumak talebini reddetmesi daha çok yazı ile ilgili bir endişe yaşadığını düşündürmektedir. Aksi takdirde İbn Sîrîn’nin yazılanları değiştirmesi, tahrif etmesi şeklinde bir durum düşünülecektir ki bu yorum onun şahsiyeti ve güvenilirliği ile bağdaşmayacaktır.

Konuyla ilgili diğer bir rivâyette İbrahim en-Neha‘î kendisine yazıdan bahseden Fudayl b. ‘Amr’a (ö. 110/729) *Muhakkak ki insanın bir kitap yazıp da ona güvendiği, bel bağladığı çok nadirdir.*”⁷³¹ dediği aktarılmıştır. Bu rivâyette Neha‘î’nin yazılan şeye güvenilmeyeceği şeklinde açık ve net bir ifadesi vardır.

Konunun bu kısmında izah edilmesi gereken şöyle bir durum söz konusudur: Arap yazısının ortaya çıkışını, yazı etrafında oluşan kültürel unsurları, yazının Hz. Peygamber ve sahâbe dönemindeki hızlı gelişimini ve kullanım alanlarını ifade ederken

⁷²⁸ Zühêyr b. Harb, *el-İlm* 25; Dârimî, “Mukaddime”, 42; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, 41; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/284.

⁷²⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/153; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/215; Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/286.

⁷³⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 42.

⁷³¹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/279; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/292.

sürekli yazıyla ilgili yukarı doğru yükselen bir grafik gözler önüne serildi. Ancak burada yazının güven vermeyen durumundan bahsedildi. Üstelik halife Abdülmelik b. Mervân (ö. 85/705) zamanında, yazının ikmali anlamında hareke ve noktalama faaliyetinin icra edilmesine rağmen, güven vermeyen bu husus bir çelişki gibi görünmekte, izaha ihtiyaç duymaktadır.⁷³² Zahiren çelişki gibi görünen bu durum için şunlar söylenebilir: Öncelikle yazı ile ilgili gelişim her ne kadar yükselen bir seyir arz etse de gelişimin tedrici olduğunu ifade etmeliyiz. Bu tedricilik yazı aleyhinde bir durum olarak kendisini zaman zaman hissettirmiştir. Ayrıca Kûfe özelinde sıkıntılı bir durum söz konusudur. Yukarıda değinilen, yazıyla ilgili güvensizlik anlamı doğuran rivâyetler ‘Abîde, İbrâhîm en-Neha‘î gibi Kûfe’li isimlerden gelmektedir. Bu bölgede yaşayan isimlerin diğer bölgelerden farklı olarak, yazıyla ilgili geliştirdikleri tutum ve uygulamalar, yazı ile ilgili olumsuz düşüncelere sebep olmuştur. Mesela yazının ikmali anlamındaki noktalama ve harekelemenin Kûfe ehline reddedildiğine dair rivâyetler mevcuttur. Konuyla ilgili bir rivâyette Abdullah b. Mes‘ûd “*Kur’ân’ı fazlalıklardan arındırın, onda olmayan bir şeyi ona eklemeyin.*” demiştir.⁷³³ Aynı anlama gelen rivâyetleri İbrâhîm en-Neha‘î’den de duymak mümkündür.⁷³⁴ Kûfe’yi karakterize eden ilmi faaliyetlerin kaynağı olan bu şahsiyetlere ait rivâyetler, yazının ikmali anlamında önemli bir eşik olan noktalama ve harekelemeye engel olmuş, yazıya güvenin gecikmesine sebebiyet vermiştir.⁷³⁵ Hadis kitâbetini hoş karşılamayan tâbiûnun rivâyetlerini zikrederken ekseriya Kûfeli isimlerin varlığına dikkat çekmiştik. Buradaki değerlendirmemiz bu durumun izahı olabilecek bir mahiyettedir.

Bilindiği gibi Kûfe sahip olduğu demografik ve kültürel farklılıklar ile temayüz etmiş bir şehirdir. “*Roma, Sâsânî, Deylem, Hint ve Arap olmak üzere pek çok medeniyetin tanışma ve kaynaşma mahalli olmuş, çeşitli kültür, din, dil ve ırka mensup*

⁷³² Noktalama ve harekeleme konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebû Fadl (Kahire: el-Heyetü’l-Mısriyyeti’l-Amme li’l-Kitab, 1394/1974), 4/184-186; Subhî b. İbrâhîm es-Sâlih el-Lübânî, *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân*, (Beyrût: Dâru’l-İlm lil-Melayîn, 1418/1977), 90-94; Veli Kayhan, “Doğru Okuma Bağlamında Mushafa İşaret Konulması: İ’cam ve Sonrası”, *Bilimname* 12/1 (Mart 2007), 101-136.

⁷³³ Abdürrezzâk, *Musannef*, 4/322; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/239.

⁷³⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/150

⁷³⁵ Rivâyetlerde geçen “Kur’ân’ı kendisinde olmayan fazlalıklardan arındırın” şeklindeki ifadeler Kur’ân’a ilave edilen, sonradan koyulan işaretler anlamındadır. Bilindiği gibi Hz. Osmân tarafından yazılan nüsha harekesiz ve noktasız olarak yazılmıştır. Onu fazlalıklardan arındırın derken bu mushafta yazılmayan işaretleri koymayın anlamındadır. Yoksa Kur’ân’a bir söz ya da onda olmayan bir düşünce eklemeyin anlamında bir uyarı değildir. Böyle bir şey zaten kimsenin kalkışacağı, cesaret edebileceği bir durum değildir. Kur’ân çoktan toplanmış, yazılmış ve çoğaltılmıştır. Böyle bir endişeye mahal kalmamıştır.

unsurlara ev sahipliği yapmıştır. Başta Araplar olmak üzere bu yapıyı oluşturan hemen her unsur, kendi içinde de düşünsel ve kültürel farklılıklara sahip olmuştur."⁷³⁶ Hz. Ömer döneminde kurulan bu şehir önceleri fasih Arapçayı bilen ve konuşan insanları ile tabarüz etmişken⁷³⁷ daha sonraları farklı kültürlerle sahip milletlerin şehre katılımı ile dilin kullanımında tashif (telâffuz) ve lahn (gramer) türünden farklı hatalar ile anılmıştır. Bunun içindir ki noktalama ve harekelemeye zemin hazırlayan unsurlar ifade edildiğinde, dilin yanlış kullanımı ile ilgili sıkıntıların öncelikle ve en çok Irak (Kûfe) kaynaklı olduğu vurgulanmıştır.⁷³⁸

Noktalama ve harekeleme anlamındaki müdahalelere imkân vermeyen bir tutumun varlığını hissettirdiği ve dil ile ilgili yanlış kullanımların yoğunlukla yaşandığı bir yerde; yazıyla kayıt faaliyetinde katı bir tutum sergilemek ve yazıya izin vermemek, elbette bilginin intikalindeki kalite açısından son derece gerekli bir uygulamadır.

Kûfe özelinde yapılan bu değerlendirmenin yanında noktalama ve harekeleme için önemli olan birkaç hususun ifadesi de gerekmektedir. Kur'ân'ın doğru okunabilmesi amacıyla, hicrî birinci yüz yılın ikinci yarısında kullanılmaya başlanan nokta ve hareketler, acaba ne kadar sürede yaygınlık kazanmıştır? Kur'ân metinleri dışındaki yazışmalarda kullanılmış mıdır? Konuyla ilgili yapılan araştırmalar noktalama ve harekelemenin daha çok mushafı sınırlı kaldığını, diğer yazım türlerinde bu işaretlerin kullanılmadığını belirtmektedir.⁷³⁹ Kimi kaynaklar günlük ve resmi işlerde noktalamanın kullanılmadığını belirtmiştir.⁷⁴⁰ Meşhur Memlûklü tarihçi ve münşi Kalkaşendî (ö. 821/1418), inşa sanatının en mükemmel ansiklopedik örneği olan *Subhu'l-a'sâ* isimli eserinde noktalama ve harekeleme ile ilgili açıklamalarda bulunurken yazıda çok fazla nokta kullanılmasının cahillik olarak değerlendirildiğine dikkatleri çekmiştir.⁷⁴¹

Hadis rivâyetinde noktalamanın kullanımı da izah edilmesi gereken diğer bir durumdur. Hadis yazarken noktalama ve harekelemelerin ne ölçüde kullanıldığı bunların ne zaman kullanılmaya başlandığı tespiti güç bir hadisedir. Ancak bazı rivâyetlerde bunlara dair ipuçları bulmak mümkündür. Abdullah b. İdrîs (ö. 192/808)

⁷³⁶ Hüseyin Kahraman, "Sosyal Değişim Sürecinde Kûfe Hadisçiliği", *Marife* 6/2 (2006), 89.

⁷³⁷ Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/520.

⁷³⁸ Veli Kayhan, "Doğru Okuma Bağlamında Mushafa İşaret Konulması", 110

⁷³⁹ Eymen Fuâd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyi'l-mahtût*, 52; Kürdî, *Târîhu'l-hattî'l-Arabî*, 78; Polat, *Metin Tenkidî*, 91.

⁷⁴⁰ Müneccid, *Dirâsât fî târîhi'l-hattî'l-Arabî*, 128.

⁷⁴¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 3/154; el-Esed, *Masâdiru 'ş-şi'ri'l-câhilî*, 41.

hadis yazarken “جوراء” kelimesinin “جوزاء” ile karıştırılacağı endişesinden hareketle kelimelerin altına not düştüğünü rivâyet etmiştir.⁷⁴² Şayet bu tarihte noktalama kullanılıyor olsaydı Abdullah ifade edilen notu yazmaya gerek duymayacak, farkı göstermek için nokta kullanacaktı. Ayrıca hadis literatüründe musahhaf adı altında ortaya çıkan kullanımlar büyük oranda noktalamadan kaynaklanan yanlışlıkları belirtmek için kullanılan terimlerdir. Bu kullanım da noktalamanın hadis yazımında erken dönemlerde kullanılmadığını göstermektedir.⁷⁴³

İlgili değerlendirmelerin tümü göz önüne alındığında şunlar ifade edilebilir: Yazının güven vermeyen seviyesi, hicrî birinci asrın sonlarında, tâbiûnun hadis kitâbetini sakıncalı görmesinin nedenlerinden biri olmuştur. Bu durumu sahâbe dönemi kitâbet karşıtı rivâyetleri değerlendirirken net olarak görememiştik. Bunun nedeni sahâbe döneminde hadisi iyi bilen şahsiyetlerin varlığının bir anlamda kontrol mekanizması oluşturması ve yazıdan kaynaklanan yanlış anlaşılmalara engel olmalarıdır. Herkesin hadisleri iyi bildiği bir toplumda yazının eksik kalan yönleri, rivâyetlerin yazılı naklinde bir hata olarak kendini gösteremeyecektir. Diğer bir neden de tâbiûn döneminin, sahâbe dönemine nazaran yazıya daha fazla müracaat etmesidir.

2.2.2.1.5. Şahsi Görüşlerin Kaydedilmesi Endişesi

Kitâbetin hoş karşılanmadığına vurgu yapan rivâyetlerde dikkate alınması gereken diğer bir husus, re’y denilen şahsi görüşlerin kayıt altına alınması konusundaki endişelerdir. Aslında bu tür rivâyetlerde kitâbeti kerih görülen unsur hadis değil; şahsi görüşlerdir. Sahâbenin hadis kitâbeti bölümünde ifade ettiğimiz üzere, İslâmi ilimlerin henüz birbirinden ayrılıp müstakil bilim dalları haline dönüşmediği bu dönemlerde, her disipline ait müstakil kitâbet faaliyeti bulunmamaktaydı. Dolayısıyla bir şeyler yazıldığında hadislerle beraber şahsi görüşlerin de kaydedilmesi endişesi vardı. Görüşlerinin kaydedilmemesini isteyenler için en emniyetli yol kitâbete izin vermemektir.

Şahsi görüşlerin kaydı ile ilgili durumu daha iyi anlamak, hicri birinci yüzyılda veya bu dönemin yakınlarında, ilim adına ön plana çıkan şahsiyetlerin ilmi faaliyetlerini

⁷⁴² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/207.

⁷⁴³ Konuyla ilgili daha fazla örnek bulmak için bkn. Ebû Abdillâh Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî, *et-Tenbîh alâ hudûsi't-tashîf*, thk. Muhammed Es'ad Talas – Abdülmü'în el-Melûhî - Esmâ el-Humusî (Beyrut: Dâru Sadr, 1412/1992), 2-3; Yine hadis rivâyetinde görülen lahn ve irab hataları ve bunlara karşı izlenen tutum için İbn Abdîber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*'de bir başlık açarak ilgili rivâyetleri sıralamıştır. İbn Abdîber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/339.

incelemekle mümkündür. Bu faaliyetleri ne şekilde yürüttükleri, sohbetlerinde rivâyetlere ve kendi reylerine ne derece yer verdikleri, soru soranların hadisle beraber rey isteyip istemedikleri gibi konular iyi anlaşılırsa bu başlıkta ele alınan husus daha net anlaşılacaktır. Bu bakış açısıyla döneme ait rivâyetler incelendiğinde şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

Konuyla ilgili Dârimî'de geçen bir rivâyette Mâlik b. Miğvel (ö. 159/776), Şa'bî'nin (ö. 104/722) kendisine şunları söylediğini nakletmiştir: *“Onların sana Resûlullah'tan aktardıklarını al, kendi reylerinden söylediklerini helaya at.”*⁷⁴⁴ Bu rivâyet Ma'mer'in (ö. 153/770) *el-Câmi*'inde de *“Sana Resûlullah'ın ashabından söylerlerse onu al.”* şeklinde nakledilmiştir. Rivâyetten anlaşıldığı kadarıyla Şa'bî'nin onlar diye kastettiği kişiler, Hz. Peygamber'den rivâyet etmenin yanında kendi sözlerini de aktarmaktadırlar. Başka bir rivâyette re'y yönü ile meşhur Rebî'a (ö. 136/753), İbn Şihâb'a (ö. 124/742) *“Ey Ebû Bekir insanlara kendi re'yinden bir şey söylediğinde bu benim görüşümdür de! Hz. Peygamber'den bir şey söylediğinde ise bu Hz. Peygamber'in sünnetidir de ki insanlar senin görüşün ile Hz. Peygamber'in sünnetini karıştırmasin!”*⁷⁴⁵ Rivâyetten de anlaşıldığı kadarıyla dönem içinde re'y ve sünnetin birbirine karıştığı sohbetler, anlatımlar söz konusudur ve buna karşı bir ikaz meydana gelmiştir. Başka bir rivâyette de Şa'bî, kendisine soru soran birine İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652) görüşüyle cevap vermiştir. Bunu üzerine adam senin görüşün nedir diye sorunca Şa'bî, *“Sana re'yimi söyleyeceğime şarkı söylerim daha iyidir.”*⁷⁴⁶ diye cevap vermiştir. Rivâyette dinleyen kişilerin aldıkları cevaplarda, rivâyetlerin yanında re'yleri de merak edip sorduğu görülmektedir. Başka bir rivâyette Ebû Seleme b. Abdurrahman (ö. 94/712-13) Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) *“İnsanlara verdiğin fetvalarda işittiğin bir rivâyete mi hükmediyorsun yoksa kendi re'yinle mi hüküm veriyorsun?”* diye sormuş. O, *“Hayır, verdiğimiz fetvaların bütünü bir rivâyete dayanmıyor, ancak bizim re'yimiz onlarınkinden daha hayırlıdır.”*⁷⁴⁷ Burada da yine sorulara verilen cevaplarda rivâyetlerle re'yin beraber kullanıldığı ve bunların birbirinden ayırt edilmeden beraberce söylendiği anlaşılmaktadır.

⁷⁴⁴ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*', 11/256; Dârimî, “Mukaddime”, 23.

⁷⁴⁵ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/1071.

⁷⁴⁶ Dârimî, “Mukaddime”, 17.

⁷⁴⁷ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/854.

İlim meclisleri ile ilgili gözden kaçırılmaması gereken diğer bir husus, kitâbet uygulamalarının keyfi ve izinsiz olmasıdır. Yani re'y ve hadislerin beraberce ifade edildiği ortamlarda yazanlar, çoğu zaman izin alıp kontrollü bir şekilde bu işi gerçekleştiriyorlardı. Böyle bir iş için önceden izin almak ve kitâbet sonunda yazdığını kontrol ettirmek bir anlamda meydana gelecek hata ve yanlışları en aza indirecek, re'y ve hadis ayrımını sağlamış olacaktı, ne var ki her defasında bu şekilde kontrollü bir kitâbet faaliyeti gerçekleşmiyordu. Konuyla ilgili rivâyetlerin birinde İbn Sîrîn'in yazan insanların varlığını hissettiğinde konuşmasını azalttığı nakledilmiştir.⁷⁴⁸ Yine Hammâd'ın, İbrâhîm'den yazdığını bildiren rivâyette Neha'î durumu farkedince ona kızmıştır.⁷⁴⁹

Buraya kadar sıralanan rivâyetler kitâbetten uzak olarak daha çok dönem içerisinde ilmi sohbetlerin, soru cevap tarzındaki muhaverelerin ne şekilde yapıldığını ifade eden anlatımlardır. Rivâyetler bu yönüyle kitâbet konusunu direkt ilgilendirmiyor, ancak bu tarzda cereyan eden ilmi muhaverelerin yazıya geçirildiğini düşündüğümüzde, rivâyetlerin yanında şahıslara ait yorum ve düşüncelerin de yazıya geçirilerek kayıt altına alınacağı ve rivâyetlerle re'yin birbirine karışacağı şeklinde bir endişe kendisini göstermektedir.

Bu konuyla ilgili en net ifadeler Câbir b. Zeyd'den nakledilmiştir. Zira ona “*Etrafındakiler senden duyduklarını yazıyor.*” denildiğinde o, “*Yarın vazgeçeceğim şeyleri yazıyorlar.*”⁷⁵⁰ diyerek durumdan duyduğu memnuniyetsizliği dile getirmiştir. Sa'îd b. el-Müseyyeb maddesinde de görüşlerinin yazılması üzerine Sa'îd'in yazılı sahîfeyi yaktığı nakledilmiştir.⁷⁵¹

‘Abîde’nin de “*Benden bir şeyler yazarak bakileştirmeyin.*”⁷⁵² anlamına gelen “*لَا تَكْتُبَنَّ عَلَيَّ كِتَابًا*” cümlesi bu durumun farklı bir yansımasıdır. Rivâyetin başında İbrâhîm en-Neha'î, hocasından “*Senden duyduklarımı yazayım mı?*” diye izin istemiş ve ‘Abîde duyduğu rahatsızlığı kendisinden bir şey yazılmaması şeklinde ifade etmiştir. İbn Sîrîn'in de ‘Abîde’ye “*Senden duyduklarımı yazayım mı?*” diye sorup ret cevabı

⁷⁴⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/147.

⁷⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/281.

⁷⁵⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/134; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/1069.

⁷⁵¹ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/1070.

⁷⁵² İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/153; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/214; Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/285.

almasında aynı durum söz konusudur.⁷⁵³ “Senden yazayım mı, benden yazmayım” türünden ibarelerde, kastedilenin hadis olduğu konusundaki tereddütlerimiz, ‘Abîde’nin kitaplarının varlığından bahseden rivâyetten kaynaklanmaktadır.⁷⁵⁴ ‘Abîde’nin daha önceden edindiği kitaplar var ve vefatından önce ehil olmayan ellere geçer endişesiyle bunları yaktırmıştır. Burada yazılanlar hadis olarak değerlendirilmeli, yazılmasını istemediği şeyler de kendi görüş ve düşünceleri şeklinde anlaşılmalıdır. Aksi takdirde sevmediği bir işi ömrünün sonuna kadar yaptığı şeklinde bir durum ortaya çıkacaktır ki böyle bir değerlendirme de çok tutarlı değildir.

Sonuç olarak, Hz. Peygamber’e ait uygulama ve söylemlerin sorulduğu, konuşulduğu, kaydedildiği ilim meclislerinde şahsi görüşler de sorulmuş, konuşulmuştur. Böyle bir ortamda Hz. Peygamber’e ait olanla beraber, şahsi görüşlerin de kayıt altına alınması gibi bir durum söz konusu olmuş ve tâbiûnun bir kısmı buna engel olmak için kitâbeti hoş karşılamamıştır. Bu alandaki yasaklayıcı genel ifadeler hadislerin kayıt altına alınmasına da engel teşkil etmiştir.

2.2.2.2. İlgili Rivâyetlerden Döneme Dair Tespitler

1- Araştırma yapılan alanda kitâbet karşıtı söylemi veya duruşu olan 14 isim tespit edilmiştir. Bunlardan az bir kısmı net bir şekilde hadis yazımının karşısında bir manaya delâlet etmektedir. Buna karşılık rivâyetlerin büyük çoğunluğu, hadis kitâbetinin dışında bir alana hamledilebilecek içeriğe sahiptir. Rivâyetlerden ulaşılan veriler neticesinde, hicrî birinci asrın sonunda, yoğunlukla tâbiûnun yaşadığı dönemde, hadis kitâbetini doğru bulmayan güçlü bir yaklaşımdan bahsetmek mümkün değildir.

2- Bu dönemde Kur’ân’ın muhafazasına, onun öncelenmesine yönelik endişeler kısmen devam etmekte ve bu endişeler hadis kitâbetinin aleyhinde rivâyetlere yansımaktadır. Özellikle Kur’ân’ın yazıldığı malzemeler üzerine hadisleri yazmamak, kerârîs oluşturmamak bu anlamdaki endişeleri dile getirmektedir.

3- Dönemdeki kitâbetle ilgili olumsuz yaklaşımların nedenleri sahâbe dönemindeki nedenlerle benzerlik göstermektedir. Kitâbet yasağı açısından incelenen aralıktaki sahâbe ve tâbiûn uygulamaları birbirinden çok farklı değildir. Sahâbeden yazım yasağını dile getiren şahısların sayısı ile tâbiûndan bu yasağı ifade edenlerin

⁷⁵³ Züheyr b. Harb, *el-İlm* 25; Dârimî, “Mukaddime”, 42; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 41; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/284.

⁷⁵⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/153; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/213; Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/286.

sayısı birbirine yakındır. Sahâbe başlığında on isme ait rivâyet tespit ederken bu başlıkta on dört isme ait rivâyet tespit edilmiştir. Ancak tâbiûn sayısının sahâbe sayısına oranı ölçü alınarak bir sonuca gitmek gerekirse, sahâbe döneminde var olan bir uygulamanın, tâbiûnun sayısındaki artışla beraber katlanarak artacağı düşünülmektedir. Çünkü sahâbenin sayısı tâbiûna göre daha azdır. Bu sayılarla ilgili, kesin ve tatmin edici verilere ulaşmak mümkün olmasa da İslâmiyet'in hızlı bir şekilde coğrafyalar kat edip kitleleri etkisi altına alması ve zamanla Müslümanların sayısında ciddi artışların görülmesi, tâbiûnun sayısının sahâbeye göre daha fazla olduğu sonucunu vermektedir. Ya da bir kişiyi gören on binlerin sahâbe sayıldığı bir sistemde, on binleri gören kişileri de tâbiûn diye adlandıracak olur ve İslâmiyetin yayılış hızını da hesap edecek olursak, bu denklemde sahâbe sayısına göre çok fazla sayıda tâbiûn tespit etmek mantıklı bir zorunluluktur. Ancak kitâbet yasağı ile ilgili uygulamada ulaşılan rakamlar açısından böyle bir artış söz konusu değildir. Hadis kitâbetinin yasaklığı anlamındaki bir uygulamanın sahâbeden tâbiûna doğru ciddi anlamda bir düşüş gösterdiği ifade edilebilir.

4- Yasaklık bildiren rivâyetlerin birçoğunda aslında kitâbetin varlığı veya ihtiyaç olarak hissedildiği kendisini göstermektedir. Çünkü kimi zaman yazmak için izin istenmekte, kimi zaman izin almadan yazanların varlığı kendisini göstermekte, kimi zaman da yazmayı hoş karşılamayan isimlerin yazdığı dillendirilmektedir. Bu durum dönemde genel geçer bir yazım yasağı olmadığını ya da hâkim görüşün kitâbetin yasaklığı şeklinde olmadığını göstermektedir.

5- Yazının hoş karşılanmadığı rivâyetlerde ismi geçen tâbiûnun, dönemin ilmi faaliyetlerinde ön plana çıkan isimler olması da ayrıca manidardır. Bu durum dönemin ilmi faaliyetlerinin ne şekilde gerçekleştiği ve bu ortamlarda yazının ne şekilde kullanıldığıyla ilgilidir.

6- Dönemde hâkim olan yazı malzemesi deridir. Rivâyetlerde geçen yazmak için deri talebi, yazılanların ezberlendikten sonra geri silinmesi, yazılı malzemenin muhafazasının önemsenmesi gibi uygulamalar derinin kullanıldığının göstergesidir. Ayrıca Mısır'ın fethiyle beraber yazı malzemesi açısından bu kültürün izlerinin görülmesi dönem açısından olağandır. Yazılanların üst üste koyularak defter veya kitap haline dönüştürüldüğü kürraseler (Kerâfs) bu etkileşimin örneğidir. Ayrıca yazılı malzemenin silinerek değil de yakılarak imha edildiğini ifade eden rivâyetler de Mısır

kültürünün etkisini gösteren papirüs şeklindeki yazı malzemesini de gerektirir ki bu kullanım da yine dönem açısından mümkündür.

7- Dönemde yazıdan kaynaklanan endişeler, güvensizlikler kendisini göstermektedir. Yazıyla ilgili bu durum yazının gelişmişlik düzeyi ile ilgili olup dönemdeki yazı kültürü ile paralellik göstermektedir.

2.2.3. Hadis Kitâbeti İle İlgili Olumlu Düşüncede Olan Tâbiîler

Tâbiûna ait kitâbet karşıtı duruş geneli içine alan, herkes tarafından kabul gören bir uygulama değildir. Kitâbetin hoş karşılanmadığına dair uygulama ve söylemlerin aksi yönünde gelişen güçlü bir tutum görmek mümkündür. Ortaya çıkan iki yönlü durumu tahlil edebilmek için konuyla ilgili müspet yaklaşımları da görmek gerekmektedir. Tâbiûn başlığında da sahâbe tabakasında uygulanan metodun aynısı uygulanacak, öncelikle kitâbetle ilgili menfi yaklaşıma sahip isimlerin konuyla ilgili müspet tavırları görülmeye çalışılacaktır.

2.2.3.1. Kitâbeti Sakıncalı Gören Tâbiûnun Kitâbetle İlgili Müspet

Rivâyetleri

1. ‘Abîde es-Selmânî (ö. 72/691)

‘Abîde’nin yazı aleyhindeki görüşlerini belirtirken yanında kitapları olduğunu ve vefatına yakın bir dönemde, ehil olmayan ellere geçer endişesiyle yazdıklarını sildiğini ifade etmiştik.⁷⁵⁵ Aslında yazılanların imha edilmesi yönüyle kitâbet aleyhine bir durum arz eden bu rivâyet bir taraftan da kitâbetin varlığını bir realite olarak ortaya koymaktadır. Yazılanların imhası ârızî bir durumdur, rivâyette de zikredilen bir kaygıdan kaynaklanmaktadır. Kitâbet aslı itibariyle sakınılacak bir eylem olarak görülseydi en başından yapılmazdı. Başka bir rivâyette de İbn Sîrîn onun yanına gittiğini ve yanında etrâf olduğunu, bunlar hakkında ‘Abîde’ye soru sorduğunu nakletmiştir.⁷⁵⁶

‘Abîde’nin yazı aleyhine olan bir kısım rivâyetleri, mesela İbrâhîm en-Neha‘î’nin (ö. 96/714) onun yanında yazarken “*Benden yazarak bakileştirme!*”

⁷⁵⁵ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/153; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/213; Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmi‘u beyâni‘l-ilm*, 1/286.

⁷⁵⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/78; İbn Abdilber, *Câmi‘u beyâni‘l-ilm*, 1/313.

uyarısına maruz kalması,⁷⁵⁷ yanında yazanların varlığını, dolayısıyla yazım faaliyetini düşündürmektedir. Yine İbrâhîm'in yazmak için ondan bir parça deri isteyip olumsuz karşılık almasında ⁷⁵⁸ böyle bir durum kendisini göstermektedir. Yani, yazmayı hoş karşılamayan, ondan sakınan bir insanın yanında ne yazı yazılır ne de ondan üzerine yazmak için malzeme istenir. Bu durum önceden de ifade edildiği üzere, yazılan şeylerin mahiyeti ile ilgilidir.

2. Ebü'l-Âliye (ö. 90/709)

Onun yazıyı bildiğine dair bilgi aktarılmıştır.⁷⁵⁹ Hadis kitâbeti konusunda teşvik edici bir tavır içinde olduğu, komşusuna kendisine hadis sorup yazması hususunda tavsiyede bulunduğu nakledilmiştir.⁷⁶⁰ Ebû Halde'nin (ö. 93/712) naklettiği diğer bir rivâyette Ebü'l-Âliye'den yazdıklarını kendisine vermesini istemiş, Ebü'l-Âliye de tahiyyatü's-salât, talâk ve hac hakkında yazdığını bildirmiştir.⁷⁶¹ Başka bir rivâyette ise onun namaz ve cennet konusunda yazdığı nakledilmektedir.⁷⁶² Bu rivâyetlerden anlaşıldığına göre Ebü'l-Aliye yazdıklarını konularına göre, yani bablara göre bir ayrıma tabi tutmaktadır. Bu durum sistemli bir kitâbet faaliyetinin varlığına işaret etmektedir.

3. Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-712)

Câbir'in çevresinde yazanların olduğu rivâyet edilmiştir.⁷⁶³ Bir önceki bölümde onu kitâbet aleyhinde değerlendirirken yine bu rivâyeti kullanmıştık. Bu rivâyette etrafındakiler ondan duyduklarını yazmış ve o da yarın vazgeçeceğim şeyleri yazıyorlar diye tepki vermiştir. Rivâyetten anlaşıldığı kadarıyla Câbir'in tepkisi kendi re'yinin yazılmasınadır, hadislerin yazılmasına değildir. Etrafında yazanların varlığı ve görüşünü yazan insanların hadisi de rahatlıkla yazabilme durumları, onun ismini bu başlıkta da kullanmamıza sebep olmuştur. Hadis bilen isimlerin etrafında kümelenen insanların yazı bilmesi, yazı yazması hadis kitâbetini mümkün kılan şartların olgunlaştığını

⁷⁵⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/153; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/214; Dârimî, "Mukaddime", 42; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/285.

⁷⁵⁸ Dârimî, "Mukaddime", 42.

⁷⁵⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/80.

⁷⁶⁰ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 360.

⁷⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/441.

⁷⁶² İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimâşk*, 18/178.

⁷⁶³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/134; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/1069.

göstermektedir. Ayrıca onun Sâlim b. Zekvân (ö. 100/718) ile mektuplaştığını bildiren bir rivâyet bulunmaktadır.⁷⁶⁴

4. Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713)

Onun İbn Abbâs'tan yazdığını, hatta yazmak konusunda sınırları zorlayan bir çaba içerisinde olduğunu rivâyetlerden anlayabiliriz. Konuyla ilgili bir rivâyette o, şunları söylemiştir: “*Ben İbn Abbâs'ın yanında oturup duyduklarımı bir sahîfeye dolana kadar yazıyordum. Sahîfe dolunca ayağıma giydiklerimin arkasını çevirip oraya yazıyordum.*”⁷⁶⁵ Başka bir rivâyette yazdıklarına ek olarak avcuna yazdığını ifade etmiştir.⁷⁶⁶ Diğer bir rivâyette, İbn Abbâs gözleri sağlıklı iken ona sorular sorduğunu, ancak bunları yazamadığını nakletmiştir. Daha sonraları İbn Abbâs görme yetisini kaybedince sorduklarını yazdığını ifade etmiştir. Hatta bu durum İbn Abbâs'ın kulağına gidince, buna kızmıştır.⁷⁶⁷ Onun İbn Ömer'den de yazdığına dair rivâyet vardır. Bir rivâyette İbn Abbâs ve İbn Ömer'le beraber yolculuk yaptığını, öğrendiği hadisleri bineğinin üzerindeki malzemeye yazdığını, daha sonra bunları temize çektiğini, ayrıca gece işitip gündüz işittiklerini yazıya geçirdiğini rivâyet etmiştir.⁷⁶⁸

Sa'îd b. Cübeyr'in özellikle ilmi faaliyetlerine dikkat edince onda kitâbet lehine bir tavır görmek mümkündür. Örneğin kafasına takılan meseleleri yazıp saklaması, daha sonra yeri zamanı geldiğinde bunları İbn Ömer'e sorması,⁷⁶⁹ yanına gidip gelen öğrencilerde kitap, kalem gibi malzemeler bulunması gibi durumlar buna örnektir.⁷⁷⁰ Ayrıca öğrencilerinden Abdurrahman b. Harmele hafızasındaki zayıflıktan bahsedince, Sa'îd b. Cübeyr yazmak konusunda ona ruhsat vermiştir.⁷⁷¹ Konuyla ilgili diğer bir rivâyette Ahmed b. Hanbel'e, Katâde'nin Sa'îd'den semâ'ının olup olmadığı sorulmuştur. Ahmed hayır cevabını vermiş, ancak Katâde'nin Sa'îd b. Cübeyr'e yazdığını nakletmiştir.⁷⁷²

⁷⁶⁴ Ahmed b. Saîd eş-Şemmâhî, *Kitâbü's-siyer*, thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî (Umman: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1407/1987),109

⁷⁶⁵ Dârimî, “Mukaddime”, 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 371; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 131.

⁷⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/26; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 131.

⁷⁶⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/268.

⁷⁶⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, “Mukaddime”, 42; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 605; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 131; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/316.

⁷⁶⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/269.

⁷⁷⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/267; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/429.

⁷⁷¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 376.

⁷⁷² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/284.

Sa'îd b. Cübeyr'in sahip olduğu tefsîr yine kitâbet faaliyetinin bir ürünüdür. Onun tefsîrinin sadece sözlü olarak nakledilmediğini yazılı nüshasının da bulunduğunu rivâyetlerden anlıyoruz. Konuyla ilgili rivâyette Abdülmelik b. Mervân ondan yazdığı tefsîri istemiş, Sa'îd b. Cübeyr de ona yazdıklarını göndermiştir. Bu tefsîrin daha sonra 'Atâ b. Dînâr'ın (ö. 126/744) eline geçtiği de rivâyet edilmiştir.⁷⁷³ 'Atâ'nın Sa'îd'den sema'nın olmadığı nakledilmektedir.⁷⁷⁴ Bununla beraber 'Atâ'nın Sa'îd'den naklettiği 18 tane rivâyet vardır.⁷⁷⁵ Bu durum bir yazılı nüshanın varlığını düşündürmektedir.

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Sa'îd b. Cübeyr'in naklettiği 347 tane rivâyet bulunmaktadır. Sa'îd bu rivâyetlerin 273 tanesini İbn Abbâs'tan, 45 tanesini ise İbn Ömer'den rivâyet etmiştir. Geri kalan 29 rivâyet ise 13 farklı isimden nakledilmiştir.⁷⁷⁶ Burada amacımız Sa'îd b. Cübeyr'in rivâyetlerini kesin rakamlarla tespit etmek değildir, tekrarlar çıkarıldığında bu sayılarda azalmalar olabilecektir. Ancak İbn Abbâs'tan ve İbn Ömer'den yapılan rivâyetlerin tüm rivâyetler içinde çok fazla olması yazılı bir malzemedeki rivâyet ihtimalini güçlendirmektedir. Bu durum Sa'îd'in İbn Abbâs'tan ve İbn Ömer'den yazdığını ifade eden yukarıdaki rivâyetlerle bir arada düşünüldüğünde, buradaki kitâbet rivâyetin ortaya koyduğu bir haber olmanın ötesinde bir gerçeklik olarak kendisini göstermektedir.

5. Sa'îd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713)

Onun doğrudan hadis yazdığına dair bir rivâyet tespit edemedik. Ancak hafızasından şikâyetçi olan Abdurrahman b. Harmele'ye (ö. 145/763) yazmak için izin verdiği rivâyet edilmiştir.⁷⁷⁷ Ayrıca Hasan-ı Basrî'nin kendisine yazarak soru sorduğu nakledilmiştir.⁷⁷⁸ Her ne kadar rivâyette Sa'îd'in yazarak cevap verdiği ifade edilmese de yüz yüze gelmeden, yazışma ile olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Bu düşüncemizi destekleyen diğer bir unsur, bir önceki başlıkta, Sa'îd'in sahîfeyi yaktığını bildiren rivâyette geçmektedir.⁷⁷⁹ Sa'îd kendisine soru soran birine cevabı yazdırmış, kendi görüşünün de yazıldığını görünce sahîfeyi alıp yakmıştır. Bu durumda kendisine

⁷⁷³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta 'dîl*, 6/332; *Mizzî, Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/68.

⁷⁷⁴ *Mizzî, Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/67.

⁷⁷⁵ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 23/134, 135, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 155, 156, 161.

⁷⁷⁶ Bu rivâyet sayılarına tekrarlar dâhildir. Rivâyetlerin bütünüdür dipnotlandırmak mümkün olmadığından rivâyetlerin sayısını veremiyoruz. Ancak kaynak olarak kullandığımız *Müsned* basımı takip edildiğinde bu rivâyetler görülebilecektir. Rivâyetlerin büyük kısmı üçüncü, dördüncü ve beşinci ciltte kümelenebilir.

⁷⁷⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/313; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/320.

⁷⁷⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/44; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2/44.

⁷⁷⁹ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/1070.

sorular sorulduğunda yazdığını veya yazdırdığını söyleyebiliriz. Başka bir rivâyette de Katâde (ö. 117/735), Sa'îd'e Câbir'in sahîfesini arz ettiğini ve Sa'îd'in buna tepki göstermediğini ifade etmiştir.⁷⁸⁰

6. Urve b. Zübeyr (ö. 94/713)

Urve'nin hadis yazdığına dair hatırı sayılır miktarda rivâyet vardır. Bu rivâyetlerden birinde Hz. Âişe (58/678) Urve'ye hitaben: *“Duyduğuma göre sen benden hadis yazıyor, sonra onu dönüp tekrar yazıyormuşsun...”*⁷⁸¹ Daha önceden Hz. Âişe ile ilgili olarak kullanılan bu rivâyet, Urve'nin hadis yazdığını ifade etmesi itibariyle burada da zikredilmelidir.

Onun yazdıklarının kitaplar oluşturacak kadar fazla olduğunu diğer bir rivâyetten anlamaktayız. Oğlu Hişâm (ö. 146/763) bununla ilgili olarak şunları nakletmiştir: *“Babam Harre Günü fıkıh kitaplarını yaktı. Fakat sonra pişman oldu. O şöyle söylerdi: “Kitaplarımın olması, bana ailemin ve malımın yanımda olmasından daha sevimlidir.”*⁷⁸² Başka bir rivâyette bu pişmanlık *“Kitaplarımın yanımda olması için malımı ve ehlimi feda ederdim.”* şeklinde ifade edilmiştir.⁷⁸³ Bu rivâyete benzer diğer bir rivâyette: *“Biz Allah'ın kitabının yanında başka kitaplar edinmezdik. Bu yüzden kitaplarımı yaktım. Ancak keşke kitaplarım yanımda olsaydı ...”*⁷⁸⁴ demiştir.

Onun yazmak konusunda öğrencilerine karşı teşvik edici bir üslup takındığını görmekteyiz. Konuyla ilgili bir rivâyette talebesi ve oğlu Hişâm şunları söylemiştir: *“Babam yazdın mı? diye bana sordu. Evet, yazdım dedim. Yazdığını arz ettin mi? diye sordu, hayır dedim. O zaman yazmış olmadın dedi.”*⁷⁸⁵

Bir kısım rivâyetlerde de sorulan sorulara hadis yazarak cevap verdiği görülmektedir. Konuyla ilgili rivâyetlerin birinde bazı şeyler soran Abdülmelik b. Mervân'a (ö. 86/705) cevap yazmıştır.⁷⁸⁶ Hz. Peygamber'in hicret için Allah'tan izin aldığını ve Hz. Ebû Bekir'in ona arkadaşlık ettiğini ifade eden bu rivâyet tarihi bir vaka niteliğindedir. Diğer bir rivâyette İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Urve'nin yanına gittiğinde onu yazarken gördüğünü dile getirmiştir. Burada yazılanlar Mümteherine

⁷⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/470.

⁷⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 205.

⁷⁸² Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/425; İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/137; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 376.

⁷⁸³ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 40/258; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/19.

⁷⁸⁴ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 40/258; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/19.

⁷⁸⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 544; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 237.

⁷⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/510.

sûresinin onuncu ayetiyle ilgilidir, Hz. Peygamber'in Hudeybiye musâlahasıyla ilgili uygulamaları ifade edilmiştir.⁷⁸⁷

Urve'nin rivâyetlerinin, oğlu Hişâm'ın yanında, bir defter içerisinde olduğu da kaynaklarda geçmektedir. 'Abbâd b. Hamza'nın (ö. ?), Hişâm'dan bu rivâyetleri istemesi üzerine o, bir defter çıkararak 'Abbâd'a vermiş, bunlar babamın hadisleridir demiştir.⁷⁸⁸

Urve'nin megazi konusunda ilk musannif olduğu kaynaklarda ifade edilmiştir.⁷⁸⁹ İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*'inde Urve'nin *Megazi*'sini bir kitap olduğunu belirtmiştir.⁷⁹⁰ Ancak böyle bir eser günümüze ulaşmış değildir. Her ne kadar elimizde böyle bir eser olmasa da İbn İshâk, İbn Hişâm, Vâkıdî, Belâzürî, Taberî, İbn Kesîr gibi isimlerin eserlerinde siyer ve megazi konularında Urve'den nakledilen çok sayıda rivâyet bulmak mümkündür.⁷⁹¹ A'zamî, Urve'nin megazi ile ilgili rivâyetlerini bir araya toplayarak müstakil bir eser şeklinde neşretmiştir.⁷⁹²

7. İbrâhîm en-Neha'î (ö. 96/714)

Onun hadis kitâbetine net bir şekilde karşı olduğu ifade edilmişti. Ancak burada hadis yazdığına dair bir rivâyetle karşılaşmaktayız. Nesâî'nin *Sünen*'inde geçen bir rivâyete göre Katâde, sütkardeşliği ile ilgili bir meseleyi sormak için İbrâhîm'e yazdığını, İbrâhîm'in de kendisine yazarak cevap verdiğini nakletmiştir. İbrâhîm bu cevapta hem sahâbe görüşlerini hem de Hz. Âişe'den rivâyetle bir hadis yazmıştır.⁷⁹³

Neha'î'nin etrafındaki talebelerin ondan yazdığı ifade edilmiştir. Rivâyetlerde yanında yazan öğrencisi Hammâd b. Ebî Süleymân'dır (ö. 120/738) Ancak öğrencisinin yazması karşısında İbrâhîm'in verdiği tepki rivâyetlerde farklı tasvir edilmiştir. Ebû Sahra Câmi' b. Şeddâd'dan (ö. 128/746) yapılan rivâyette Hammâd, İbrâhîm'in yanında yazmıştır. Bu sırada üzerinde enbecani denen bir giysi vardır. Rivâyette İbrâhîm'in yazıyla ilgili bir tepkisi yoktur.⁷⁹⁴ İbn 'Avn'dan (ö. 151/768) yapılan bir rivâyette

⁷⁸⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/9.

⁷⁸⁸ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/822; başka bir rivâyette bu kitabı İsteyen 'Abbâd değil onun oğlu Yahya'dır. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 320.

⁷⁸⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/424; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/101.

⁷⁹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 139.

⁷⁹¹ A'zamî *Dirâsât*'ta Urve'yi ele alırken Taberânî'nin ondan ne şekilde iktibaslarda bulunduğunu, onun rivâyetlerinden nasıl etkilendiğini maddeler halinde göstermiştir. A'zamî, *Dirâsât*, 159.

⁷⁹² Ebû Abdillâh Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm, *Megâzî Resûlillah li-Urve b. ez-Zübeyr*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Riyad: Mektebetü't-Terbiyeti'l-Arabî, 1981).

⁷⁹³ Nesâî, "Nikâh", 51; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 8/163; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 441.

⁷⁹⁴ Ali b. Ca'd, *Müsned*, 65; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/215.

İbrâhîm, Hammâd'ı yazarken görmüş ve bunu yasaklamadım mı diye sormuştur. Hammâd da yaptığını savunma anlamında bunların sadece etraf olduğunu söylemiştir.⁷⁹⁵ Rivâyetten anlaşıldığı kadarıyla İbrâhîm, Hammâd'ı yazarken görmüş ve buna kızmıştır. Hammâd da kendisini savunma maksadıyla bunlar sadece etraftır demiştir. Bu tablo etraf yazmanın bir sıkıntı doğurmayacağı anlamında bir durum arz etmektedir. Züheyr b. Harb'ın (ö. 234/849) *el-İlm* adlı eserinde geçen ve yine İbn 'Avn'ın yaptığı diğer bir rivâyette ise İbrâhîm, Hammâd'ı etraf yazarken görmüş ve "Seni bundan alıkoymadım mı?" diye hesap sormuştur.⁷⁹⁶ Aynı eserde İbarihim'in etraf yazmada bir sakınca görmediğini ifade eden bir rivâyet de vardır.⁷⁹⁷ Züheyr b. Harb'ın eserini Şerh eden Abdülkerim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr bu çelişkili durumu şu şekilde değerlendirmiştir: "Etraflar yazım tekniği itibariyle hadisin bütününe değil, hatırlanacak bir parçasını ihtiva ederler. İbrâhîm bu yazım tekniğine karşı değildir. Ancak yazılanlar başkasının eline geçecek ve başkası bundan yarım yamalak bir öğrenme gerçekleştirecekse, İbrâhîm bu duruma kızmakta ve izin vermemektedir."⁷⁹⁸ Rivâyetler arasındaki farklılıklar, zamanla kitâbet lehine dönüşen bir yaklaşımın sonucu olarak da değerlendirilmiştir.⁷⁹⁹

8. Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721)

İbn Abbâs maddesinde değinildiği gibi o, elinde levhalarla İbn Abbâs'ın yanına gitmiş ve sorular sorarak neredeyse tüm tefsîri kaydetmiştir.⁸⁰⁰ Ebû Yahyâ el-Kattât'ın (ö. ?) bildirdiğine göre Mücâhid, kitaplarını göstermek için onu odasına kadar götürmüş, Ebû Yahyâ da o kitaplardan yazmıştır.⁸⁰¹ Meyyâh b. Seri'in (ö. ?) Mücâhid'den yazılı bir nüsha ile rivâyette bulunduğu ve bu nüshada hatalar bulunduğu nakledilmiştir.⁸⁰² Şu'be'nin bildirdiğine göre Hakem b. Uteybe'nin (ö. 113/731) Mücâhid'den rivâyetleri kitaptandır.⁸⁰³

⁷⁹⁵ Dârimî, "Mukaddime", 42.

⁷⁹⁶ Züheyr b. Harb, *el-İlm*, 32.

⁷⁹⁷ Züheyr b. Harb, *el-İlm*, 32,36.

⁷⁹⁸ Abdülkerim b. Abdillâh b. Abdurrahman, Şerhu Kitâbü'l-İlm li-Ebî Heysame, Basılmamış ders notları, 6/18.

⁷⁹⁹ Accâc, *es-Sünnetü kable't-tedvîn*, 323.

⁸⁰⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/90.

⁸⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 135. Eserin muhakkığı bu rivayet için zayıf demiştir.

⁸⁰² Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Muhammed İbrâhîm Zâyid (Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396/1976), 3/13.

⁸⁰³ Buhârî, *Târihu'l-kebir*, 2/333.

Mücâhid'in yazdığına veya ona ait yazılı nüshanın varlığına işaret eden yukarıdaki rivâyetlerle beraber birçok ismin ondan tefsîrle ilgili rivâyette bulunduğu nakledilmiştir.⁸⁰⁴ Her ne kadar bu şahısların Mücâhid'den yazılı olarak rivâyette buldukları ifade edilmese de yanında tefsîr yazan talebelerin varlığını bildiren rivâyetler,⁸⁰⁵ bu isimlerin de ondan yazmış olabileceğini düşündürmektedir.

Ayrıca Mücâhid'in yanında Câbir'e ait bir sahîfe bulunduğu ve bu sahîfeden hadis rivâyetinde bulunduğu da nakledilmiştir.⁸⁰⁶

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Mücâhid'in İbn Abbâs'tan naklettiği 37 tane rivâyet bulunmaktadır.⁸⁰⁷ Azımsanmayacak miktarda olan bu rivâyetler yukarıda bahsi geçen levhalara yazmak tespitini güçlendirmektedir.

9. Şa'bî (ö. 104/722)

Şa'bî'nin yazı ile ilgili; “*Duvarın üzerine olsa dahi benden duyduklarınızı yazın.*”⁸⁰⁸ şeklinde, teşvik edici ifadeleri vardır. Ayrıca “*Yazı, ilmin kayıdır.*”⁸⁰⁹ tespiti de yine onun bu konudaki yaklaşımını belirtmektedir. Başka bir rivâyette de “*Yazdıkların dışında, ilim olarak ne varsa hepsini bırak! İlimin sahîfede olması senin için daha hayırlıdır. Çünkü birgün ona ihtiyaç duyabilirsin.*”⁸¹⁰ demiştir.

Şa'bî'nin yazıyla ilgili müspet anlamdaki tutumunun bir sonucu olarak, ondan geriye kalan bazı kitapların varlığı da rivâyetlerde anlatılmıştır. Bu kitaplar nedeniyle bazı âlimler onu, hadisleri konularına göre taksim eden ilk müellifler arasında zikretmiştir.⁸¹¹ Onun fıkıhçı yönü ve kadılık yaparak hüküm verdiği gibi durumlar göz önüne alındığında,⁸¹² konularına göre taksim edilmiş kitaplara sahip olması izah edilir bir durum olarak kendisini göstermektedir. Farklı rivâyetlerde izine rastlanılan bu kitaplar cerahât,⁸¹³ ferâiz,⁸¹⁴ fıkıh,⁸¹⁵ megazî,⁸¹⁶ sadaka⁸¹⁷ ve talâk⁸¹⁸ konularıyla ilgilidir.

⁸⁰⁴ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmuîd Han (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973), 7/331; İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, 231; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 36.

⁸⁰⁵ Dârimî, “Mukaddime”, 43; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 135.

⁸⁰⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/20.

⁸⁰⁷ Bu rivâyetlere tekrarlar dâhildir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/331, 369, 441, 461, 4/23, 28, 51, 66, 140, 144, 181, 191, 193, 224, 238, 273, 295, 301, 302, 431, 467, 5/127, 136, 140, 142, 194, 233, 236, 249, 255, 337, 349, 351, 403, 466.

⁸⁰⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/262; Züheyr b. Harb, *el-İlm*, 34; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 376.

⁸⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 127.

⁸¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 128.

⁸¹¹ A'zamî, *Dirâsât*, 153, Muhammed Accâc, *es-Sünnetü kable't-tedvîn*, 338.

⁸¹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/264.

⁸¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 14/143.

Onun yazıya yönelik bu tavrı, talebeleriyle yürüttüğü ilmi faaliyetlerde de kendisini göstermektedir. Konuyla ilgili bir rivâyette, öğrencisine sadaka ve ferâizle ilgili üç tomar yazdırdığı nakledilmiştir.⁸¹⁹

10. Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723)

İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*'inde ona ait bir tefsîrden bahsetmiştir.⁸²⁰ Başka bir rivâyette de tefsîri sûre sûre yaptığı nakledilmiştir.⁸²¹ Ancak rivâyetlerde tefsîri kendisinin yazdığına dair bir anlatım geçmemektedir. Ayrıca tefsîri ondan nakleden bir öğrencisidir. Hüseyin b. Ukayl (ö. ?) Dahhâk'ın kendisine hac menasikini yazdırdığını ifade etmiştir.⁸²²

11. Kâsım b. Muhammed (ö. 106/725)

Talha b. Abdülmelik (ö. ?), Kâsım'ın yanına gelerek bazı şeyler sormuş ve sonra da bunları yazmak için ondan izin istemiştir. Kâsım bu isteğe olumlu cevap vermiştir. Rivâyetin devamında oğluna, söylemediği bir şeyin yazılmaması için yazılanları kontrol etmesini söylemiştir.⁸²³ Bu durum, yazıya kontrollü bir şekilde izin verdiğini göstermektedir. Bazı rivâyetlerde Ömer b. Abdülazîz'in, onun rivâyetlerini yazmak için emir gönderdiği nakledilmiştir.⁸²⁴ Rivâyetlerde bu emrin gerçekleştiği, ondan hadislerin yazıldığı ve sonrasında yazılanların kaybolduğu ifade edilmiştir.⁸²⁵

12. Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725)

Onun kitaplarının varlığı ve onları yakması için oğluna tavsiyede bulunması daha önceden zikredilmişti.⁸²⁶ Oğlunun, yakma tavsiyesini yerine getirip getirmediğini bilmiyoruz, ancak bir kısım rivâyetlerde bu kitaplar karşımıza çıkmaktadır. Konuyla

⁸¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/296; İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 8/41; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/143.

⁸¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/232; Dârimî, "Mukaddime", 53; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 264.

⁸¹⁶ Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/143; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/70.

⁸¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/296.

⁸¹⁸ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 609; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/285.

⁸¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/296.

⁸²⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 36.

⁸²¹ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 3/319.

⁸²² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/217.

⁸²³ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 539.

⁸²⁴ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 9/337; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 33/140.

⁸²⁵ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 66/45; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 33/140; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4/495.

⁸²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 66; *el-Câmi'*, 1/227.

ilgili rivâyette bahsi geçen Tâvûs'un oğlu, babasının yanında sadakalara ve diyetlere dair kitaplar olduğunu, buradaki bilgilerin Hz. Peygamber'e ait olduğunu söylemiştir.⁸²⁷

Tâvûs'un öğrencilerinden Leys b. Ebî Selîm'in (ö. 148/766) yanında büyük çaplı bir yazılı malzemenin olduğu ve Tâvûs'un ona yazdırdığı rivâyet edilmiştir.⁸²⁸ Ayrıca yine öğrencileri ile diyalogunu anlatan bir rivâyet, Tâvûs'un öğrencilerine yazdırdığını belirtmektedir.⁸²⁹

13. İbn Sîrîn (ö. 110/729)

Hadis kitâbeti ile ilgili müspet yöndeki tutumunu, rivâyetlerde ona nisbet edilen yazılı malzemelerden anlayabiliriz. 'Abîde'nin yanına etrafla gittiğini ve 'Abîde'ye bunlar hakkında sorduğunu anlatan rivâyet bu duruma örnektir.⁸³⁰ Başka bir rivâyette Ali b. el-Medînî (ö. 234/848), İbn Sîrîn'in çocuklarından birinin, İbn Sîrîn'in Ebû Hureyre'den rivâyetlerini yazan bir kitapla çıkıp geldiğini ifade etmiştir.⁸³¹

Bazı rivâyetler onun kitâbeti nasıl değerlendirdiğini ve ılımlı bir tavır sergilediğini göstermektedir. İbn 'Avn'ın bildirdiğine göre İbn Sîrîn, "Eğer bir kitap edinseydim Hz. Peygamber'in mektuplarını kitap edinirdim."⁸³² demiştir. Konuyla ilgili diğer bir rivâyette İbn 'Avn şunları nakletmiştir: "Bir kitap bulan, okuyan ve ona bakan kişi hakkında ne dersin diye İbn Sîrîn'e sordum. O da bir sıkıntı yok yeter ki güvenilir bir kişiden işitmiş olsun dedi."⁸³³ İbn 'Avn kendisinin de bir kısım kitapları İbn Sîrîn'e okuduğunu nakletmiştir.⁸³⁴ Yahyâ b. Atîk'ten yapılan bir rivâyette, onun yazmak konusunda olumsuz bir görüşe sahip olmadığı, ancak ezberledikten sonra yazılı nüshayı sildiği nakledilmiştir.⁸³⁵ Buna benzer bir uygulama Hişâm b. Hassân'ın (ö. 147/765) rivâyetinde de mevcuttur. O, İbn Sîrîn'den sadece bir tane hadis yazdığını, onu da ezberledikten sonra sildiğini rivâyet etmiştir.⁸³⁶

İbn Sîrîn'in yazı ile ilgili tutumuna farklı bir yaklaşım getiren bir rivâyeti, İbn 'Avn şu şekilde ifade etmiştir: "İbn Sîrîn hadisleri yere yazmayı çirkin görürdü."⁸³⁷

⁸²⁷ Abdürrezzâk, *Musannef*, 9/279; Dârekutnî, *Sünen*, 4/84.

⁸²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/260.

⁸²⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'în b. Avn, *Târîhu İbn Ma'în*, thk. Ahmed Muhammed Nur Yusuf (Mekke: Merkezü'l-Buhûsî'l-İlmî, 1979/1399), 3/144.

⁸³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/1609.

⁸³¹ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/54; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 53/188.

⁸³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/145.

⁸³³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 352.

⁸³⁴ İbn Vehb, *el-Câmi' fi'l-hadîsi li-İbn Vehb*, 586.

⁸³⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/145.

⁸³⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 383.

⁸³⁷ Zühayr b. Harb, *el-İlm*, 23.

Rivâyetten de anlaşılacağı üzere, hadisleri yazmanın uygunsuzluğundan çok, yazıldığı yerin uygunsuzluğu ile ilgili bir anlatım söz konusudur. Buna benzer bir uygulama onun kitâbet karşısı rivâyetlerinde de ele alınmıştı.⁸³⁸

İbn Sîrîn'in rivâyetlerinde, hadisin kaydında yazıyı kullanmak, ancak daha sonra silmek ve etraf edinmek şeklinde bir uygulamanın varlığı görülmektedir.

2.2.3.2. Rivâyetlerdeki Teâruzun Nedenleri

Tâbiûndan kitâbet aleyhine tavır sergileyenlerin aynı zamanda kitâbet lehinde uygulama ve ifadeleri de vardır. Bu zâhiren bir çelişkidir ve izah edilmesi gerekmektedir. Teâruza sebep olan hususlar şunlardır:

2.2.3.2.1. Kitâbet Konusunda Re'y ve Hadis Ayrımının Belirtilmemiş Olması

Hadis kitâbeti konusunda rivâyetlerde görülen teâruzun en belirgin nedeni, yazımı hoş karşılanmayan unsurun ne olduğunun net olarak belirtilmemesi ve yazı ile ilgili tüm olumsuz söylem ve yaklaşımların hadis yazımı olarak değerlendirilmesidir. Re'yin yazılmasını hoş karşılamayan ve bunu yazmayn diyen birinin, hadis yazdığını veya yazdırdığını rivâyetlerden gördüğümüzde bu durumu bir ayrıştırmaya tabi tutmadan ele alırsak hakiki manada var olmayan bir çelişkiyi, olmuş gibi değerlendirebiliriz.

Sahâbe dönemini ele alan rivâyetlerde, özellikle ehl-i kitaba ait kıssa, dua vs. unsurların yazılmamasını ve kitap edinilmemesini bildiren haberlerin, mana itibariyle hadis kitâbetiyle ilgili olmadığı ifade edilmişti. Bu durum tâbiûn döneminde de re'yin yazımına muhalefet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tâbiûn dönemindeki ilmi faaliyetleri kendisinden önceki dönemden ayıran en belirgin fark, re'ye sıkça başvurulmasıdır. İslâmiyet'in yeni coğrafyalara ve farklı kültürlere hızlı bir şekilde yayılmasıyla meydana gelen kültürel etkileşim, değinilmemiş sorunları ve izah bekleyen yeni soruları da beraberinde getirmiştir. Sahip olunan bilgi birikimiyle bu sorulara cevap bulmakta zorlanan tâbiûn nesli, şahsi görüş ve düşünceleri ile bu sorunlara çözüm üretmeye çalışmıştır. Aslında kısmen sahâbe döneminde de örneğini gördüğümüz bu metod, tâbiûn devrinde şartların getirdiği baskıyla daha sık kullanılan ve etkisi bariz şekilde hissedilen bir yöntem olmuştur. “*Bu dönemin insanları*

⁸³⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/145.

kendi dini problemlerine kendilerinin çözüm üretmesi gereken ilk nesil olma özelliğine sahiptirler. Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde, problemler ya vahiyle ya da Hz. Peygamber tarafından çözüme kavuşturuluyordu. Sahâbe için, naslar çok kere yakından bildikleri sebepler ve içinde yaşadıkları hadiseler üzerine gelmiş, onlar da bu nasların mana ve maksadını kolaylıkla anlamışlardır.”⁸³⁹ Sahâbenin vakıf olduğu bu mana ve makâsîd problem çözümünde onlar için önemli bir avantaj sağlamıştır. Ancak tâbiûnun yaşamış olduğu dönem ve şartlar onları bu avantajdan uzaklaştırmış, re'y ve kıyas gibi yöntemler kullanmaya bir anlamda mecbur etmiştir.

Re'yin kullanımı için yapılan tespitler, dönemde hâkim olan ilmi faaliyetler için söylenebilecek genel tespitlerdir. Elbette bu genel durumun içinde farklı düşünen, re'yi tasvip etmeyen -ancak re'yden ne kadar uzak kaldığı tartışılır olan- Şa'bî,⁸⁴⁰ İbn Sîrîn,⁸⁴¹ Ebû Seleme b. Abdurrahman⁸⁴² (ö. 94/712-13) gibi isimler bulmak da mümkündür.

Re'yin karşılaşılan krizlere çözüm bulan ve bir çıkış yolu sunan özelliğinin yanında, bazı sıkıntılı durumlara da sebebiyet verdiğini ifade etmeliyiz. Kur'ân ve sünnetin tartışmasız ve şaibesiz hücciyetinin yanında beşerî müdahalelerle ortaya konan rey, birtakım evham ve şüphelerden kendisini arındıramamış ve bazı itirazlara hedef olmaktan kurtulamamıştır. Bu yönüyle re'y bir taraftan da uzak durulması gereken hassas bir bölge konumunda olmuştur. Hatta bundan dolayı kimi kaynaklarda re'y aleyhine başlıklar açılarak, konuyla ilgili rivâyetler sıralanmıştır.⁸⁴³

Kitâbetle ilgili rivâyetlerin teâruzu noktasında re'yin bizi ilgilendiren yönü, biraz önce bahsi geçen eleştiri ve itiraza hedef olabilecek ve bir anlamda sorumluluk doğuracak özelliğidir. Yanılma ve yanılma ihtimali taşıyan re'ylerin, kayıt altına alınarak varlığını devam ettirmesi ve kitleleri etkileyen bir yapıya bürünmesi, re'yin sahibi adına büyük sorumluluk doğuracaktır. Bu sıkıntıdan kurtulmak, ancak onun etki alanını daraltmak ve kayıt altına alınmasına engel olmakla mümkündür. Bu nedenle, özellikle çokça re'y sâdır olan şahıslardan yazı aleyhine daha belirgin bir söylem ve duruş görmekteyiz. Daha önceden de değindiğimiz üzere, şahsi görüşlerin ve

⁸³⁹ Arif Ulu, *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005), 37.

⁸⁴⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 17.

⁸⁴¹ Dârimî, “Mukaddime”, 17.

⁸⁴² Dârimî, “Mukaddime”, 20.

⁸⁴³ Dârimî, “Mukaddime”, 17, 18, 19, 20; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 2/1037.

rivâyetlerin beraberce zikredildiği ilmi faaliyetlerde, re'yelerin yazılmasına engel olmak, yazı faaliyetinin bütününe karşı durmakla mümkün olabilecektir. Ancak bu şahsiyetlerin yeri zamanı geldiğinde hadis yazdıkları veya hadis yazılmasına müsaade ettikleri tespit edildiğinde, bu durumun bir tezat doğurmadığı, buralarda hadis yazıldığını, yazılanın re'y değil de rivâyet olduğunu düşünmek gerekmektedir.

Konu örnekler üzerinden incelediğinde tespit edilen husus daha net görülecektir. İbrâhîm en-Neha'î “*Kesinlikle bir şey yazmadım.*” demiştir.⁸⁴⁴ Bununla beraber Katâde'ye hadis yazdığı rivâyet edilmiştir.⁸⁴⁵ Bu durumda İbrâhîm'in bir şey yazmadım derken aslında hadis yazımını kastetmediğini, kendine ait yorum ve düşünceleri kastettiğini söyleyebiliriz. ‘Abîde ile ilgili rivâyetlerde de bu durumu çok net görebiliriz. Bir taraftan onun kitaplarının olduğu ve ehil olmayanın eline geçer endişesiyle bunları hayatının sonunda imha ettiği rivâyet edilmiştir.⁸⁴⁶ Diğer taraftan öğrencisi İbrâhîm'in yazı için izin talebine karşılık “*Benden bir şey yazarak bakileştirme!*” demiştir.⁸⁴⁷ Rivâyette yer alan “benden” lafzı, yazılmaması gereken hususun re'y olduğunu açıkça ifade etmektedir. Bu yaklaşıma göre ‘Abîde'nin ömrünün sonuna kadar yazdığı şeyler rivâyetlerdir, yazılmasını istemediği şeyler de kendisine ait görüş ve düşüncelerdir. Aksi takdirde sevmediği, benimsemediği bir hususu ömrünün sonuna kadar yapmak gibi izahı mümkün olmayan bir hususla karşı karşıya kalırız. Buna benzer bir durumu Sa'îd b. el-Müseyyeb'den de görmekteyiz. O, Abdurrahman b. Harmele'ye yazmak için izin vermiştir.⁸⁴⁸ Başka bir rivâyette de görüşünü yazan adamdan yazılanları istemiş ve imha etmiştir.⁸⁴⁹

Rivâyetler arası teâruzun nedenlerini izah etmek maksadıyla yapılan bu tespit, birtakım sorulara da cevap olabilecek mahiyettedir. Tâbiûndan sâdır olan yazım yasağı ile ilgili rivâyetlerde belirtildiği üzere, yasaklık bildiren rivâyetlerin birçoğu fakih denilen isimlerden rivâyet edilmiştir. Bu isimlerin Kûfe ekolünün temellerini oluşturan şahsiyetler olduğunu da ayrıca belirtmişti.⁸⁵⁰ Bu durumu izah etmeye çalışan bir kısım

⁸⁴⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/279; Dârimî, “Mukaddime”, 42.

⁸⁴⁵ Nesâî, “Nikâh”, 51; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 8/163; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 441.

⁸⁴⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/153; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/213; Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/286.

⁸⁴⁷ Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/153; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/214; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/285.

⁸⁴⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/313; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 376; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/320.

⁸⁴⁹ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/1070.

⁸⁵⁰ Bk. Dipnot: 667.

yaklaşımlar, Kûfe ehlinin fakih olmasını, muhaddis olmamasını kitâbet karşıtı duruşun nedeni olarak ifade etmiştir.⁸⁵¹ Ancak bu başlıkta ulaşılan sonuçla konuyu şu şekilde değerlendirmek mümkündür: Fıkhi yönü ağır basan ve re'ye müracaatları ile ön plana çıkan isimler, kendi re'yelerinin kayıt altına alınıp bir anlamda bakileştirilmesinden memnun olmadıkları için yazıya mesafeli olmuşlardır. Bu isimler özellikle rivâyetler ile re'yelerin birbirinden ayrılmayıp beraberce yazıldığı ortamlarda, yazıdan yana rahatsızlıklarını açıkça belirtmişlerdir. İfade edilen rahatsızlık direkt rivâyetlerin yazılmasından kaynaklanan bir karşı duruş değildir. Bu nedenle aynı isimlerden zaman zaman hadis kitâbeti anlamında rivâyet görmek de mümkün olmaktadır. Bu isimlerin özellikle Kûfe ehli olmasının sebebi de re'y dediğimiz ilmi faaliyetin Kûfe'de daha yaygın olmasıdır. Yani re'ye yönelenler genellikle Kûfe ehli olunca re'yelerin kayıt altına alınmasından hoşlanmayanlar da genellikle Kûfe ehli olmuştur.⁸⁵²

Bu maddede ifade ettiğimiz teâruzun giderilmesi anlamındaki tespitler, muaraza halindeki tüm rivâyetler için geçerli olabilecek bir açıklama değildir. Muarazaya sebep olan şey re'y ve hadis ayrımı belirtmeyen söylem ve uygulamalar için geçerlidir. Çünkü kimi rivâyetlerde ayırım yapılmış, yazılması hoş karşılanmayan şey direkt hadis olarak dile getirilmiştir. Mesela biraz önce örnek verdiğimiz İbrâhîm en-Neha'î'ye ait “*Ben hadisleri yazmazdım.*” şeklindeki rivâyette net bir anlatım vardır.⁸⁵³ Kitâbet konusunda hem olumlu hem de olumsuz rivâyetleri bulunan İbn Sîrîn'in “*Asla hadis yazmadım.*” ifadesi, yine bu duruma örnektir.⁸⁵⁴ Yazılmaması gereken şeyle ilgili net verilerin olduğu rivâyetlere, buradaki yaklaşımla bir açıklama getirmek mümkün değildir.

2.2.3.2.2. Hafıza Gücünün İfadesi

Câhiliye döneminde ve sonrasında, bilginin intikali ve muhafazası konusunda, sözlü kültür önemli bir yere sahiptir. Şiir ve edebiyatın neredeyse hayatın vazgeçilmez bir parçası olduğu Arap toplumunda sözlü iletişim, beraberinde hafıza gücünün de aktif olarak kullanılmasına olanak tanımış ve gelişimini uç noktalara taşımıştır. Hafıza gücünün merkeze alındığı ilmi ve edebi faaliyetler, zamanla birtakım isimleri ön plana çıkararak onları kendi emsallerinden ayırmış ve toplumun bilgisi durumuna getirmiştir.

⁸⁵¹ Bu izah Yusuf el-Îş'in *Takyidü'l-ilm*'in tahkikini yaptığı basımda, giriş kısmında yer almaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, thk. Yusuf el-Îş (Beyrut: Dâru İhyai's-Sünneti'n-Nebeviyye, 1394/1974), 20.

⁸⁵² Rey geleneğinin Kûfe'deki temellerini görebilmek için bk. Veysel Özdemir, “Kûfe'de İrsâl ve Tedlîsin Çok Olmasının Gerekçeleri Üzerine”, *Hadith* 3 (Aralık 2020), 7-35.

⁸⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, 139; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/297.

⁸⁵⁴ Dârimî, “Mukaddime”, 42; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 381.

Böyle bir özelliğe sahip Arap toplumunda, İslâmiyet'in inkişafı da hafızanın kullanımını ve gelişimini destekleyerek onu daha ileri noktalara taşımıştır. Zira gerek Kur'ân ayetlerini gerek hadisleri ezberlemek, başkasına aktarmak ibadet olarak değerlendirilmiş ve özel bir çaba içine girilmiştir. Bundan dolayı kişilerin hayatı hakkında bilgi veren, onları değerlendirmeye tabi tutan eserlerde, bireylerin ezber gücünü ortaya koyan maharet ve meziyetlere sık sık yer verilmiştir.⁸⁵⁵ Mesela İbn Abbâs'ın uzunca bir şiiri ilk duyuşta ezberlediğini aktaran rivâyet bunun örneklerinden biridir.⁸⁵⁶ Yine tabakât türü kitaplarda, kişilerin kaç yaşında Kur'ân'ı ezberlediğini vurgulayan anlatımlar ve ezberlediği hadis sayısına göre kişileri kategorize eden kullanımlar bu durumun örneklerindedir.

Hadis kitâbeti ile şahısların hafıza gücünü ifadeye döken rivâyetler arasında kitâbet aleyhine gelişen bir ilişki söz konusu olmuştur. Kişilerin zekâvetini ortaya koyan birtakım anlatımlar, bazı isimlerin yazıya müracaat etmediğini belirterek onlardaki hafıza gücüne vurgu yapmaktadır. Bunlar aslında yazıya karşı takınılan tavrı dillendirmeye yönelik betimlemeler değil, kişilerin hafıza gücünü ortaya koyan rivâyetlerdir. Hafıza ve zekâvet o kadar güçlüdür ki ezberlenen şey, yazıya dökülmeden muhafaza edebilmektedirler. Hafıza gücü ile yazıdan uzaklık arasında doğru orantı kurulmuştur. Hafıza gücüyle ön plana çıkmış bu isimlerin, hadis kitâbeti ifade eden rivâyetleriyle karşılaştığında bu durum bir teâruz gibi algılanmaktadır.

Bahsi geçen durum “*Hiçbir şey yazmadım, sadece uzun bir hadis yazdım ancak ezberledikten sonra da sildim.*”⁸⁵⁷ şeklindeki anlatımlarda karşımıza çıkmaktadır. Burada rivâyetlerin kolay ezberlendiği, uzun rivâyetler için de yazıdan istifade edildiği şeklinde bir mana vardır. Bu durum hafıza gücünü ön plana çıkararak bir anlatımdır. Yoksa yazmadım demek ve ardından yazdığını söylemek izahı güç bir durumdur. Uzun bir rivâyeti ezberleyen kişinin ezberlediği yazılı metni imha etmesi yine o kişinin hafıza gücü ile ilgili bir anlatımdır. Çünkü bu kişi bir defa hafızasına aldığı bir metni tekrar hatırlamak için yazılı metne ihtiyaç duymayacak kadar güçlü bir hafızaya sahiptir.

⁸⁵⁵ Konuyla ilgili rivâyetleri, bilgileri derli toplu görebilmek için bk. Sultan el-Atîbî, *er-Rûkbânî's-sâire bi ahbâri men uştuhirû bi gazâratî'l-hıfzi ve kuvveti'z-zâkirâti fi't-türâsi'l-İslâmî* (Riyad: Dâru Zidnî, 1429/2008).

⁸⁵⁶ İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/294.

⁸⁵⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 383; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 63.

Yine bazı rivâyetlerde geçen “*Hiç yazmadı, asla yazmadım!*”⁸⁵⁸ şeklindeki abartılı anlatımlar aslında hafıza gücüne vurgu yapan ifadelerdir. Çünkü aynı isimlerin hadis kitâbetine dair rivâyetleri de bulunmaktadır. Mesela asla yazmadım şeklindeki anlatımlardan birisi İbrâhîm en-Neha‘î’ye aittir. Oysa tâbiûnun kitâbeti konusunda onun hadis yazdığına dair bir rivâyet zikretmiştik.⁸⁵⁹

Ezber gücündeki harikalığı yazıdan uzaklıkla ortaya koyan diğer bir rivâyet Şa‘bî’ye aittir. Konuyla ilgili bir rivâyette kendisi şunları nakletmiştir: “*Siyahı beyazın üzerine yazmadım ve hadis işittiğim birinden o hadisin tekrarını istemedim.*”⁸⁶⁰ Rivâyete göre Şa‘bî öğrendiği ilmi yazarak elde etmemiş, bunu hafıza gücüyle elde etmiştir. Çünkü rivâyetin sonunda yer alan “*Hadis öğrendiğim kişiye ikinci defa hadis sormadım.*” ifadesi bir duyuşta ezberlemek gibi harikulade bir hafıza gücünü belirtmektedir.

Kitabet karşıtı duruşun varlığını devam ettirmesinde, hafıza gücünün abartılı betimlemeleri önemli bir etkiye sahiptir. Konuyla ilgili olarak Fuad Sezgin şu tespitlerde bulunmuştur: “*Hadislerin yazılması karşısındaki zayıf mukavemet âdeti fantezist bir mahiyette ta altıncı asra kadar zaman zaman görüldü. Bu görüşün mensubları, kitâbetin bekasının karşısına hafızanın parlak misallerini vererek çıkıyorlar; bazen bu misallerini birçok beyitle ifade ediyorlardı*”⁸⁶¹

2.2.3.2.3. Yazı ile İlgili Değişken Şartlar

Sadırdaki bilgilerin harf denen semboller aracılığı ile yazılı hale getirilmesi, soyutun somutlaştırılması, görülmeyenin görünür, bilinmeyeninin bilinir kılınmasıdır.⁸⁶² ‘Abîde es-Selmânî’nin kitâbetle ilgili ikazlarında belirttiği üzere kitâbet bakileştirmektir.⁸⁶³ Böyle bir faaliyet sorumluluk ve hassasiyet gerektirmektedir. Kayıt altına alınan bilginin değeri oranında sorumluluk ve hassasiyet artmaktadır. Özellikle nebevî bir bilginin kayıt altına alınıp sonraki nesillere taşındığı hadis kitâbeti faaliyetinde, ifade ettiğimiz sorumluluk ve hassasiyet ileri seviyelere ulaşmaktadır.

⁸⁵⁸ Dârimî, “Mukaddime”, 42; Ali b. Ca‘d, *Müsned*, 192; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, 63.

⁸⁵⁹ Nesâî, “Nikâh”, 51; Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, 8/163; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 441.

⁸⁶⁰ Zühre b. Harb, *el-İlm*, 12; İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/259; Dârimî, “Mukaddime”, 42; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 381; İbn Abdilber, *Câmi’u beyânî’l-ilm*, 1/288.

⁸⁶¹ M. Fuad Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 55.

⁸⁶² Ali b. Halef el-Kâtib, *Mevâddü’l-beyân*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Dımaşk: Dâru’l-Beşâir, 1423/2003), 36.

⁸⁶³ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/153; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/214; Dârimî, “Mukaddime”, 42;

Kitâbetin icrasında yazı, yazan, yazdıran, yazılan ortam, yazı malzemeleri gibi birçok değişken, kayıt işleminin kalitesini ve güvenilirliğini doğrudan etkilemektedir. Bu yönüyle kitâbet aslında çok komplike bir yapıya sahiptir. Bir de bu faaliyetin günümüze göre daha ilkel düzeylerde gerçekleştirildiği düşünüldüğünde, incelenen dönem açısından kitâbetin güç bir etkinlik olduğu ve sağlıklı bir kitâbet icrası için yoğun bir kontrol ve müdahale gerektiği söylenmelidir.

Kitâbetle ilgili rivâyetlerin teâruz göstermesinin diğer bir nedeni de yazıyla ilgili değişken şartlardır. Hadis kitâbeti ile ilgili lehte ve aleyhte rivâyetlere sahip isimlerden bir kısmı, biraz önce bahsedilen sağlıklı bir kitâbet faaliyeti için gerekli imkânlara sahip olduklarında, hadis kitâbetine izin vermişler veya kendileri yazmışlar. Ancak içinde buldukları şartlar buna imkân vermediğinde kitâbete karşı çıkmışlardır. Bu durum yazan kişiye güvenmemek, yazanın kitâbet anlamındaki kabiliyetine güvenmemek, yazının kendisine güvenmemek, kendi bilgisinden emin olmamak, yazılanları kontrol etmek için gerekli zamana ve şartlara sahip olamamak gibi birçok değişkenden kaynaklanabilmektedir. Bu nedenle kitâbetle ilgili müspet rivâyetlerde, kitâbeti gerçekleştirenler genelde ikinci şahıslar değil bizzat rivâyetin sahibi, yani yazmaya müsaade eden kişidir. İbrâhîm en-Neha'î'nin (ö. 96/714), öğrencisi Hammâd'ı (ö. 120/738) yazarken gördüğünde kızması⁸⁶⁴ buna örnektir. Çünkü bu izinli, yani kontrollü bir faaliyet değildir. İbrâhîm de kendisini kayda alınan bir konuşmaya hazırlamış değildir. Kısacası kitâbet için uygun şartlar sağlanmamıştır. Ancak başka bir rivâyette İbrâhîm'e yazarak soru sorulduğunda; soruya yazarak cevap vermiş, üstelik hem Hz. Âişe'den bir rivâyet yazmış hem de sahâbenin görüşünü belirtmiştir.⁸⁶⁵ Dikkat edilirse ikinci rivâyetteki ortam İbrâhîm'in şekillendirdiği, yazdığı, kısacası kendi kontrolünde olan bir ortamdır.

Burada bahsi geçen değerlendirmeyi 'Abîde için de düşünebiliriz. Onun yazı aleyhinde olmak ve kitap oluşturmak şeklindeki tutumunu ilgili maddelerde sıralamıştık. O, yazmak için uygun şartların oluşmadığı durumlarda kendisinden izin istenirse bile buna müsaade etmemiştir. Ancak yazı için uygun şartlar oluştuğunda kendisi kitap meydana getirecek kadar yazmıştır. Kitâbetle ilgili olumsuz manada rivâyeti bulunmakla beraber Şa'bî, Mücâhid, Tâvûs b. Keysân, Sa'îd b. Cübeyr gibi kitapları bulunan bütün isimleri bu kapsam dâhilinde düşünebiliriz.

⁸⁶⁴ Dârimî, "Mukaddime", 42.

⁸⁶⁵ Nesâî, "Nikâh", 51; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 8/163; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 441

Konuyla ilgili diğere bir örnek Kâsım b. Muhammed'e (ö. 106/725) aittir. Daha önceden de bahsi geçen bir rivâyette Kâsım, Abdullah b. el-'Alâî'nin hadis kitâbeti talebini reddetmiştir.⁸⁶⁶ Başka bir rivâyette de Talha b. Abdülmelik yazmak için izin istemiş, Kâsım ona izin vermiştir. Ancak yazma işinin sonunda Kâsım, oğlundan yazılanları kontrol etmesini istemiştir.⁸⁶⁷ Görüldüğü gibi Kâsım, kontrol için imkân bulunca, yazıya müsaade etmiştir.

Buradaki ifadeler kitâbetin varlığı veya yokluğu maksadıyla yapılan tespitler değil hem yazmak hem de yazmamak şeklindeki rivâyetleri anlamlandırmak üzere yapılan değerlendirmedir. Ancak ulaşılan sonuç itibariyle şu hususa dikkat edimelidir: Ele alınan rivâyetler kitâbete izin verse de vermese de rivâyet etmeye matuf icraatların temelinde, sağlıklı bir intikal oluşturmak için ciddi bir gayret görmekteyiz. Herhangi bir şaibenin, güven vermeyen bir durumun varlığı sezildiğinde bu icraatlar engellenmiş, yapanlara müdahale edilmiştir. Tersine bir durumda ise bu faaliyetlere müsaade edilerek onların önü açılmıştır. Bu tespit sahip olunan rivâyet kültürü ve malzemesi adına güven veren bir husustur. Ayrıca sahabe dönemi rivâyetlerde ifade ettiğimiz üzere kaynaklarda kitâbetle ilgili tüm sakıncalı durumlar hadis kitâbeti olarak değerlendirildiği için birçok isim hadis kitabedinin aleyhine konumlandırılmakta ve bu durum vehmi bir teâruza sebep olmaktadır.

2.2.3.3. Hadis Kitâbeti ile İlgili Olumlu Düşünceye Sahip Diğer Tabîler

1. Şerâhîl b. Şurahbîl es-San'anî (ö. 60/680 tan sonra)

Onu hadis kitâbeti ile irtibatlandırarak çok sayıda rivâyet bulmak mümkün değildir. Ancak insanların Şam'da ondan yazdığı zikredilmiştir.⁸⁶⁸ İlgili rivâyette ondan yazan isimler ifade edilmemiştir, fakat Şerâhîl ile ilgili ulaşılan bilgiler, onun Şam'a gittiğini ve oradaki isimlerin ondan rivâyette bulunduğunu doğrulamaktadır.⁸⁶⁹

2. Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683)

Mesrûk'un hadis kitâbeti ile ilgili tutumunu, kendisinin hadis yazması değil, etrafındaki insanlardan yazılı hadis istemesi ortaya koymaktadır. Bu durum onun hadis kitâbeti ile ilgili müspet bir tutum içerisinde olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili bir rivâyette Mesrûk, Sübey'a bint Hâris'e bir mesele hakkında yazarak sormuş, Sübey'a

⁸⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/143; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/221; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 7/379.

⁸⁶⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 539.

⁸⁶⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/365.

⁸⁶⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/65; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 12/408, 409.

ona, bir rivâyet yazarak cevap vermiştir.⁸⁷⁰ Diğer bir rivâyette Mesrûk Alkame'den (ö. 62/682) kendisi için hadis yazmasını talep etmiş ancak Alkame'nin olumsuz cevap vermesine karşılık ezberledikten sonra sileceğini belirtmiştir.⁸⁷¹ Ona ait sahîfenin varlığını dillendiren bir rivâyette, kendisine şiirle ilgili sorulmuş, o da “*Sahîfemde şiire yer vermeyi sevmiyorum.*” demiştir.⁸⁷²

3. Hâris b. Abdullah el-A'ver (ö. 65/685)

Hiz. Ali maddesinde de değindiğimiz üzere Hâris'in Hiz. Ali'den ilim yazdığı kaynaklarda ifade edilmiştir. 'İlbâ' b. Ahmer'in (ö. ?) rivâyet ettiğine göre: “*Hiz. Ali bir gün insanlara hitap etti ve “Kim ilmi dirhem karşılığı satın almak ister?” dedi. Tek gözü olan Hâris dirhem karşılığında bir sahîfe aldı, Hiz. Ali ona çok fazla ilim yazdı. Hiz. Ali daha sonra insanlara Ey Basralılar! Yarı bir adam size üstün oldu dedi.*”⁸⁷³

Hâris'in kitaplarının varlığına İbn Ebî Hâtim de dikkat çekmiştir.⁸⁷⁴ Bazı rical değerlendirmelerinde bunu görmek mümkündür. İbn Ebî Hâtim, Abdü'l-A'lâ es-Sa'lebî'yi değerlendirirken ona “*Güçlü değil.*” demiştir. Bunun gerekçesini, Muhammed b. Hanefiyye kanalıyla Hiz. Ali'den rivâyette bulunması olarak ifade etmiştir. Devamında da böyle bir rivâyet ancak Hâris'in kitaplarıyla mümkün olabilir diye görüş belirtmiştir.⁸⁷⁵ Ebû İshâk'ın da ondan sadece dört rivâyetinin bulunduğu diğer rivâyetlerinin Hâris'in kitabından olduğu nakledilmiştir.⁸⁷⁶ Hâris'in kitaplarının, Ebû İshâk'ın eline nasıl geçtiğini bildiren farklı bir rivâyet de vardır.⁸⁷⁷

4. Mervân b. el-Hakem (ö. 65/685)

Onun Hiz. Peygamber'i görmediği veya gördüğünde çok küçük olduğu ifade edilmiştir.⁸⁷⁸ Rivâyetlerde Mervân'ın hadisleri yazmak için gayret içinde olduğu görülmektedir. Nitekim bir rivâyette Mervân, Zeyd b. Sâbit'i (ö. 45/665) çağırarak bazı sorular sormuş ve perde arkasındaki kâtiplere söylenenleri gizli bir şekilde yazmalarını emretmiştir.⁸⁷⁹ Diğer bir rivâyette de Mervân, Ebû Hureyre'nin (ö. 58/678) rivâyetlerini

⁸⁷⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 3/355; İbn Mâce, “Talâk”, 7.

⁸⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/216; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/555; İbn Ebî Heyseme, *Târîhu'l-kebîr*, 3/126; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, 63.

⁸⁷² İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/142; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/235.

⁸⁷³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/209; Zühreir b. Harb, *el-İlm*; 34; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 40/301; Râmihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 370; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, 112.

⁸⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3/78.

⁸⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/26.

⁸⁷⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/435.

⁸⁷⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 8/192.

⁸⁷⁸ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, 13/1387; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/203.

⁸⁷⁹ Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/276; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/428.

yazmak için çabalamıştır.⁸⁸⁰ Bu iki rivâyette geçen hadis yazma girişimlerinin sonucu, ne yazıldığı, ne kadar yazıldığı gibi hususlar tam olarak bilinmemektedir. Rivâyetlerin bir kısmında Ebû Hureyre'nin yazılanları sildirdiği,⁸⁸¹ Zeyd'in de "Yazılanlar benim görüşümdür." diyerek Mervân'ı uyardığı anlatılmaktadır.⁸⁸² Bazı rivâyetlerde sonrası ile ilgili ayrıntı belirtilmemiştir.⁸⁸³ Bizim dikkat çekmek istediğimiz husus, neyin ne kadar yazıldığı değil, onun hadisleri yazmak için ortaya koyduğu çabadır.

Bir kısım rivâyetlerde de Mervân'ın karşılaştığı problemleri çözmek için Mu'âviye'ye yazarak soru sorduğu, Mu'âviye'nin de ona hadis yazarak karşılık verdiği nakledilmiştir.⁸⁸⁴

5. Süleymân b. Kays el-Yeşkurî (ö. 70-80/ 689-699)

Süleymân'ın, Câbir'in sahîfesini yazdığı⁸⁸⁵ Mekke'de bir yıl Câbir'le komşuluk yaptığı ve ondan hadis yazdığı rivâyet edilmiştir.⁸⁸⁶ Ebû Bişr el-Vâsitî, Ebû Süfyân Talha b. Nâfi'a "Niçin sen de Süleymân gibi Câbir'den hadis rivâyet etmiyorsun?" diye sormuş, Ebû Süfyân, "Süleymân hadisleri yazardı, ben yazmazdım." demiştir.⁸⁸⁷ Diğer bir rivâyette, Süleymân'a ait bir kitabın annesi tarafından getirildiği ve ondan faydalanan isimler olduğu zikredilmiştir.⁸⁸⁸ Öğrencilerinden Katâde b. Diâme'nin (ö. 117/735) de Câbir'in sahîfesini Süleymân'dan yazdığı rivâyet edilmiştir.⁸⁸⁹

6. Humrân b. Ebân (ö. 75/695)

Humrân, Hz. Osmân'ın mevlası ve aynı zamanda kâtibidir.⁸⁹⁰ Onun hadis yazdığına dair rivâyet yoktur, ancak Basra'ya geldiğinde insanların ondan yazdığını ifade eden bir rivâyet bulunmaktadır.⁸⁹¹

7. Kesîr b. Mürre el-Hadremî (ö. 75/694)

Kesîr'in hadis yazdığına dair elimizde bir veri yoktur. Ancak Abdülazîz b. Mervân'ın (ö. 86/705) ondan "Resûlullah'ın ashabından işittiklerini bana yaz!"⁸⁹²

⁸⁸⁰ Hâkîm, *Müstedrek*, 3/583; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 36.

⁸⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 36.

⁸⁸² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/276.

⁸⁸³ Dârimî, "Mukaddime", 42.

⁸⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29/507; Nesâî, "Alışveriş", 96.

⁸⁸⁵ Tirmizî, "Buyû", 71.

⁸⁸⁶ Fesevî, *el-Ma'rifetü ve't-târîh*, 2/279; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/136; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 12/55.

⁸⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/248. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*'de Câbir'in ismini zikretmeden bu rivâyeti ifade etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 139.

⁸⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 354.

⁸⁸⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 23/508.

⁸⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 7/304; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/183.

⁸⁹¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/179.

şeklinde bir talebi olduğunu biliyoruz. Bu durum kitâbetin dönemdeki algısı adına önemlidir. Çünkü hadis kitâbeti aykırı bir istek, muhalif bir düşüncenin icrası şeklinde değerlendirilseydi böyle bir talep abes olur ve yapılmazdı. Özellikle böyle bir talebin muhatabının, Bedir Ashabından yetmiş kişiyle görüşmüş olan Kesîr b. Mürre olması ayrı bir önem arz etmektedir.⁸⁹³

8. Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 79/699)

Abdullah b. Mes'ûd'la ilgili bölümde oğlu Abdurrahman'ın, babasının rivâyetlerini yazmaya çalıştığı,⁸⁹⁴ yanındaki bir kitaba “*Bu babamın kendi hattıyla yazdığıdır.*” diye yemin ettiği belirtilmiştir.⁸⁹⁵ Rivâyetlerden yer alan bu ifadeler, onun yazıya duyduğu ilgiyi ve yazı konusuna bakışını ortaya koymaktadır. Ayrıca oğlu Ma'n, babasının dedesinden yazdıklarına dair bir kitaptan bahsetmiş ve kitabın babasına ait olduğuna dair yemin etmiştir.⁸⁹⁶

9. Âmir b. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 81/701)

Yahyâ b. Ebî Kesîr'in (ö. 129/747) anlattığına göre, Ebû Ubeyde, babası İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) namazla ilgili bir kısım uygulamalarını yazmış ve Yahyâ'ya göndermiştir.⁸⁹⁷ Namazdaki oturuş ve tahiyyatın okunuş şekli ile ilgili bu rivâyet, Hz. Peygamber'in uygulamalarından bahsetmektedir. Terâcim kitapları Ebû Ubeyde'nin, İbn Mes'ûd'un vefatı sırasında yedi yaşında olduğunu ve ondan semâ'ı olmadığını ifade etmiştir.⁸⁹⁸ Ancak onun babasından yaptığı rivâyetleri Abdürrezzâk,⁸⁹⁹ İbn Ebî Şeybe,⁹⁰⁰ Dârimî,⁹⁰¹ Ebû Dâvûd,⁹⁰² Nesâî,⁹⁰³ gibi musanniflerin eserlerinde bulmak mümkündür. Ayrıca Abdürrezzâk ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'lerinde geçen rivâyet buradaki rivâyetle aynı içeriğe sahiptir.

⁸⁹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/311; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 50/58; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 24/160.

⁸⁹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/311.

⁸⁹⁴ Konuyla ilgili rivâyetler için bk. sayfa 86.

⁸⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/313; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/311.

⁸⁹⁶ Dârimî, “Mukaddîme” 19; Fesevî, *el-Ma'rifê ve't-târîh*, 2/688.

⁸⁹⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 10/56.

⁸⁹⁸ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 14/62.

⁸⁹⁹ Abdürrezzâk, *Musannef*, 6/187.

⁹⁰⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/260.

⁹⁰¹ Dârimî, “Nikâh”, 20.

⁹⁰² Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 33.

⁹⁰³ Nesâî, “Cuma”, 24.

10. Hüceyme bint Huyey (ö. 81/701)

İsmi bazen Cüheyme el-Evsâbiyye olarak da zikredilmiştir.⁹⁰⁴ Öğrencilerinden Süleymân b. Zeytûn'un (ö. 106-107/ 724-725) bildirdiğine göre Ümmü Derda kendisi için levha üzerine ilim yazmıştır.⁹⁰⁵

11. Muhammed b. Alî b. Ebî Tâlib (ö. 81/700)

Muhammed b. Hanefiyye ismiyle de tanınmaktadır. Rivâyetler ona ait bir kitaptan, yazılı malzemedan bahsetmiştir. Konuyla ilgili rivâyette, Abdüla'lâ b. 'Âmir'in (ö. 129/747), İbn Hanefiyye'den semâ'mın olmadığı, ondan yaptığı rivâyetlerin kitaptan olduğu ifade edilmiştir.⁹⁰⁶ Ayrıca Câbir b. Abdullah'ın yanına gittiği, ondan hadis öğrendiği ve bunları yazdığı rivâyet edilmiştir.⁹⁰⁷

12. Sa'îd b. Fîrûz et-Tâî (ö. 82/701 [?])

Onun hadis yazdığına dair bir rivâyet tespit edemedik. Ancak işittiği bir rivâyetle ilgili sarfettiği cümleler, yazıya yaklaşımını ortaya koymaktadır. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *Müsned*'inde geçen rivâyete göre 'Amr b. Mürre (ö. 118/737), Ebü'l-Bahterî'nin şunları söylediğini işittiği: "Bir adamdan hoşuma giden bir hadis işittim ve yazmayı arzu ettim. Onu bana yazın dedim. Rivâyeti bana yazılı halde getirdiler."⁹⁰⁸

13. Abdurrahman b. Âiz el-Ezdî (ö. 83/702'den sonra)

Rivâyette geçtiğine göre, Abdurrahman Irak'a gittiğinde Kûfe ve Basra ehli gelmiş ve ondan yazmışlardır.⁹⁰⁹ Sevr b. Yezîd (ö. 150/768) onun rivâyetleri için şu değerlendirmeyi yapmıştır: "*Humuslular Abdurrahman'ın yazdıkları arasında özellikle ahkâmla ilgili bir hadis gördüklerinde, ona itibar eder ve onu mescidin kapısına asarlardı.*"⁹¹⁰ Bu rivâyetler Abdurrahman'ın yazıya mesafeli olmadığını ve yazılı malzemeye sahip olduğunu göstermektedir. Ona ait kitapların insanlar arasında ölçülü bir şekilde pay edildiği de rivâyetlere konu edilmiştir.⁹¹¹ Bu durum kitaplarının sayısının fazla olduğu sonucunu doğurmaktadır.

⁹⁰⁴ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 35/317.

⁹⁰⁵ Ebû Zûr'a, *Târîhu Ebî Zûr'a*, 334; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 20/458.

⁹⁰⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/326; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/498; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/818; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/26; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 16/352.

⁹⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, 134.

⁹⁰⁸ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/62; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, 1/129.

⁹⁰⁹ İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, 1/138.

⁹¹⁰ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/383; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2/520.

⁹¹¹ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/383; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 34/456.

14. Abdülazîz b. Mervân b. Hakem (ö. 86/705)

Abdülazîz'in hadisleri toplamak için bir gayret içinde olduğunu görmekteyiz. Bedir Ashabından yetmiş kişiyle görüşen Kesîr b. Mürre'ye⁹¹² “*Ebû Hureyre'nin dışında Hz. Peygamber'in ashabından işittiklerini bana yaz, çünkü onunkiler yanımdadır.*” diye talepte bulunduğunu kaynaklar ifade etmiştir.⁹¹³ Rivâyette Ebû Hureyre'yi istisna tutması ve daha fazlası için Kesîr'den talepte bulunması, hadisleri yazmak ya da toplamak için bir gayret içinde olduğunu göstermektedir.

15. Abdülmelik b. Mervân b. el-Hakem (ö. 86/705)

Abdülmelik b. Mervân kaynaklarda Medine'nin dört fakihinden biri olarak tavsif edilmiştir. Bu katagorize ile ismi Sa'îd b. el-Müseyyeb, Urve b. Zübeyr ve Kâbisa b. Züeyb'le beraber anılmıştır.⁹¹⁴ Abdülmelik'in doğrudan hadis yazdığına dair bir rivâyet tespit edemedik. Ancak tefsîri yazması için Sa'îd b. Cübeyir'e yazılı talep gönderdiği, onun da bu talebi olumlu karşılayıp kendisine tefsîri yazarak gönderdiği rivâyet edilmiştir.⁹¹⁵ Halifelik görevinde bulunan birinin böyle bir taleple tefsîrin yazılmasını sağlaması, kitâbet açısından önemlidir.

16. Abdullah b. Rebâh el-Ensârî (ö. 90/709'un sınırlarında)

Ebû İmrân el-Cevnî'nin (ö. 128/746) bildirdiğine göre Abdullah b. Rebâh, Ebû İmrân'a hadis yazmıştır.⁹¹⁶ Abdullah'ın ne kadar yazdığı, başka isimlerin de rivâyetlerini yazıp yazmadığına dair bir ayrıntıya yer verilmemiştir. Diğer bir rivâyette de Ebû İmrân el-Cevnî'nin Abdullah'tan rivâyetleri kitaptandır, şeklinde bir açıklama vardır.⁹¹⁷ Bu iki rivâyet bir arada düşünüldüğünde, Abdullah'ın hadis kitâbetinin niceliğini ifade edemesek de bu konuda müspet bir tutuma sahip olduğunu, hadis yazdığını söyleyebiliriz.

17. Beşîr b. Nehîk es-Sedûsî (ö. 91-100/710-719)

Beşîr, Ebû Hureyre'den rivâyette bulunması ile tanınan bir isimdir.⁹¹⁸ Konuyla ilgili bir rivâyette şunları söylemiştir: “*Ebû Hureyre'den işittiklerimi yazıyordum. Sonra bundan haberdar olmasını istedim. Yazdıklarımı ona getirerek “Bunlar senden*

⁹¹² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 24/160.

⁹¹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/311; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 50/58.

⁹¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/594; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/396.

⁹¹⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/332; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/68.

⁹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/405; Müslîm, “İlim”, 2.

⁹¹⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2/610. Ebû İmran onun künyesidir. İsmi kaynaklarda Abdülmelik b. Habîp olarak geçmektedir.

⁹¹⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 4/181.

*işittiklerimdir, onları yazdım.” dedim. O, bu durumu onayladı.”⁹¹⁹ Beşîr’in Ebû Hureyre’den rivâyetlerinin fazla olması buradaki kitâbeti güçlendirmektedir. Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde Beşîr’in Ebuhureyre’den, tekrarlar ve lafız farklılıklarıyla beraber 33 tane rivâyeti vardır.⁹²⁰*

18. Sâlim b. Ebi’l-Ca’d (ö. 93-94/ 712-713)

Sâlim’in kitâbetle ilgili tutumunu, hadis kitâbeti konusunda olumsuz duruşa sahip olan İbrâhîm en-Neha’î’den öğrenmekteyiz. Konuyla ilgili rivâyette, İbrâhîm’e “Niçin Sâlim’in hadisleri seninkinden daha tamdır?” diye sorulmuş, İbrâhîm de “Çünkü Sâlim hadisleri yazardı, ben yazmazdım.” şeklinde cevap vermiştir.⁹²¹

19. Ebû Seleme b. Abdurrahmân b. ‘Avf (ö. 94/712-713)

Muhammed b. İshâk’ın (ö. 150/769) bildirdiğine göre, Ebû Seleme, çocuk bir kâtibin elini tutarak eve götürmüş ve ona hadis yazdırmıştır.⁹²² Ebû Seleme’nin yazdırdığı bu hadislerin neler olduğu veya ne kadar yekün teşkil ettiğine dair rivâyette yeterli bilgi yoktur. Ancak İbn Hibbân’ın *Mecrûhin* isimli eserinde geçen bir rivâyete göre Halîl b. Mürre, uzunca bir nüshadan rivâyette bulunmuştur. Bu nüshada yer alan rivâyeti Ebû Seleme, Ebû Hureyre’den aktarmıştır.⁹²³ Zikri geçen uzun nüshayı Ebû Seleme’nin yazdırdığı hadisler olarak düşünmek yanlış olmaz. Çünkü ifade edilen ilk rivâyet, Ebû Seleme’nin yazdırdığını belirtirken, ikinci rivâyet onun rivâyetinin geçtiği bir nüshadan bahsetmiştir.

Ebû Seleme’nin, çocuk kâtibi evine götürmesi ve ona hadis yazdırması hadis kitâbeti konusunda kasti bir eğitim faaliyeti manasını akıllara getirmektedir. Her ne kadar bu tespitle ilgili daha fazla veriye ihtiyaç olsa da yukarıda sıralanan hususlar ve öğrencisi Yahyâ b. Ebî Kesîr’in onun rivâyetlerini uzunca bir nüshadan rivâyet etmesi böyle bir sonucu doğurmaktadır.

20. Küreyb b. Ebî Müslim (ö. 98/717)

Mûsâ b. Ukbe’nin (ö. 141/759) bildirdiğine göre Küreyb, İbn Abbâs’ın yazdıklarından bir yığına sahiptir. Buradaki yazılı malzemenin miktarı rivâyette bir

⁹¹⁹ Zühreir b. Harb, *el-İlm*, 35; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, “Mukaddime”, 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsil*, 538; Hafîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 274; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/313.

⁹²⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/147, 436, 13/320, 406, 421, 422, 14/235, 236, 237, 238, 424, 544, 545, 15/186, 307, 338, 16/85, 86, 87, 107, 114, 216, 227, 233, 350, 374, 438, 508, 22/318. Farklı kaynaklarda da rivâyetler bulmak mümkündür, ancak bunlar *Müsned*’deki rivâyetlerle aynı içeriğe sahiptir.

⁹²¹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/296; Dârimî, “Mukaddime”, 42; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsil*, 347; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/297.

⁹²² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/95; Beyhakî, *el-Medhâl*, 1/373.

⁹²³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhin*, 1/286.

deve yükü veya bir devenin kapladığı yer olarak betimlenmiştir.⁹²⁴ Ciddi anlamda bir yekün teşkil eden rivâyetlerin, Küreyb'in yanında olması son derece önemlidir. Çünkü bu rivâyet hem İbn Abbâs'ın yazdıklarının ciddi boyutlarda olduğunu, hem de Küreyb'in bunları kayıt altına alarak bir anlamda sınırlı bir tedvîn gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca rivâyetin devamında İbn Abbâs'ın oğlu Ali'nin (ö. 118/737) yazılanlardan hangisine ihtiyaç duyarsa, yazarak Küreyb'e bildirdiği, Küreyb'in de asıl kayıttan çoğaltmak suretiyle istelineni Ali'ye gönderdiği nakledilmiştir. Küreyb'in İbn Abbâs'ın mevlası ve öğrencisi olması, onun rivâyetleri konusunda İkrime ile aynı seviyede ve sika olması⁹²⁵ gibi harici unsurlarla destekleyebileceğimiz bu rivâyet, hadis kitâbeti açısından son derece önemlidir.

21. Ebü'l-Melîh Âmir b. Usâme (ö. 98-108/716-726)

Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748), Ebû Kılâbe (ö. 104/722) ve Ebü'l-Melîh'in ortak öğrencisidir, iki hocasından da rivâyeti vardır. Eyyûb'ün bildirdiğine göre bu iki isim ilmi yazarlardı.⁹²⁶ Başka bir rivâyette Ebü'l-Melîh şunları ifade etmiştir: “*Bizi kitaplarımızdan dolayı kınıyorlar oysa Allah ayette ‘Onların bilgisi Rabbinin yanında bir kitaptadır.’⁹²⁷ diye buyurmaktadır.*”⁹²⁸ Bu ifadeler kitapların varlığını göstermekle beraber, kitap edinmenin hoş karşılanmadığını, bunu yapanların ayıplandığını da gözler önüne sermektedir.

22. Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Ebî Talib (ö. 99/718)

Abdulah'ın ilim sahibi bir insan olduğu ve rivâyetlerinin olduğu kaynaklarda geçmektedir. Vefatına yakın bir zamanda kitaplarını ve rivâyetlerini Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'a (ö. 124-25/742-43) vasiyet etmiştir.⁹²⁹ Kitaplarını ve rivâyetlerini bu şekilde vasiyet etmesi bir yandan onların kıymetini gösterirken diğer yandan da onların azımsanmayacak bir miktarda olduğunu göstermektedir.

⁹²⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/224; Beyhakî, *el-Medhal*, 421; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 50/123; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 24/174; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/479.

⁹²⁵ Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid b. Saîd ed-Dârimî, *Târîhu Osmân b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'in*, thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbbâ' ve'n-Neşr, 1429/2008), 151; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 24/174.

⁹²⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 371.

⁹²⁷ Tâhâ, 20/52

⁹²⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, “Mukaddime”, 43; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/316.

⁹²⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/252; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 3/644.

23. Hibbân b. (Cez'/Cizî/Cezî) es-Selemî (ö. 100/719)

Hibbân'ın ismi ile ilgili farklı harekelendirmeler ve ifade şekilleri (حِزْبِي/حِزْبِي/حِزْبِي) vardır.⁹³⁰ Kaynaklarda ondan rivâyette bulunan isimler zikredilirken Mutarrif b. Abdirrahman b. Cizî'nin de ismi geçmektedir.⁹³¹ Muttarif'in ona ait rivâyetleri nüshadan yaptığına dair bir rivâyet vardır.⁹³²

24. Şehr b. Havşeb (ö. 100/719)

Onun Abdülhamid b. Behrâm'a (ö. ?) hadis yazdırdığı rivâyetlerde geçmektedir.⁹³³ Behrâm'ın Şehr'in hadislerinden yetmişe yakını Kur'ân gibi ezberlediği, bunların uzun hadisler olduğu rivâyet edilmiştir.⁹³⁴ Bu yetmiş rivâyetin uzunluğu yazılı bir nüshanın varlığını gerektirmektedir. Zehebî bu duruma işaret etmek üzere “Behram'ın Şerh'ten yaptığı rivâyetler nüshadandır.” demiştir.⁹³⁵ Kaynaklarda Behram'ın Şehr'den naklettiği, tekrarlar dışında 45 hadis vardır.⁹³⁶

25. Sâlim b. Zekvân (ö. 100/718)

Sâlim'in hayatı hakkında çok fazla malumata sahip değiliz. Başlıkta ifade edilen vefat tarihi ile ilgili farklı değerlendirmeler vardır. Onun hakkında açıklama yapan tek kaynak Şemmâhî'nin (ö. 928/1522) *Kitâbü's-siyer* isimli eseridir.⁹³⁷ Bu esere göre Sâlim, Câbir b. Zeyd ile mektuplaşmıştır.⁹³⁸ Bilim çevrelerinde yapılan ve yeni sayılabilecek bir kısım araştırmalar Sâlim'e isnad edilen *Sîre* isimli bir eserin varlığından bahsetmektedir.⁹³⁹

⁹³⁰ Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî, *İkmâlü tehzîbi'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Adîl b. Muhammed - Usame b. İbrahim (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbâ' ve'n-Neşr, 2001), 3/342.

⁹³¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 5/333.

⁹³² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3/268.

⁹³³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/9; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/332.

⁹³⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/9.

⁹³⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/334.

⁹³⁶ Ebû Dâvûd, *Müsned*, 2/444, 4/450; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/80, 120, 4/272, 6/520, 6/561, 7/489; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/277, 18/233, 29/516, 517, 36/383, 600, 37/531, 44/138, 45/572, 573; Dârimî, “Tahâret” 85, “Ferâiz” 2; Tirmizî, “İsti'zan”, 9, “Tefsîr”, 34; İbn Mâce, “Fezâilü's-sahâbe”, 9, “Rehin”, 1; Taberânî, *Mu'cemü'l-kebîr*, 1/155, 2/148, 177, 3/108, 284, 7/281, 9/39, 10/247, 12/240, 248, 17/36, 20/63, 64,78, 87, 116, 23/338, 24/176, 177; Hâkim, *Müstedrek*, 2/281, 3/295; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 5/85.

⁹³⁷ Mustafa Öz, “Sâlim b. Zekvân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019) Ek-2/464.

⁹³⁸ Şemmâhî, *Kitabü's-siyer*, 109.

⁹³⁹ Bahsi geçen eserin bir kısmını tercüme eden ve makale olarak yayınlayan Sönmez Kutlu, çalışmanın girişinde eserin nerede bulunduğu, hangi eserler içinde günümüze ulaştığı, hangi bilim adamları tarafından incelendiği ve eserin mikrofilimleri hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Bk. Sönmez Kutlu, “Sâlim b. Zekvân'ın *Sîre* Adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısımın Tercümesi” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (1996), 467-469.

26. Hilâs b. ‘Amr (ö. ?)

Hilâs hadislerinin çokluğuyla ve rivâyette bulunduğu sahîfesiyle tanınan bir isimdir.⁹⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, “Onun Hz. Ali’den yaptığı rivâyetler kitaptandır.”⁹⁴¹ şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. Başka bir rivâyette de onun Hâris el-A‘ver’e ait bir sahîfeden rivâyette bulunması endişe verici bir durum olarak ifade edilmiştir.⁹⁴² İbn Ebî Hâtim onunla ilgili değerlendirmede bulunurken onun sahîfesinin olduğunu, ondan rivâyette bulunduğunu, sahafî olduğunu dile getirmiştir.⁹⁴³

Hilâs’a ait rivâyetler incelendiğinde, onun en fazla rivâyette bulunduğu isimin Hz. Ali olduğu görülecektir.⁹⁴⁴ Rivâyetlerin bu şekilde Hz. Ali’de kümelenmesi zikri geçen sahîfenin varlığını güçlendirmektedir.

27. Memtûr el-Esved (ö. 100-103/719-722)

Kaynaklar Yahyâ b. Ebî Kesîr’in (ö. 129/747) onunla görüşmediğini, ondan hadis almadığını belirtmiştir.⁹⁴⁵ Bununla beraber Yahyâ ondan yaptığı tüm rivâyetlerin kitaptan olduğunu nakletmiştir.⁹⁴⁶ Bir kısım rivâyetler Yahyâ’nın yanında Ebû Sellam’a (yani Memtûr’a) ait bir sahîfe olduğunu ifade etmiştir.⁹⁴⁷ Zehebî, Memtûr’un kendi rivâyetlerini Yahyâ için yazdığını rivâyet etmiştir.⁹⁴⁸

28. Miksem b. Becre (ö. 101/720)

Hakem b. Uteybe’nin (ö. 113/732) Miksem’den yapmış olduğu rivâyetlerin dördü veya beşi dışında diğerlerinin kitaptan olduğu rivâyet edilmiştir.⁹⁴⁹ Bu rivâyette kitabın Miksem tarafından yazıldığına veya Hakemi’n Miksem’den izin alarak

⁹⁴⁰ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 7/109.

⁹⁴¹ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 8/365.

⁹⁴² İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 1/559.

⁹⁴³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/402.

⁹⁴⁴ Kaynaklardan yaptığımız taramalarda, tekrarlar dışında, Hilâs’ın Hz. Aliden yaklaşık 30 tane rivâyeti olduğunu gördük. Rivâyetlerin dağılımı şu şekildedir: Abdurrezzak, *Musanef*, 6/437, 8/266, 10/133; İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 3/484, 4/145, 149, 179, 5/369, 395, 427, 439, 451, 480, 532, 6/210, 442, 507; Dârimî, “Ferâiz”, 41; Nesâî, “Kasâme”, 37, “Zînet”, 4; Beyhakî, *Süneni’s-sağîr*, 2/321; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 6/71, 7/732, 8/90, 194, 10/37, 10/573.

⁹⁴⁵ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 28/487.

⁹⁴⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Câmi’ fi’l-ilel ve ma’rifeti’r-ricâl li Ahmed b. Hanbel* (Rivâyetü’l-Mervezî ve Gayruhu), thk. Vasyullah b. Muhammed Abbâs (Bombay: ed-Dâru’s-Selefiyye, 1408/1988), 345; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 60/271; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 28/487.

⁹⁴⁷ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Razî, *el-Merâsîl*, thk. Şükruallah Ni‘metullâh el-Kücânî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1397/1977), 240; Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî b. Abdillâh ed-Dimaşkî el-‘Alâî, *Câmi’u’t-tahsîl fî ahkâmi’l-merâsîl*, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefî (Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1407/1986), 299.

⁹⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 4/356.

⁹⁴⁹ Ali b. Ca‘d, *Müsned*, 62; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/536; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 1/130; Kâdî İyâz, *el-İlma’*, 118; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 28/462.

yazdığına dair bir ayrıntı ifade edilmemiştir. Fakat iki ismin de vefat tarihleri dikkate alındığında buradaki kitâbetin her durumda bizim çalışma sınırlarımız içinde olduğu görülecektir.

29. Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720)

Bu maddede Ömer b. Abdilazîz'in resmi tedvîn faaliyetine değinilmeyecek, daha ziyade onun şahsi kayıtları ele alınacaktır. Dârimî'de geçen bir rivâyette şahsi olarak hadis kaydına önem verdiği ve buna mesai harcadığı görülmektedir. Konuyla ilgili olarak Ebû Kılâbe (ö. 104/722) şunları anlatmıştır: “Ömer b. Abdilazîz yanında kâğıtla beraber öğle namazı için yanımıza geldi. Sonra, yine beraberinde kâğıtla ikindi namazı için yanımıza geldi. Bunun üzerine “Ey Emîrelmü'minîn! Bu yazı nedir?” diye sordum. ‘Avn b. Abdillâh'ın rivâyet ettiği bir hadistir’ dedi. Baktım hoşuma gitti. Ben de onu yazdım.”⁹⁵⁰ Diğer bir rivâyette Yezîd er-Rekkâşî (ö. 120/738), Ömer b. Abdülazîz'le beraber haccederken ona Enes'in (ö. 93/712) hadislerini söylediğini ve Ömer'in de bunları yazdığını ifade etmiştir. Rivâyetin sonunda Ömer'in bundan memnun olduğu ve Yezîd'e hediyeler verdiği nakledilmiştir.⁹⁵¹

Rivâyetlerde Ömer b. Abdülazîz'in yazdığına dair hatırı sayılır miktarda ifadeler bulmak mümkündür. Bu rivâyetlerde yazılanlar, kimi zaman sorulan sorulara verilen cevaplar, kimi zaman görevli memurların uygulaması gereken yükümlülüklerdir. Bunların çoğu fıkıh ve itikatla ilgili hükümlerdir. Ancak bu rivâyetlerden bir kısmında yazılarak gönderilen malzemeler hadis içermektedir. Sadakalar,⁹⁵² diyetler,⁹⁵³ Ramazan hilali,⁹⁵⁴ talâk,⁹⁵⁵ kader⁹⁵⁶ gibi konularda yazılan hususlar hadis içermektedir.

30. Zekvân Ebû Sâlih (ö. 101/719-20)

A'meş, Ebû Sâlih'ten bin tane hadis yazdığını bildirmiştir.⁹⁵⁷ Rivâyette Zekvân'ın yazdığına dair bir ifade yer almamaktadır. Ancak Zekvân'ın öğrencisi olan A'meş'in hocasından bin kadar rivâyet yazmasında hocasının rızasını düşünmek ya da hiç değilse hocasının kitâbet karşıtı olmadığını düşünmek doğru bir sonuç olacaktır.

⁹⁵⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 43.

⁹⁵¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 372.

⁹⁵² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/360, 361, 367, 6/8.

⁹⁵³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/344.

⁹⁵⁴ Ebû Dâvûd, “Savm”, 4.

⁹⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2/615.

⁹⁵⁶ Ebu Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409), 5/346.

⁹⁵⁷ Ali b. Ca'd, *Müsned*, 123.

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde A'meş, Ebû Sâlihten 184 tane hadis nakletmiştir.⁹⁵⁸ Sadece *Müsned*'de bu sayıda rivâyet bulunması yazılı bir nüshanın varlığını gerekli kılmaktadır. Ayrıca diğer bir rivâyette A'meş şunları aktarmıştır: "*İbrâhîm en-Neha'î hadis konusunda uzman bir insandı, bir gün İbrâhîm'e hadis götürdüğümde o, bunları yazdı ve bu rivâyetler Ebû Sâlih'in Ebû Hureyre'den adıklarıdır dedi.*"⁹⁵⁹

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1291) *el-Mevzûât*'ında, Buhârî'nin Süheyl b. Ebî Sâlih'in rivâyetlerini terk etme sebebini şöyle izah etmiştir: "*Süheyl'in babasından işittim dedikleri babasına ait sahîfedendir.*"⁹⁶⁰

31. 'Atâ b. Yesâr el-Hilâlî (ö. 103/721)

Müsned'de geçen bir rivâyete göre Ömer b. İshâk b. Yesâr (ö. 154/771), 'Atâ b. Yesâr ile beraberken kitaptan bir rivâyet okumuştur. Rivâyette kitabın kim tarafından yazıldığı belirtilmeden, 'Atâ'nın kitabı olduğu belirtilmiştir. Rivâyette 'Atâ, Hz. Peygamber'in eşi Meymûne bint Hâris'e (ö. 51/671) mesh ile ilgili bir sormuş, Meymûne de konuyla ilgili Hz. Peygamber'in ifadesini zikretmiştir.⁹⁶¹ 'Atâ'nın Meymûne validemizin mevlası olduğu düşünüldüğünde, buradaki kitâbet daha anlamlı hale gelmektedir.⁹⁶²

32. Hâlid b. Ma'dân el-Kelâî (ö. 103/721)

Kaynaklar onun ilminin büyüklüğünden ve bir mushafta olduğundan bahsetmiştir.⁹⁶³ Bahîr b. Sa'd'ın (ö. 160/777) yanında bir nüsha olduğu, içindeki rivâyetlerin Hâlid'e ait olduğu rivâyet edilmiştir.⁹⁶⁴ İbn Ebî Dâvûd (ö. 316/929), *Kitâbü'l-mesâhif*'de Hâlid'e ait bu yazılı malzemenin, Bahîr b. Sa'd'dan sonra Bakıyye b. Velid'in (ö. 197/813) eline geçtiğini aktarmıştır.⁹⁶⁵

Hâlid b. Ma'dân'ın ilmi yazdığını ve daha sonra yazılan malzemenin nesilden nesile geçtiğini aktaran rivâyetler, buradaki kitâbet faaliyetini güçlendirmektedir. Hâlid'in ne kadar yazdığının ve kimlerden yazdığının ayrıntıları rivâyetlerde ifade edilmemiştir. Ancak bahsi geçen rivâyetlerde, yazılı malzemenin azımsanmayacak bir

⁹⁵⁸ Bu rivâyetlerden bir kısmı tekrardır. Rivâyetler 12 ve 18. Ciltler arasında kümelenmiştir.

⁹⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/428.

⁹⁶⁰ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Mevdû'ât*, thk. Nûruddîn Şükri Boyacılar (Riyad: Edvâu's-Selef, 1418/1997), 1/212.

⁹⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44/410; Dârekutnî, *Sünen*, 1/367.

⁹⁶² İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/131.

⁹⁶³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 8/170; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/172; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 1/533.

⁹⁶⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/132.

⁹⁶⁵ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 1/504.

boyutta olduğuna dair bazı veriler zikredilmiştir.⁹⁶⁶ Ayrıca Hâlid'in yetmiş kadar sahâbeyle görüşüğünü bildiren rivâyetler de dikkate alındığında,⁹⁶⁷ onun yazdıklarının hacimli olduğunu düşünmek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Hâlid'e ait rivâyetler kaynaklardan takip edilirse onun Bahîr b. Sa'd'dan 47 tane rivâyetinin olduğu görülecektir.⁹⁶⁸ Bunlardan 36 tanesini yukarıda ismi geçen Bakiyye, Hâlid'den nakletmiştir. Bu durum bahsi geçen yazılı malzemenin varlığını güçlendirmektedir.

33. Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd (ö. 104/722)

Ebû Kılâbe, yazmayı destekleyen ifadeleri ve yazdıklarını birtakım isimlere göndermesi -yani bir anlamda yazdıklarını neşretmesi- yönüyle hadis kitâbetinde önemli bir noktada durmaktadır. O, "Yazmak bana unutmaktan daha değerlidir."⁹⁶⁹ diyerek yazıya bakışını ve niçin yazılması gerektiğini ortaya koymuştur. Ayrıca "Kitaplarımı Eyyûb'e götürün, eğer o hayatta ise ona verin, yoksa onları yakın." diye vasiyette bulunması, yanında yazılı hadis malzemelerin bulunduğunu göstermektedir.⁹⁷⁰ Kaynaklarda geçtiğine göre Eyyûb (ö. 131/748), Ebû Kılâbe'nin kitaplarını bir yük devesiyle kendi yanına getirtmiş,⁹⁷¹ hatta taşımanın ücreti olarak on kûsur dirhem ödeme yapmıştır.⁹⁷² Onun ilmi yazdığını öğrencileri de açık bir şekilde dile getirmişlerdir.⁹⁷³

Rivâyetlerden anlaşılacağı üzere Ebû Kılâbe'nin yazdıkları ciddi bir yekûn teşkil etmektedir. Yazılanların deve yükü ile nakledilmesi, buradaki miktarı ortaya koyması adına önemlidir.

Ebû Kılâbe'nin kitapları, sadece bu rivâyetlerle sınırlı değildir, farklı rivâyetlerde de kitaplarına dair izler bulmak mümkündür. Mesela Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Eyyûb'ün kendisine Ebû Kılâbe'nin kitaplarından birisini verdiğini nakletmiştir. Ayrıca o, kitabın içinde neler bulunduğunu da belirtmiştir.⁹⁷⁴ Başka bir rivâyette de Hammâd b. Zeyd şunları nakletmiştir: "İbn Hazm'ı, Ebû Kılâbe'nin

⁹⁶⁶ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/132.

⁹⁶⁷ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 8/170.

⁹⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/350, 24/251, 28/215, 375, 389, 391, 392, 394, 396, 416, 418, 419, 421, 424, 426, 427, 428, 452, 576, 598, 650, 29/184, 194, 196, 236, 277, 425, 32/186, 35/239, 36/368, 369, 374, 417, 37/144, 423, 425, 38/488, 492, 493, 494, 39/407, 408, 41/131, 132.

⁹⁶⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, 133.

⁹⁷⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/138; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 459; Hatîb el-Bağdâdî, -, 68.

⁹⁷¹ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/88; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 352; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 28/310; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/297.

⁹⁷² Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/89; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 460.

⁹⁷³ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 371.

⁹⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/199.

kitaplarından birini Eyyûb'e okurken gördüm. Eyyüp okunanlardan bir kısmına Ebû Kılâbe'den işittim diyor, bir kısmına da ondan işitmedim diyordu.”⁹⁷⁵ Diğer bir rivâyette Katâde'nin Ebû Kılâbe'den bir şey duymadığı, ancak Ebû Kılâbe'nin kitaplarının Katâde'nin eline geçmiş olabileceği ifade edilmiştir.⁹⁷⁶ Başka bir rivâyette de Yahyâ b. Ebî Kesîr'in Ebû Kılâbe'den bir şey işitmediği, ancak onun kitaplarını gördüğü nakledilmiştir.⁹⁷⁷

Ebû Kılâbe'ye ait yazı hakkındaki olumlu düşünceler, yazdığı kitaplar ve vefatından sonra bu kitaplara ulaşan isimlerin geçtiği rivâyetler, bir bütün olarak düşünüldüğünde, onun hadis kitâbeti konusundaki müspet tutuma sahip olduğu net bir şekilde görülmektedir. Üstelik yazılanların bir deve yükü kadar olması ve vefatından sonra bile yazılanlara sahip çıkacak, onları ehil olmayanlara teslim etmeyecek bir varis tayin etmesi, buradaki kitâbeti not almak, unutmamak, mektuplaşmak gibi rutin ve özensiz bir keyfiyetten çıkarmakta, bu faaliyeti kasti ve külli bir hadis kitâbeti olarak değerlendirmemize sebep olmaktadır. Onun Eyyûb'e vasiyyet ettiği yazılı malzemelerin izlerini görebilmek için yapılan taramalarda Eyyûb'un Ebû Kılâbe'den 94 tane hadis naklettiği görülmektedir.⁹⁷⁸ Bu sayı yazılı bir nüshanın varlığını gerektiren bir seviyededir.

34. Ebân b. Osmân b. Affân (ö. 105/723)

Abdülmelik'in oğlu Süleymân (ö. 99/717), hac emiri olarak hicrî 82 yılında Medine'ye geldiğinde bazı mekânları gezmiş, etrafındakilere gezdiği yerlerde yaşananlarla ilgili sorular sormuştur. Daha sonra Ebân b. Osmân'dan Hz. Peygamber'e dair siyer ve megazi yazmasını istemiştir. Osmân da bu bilgilerin güvenilir bir şekilde yanında kayıtlı olduğunu ifade etmiştir.⁹⁷⁹ Başka bir rivâyette Yahyâ b. el-Muğîre, babasının yanında yazılı olan hadislerden bahsederken “Onun yanında sadece Ebân b. Osmân'ın megazi ile ilgili rivâyetleri vardı.” demiştir.⁹⁸⁰

⁹⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/287.

⁹⁷⁶ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 28/310.

⁹⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4/384.

⁹⁷⁸ Bu rivâyetleri Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden tespit ettik. Rivâyet sayılarına tekrarlar da dâhildir.

⁹⁷⁹ Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. Bekkâr b. Abdillâh el-Kureşî, *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, thk. Sâmî Mekkî el-Ânî (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1416/1996), 124.

⁹⁸⁰ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 60/72; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 28/386.

Yukarıdaki rivâyetlerden hareketle bazı kaynaklar, Ebân b. Osmân'ı Hz. Peygamber'in siyerini yazan ilk kişi olarak değerlendirmiştir.⁹⁸¹

35. İkrime b. Abdullah (ö. 105/723)

Bazı rivâyetlerde İkrime'ye ait kitapların varlığı dikkat çekmektedir. 'Amr b. Abdullah b. el-Esvâr'ın ona ait bir kitaptan yazdığı nakledilmiştir.⁹⁸² Bunun yanında Hüseyin b. Kays,⁹⁸³ Seleme b. Vehram,⁹⁸⁴ Osmân b. Gıyâs⁹⁸⁵ gibi isimlerin İkrime'ye ait bir nüshadan rivâyette buldukları da nakledilmiştir. İkrime, İbn Abbâs'ın mevlasıdır.⁹⁸⁶ Bu durumda yazmak konusunda müspet bir tutuma sahip olan İbn Abbâs'tan etkilenmesi ve ondan yazması düşünülmeli gereken bir durumdur. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde İkrime'nin İbn Abbâstan naklettiği, tekrarlarla beraber 325 tane rivâyet vardır. Bu rivâyetler bir kitabın varlığını düşündürmekte ve İkrime'ye ait yazılı bir malzemenin rivâyette bulunanları doğrulamaktadır.

İkrime'nin Basra, Kûfe, Yemen, Mağrib gibi birçok beldeyi dolaştığı ve buralarda ondan yazanlar olduğu da rivâyet edilmiştir.⁹⁸⁷ Ayrıca Sahtiyânî'nin ondan yazdığı ifade edilmiştir.⁹⁸⁸ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Eyyûb'ün İkrime'den naklettiği 52 tane rivâyet vardır. Bu sayı yazılı bir malzemenin varlığını düşündürmektedir. Konuyla ilgili diğer bir rivâyette İbn Cüreyc (ö. 150/767), Yahyâ b. Eyyûb el-Mısrî'ye (ö. 168/785) "İkrime'den yazdın mı?" diye sormuştur.⁹⁸⁹ İlgili rivâyetler bir bütün olarak düşünüldüğünde, İkrime'nin yazmak ve yaptırmak konusunda kasti bir faaliyet içinde olduğu görülmektedir.

36. 'Amre bint Abdîrrahmân (ö. 106/724)

Hz. Âişe'nin yanında kalması ve rivâyetlerini iyi bilmesiyle tanınan⁹⁹⁰ 'Amre'nin, hadislerin tedvînini anlatan rivâyetlerde ismi geçmektedir. Ömer b. Abdülâzîz'in hadislerin yazılması ile ilgili emrini ifade eden rivâyetlerin bir kısmı

⁹⁸¹ Ebû Gays Muhammed Hayrûddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'âm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1423/2002), 1/27.

⁹⁸² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/244; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/295.

⁹⁸³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/243.

⁹⁸⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/193.

⁹⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 3/75.

⁹⁸⁶ Zehebî, *Mizân*, 3/93.

⁹⁸⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu't-Taberî* (Beyrût: Dâru't-Turâs, 1967/1387), 11/634.

⁹⁸⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/8.

⁹⁸⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 3/135.

⁹⁹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/350; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 35/43.

hadislerin kimden yazılacağına dair ayrıntı vermez.⁹⁹¹ Bazı rivâyetlerde de ‘Amre bint Abdirrahman’ın hadislerinin yazılması emredilir.⁹⁹² ‘Amre ile ilgili vurgulanmak istenen husus, hadislerin tedvîn emrinin gerçekleşme şekli değil, onun hadis kitâbeti ile ilgili tutumudur. Çünkü ‘Amre’nin hadislerini yazın şeklindeki bir talep, kendisinin yazıya mesafeli olmadığı kanaatini uyandırmaktadır. Ayrıca konuyla ilgili diğer bir rivâyette ondan kitap yazıldığı ve daha sonra kitabın kaybolduğu nakledilmiştir.⁹⁹³

37. Ebû Bekir b. Enes b. Mâlik (ö. 101-110/720-729)

Babası Enes b. Mâlik’in yönlendirmesiyle hadis yazdığı rivâyet edilmiştir. Enes, İtbân’dan (ö. 50/670) bir hadis işitmiş ve bu hoşuna gitmiştir. Enes oğluna hadisi yazmasını söylemiş Ebû Bekir’de hadisi yazmıştır. Konuyla ilgili rivâyetlerin bir kısmında “Enes’in oğlu” şeklinde lafızlar kullanılır, ancak hangi oğul olduğu ifade edilmez.⁹⁹⁴ Farklı rivâyetlerde buradaki oğlun Ebû Bekir olduğu geçmektedir.⁹⁹⁵

38. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)

Kitâbetle ilgili müspet tutumu ile tanınan isimlerden biri de Hasan-ı Basrî’dir. Rivâyetlerde onun yazmakta bir beis görmediği nakledilmiştir.⁹⁹⁶ O hem yazmış hem de yazdırmıştır.⁹⁹⁷ İnsanlara yazdırmak konusunda teşvik edici bir tavır sergilemiştir.⁹⁹⁸ Bazı kaynaklar onun yanında yazanları⁹⁹⁹ ve kitaplarından yazanları zikretmiştir.¹⁰⁰⁰ Onun “*Biz üzerinde anlaşalım (fikir birliğimiz olsun, ihtilafa düşmeyelim) diye ilmi yazardık.*”¹⁰⁰¹ şeklinde bir değerlendirmede bulunması bu konuda bilinçli bir faaliyet yürüttüğünü göstermektedir.

Hasan-ı Basrî ile ilgili en dikkat çeken husus ona ait kitaplarının çokluğudur. O, kitaplarının varlığını insanlara açık bir şekilde bildirmiştir.¹⁰⁰² Ona ait kitaplar bir kısım isimlerin terâcimlerinde, rivâyetler şeklinde bize ulaşmaktadır. Kimi zaman bu kitaplar

⁹⁹¹ Buhârî, “İlim”, 34; Dârimî, “Mukaddime”, 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 373.

⁹⁹² Dârimî, “Mukaddime”, 43; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 136.

⁹⁹³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 21; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 66/45; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 33/140; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4/495.

⁹⁹⁴ Müslim, “İman”, 54; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 3/74; Rûyânî, *Müsned*, 2/388.

⁹⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 27/13.

⁹⁹⁶ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/323.

⁹⁹⁷ Dârimî, “Mukaddime”, 42.

⁹⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 130.

⁹⁹⁹ Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 2/383.

¹⁰⁰⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/129.

¹⁰⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 128.

¹⁰⁰² Zühre b. Harb, *el-İlm*, 18; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 371; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 128; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/325.

Hasan-ı Basrî hayattayken yanında görülmüş,¹⁰⁰³ kimi zaman da vefatından sonra oğluna sorulmuş,¹⁰⁰⁴ bazen de talebeleri onun ilminin kitaplarda olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰⁵

Bir kısım rivâyetlerde de Hasan'a ait nüshalardan ve onlardan rivâyette bulunan veya yazan isimlerden bahsedilmiştir. Mu'âviye b. Abdilkerim (ö. ?),¹⁰⁰⁶ Hâlid b. Abd (ö. ?), Hişâm b. Hassân (ö 148/765),¹⁰⁰⁷ Hişâm b. Ziyâd (ö. ?), Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756)¹⁰⁰⁸ gibi isimler bunlardandır. *Müsned*'de Yûnus'un Hasan'dan naklettiği altmışdan fazla rivâyet vardır.¹⁰⁰⁹ Bu sayı yazılı bir malzemenin varlığını güçlendirmektedir.

Hasan-ı Basrî'ye nisbet edilen çok sayıda eser de vardır. Mesela kader konusunda Abdülmelik b. Mervân'ın sorularına cevap veren uzunca bir mektup yazdığı kaynaklarda ifade edilmiştir.¹⁰¹⁰ *Risâle ilâ Abdülmelik İbn Mervân fi'l-kader* ismi ile bilinen bu mektubun dışında *Fezâilu Mekke ve's-sekeni fihâ, et-Tefsîr, Kitâbun fî erbaîn ve hamsîne ferîda, el-İstiğfârâtu'l-munkize mine'n-nâr, ez-Zühd, Nüzülü'l-Kur'ân ve Kitâbü'l-aded li'l-Kur'ân*¹⁰¹¹ gibi eserler ona atfedilmiştir. Ancak eserlerin direkt hadis kitâbeti ile ilgili olmaması, eserlerin Hasan-ı Basrî'ye nisbeti konusundaki sıkıntılar,¹⁰¹² kitâbetin ona ait olmayıp büyük kısmının sonradan derlenerek kitap haline getirilmesi gibi hususlar bu eserleri çalışma alanımızın dışında tutmaktadır.

39. Abdullah b. Hürmüz (ö. ?)

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçen bir rivâyete göre Medine ehlinin mevlasından olan Abdullah b. Hürmüz, Ebû Hureyre'nin rivâyetini yazarak Ebû Temîm

¹⁰⁰³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/128.

¹⁰⁰⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/129.

¹⁰⁰⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/116

¹⁰⁰⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/110.

¹⁰⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/364.

¹⁰⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/58.

¹⁰⁰⁹ Bu rivâyetlere tekrarlar dâhildir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/212, 2/254, 417, 3/261, 8/260, 10/186, 11/54, 12/41, 104, 502, 503, 14/362, 373, 15/284, 316, 317, 16/281, 24/356, 25/17, 27/343, 360, 28/542, 30/383, 32/361, 408, 33/98, 105, 196, 256, 309, 312, 351, 387, 388, 410, 424, 34/30, 112, 124, 181, 223, 34/99, 35/158, 160, 161, 205, 270, 39/519, 43/15, 17, 27.

¹⁰¹⁰ Muhammed İbn Abdilkerim İbn Ebîbekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Seyyid Kilânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1404/1983), 1/45.

¹⁰¹¹ Bu eserlere ait ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Aydınlı, "Hasan Basrî Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri", *Atatürk Ünversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (Haziran 1988), 95-113; Bayram Demircigil, *Hasan-ı Basrî Kıraatı ve Kur'ân Tefsîrine Katkısı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2016), 60-62; Mehmet Kubat, "Kadere Dair İki Risâle", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 351-374.

¹⁰¹² Şehristani Kader konusunda Hasan'ın Abdülmelik'e yazdığı mektuptan gördüm diye bahsetmiştir. Ancak mektubun içindeki bilgilerden hareketle bunun Hasan'a ait olamayacağını, Mektub'un Vasıl b. 'Atâ'ya ait olabileceğini ifade etmiştir. Şehristânî, *el-Milel*, 1/46.

el-Ceyşânî'ye (ö. 77/697) göndermiştir.¹⁰¹³ Kaynaklarda Abdullah hakkında çok az malumat vardır, ne zaman vefat ettiği bilinmemektedir. Onu çalışma alanımızın sınırları içinde değerlendirmemize sebep olan unsur, yazarak hadis gönderdiği Ebû Temim'in vefat tarihidir. Bu tarih İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında H.77 iken¹⁰¹⁴ Halife Hayyat'ın *Tabakât*'ında H. 99 olarak geçmektedir.¹⁰¹⁵ Her iki vefat tarihine göre de buradaki kitâbet çalışma alanımız içindedir.

40. 'Antere b. Abdirrahman eş-Şeybanî (ö. ?)

Oğlu Hârûn'un (ö. 142/760) bildirdiğine göre İbn Abbâs, 'Antere'ye bir hadis aktarmış, 'Antere de hadisi yazmak için İbn Abbâs'tan izin istemiştir. Rivâyetin sonunda 'Antere, "Yazmak için izin verdi, ancak neredeyse vermeyecekti." demiştir.¹⁰¹⁶ Rivâyette 'Antere'nin izin aldıktan sonra yazdığına dair bir ifade zikredilmemiştir, ancak onun böyle bir talepte olması, kitâbet konusundaki müspet tutumunu göstermektedir. Ayrıca yazmak hususunda serbestliğin bulunmadığı bir durumun ifadesi olan bu rivâyet, dönemdeki kitâbetle ilgili algıyı ortaya koyması açısından da önemlidir.

41. Habîb b. Sâlim (ö. ?)

Vefat tarihi hakkında kesin bilgi olmayan Habîb, sahâbeden Nu'mân b. Beşîr'in (ö. 64/684) azatlısı ve kâtibidir.¹⁰¹⁷ O, Nu'man b. Beşîr'in rivâyetlerini yazarak Katâde'ye göndermiştir.¹⁰¹⁸ Ayrıca Yezîd b. Nu'mân b. Beşîr'in de ondan yazılı şekilde rivâyetler aldığı nakledilmiştir.¹⁰¹⁹

42. Muğis b. Süma el-Evzâî (ö. ?)

Onun Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) gibi kitap sahibi olduğu rivâyet edilmiştir.¹⁰²⁰ Muğis'in bin kadar sahâbe ile görüşüp yüz tanesi ile gazveye katıldığı rivâyet edilmiştir. Vefat tarihi ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamayan Muğis, Hz. Ömer, Ebû Hureyre, Ka'bu'l-Ahbâr, İbn Mes'ûd, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. 'Amr gibi

¹⁰¹³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/16.

¹⁰¹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/353.

¹⁰¹⁵ Ebû 'Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybanî el-Basrî, *Tabâkâtu Halife b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tıbbâ' ve'n-Neşr ve't-Tevzi', 1993/1414), 535.

¹⁰¹⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/315; Dârimî, "Mukaddime", 43; İbn Abdilber, *Câmi'u beyânî'l-ilm*, 1/316.

¹⁰¹⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 5/374.

¹⁰¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/375; Ebû Dâvûd, "Hadler", 28; Nesâî, "Nikâh", 70; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/416.

¹⁰¹⁹ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/349; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/355.

¹⁰²⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 28/350; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/261.

isimlerden rivâyette bulunmuştur.¹⁰²¹ Bu yönüyle onu hicrî birinci yüzyılın sınırları içine dâhil edebiliyoruz.

43. Muhammed b. Ebî Kebşe (ö. ?)

Ebû Kebşe künyesi ile anılan farklı kişiler vardır ve bunlar birbirine karıştırılmaktadır.¹⁰²² Vefat tarihini kesin olarak bilemediğimiz Muhammed, sahâbeden Ebû Kebşe ‘Amr b. Sa‘d’ın oğludur. Babasından rivâyetleri bulunan Muhammed, Kûfe’ye geldiğinde İsmâil isimli biri ondan yazmıştır.¹⁰²³

44. Ömer b. Abdullah b. Erkam (ö. ?)

Vefat tarihini kesin olarak tespit edemediğimiz tâbiûndan Ömer b. Abdullah, sahâbeden Sübey‘a bint Hâris’e gitmiş ve ondan bir hadis yazmış ve vefat tarihi H. 74 olan Abdullah b. Utbey’e göndermiştir.¹⁰²⁴

45. Ubeydullah b. Ebî Râfi‘ (ö. ?)

Ubeydullahın vefat tarihi tam olarak bilinmemektedir. İbn Sa‘d onu Medineli tâbiûnun ikinci tabakasında zikretmiştir.¹⁰²⁵ İbn Hacer de onu üçüncü tabakada değerlendirmiştir.¹⁰²⁶ Kaynaklarda bildirildiğine göre Hz. Ali’den rivâyette bulunmuş ve ona kâtiplik yapmıştır.¹⁰²⁷ Onun kitabının varlığından bahseden bir rivâyet de mevcuttur.¹⁰²⁸

46. Benî Zürayktan bir kişi/Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr (ö. ?)

Bu madde de kitâbeti gerçekleştiren kişinin ismini tespit edemedik. Rivâyette sadece kabilesinin ismi ile anılan zatın bir hadis yazdığı nakledilmektedir. Konuyla ilgili rivâyette Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr (ö. 113/732), mülâane oğlunun mirasının kime verileceğini öğrenmek için Benî Zürayk’tan bir kardeşine mektup yazmış ve Hz. Peygamberin uygulamasını sormuştur. Kendisine soru sorulan kişi de Hz. Peygamber’in böyle bir mirası anneye verdiğini yazmıştır.¹⁰²⁹ Rivâyetten anlaşıldığına göre kendisine soru sorulan kişi Hz. Peygamber’in uygulamalarını bilen bir isimdir. Bu rivâyetin farklı bir tarikinde, soran ve cevaplayan kişi yer değiştirmiştir. Soruyu soran Benî Zürayk’tan

¹⁰²¹ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 28/350.

¹⁰²² Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 34/214.

¹⁰²³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/371.

¹⁰²⁴ Buhârî, “Talâk”, 10; Müslim, “Talâk”, 56; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 48.

¹⁰²⁵ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 5/215.

¹⁰²⁶ Ebû’l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru’r-Reşid, 1406/1986), 370.

¹⁰²⁷ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 5/215; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 19/34.

¹⁰²⁸ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 2/259; Ebû Nuaym, *Ma‘rifetü’s-sahâbe*, 2/556; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 171.

¹⁰²⁹ Abdürrezâk, *Musannef*, 7/123; Dârimî, “Feraiz”, 24.

bir kişi, cevapta Hz. Peygamber'in uygulamasını yazan da Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr'dir.¹⁰³⁰ Bu durumda yazanın Abdullah olma ihtimali de vardır.

47. Recâ b. Hayve (ö. 112/731)

Recâ'nın bildirdiğine göre halife Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743) bir hadis sormak için kendisine mektup göndermiştir. Recâ halifenin sorduğu hadis için şunları dile getirmiştir: “Eğer o rivâyet yanımda yazılı olmasaydı onu çoktan unutmuştum.”¹⁰³¹ Recâ'nın kullandığı ifadeler öğrendiği hadisleri yazılı bir şekilde kaydettiğini göstermektedir. Ayrıca yazılı olmasaydı çoktan unutmuştum cümlesi yazma faaliyetinin üzerinden çok zaman geçtiğini belirtmekte ve bu faaliyetimiz bizim çalışma alanımızın sınırları içerisinde değerlendirmemize gerekçe olmaktadır. Ayrıca bu rivâyet, hadisleri yazarak muhafaza etmek şeklindeki bir uygulamanın, gereklilik olarak hissedildiğini de belirtmektedir.

48. Mu'âviye b. Kurre (ö. 113/732)

Vefat tarihi itibariyle hicrî birinci asrın sınırlarını aşmış olan Mu'âviye, sahâbilerin birçoğu ile görüşüğünü, onlarla beraber olduğunu rivâyetlerde defeatle ifade etmiş ve onlara ait hal ve tutumlardan bahsetmiştir.¹⁰³² Mu'âviye'nin sahâbeyle ilgili tutumlara vakıf olması, kitâbete olan yaklaşımını bizim açımızdan önemli kılmaktadır. Çünkü sahâbe ile çokça görüşüp onların davranışları hakkında bilgi sahibi olan birinin kitâbet konusunda da sahâbenin tutumunun zıddına davranması makul değildir. Bu yönüyle Mu'âviye çalışma alanımız içinde değerlendirilmiştir. Konuyla ilgili bir rivâyette o, kitâbetle ilgili tutumunu şu şekilde ortaya koymuştur: “Kim sahip olduğu ilmi yazmazsa sahip olduğu ilim, ilim sayılmaz.”¹⁰³³ Farklı rivâyetlerde “Biz ilmi yazmayanın sahip olduğunu ilim saymazdık.”¹⁰³⁴ şeklinde genele ait bir kabulden bahsetmiştir. Hayatının büyük kısmını hicrî birinci asrın sınırları içinde geçiren Mu'âviye'nin, dönemin kitâbet ve ilim ilişkisini ifade eden bu rivâyeti, kitâbetin yaygınlığı ve müspet karşılanması adına çok önemlidir.

¹⁰³⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/11.

¹⁰³¹ Dârimî, “Mükaddime”, 43; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 139.

¹⁰³² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 28/210.

¹⁰³³ Dârimî, “Mükaddime”, 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 372; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/321.

¹⁰³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 141.

49. Hakem b. Uteybe el-Kindî (ö. 113-114/732-733)

Hakem hicrî 50 yılında doğmuştur.¹⁰³⁵ Hayatının yarıya yakın kısmını birinci yüzyılda geçirmiştir. Ayrıca birinci yüzyılda yaşayanlardan yazılı rivâyette bulunmuştur. Şu'be, onun Miksem'den (ö. 101/720) olan rivâyetlerinin beşi hariç, diğerlerinin kitaptan olduğunu söylemiştir.¹⁰³⁶ Ayrıca yine Şu'be'nin bildirdiğine göre Hakem'in Mücâhid'den yaptığı rivâyetler kitaptandır.¹⁰³⁷ Kaynaklardan yapılan taramalarda Hakem'in Mücâhid'den 60 tane rivâyeti olduğu görülmektedir.¹⁰³⁸ Bu rivâyetler yazılı bir malzemenin varlığını düşündürmektedir. Diğer bir rivâyette, Yahyâ b. Cezzâr'ın rivâyetlerinin onun yanında, bir kitapta yazılı olduğu nakledilmiştir.¹⁰³⁹

50. 'Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732)

'Atâ'nın hadis kitâbetine dair olumlu bir tutum sergilediğini birçok örnekte görmek mümkündür. Yezîd b. Ebî Habîb (ö. 123/741), 'Atâ'nın kendisine hadis yazdığını nakletmiştir.¹⁰⁴⁰ Oğlu Ya'kûb (ö. 153/770), babasının sahâbeden duyduklarının bir kitapta yazılı olduğunu nakletmiştir.¹⁰⁴¹ Ayrıca Hişâm b. el-Gâz'ın (ö. 153/770) bildirdiğine göre insanlar ona soru sormuşlar ve cevaplarını onun huzurunda yazmışlar.¹⁰⁴² Başka bir rivâyette 'Atâ birisinden hadis işitmiş ve oğlundan bu hadisi yazmasını istemiştir.¹⁰⁴³ 'Atâ'nın vefat tarihi göz önüne alındığında, rivâyetlerde geçen kitâbet faaliyetlerinin hicrî ikinci yüzyılda gerçekleştiği düşünülebilir. Ancak bir rivâyette Utbe b. Ebî Hâkim (ö. 147/765) çocukluk yıllarında 'Atâ'nın şunları söylediğini nakletmiştir: “Çocuklar gelin yazın! Kimin yazısı güzel değilse ona biz

¹⁰³⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 7/120.

¹⁰³⁶ Ali b. Ca'd, *Müsned*, 62; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/536. Tekrarlar dışında Hakem'in Miksem'den 16 tane rivâyeti bulunmaktadır. Bu rivâyetlerin dağılımı şu şekildedir: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/386, 4/388, 5/142; Tirmizî, “Tefsîr”, 10; İbn Mâce, “Cenâiz”, 27, “Ruhûn”, 14, “Hac”, 65; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 4/315, 337; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/62; Hâkim, *Müstedrek*, 3/120; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/470, 6/340, 9/326; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-asâr*, 13/285, 421.

¹⁰³⁷ Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 2/333; İbn Ebî Heyseme, *Târîhu'l-kebîr*, 1/198; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/130.

¹⁰³⁸ Abdürrezzâk, *Musanef*, 1/214, 5/123, 6/125, 9/51; İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 1/20, 96, 2/41, 198, 420, 3/187, 272, 275, 359, 440, 476, 562, 4/18, 178, 183, 368, 468, 530, 121, 283, 6/96, 129, 230, 337, 346, 7/136, 196; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/157, 7/274, 8/474; Nesâî, “Siyâm” 54, “Kasâme”, 18; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/484, 4/77, 394, 5/20, 6/341, 444, 7/30, 10/311; Bezzâr, *Müsned*, 11/61; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 4/9, 11/61, 62,63, 12/400; Dârekutnî, *Sünen*, 3/179, 295, 5/207; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/251, 3/217, 4/423, 5/43, 7/67, 12, 598.

¹⁰³⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2/407.

¹⁰⁴⁰ Buhârî, “Buyu”, 112; Müslim, “Müsakât”, 72; Ebû Dâvûd, “İcâre” 30.

¹⁰⁴¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/593; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 9/357.

¹⁰⁴² Dârimî, “Mukaddime”, 43.

¹⁰⁴³ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 371.

yazarız. *Kimin yanında kırtâs yoksa biz veririz.*"¹⁰⁴⁴ Vefat tarihi H. 147 olan Utbe'nin doğum tarihi tespit edilemediği için onun çocukluk yıllarının ne zaman olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Mekhûl eş-Şâmî (ö. 112/731), Süleymân b. Mûsâ (ö. 115/734), Yezîd b. Ebân (ö. 110-120/729-738), Katâde b. Diâme (ö. 125/743), Muhammed b. Müslim (ö. 125/743)¹⁰⁴⁵ gibi hicrî ikinci asrın başlarında vefat eden ravilerden rivâyeti bulunduğuna göre çocukluk yıllarının hicrî birinci yüzyılda olduğunu düşünmek doğru olacaktır. Buna göre 'Atâ'nın, hicrî birinci yüzyıl sınırları içerisinde, yazıyla ilgili müspet bir tutuma sergilediği görülmektedir.

51. Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 114/733)

Doğum tarihi H. 56 olan Muhammed bir bir rivâyette Câbir'in yanına gitmiş ve beraberindeki küçük levhalara hadis yazmıştır.¹⁰⁴⁶ Onun vefat tarihi H. 114 olsa da vefat tarihi H. 78 olan Câbir'den hadis yazması bahsi geçen kitâbeti hicrî birinci yüzyıl kapsamına dâhil etmemize sebep olmuştur.

52. Ubeydillâh b. Ebî Müleyke (ö. 117/735)

Rivâyetlerde İbn Ebû Müleyke'nin, İbn Abbâs'tan kitâbet talebi vardır. O, kendisi için bir kitap yazılmasını istemiş, bu arzusunun bir mektupla İbn Abbâs'a bildirmiştir. Rivâyetin devamında İbn Abbâs'ın yazdıkları ile ilgili kısa anlatımlar da mevcuttur.¹⁰⁴⁷ İbn Abbâs'a yönelik yazma talebi, buradaki faaliyeti hicrî birinci yüzyıl sınırlarında değerlendirmemize sebep olmuştur. Kaynaklarda İbn Ebû Müleyke'nin İbn Abbâs'tan naklettiği, tekrarlar dışında kırkım üzerinde rivâyet vardır.¹⁰⁴⁸ Bazılarında "*İbn Abbâs bana yazdı*" şeklinde lafızlar vardır.¹⁰⁴⁹ Bu durum yazılı bir nüshanın varlığının açık delilidir.

53. Katâde b. Diâme es-Sedûsî (ö. 117/735)

Katâde vefat tarihi itibarıyla hicrî birinci yüzyılın sınırları dışına taşan isimlerden biridir. Ancak doğum tarihinin H. 60 olması ve hicrî birinci yüzyıl sınırları

¹⁰⁴⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 373.

¹⁰⁴⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 19/301.

¹⁰⁴⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 370; Beyahakî, *el-Medhal*, 1/422; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 32/259.

¹⁰⁴⁷ Müslim, "Mukaddime" 7.

¹⁰⁴⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/207, 3/307, 4/315, 5/458, 6/329, 6/349, 6/543; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/446, 2/232, 3/379, 381, 459, 4/366, 368, 418, 5/125, 168, 170, 266, 352, 347, 355, 356, 398, 426, 26/273, 44/379, 439; Buhârî, "Cihâd", 94, 134, "Tefsîr", 59, "Bed'ul-halk", 16, "Zebâih", 34, "Hudûd", 31; Müslim, "Cihâd", 16, Dârimî, "Rikâk" 68, Ebû Dâvûd, "Tahâret", 131, "İmân", 13, Tirmizî, "Tahâret", 66, "Tefsîr", 31.

¹⁰⁴⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 4/315; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/266, 325, 355, 398; Buhârî, "Rehin", 6, "Tefsîr", 59,

içinde yaşayan isimlerden kitâbetinin olması onu bu kapsamda değerlendirmemize imkân vermektedir.

Süfyân b. Üyeyne'nin (ö. 198/814) bildirdiğine göre Katâde, Câbir'in sahîfesinden nakilde bulunmuştur. Katâde bunları doğrudan Câbir'den değil, Süleymân b. Kays el-Yeşkûrî'den (ö. 80/699) yazmıştır.¹⁰⁵⁰ Süleymân'ın Câbir'den yazdığını bildiren rivâyetler göz önüne alındığında,¹⁰⁵¹ Katâde'nin de bunları Süleymân'dan yazmış olma ihtimali daha da güçlenmektedir. Süleymân et-Teymî (ö. 143/761) de Câbir'in sahîfesinin Katâde'ye ulaştığını nakletmiştir.¹⁰⁵²

Onun öğrencilerinden Ebû Hilâl'in (ö. 167/784) bildirdiği bir rivâyet, onun kitâbetle ilgili müspet yaklaşımı adına çok önemlidir. *“Katâde'ye senden işittiklerimizi yazalım mı diye sorduk. O da sizi bu konuda ne men edebilir? Haber verenlerin en güzeli Allah, şöyle buyurmuştur: Onların hakkındaki bilgi Rabbinin katında bir kitapta yazılıdır. Rabbin yanılmaz ve unutmaz.”*¹⁰⁵³ Evzâî, Katâde'nin kendisine hadis yazdığını nakletmiştir.¹⁰⁵⁴

Kaynaklar ona ait tefsîr kitabından¹⁰⁵⁵ ve *Avaşir el-Kur'ân*¹⁰⁵⁶ isimli bir kitaptan bahsetmiştir. Ayrıca nasih ve mensuh ile ilgili bir eseri olduğu da rivâyet edilmiştir. Zerkeşî (ö. 794/1392) nasih mensuh konusunda eser telif edenlerin isimlerini sıralarken önce Katâde'nin ismini zikretmiştir.¹⁰⁵⁷ Bu eseri günümüzde bulmak mümkündür. Ancak muhakkik, eserin Katâde tarafından yazıya geçirilmediğini, öğrencisi Hemmâm b. Yahyâ'nın (ö. 164/781) rivâyetlerini, daha sonrakilerin yazıya geçirdiğini ifade etmiştir.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 23/508.

¹⁰⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/248; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 139.

¹⁰⁵² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 23/508; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/197.

¹⁰⁵³ Ali b. Ca'd, *Müsned*, 162; İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/171; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 372; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 132; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/273; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 23/508. Ayet için bk. Tâhâ 20/52.

¹⁰⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/50.

¹⁰⁵⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 53.

¹⁰⁵⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/202.

¹⁰⁵⁷ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdir b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabî, 1376/1957), 2/28.

¹⁰⁵⁸ Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî, *Kitâbu'n-nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1985), 23.

54. Nâfi‘ b. Hürmüz Mevlâ İbn Ömer (ö. 117/735)

Nâfi‘ vefat tarihi itibari ile hicrî birinci yüzyıldan neredeyse yirmi yıl uzaktadır. Ancak otuz yıl Abdullah b. Ömer’in (ö. 73/693) hizmetinde kalması,¹⁰⁵⁹ ondan işittiklerini bir sahîfede yazması,¹⁰⁶⁰ Hz. Âişe, Ebû Hureyre, Ebû Sa‘îd el-Hudrî, Ümmü Seleme, Safiye bint Ebû Ubeyd gibi sahâbilerden rivâyetinin olması,¹⁰⁶¹ onun kitâbetle ilgili faaliyetlerini hicrî birinci asır içerisinde değerlendirmemize sebep olmuştur. Onu bizim açımızdan önemli yapan husus, ondaki hadis bilgisinin ve bu alandaki uygulamalarının, İbn Ömer kaynaklı olmasıdır. Halife Ömer b. Abdülazîz, Nâfi‘in sahip olduğu bu birikimin farkında olduğu için, sünneti öğretmek üzere onu Mısır’a göndermiştir.¹⁰⁶²

Bir kısım rivâyetler onun kitabından bahsetmektedir. İbn ‘Avn (ö. 151/7689) ihramlı kişinin giyimi ile ilgili bir rivâyeti aktarırken rivâyetteki lafız farkına dikkat çekmek için Nâfi‘in kitabından bahsederek orada geçen ifadeyi nakletmiştir.¹⁰⁶³ İbn ‘Avn’ın Nâfi‘e yazarak sorular sorduğunu, onun da yazark cevap verdiğini nakleden rivâyetler vardır.¹⁰⁶⁴ Ona kitap isnad eden diğer bir rivâyette, İbn Ömer’den duyduklarının bir sahîfede olduğu rivâyet edilmiştir.¹⁰⁶⁵

Nâfi‘in kitâbetle ilgili müspet tutumunu öğrencilerinden veya yanına gelenlerle olan münasebetlerinden de anlamak mümkündür. Süleymân b. Mûsâ (ö. 115/734), Nâfi‘in ilmi yazdırdığını, insanların ondan rahatça yazdığını nakletmiştir.¹⁰⁶⁶ Eyyûb es-Sahtiyânî’nin (ö. 131/749) de onunla yazıştığı rivâyetlerde geçmektedir.¹⁰⁶⁷ İbn Cüreyc (ö. 150/767), onun yanına gittiğinde kendisine bir çanta çıkardığını ve oradan kendisine yazdırdığını nakletmiştir.¹⁰⁶⁸ Müslim’de geçen bir rivâyetin senedinde İbn Cüreyc,

¹⁰⁵⁹ Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 1/77.

¹⁰⁶⁰ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 5/342; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 61/436.

¹⁰⁶¹ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 29/299.

¹⁰⁶² İbn Sa‘d, *Tabakât*, 5/343.

¹⁰⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/449.

¹⁰⁶⁴ Buhârî, “İtk”, 13; Bezzâr, *Müsned*, 12/215.

¹⁰⁶⁵ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 7/489

¹⁰⁶⁶ Dârimî, “Mukaddime”, 43.

¹⁰⁶⁷ Abdürrezzâk, *Musannef*, 1/317; Ali b. Ca‘d, *Müsned*, 183; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 3/485; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 442.

¹⁰⁶⁸ Humeydî, *Müsnedü Humeydî*, 1/533; Fesevî, *el-Ma‘rife ve’t-târîh*, 2/704; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 602; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 5/441; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 302.

Nâfi'in kendisine yazdığını nakletmiştir.¹⁰⁶⁹ Kaynaklarda İbn Cüreyc'in Nâfi'den naklettiği yaklaşık yetmiş tane rivâyet vardır.¹⁰⁷⁰

Yukarıda belirtilen isimlerin dışında daha birçok isim Nâfi'den yaptıkları rivâyetler nüshadandır.¹⁰⁷¹ Ancak bu isimler hicrî ikinci yüzyılda yaşadıkları için onlar ifade edilmeyecektir.

55. Hemmâm b. Münebbih (ö. 132/750)

Hemmâm'ın vefat tarihi ile ilgili farklı bilgiler vardır. Buhârî vefat tarihinin H. 132 olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷² İbn Sa'd, H. 101 veya 102 demiştir.¹⁰⁷³ Muhammed Hamidullah, onun sahîfesini ele aldığı eserde İbn Sa'd'ın söylediği tarihi doğru kabul etmiştir.¹⁰⁷⁴ Vefat tarihi hicrî birinci yüzyılı geçse bile burada ifade edilen kitâbet, hocası Ebû Hureyre ile ilgilidir. Ebû Hureyre'nin vefatı H. 58 olduğuna göre bu kitâbet hicrî birinci yüzyıl sınırları içindedir.

O, ilimle uğraşan bir aileden gelmektedir. Kardeşi Vehb b. Münebbih (ö. 114/712) Sanâ'nın önde gelen âlimlerindedir. Rivâyetlerde Hemmâm'ın savaflara katıldığı ve kardeşine kitaplar satın aldığı nakledilmiştir.¹⁰⁷⁵ O, içinde yaklaşık 140 tane hadis bulunan *es-Sahîfetü's-sahîha* isimli eseri hocası Ebû Hureyre'den yazmıştır.¹⁰⁷⁶ Sahîfe bu yönüyle hadis literatününün, elimizdeki ilk yazılı vesikasıdır.¹⁰⁷⁷ O, öğrencisi Ma'mer'e, bu sahîfedeki hadislerin bir kısmını okumuş, yorulunca da Ma'mer alıp okumuştur.¹⁰⁷⁸ Hemmâm'dan sonra da bu sahîfenin varlığını devam ettirdiğine,

¹⁰⁶⁹ Müslim, "Alışveriş", 45.

¹⁰⁷⁰ Tekrarlarla ve ziyadelerle beraber bu sayıyı ertürmek mümkündür. Rivâyetlerin dağılımı şu şekildedir: Abdürrezzâk, *Musannef*, 1/24, 75, 384, 464, 502, 564, 2/241, 408, 430, 480, 513, 5/33, 7/215, 251, 286, 289, 358, 8/510; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/40, 214, 219, 232, 288, 302, 3/153, 188, 189, 224, 232, 246, 285, 318, 358, 369, 376, 387, 399, 4/239; Müslim, "Hac", 179; Bezzâr, *Müsned*, 12/49, 69, 85, 93, 164, 223; Serrâc, *Müsned*, 1/240, 225; Ebû Avâne, *Müstahrec*, 1/232, 359, 2/407, 3/360, 5/36, 65, 76; Dârekutnî, *Sünen*, 4/481, 5/19; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/435, 3/173, 267, 4/52, 479, 5/37, 5/169, 5/397, 6/633, 525, 7/217, 9/479.

¹⁰⁷¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/263; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 214.

¹⁰⁷² Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 8/236.

¹⁰⁷³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/71.

¹⁰⁷⁴ Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, 109.

¹⁰⁷⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemal*, 30/300.

¹⁰⁷⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/311; Mustafa b. Abdillâh el-Kostantînî Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992), 6/510; Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, 74; Muhammed Accâc el-Hatîb, *Raviyetü'l-İslâm Ebû Hureyre* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1402/1982), 115; Bünyamin Erul, *Hadislerin Dili İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 17.

¹⁰⁷⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/94; Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, 69; Abdullâh Kasım el-Veşlî, *İlmü'l-hadis fi'l-Yemen*, (San'â: Câmî'atu San'â, 1998), 23; Sinan Erdim, "Klasik Kaynaklarda Hemmam Sahîfesi'ne Yapılan Atıflar ve Sahîfe'nin Yeniden Değerlendirmesi " *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2014), 172.

¹⁰⁷⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemal*, 30/299.

insanların ellerinde dolaştığına dair rivâyetler bulmak mümkündür.¹⁰⁷⁹ Eserle ilgili yapılan bir kısım değerlendirmeler, onun meşhur olduğunu ve hadisçiler tarafından bilindiğini ifade etmiştir.¹⁰⁸⁰

Bu sahîfenin ne zaman yazıya geçirildiği ile ilgili elimizde kesin veri bulunmamaktadır.¹⁰⁸¹ Esasen Hemmâm'ın hocasından yazdığına dair tespitler, bu sahîfenin veya nüshanın varlığından bahseden rivâyetlerden çıkarılmaktadır. Erken dönem kaynaklarında, rivâyetlerin Ebû Hureyre'den yazıldığına dair net ifadeler yer almamaktadır. Hocasından yazmak şeklindeki en açık ve en erken ifadeyi Zehebî'de görmekteyiz.¹⁰⁸² Hatîb el-Bağdâdî'nin *Takyîdü'l-ilm*'inde, İbn Abdilber'in *Câmi'u beyâni'l-ilm*'inde kitâbetle ilgili önemli sayılabilecek, çok sayıda rivâyete, birçok sahîfe ve nüshaya yer verildiği halde Hemmâm'ın sahîfesine yer verilmemesi ve buradaki kitâbetten bahsedilmemesi dikkate şayandır. Üstelik *el-Kifâye*'de geçen rivâyetlerden hareketle Hatîb'in bu nüshadan haberdar olduğunu görmekteyiz.¹⁰⁸³

56. Ebân b. Ebî Ayyaş (ö. 140/758)

Vefat tarihi itibari ile daha çok hicrî ikinci yüzyılda yaşayan Ebân'ı burada zikretmemizin sebebi, onun vefat tarihi H. 93 olan Enes'in yanında, tahta üzerine hadis yazmış olmasıdır.¹⁰⁸⁴

57. Abdullah b. Muhammed b. Ukayl (ö. 145/763)

Hicrî ikinci asrın ortalarında vefat eden Abdullah, bir rivâyette Ebû Ca'fer ile Câbir'in yanında küçük levhalar üzerine hadis yazmıştır.¹⁰⁸⁵ Câbir'in hicrî birinci asırda yaşamış olması Abdullah'ın kitâbetle ilgili bu faaliyetini birinci asır içinde değerlendirmemize sebep olmuştur.

58. Abdurrahman b. Harmele (ö. 145/763)

Onun hadis yazdığına dair kesin rivâyetler bulamıyoruz. Ancak hafızası kötü olduğu için bir arayış içinde olduğu, Sa'îd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713) ile Sa'îd b.

¹⁰⁷⁹ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 1/109; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/423.

¹⁰⁸⁰ İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*, 228; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/77; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Abdülvahhâb b. Abdillatîf (Riyad: Mektebetü'r-Riyadî'l-Hadisîyye), 2/116.

¹⁰⁸¹ Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Bağlam* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 45.

¹⁰⁸² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/311; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 8/555.

¹⁰⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 214, 223.

¹⁰⁸⁴ Dârimî, "Mukaddime", 43.

¹⁰⁸⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 370; Beyahakî, *el-Medhal*, 1/422; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 32/259.

Cübeyr'den (ö. 94/713) yazmak için ruhsat istediği rivâyet edilmiştir.¹⁰⁸⁶ Ruhsatı veren iki ismin de hicrî birinci yüzyılda vefat etmesi bu rivâyeti birinci yüzyıl çerçevesinde değerlendirmemize sebep olmuştur. Ayrıca kitâbetin ruhsat ile serbest olması da yine dönemdeki kitâbet algısı adına önem arz etmektedir.

Konuyla ilgili rivâyetleri ifadeden sonra, sahâbe rivâyetlerinde gösterildiği şekliyle, bu kısımda da rivâyetleri tablolara dökmek konunun ihatası için önemli katkılar sunacaktır.

Tablo 2.3: Tâbiûnun Hadis Kitâbeti

	Yazılı malzeme sahipleri (kitap, nüsha, sahife)	Sadakalarla ilgili yazanlar	Mektupla hadis yazanlar	Yazdığı beyan edenler	Yazmaya teşvik edenler	Talebesine yazanlar veya yazdıranlar	Yazma talebi olanlar	Etrafa olumlu bakanlar	Yanında hadis yazılanlar	Rivâyeti nüshada olanlar
1-Şerâhîl b. Şürahbîl									✓	
2-Mesrûk b. Ecda'			✓				✓			
3-Hâris b. Abdullah	✓									✓
4-Mervân b. Hakem			✓							
5-'Abide es-Selmânî	✓							✓		
6-Süleymân el-Yeşkurî	✓			✓		✓				
7-Humrân b. Ebân									✓	
8-Kesîr b. Mürrre			✓							
9-Abdurrahman b. Abdullah	✓									
10-'Âmir b. Abdullah			✓	✓						
11-Hüceyme bint Huyey	✓			✓						
12-Muhammed b. Alî	✓			✓						✓
13-Sa'îd b. Fîrûz							✓		✓	
14-Abdurrahman b. Âiz	✓								✓	
15-Abdülazîz b. Mervân							✓			
16-Abdülmelik b. Mervân	✓						✓			
17-Abdullah b. Rebâh				✓						✓
18-Ebü'l-'Âliye				✓	✓					
19-Câbir b. Zeyd									✓	
20-Sa'îd b. Cübeyr	✓			✓	✓					
21-Sa'îd b. Müseyyeb			✓		✓	✓				
22-Urve b. Zübeyr	✓		✓	✓	✓					
23-Beşîr b. Nehîk	✓			✓						

¹⁰⁸⁶ İbn Ebî Şeybe, Musannef, 5/313; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 376; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/320.

24-Sâlim b. Ebi'l-Ca'd				✓						
25-Abdurrahmân b. 'Avf						✓				✓
26-İbrâhîm en-Neha'î			✓					✓		
27-Küreyb b. Ebî Müslim	✓		✓	✓						
28-Ebü'l-Mefîh	✓			✓	✓					
29-Abdullah b. Muhammed	✓									
30-Hibbân b. Cez'/Cizî/Cezî										✓
31-Şehr b. Havşeb	✓					✓				✓
32-Sâlim b. Zekvân	✓									
33- Hilâs b. 'Amr	✓									
34-Memtûr el-Esved				✓						✓
35-Miksem b. Becre										✓
36-Ömer b. Abdilazîz	✓	✓	✓	✓						
37-Zekvân Ebû Sâlih	✓					✓				✓
38-Mücâhid b. Cebr	✓			✓				✓	✓	
39-'Atâ b. Yesâr	✓									
40-Hâlid b. Ma'dân	✓			✓						
41-Ebü Kılâbe	✓			✓	✓					✓
42-Şa'bî	✓	✓			✓	✓				
43-Ebân b. Osmân	✓									
44-İkrime b. Abdillâh	✓							✓	✓	
45-Dahhâk b. Müzâhim						✓				
46-Kâsım b. Muhammed					✓			✓		
47-Tâvûs b. Keysân	✓	✓				✓				
48-'Amre bint Abdirrahmân								✓		
49-Ebü Bekir b. Enes				✓						
50-İbn Sîrîn	✓							✓		
51-Hasan-ı Basrî	✓				✓	✓		✓	✓	
52-Abdullah b. Hürmüz			✓							✓
53-'Antere b. Abdirrahman							✓			
54-Habîb b. Sâlim			✓	✓						
55-Muğis b. Süma	✓									
56-İbn Ebî Kebşe								✓		
57-Ömer b. Abdullah			✓							

58-Ubeydullah b. Ebî Râfi'	✓									
59-Benî Zürayktan bir zat			✓							
60-Recâ b. Hayve			✓	✓						
61-Mu'âviye b. Kurre					✓					
62-Hakem b. Uteybe	✓			✓						✓
63-'Atâ b. Ebî Rebâh	✓			✓	✓		✓		✓	✓
64-Muhammed b. Ali	✓			✓						
65-İbn Ebî Müleyke			✓							
66-Katâde b. Diâme	✓			✓	✓					
67-Nâfi' b. Hürmüz	✓		✓	✓		✓			✓	
68-Hemmâm b. Münebbih	✓									
69-Ebân b. Ebî Ayyaş	✓			✓						
70-Abdullah b. Muhammed	✓			✓						
71-Abdurrahman b. Harmele							✓			
TOPLAM	39	3	16	27	12	10	7	3	13	16

Tablo 2.4: Tabîûnun Kitâbet Aleyhindeki Tutumları

	Yazmayı hoş karşılamadığı ifade edenler	Yazmadığı beyan edenler	Kur'an vurgusuyla yazmayanlar	Geçmiş milletlere benzemek için yazmayanlar	Yazılanların kendi görüşü olduğunu ifade edenler	Kerâise yazmayı doğru bulmayanlar	Yazılanları silenler / yakınlar	Ezberledikten sonra silenler
1- Alkame b. Kays ¹⁰⁸⁷	✓							✓
2-'Abîde b.es-Selmânî	✓						✓	
3-Ebü'l-'Âliye		✓				✓		
4-Câbir b. Zeyd					✓			
5-Sa'îd b. Cübeyr	✓							
6-Sa'îd b. el-Müseyyeb					✓			
7-Urve b. ez-Zübeyr			✓				✓	
8-İbrâhîm b. Neha'î		✓	✓			✓		
9-Mücâhid b. Cebr						✓		

¹⁰⁸⁷ Burada tespit edilen ezberledikten sonra yakmak uygulaması bir kısım rivâyetlerde Mesrûk'a nisbet edilirken bazı rivâyetlerde de Alkame'ye isnad edilmiştir. Ancak her iki durumda yazmayı hoş karşılamayan ancak ezberledikten sonra silmeye sorun çıkarmayan bir yaklaşım söz konusudur. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/216; İbn Ebî Heyseme, *Târîhu'l-kebîr*, 3/126; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/555; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 63. İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/284.

10-Şa‘bî		✓						
11-Dahhâk b. Müzâhim		✓						
12-Kâsım b. Muhammed	✓							
13-Tâvûs b. Keysân							✓	
14-İbn Sîrîn		✓		✓				✓
TOPLAM	4	5	2	1	2	3	3	2

Genele yönelik bir bakış açısı oluşturmak maksadıyla hazırlanan tablolarda tâbiûndan 71 isimin kitâbet lehinde bir tutum veya söyleme sahip olduğu, buna karşılık 14 ismin de kitâbet aleyhinde bir duruşa sahip olduğu görülmektedir. Ancak tıpkı sahâbe tabakasındaki isimlerde olduğu gibi burada da kitâbet aleyhinde olan neredeyse bütün isimlerden kitâbet lehine bir söylem veya uygulama görülmektedir. Bu durum iç içe yaşamış iki tabakanın bir birinden etkilendiğini, kitâbet konusunda aşağı yukarı aynı duruşa sahip olduklarını göstermektedir. Hicrî birinci yüzyılın ikinci yarısında yaşayan ve bu dönemin sonlarında vefat eden bir kısım isimlerin yazı aleyhinde görüş bildirmeleri, bu yüzyılda kitâbetle ilgili olumsuz algının sona ermediğini göstermektedir. Ancak sayı olarak artan tâbiûn tabakasından kitâbet karşıtı duruşu olan isimlerin on dört gibi sınırlı bir sayıda ve sahâbe tabakasındaki seviyede kalması; buna karşılık yazarların sayısındaki gözle görülür artış kitâbet karşıtı duruşun giderek gevşediğini ve yazmak lehine bir durum geliştiğini ortaya koymaktadır. Bunun nedeni sahâbe döneminde değindiğimiz üzere sosyal, siyasal, kültürel ve ilmi alanda yaşanan gelişmelerin yazının kullanımı ile ilgili bir kaçınılmaz bir durum oluşturmasıdır.

Sahâbe ve tâbiûn bir bütün olarak değerlendirmeye alındığında, kitâbetle ilgili müspet yaklaşımın, menfi yaklaşım karşısında çok güçlü olduğu görülecektir. Kitâbetle ilgili müspet ifadesi veya uygulaması olan 119 isim varken, menfi yönde tutum ve söylemleri olan 24 isim vardır. Ayrıca kitâbet karşıtı rivâyeti bulunan neredeyse bütün isimlerin aynı zamanda kitâbet lehine yorumlanabilecek uygulamalarının olması, hadis yazılmasıyla ilgili yasaklığın mutlak olmadığını, şartlara göre değişiklik arzettiğini göstermektedir. Bu bölümde ulaştığımız sonuçlar, hadis literatürünün gelişim aşamalarında erken dönem hadis kitâbetinin önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸⁸ Rivâyetlerle ilgili ulaştığımız sonuç, Fuad Sezgin'in ifad ettiği hadis literatürünün gelişim aşamaları ile paralellik göstermektedir. Ona göre bu aşamalar şu şekildedir: 1-Kitâbetü'l-hadis, 2-Tedvînü'l-hadis, 3-Tasnîfu'l-hadis. (Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 25.)

Sahâbe ve tâbiûndan varid olan rivâyetlerden, kitâbet karşıtı duruşun nedenlerini tespit etmek mümkündür. İki tabakada birbirine yakın çizgide seyreden bu duruşun temelinde; ilâhi kitabın yanında, alternatif oluşturacak bir sistem inşa etmemek refleksi yatmaktadır. Bu hassasiyet o kadar ileri boyuttadır ki Kur'ân'ın yazıldığı malzemelere benzeyen nesnelere bile hadislerin yazılması istenmemiştir. Ayrıca şahsi görüşlerin kaydedilmesinin hoş karşılanmaması, dolaylı olarak hadis kitâbetine engel bir durum teşkil etmiştir. Çünkü şahsi görüşlerle hadislerin beraberce serdedildiği ilim meclislerinde, kitâbete izin vermek, hadislerle beraber şahsi görüşlerin de kaydına imkân verecektir. Bu durumda kitâbet karşıtı bir duruş sergilenerek her türlü kayda engel olunmuştur.

Kitâbetle ilgili rivâyetleri, hadis kitâbetine izin veren ve vermeyen şeklinde gruplara ayırmak, her zaman doğru neticeler vermeyecektir. Böyle bir yaklaşım vehmi bir teâruzun oluşmasına ve kitâbeti hoş görülmeven her hususu, hadis olarak değerlendirmeye sebep olmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİCRİ BİRİNCİ YÜZYILDA HADİS KİTÂBETİ UYGULAMALARI ve KRİTİĞİ

3.1. Hicrî Birinci Yüzyılda Hadis Etrafında Oluşan Kitâbet Uygulamaları

Hicrî birinci yüzyıl çerçevesinde sıralanan sahâbe ve tâbiûna ait rivâyetler, dönemdeki kitâbet algısını, uygulama ve kabulleri tasvir etmekle beraber, hadis kitâbeti etrafında ortaya çıkan ürün niteliğindeki malzemeleri, yazım tekniklerini, bu alandaki genel geçer uygulamaları da göstermektedir. Burada tespit edilen hususlar, ileride gelişip sistematik bir hal almış olan hadis edebiyatının öncülleri, gelişim grafiğinin ilk basamaklarıdır.

3.1.1. Kitap, Sahîfe ve Nüsha Oluşturma

Ele alınan rivâyetlerde kitâbet uygulamaları olarak en sık karşılaşılan husus, sahâbe ve tâbiûnun hadisleri kayıt altına alarak yazılı malzemeler oluşturmalarıdır. Bunlara kimi zaman sahîfe, kimi zaman kitap, kimi zaman da nüsha denilmiştir. Bu malzemeleri, rivâyetlerin imkân sunduğu oranda, kendi oluşum dönemlerindeki şartlar ve onlara yüklenen anlamlar çerçevesinde anlamak durumundayız. Hadis edebiyatının zamanla ilerleyen ve gelişim arz eden hali hazırdaki kalıplarıyla bu malzemelere anlam vermek, onları kategorize etmek şüphesiz doğru sonuçlar vermeyecektir.

Sözünü ettiğimiz malzemelerdeki asli unsur, sözlü olan rivâyetlerin yazılı hale getirilmesidir. Bunların ne kadar rivâyet içerdiği, fiziksel özelliklerinin ne olduğu ve hangi amaçla hazırlandığı gibi hususlar sadece rivâyetlerin ortaya koyduğu verilerle anlaşılabilir. Bunun dışında onlar için şablonlar ortaya koymak, keyfiyet ve kemiyet için belirleyici cümleler kurmak çok zordur. Bu durumu rivâyetler üzerinden tahlile tabi tutmak, ifade edilmek istenen hususu daha anlaşılır hale getirecektir.

Bahsi geçen yazılı malzemelerin türünü ve bunlara ait isimlendirmeleri net çizgilerle birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu isimlerin birbirinin yerine kullanıldığını, kimi rivâyette kitap denilen yazılı malzemenin başka bir rivâyette sahîfe diye isimlendirildiğini görmekteyiz. Hatta aynı malzeme için üçüncü bir isimlendirme yapıldığı da görülmektedir. Hz. Ali'nin konuyla ilgili rivâyetleri bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ona ait yazılı malzemeye rivâyetlerin büyük çoğunluğunda

sahîfe denilmiştir.¹⁰⁸⁹ Ancak bir kısım rivâyetlerde, sahîfe değil, kitap denilmiştir.¹⁰⁹⁰ İki grup rivâyette de içerikler birbirine yakındır. İkisinde de bu yazılı malzeme kılıcın muhafazasına sarılmıştır. Aynı durum Semüre b. Cündeb'in (ö. 60/680) yazdıkları için de geçerlidir. Rivâyetler onun yazdıklarından bahsederken “kitap”,¹⁰⁹¹ “sahîfe”,¹⁰⁹² “risâle”,¹⁰⁹³ şeklinde farklı isimlendirmeler kullanmıştır.

Konuyla ilgili diğer bir örnek Abdullah b. ‘Amr el-Âs'ın (ö. 65/684-685) sahîfesi ile ilgilidir. Bir kısım rivâyetlerde Abdullah'ın yazdıklarına sahîfe denilmiş ve ona “Sâdıka” ismi verilmiştir.¹⁰⁹⁴ Başka rivâyetlerde de yazdıklarına kitap denilmiş, sahîfe kelimesi kullanılmamıştır.¹⁰⁹⁵ Bazı rivâyetlerde de buradaki yazılı malzemeye kırtâs denilmiştir.¹⁰⁹⁶

Hız. Ali'den çokça ilim yazan Hâris el-A'ver'in (ö. 65/685) yazdığı malzeme bazı rivâyetlerde sahîfe diye ifade edilmiştir. Farklı rivâyetlerde de “Hâris'in kitapları” ibaresi kullanılmıştır.¹⁰⁹⁷ Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713) bazı rivâyetlerde İbn Abbâs'tan (ö. 68/688) duyduklarını sahîfeye yazdığını nakletmiştir.¹⁰⁹⁸ Bir kısım rivâyetlerde tefsîr ile ilgili yazdıklarının bir kitap (divan) içinde olduğu nakledilmiştir.¹⁰⁹⁹

Aynı durumu nüsha ile ilgili kullanımlarda görmek de mümkündür. Hemmam'ın Ebû Hureyre'den yaptığı rivâyetlerin yer aldığı malzemeye bazı rivâyetler sahîfe derken,¹¹⁰⁰ bazı rivâyetler de nüsha demiştir.¹¹⁰¹ Nâfi'in sahip olduğu yazılı malzeme için de bazı kaynaklar nüsha ifadesini kullanırken,¹¹⁰² bazı kaynaklar buna sahîfe

¹⁰⁸⁹ Abdürrezzâk, *Musannef*, 9/263; Humeydî, *Müsnedü Humeydî*, 1/172; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/409; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/36, 51, 170; Buhârî, “İlim”, 39, “Cihâd ve Siyer” 169, “Diyet”, 31; Dârimî, “Diyet”, 5; Müslim, “Hac”, 467, “İtk”, 20; Nesâî, “Kaseme”, 12.

¹⁰⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/286; Bezzâr, *Müsned*, 2/290; Nesâî, “Kaseme”, 8; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/282, 462; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/216, 8/53.

¹⁰⁹¹ Ebû Dâvûd, “Namaz”, 13; Hâkim, *Müstedrek*, 4/140; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/617, 9/598; Beyhakî, *Sünenü's-sağîr*, 4/80.

¹⁰⁹² Tirmizî, “Alışveriş”, 60; Begavî, *Şerhu's-sünne*, 8/234

¹⁰⁹³ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, 2/653; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 12/132; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 519; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2/116.

¹⁰⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/437; Dârimî, “Mukaddime”, 43; Tirmizî, “Dualar”, 95.

¹⁰⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 4/219; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/224; Hâkim, *Müstedrek*, 4/598.

¹⁰⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/171.

¹⁰⁹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/78, 6/26; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/435.

¹⁰⁹⁸ Dârimî, “Mukaddime”, 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 371; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 131.

¹⁰⁹⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/332; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/68.

¹¹⁰⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/311; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemal*, 30/299; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/160.

¹¹⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 214; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/77.

¹¹⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 214.

demıştır.¹¹⁰³ Kitap ve nüsha kelimelerinin de birbirinin yerine kullanıldığını gösteren rivâyet bulmak mümkündür.¹¹⁰⁴

Nüsha kelimesi genellikle bir asıldan kopye edilen, çoğaltılan yazı malzemesi için kullanılmaktadır.¹¹⁰⁵ Bu şekildeki bir kullanımı Sa'îd b. Cübeyr'de görmek mümkündür. O, bineğinin semerine yazdıklarını daha sonra nüshalaştırdığını bildirmiştir.¹¹⁰⁶ İncelenen dönem açısından nüsha, kitâbet için planlı bir uygulamanın yapılmadığı durumlarda, pratik bir çözüm olarak, yazmak için çok da uygun olmayan malzemelere yazıp sonra bu asıldan temize çekmek şeklinde anlaşılmalıdır.¹¹⁰⁷ Bunun dışında, hadis kitâbetinin asıllarının görülmeye çalışıldığı hicrî birinci yüzyılda, nüsha türünde malzemeler için asıllar aramak tutarsız bir yaklaşım olacaktır. Ancak nüsha kelimesinin geçtiği her rivâyeti bu şekilde değerlendirmek yanlış bir genelleme olacaktır. Özellikle "Ondan yapılan rivâyetler nüshadandır, fulanın fulandan yaptığı rivâyetler nüshadandır."¹¹⁰⁸ şeklinde bir ifadenin geçtiği rivâyetlerde, nüsha için bir asıl düşünmek daha doğru olacaktır. Çünkü bu ifadeler hicrî birinci yüzyılın sonrasında rivâyete dönüşmüş kalıplarıdır. Bu değerlendirmenin yapıldığı dönemlerdeki nüshaların, daha önceki dönemlerdeki asıllara işarete etmesi olası bir durumdur. Rivâyetlerine kitap veya nüsha isnad edilen şahısların kitâbet yanlısı tutum sergilemeleri, onların kendi dönemlerinde, nüshalara asıl teşkil eden malzemeler oluşturma ihtimalini güçlendirmektedir.

Bu yaklaşım nüsha ile ilgili farklı isimlendirmeleri de anlamlı hale getirmektedir. Çünkü geçici olarak bir yere yazılan rivâyetler daha sonra uygun bir yere kaydedilse de elde edilen yeni malzeme rivâyet içermektedir ve bu yönüyle aynı zamanda bir kitap veya sahîfe olarak da isimlendirilebilir. Bu başlıkta geçen rivâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla üzerine yazı yazılan malzemelere, genel bir kullanım olarak kitap, sahîfe veya nüsha denilmektedir. Bahsi geçen kelimelerin lügatlerdeki

¹¹⁰³ İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi 'l-emsâr*, 301.

¹¹⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 254.

¹¹⁰⁵ İbn Manzûr, "*nsh*", 3/61.

¹¹⁰⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü 'l-fâsıl*, 605; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü 'l-ilm*, 131; İbn Abdilber, *Câmi 'u beyâni 'l-ilm*, 1/316.

¹¹⁰⁷ Rivâyetlerde geçen ayakkabı veya terliğine yazanlar, bineğinin semerine yazanlar, yere yazanlar bu tip kullanıma örneklerdir. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Zühayr b. Harb, *el-İlm*, 23; İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/145; Dârimî, "Mukaddime", 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü 'l-fâsıl*, 605

¹¹⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 3/268; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/286; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü 'l-fâsıl*, 498; Zehebî, *Mîzânü 'l-i'tidâl*, 1/606; Zehebî, *Siyeru a'lâmi 'n-nübelâ*, 7/334.

anlamına ve kullanım yerlerine bakıldığında bu durum kendisini göstermektedir.¹¹⁰⁹ Kelimelerin manasındaki genişlik, mana ile nakletmenin caiz olduğu bir zeminde, ifade kalıplarına dönüşünce böyle bir durum söz konusu olmaktadır.

Yazılı malzemelerle ilgili dikkat edilmesi gereken diğer bir husus, malzemelerin hacmi ve içinde yer alan rivâyetin miktarı ile ilgilidir. Burada belirli kayıtlardan veya sınırlardan bahsetmek pek mümkün değildir. Bu kavramlar yığın diyebileceğimiz miktardaki yazılı malzemeler için kullanıldığı gibi bir iki satırlık yazı için de kullanılabilir. ¹¹¹⁰

Konu rivâyetler üzerinden tahlil edildiğinde durum daha net anlaşılmaktadır. Küreyb'in (ö. 98/717) sahip olduğu yazılı malzemeden bahseden rivâyet, yazılanları bir deve yükü veya daha fazlası olarak anlatmıştır.¹¹¹⁰ Rivâyet onun sahip olduğu yazılı malzemeyi, sayfaları ve bölümleri olan kitap şeklinde tasvir etmektedir. Bu malzemelerin hacimleri ile ilgili ifadeler, çok miktarda rivâyetin varlığını düşündürmektedir. Diğer bir rivâyette Ebû Kılâbe'nin (ö. 104/722) yazıp Eyyûb'e (ö. 131/748) gönderdiği bir deve yükü kadar yazılı malzemeye kitap denilmiştir.¹¹¹¹ Abdullah b. 'Amr 'ın sahip olduğu sahîfe bazı rivâyetlerde hacimli olarak tavsif edilmiştir. Zira tutacak kulpları olan bir sandık içinde muhafaza edildiği nakledilmiştir.¹¹¹² Başka rivâyetlerde sahîfe, başın altına koyulan bir yastık ebatındadır.¹¹¹³ Abdulah'a ait bazı ifadeler de yazılanların hacimli olduğunu düşündürmektedir. Hz. Peygamber'den duyduğu her şeyi yazdığını söyleyen Abdullah,¹¹¹⁴ başka bir rivâyette Hz. Peygamber'den bin mesele (hadis) ezberlediğini belirtmiştir.¹¹¹⁵

¹¹⁰⁹ Bahsi geçen kelimelerin anlamları ve kullanımını için *Lisânü'l-Arab* isimli lügata bakılabilir. Sahîfe kelimesi için, İbn Manzûr, "shf", 9/186. Kitap kelimesi için İbn Manzûr, "ktb", 1/698, Nüsha kelimesi için, İbn Manzûr, "nsh", 3/61.

¹¹¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/224; Beyhakî, *el-Medhal*, 421; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 50/123; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 24/174; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/479.

¹¹¹¹ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/88; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 352; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 28/310; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/297.

¹¹¹² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 4/219; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/224; Dârimî, "Mukaddime", 43; Hâkim, *Müstedrek*, 4/598.

¹¹¹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/198; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 104; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/89.

¹¹¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/406; Dârimî, "Mukaddime", 43; Ebû Dâvûd, "İlim", 3.

¹¹¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29/341; ; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 720. Konuyla ilgili çalışma yapan Veysel Özdemir, günümüze kadar ulşan hadis kaynaklarında, es-Sahîfetü's-Sâdıka'da yer alması kuvvetle muhtemel olan 146 tane rivâyet tespit etmiş, tekrarlar ve lafız farklılıklarıyla beraber bu sayının 523'e ulaştığını belirtmiştir. Veysel Özdemir, *Abdullah b. 'Amr ve es-Sahîfetü's-Sâdıka'sı*, 314.

Bir önceki paragrafta sıralanan rivâyetlerde geçen kitap veya sahîfeler hacim olarak ciddi boyutlardadır. Ancak tüm kitap ve sahîfeler bu hacimde değildir. Kimi rivâyetlerde hacmin küçüldüğünü görmekteyiz. Hz. Ali'ye ait kitap ya da sahîfenin bir kılıcın kılıfında asılı olduğu nakledilmiştir.¹¹¹⁶ Buna göre bu hacimli bir sahîfe değildir. Yine Hz. Ebû Bekir'in Enes'e yazdığı kitap ya da sahîfe için de geçerlidir. Nitekim bu sahîfe üç dört sayfalık bir malzemedir.¹¹¹⁷ Farklı rivâyetlerde bu hacmin daha da azaldığını görmek mümkündür. Sa'îd b. Cübeyr'in İbn Abbâs'tan yazdığı sahîfe rivâyette çok hacimli olarak betimlenmemiştir.¹¹¹⁸ Diğer bir rivâyette Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692), Abdullah b. Utbe'ye (ö. 74/693) yazdığı kitap bir soruya cevap olacak birkaç satırlık bir hadistir.¹¹¹⁹ Yine Muhammed b. Mesleme'nin (ö. 43/663) kılıcında yazılı olan birkaç satırlık rivâyet de kitap diye ifade edilmiştir.¹¹²⁰

Üzerine hadis yazılan malzemeler bazı rivâyetlerde levha, tahta, deri, tomar diye zikredilmiştir. Örneğin İbn Abbâs,¹¹²¹ Câbir¹¹²² ve Mücâhid levhalara yazmıştır.¹¹²³ Şa'bî öğrencisine üç tomar yazdırmıştır.¹¹²⁴ Bu kullanımlar yazı malzemelerinin henüz gelişimini tamamlamadığı hicrî birinci yüzyıl için normal bir durumdur. Kitap ve sahîfeleriyle meşhur isimlerin, bahsedilen yazı malzemeleriyle anılmaları, bu malzemelerin de sahîfe, kitap, nüsha kapsamında değerlendirildiğini göstermektedir.

Levha, tahta, tomar gibi malzemelerin üzerine yazılan rivâyet miktarının sınırlı olduğunu düşünmek de ayrı bir yanıştır. Çünkü rivâyetlerde ifade edildiği kadarıyla yazılanlar büyük boyutlardadır. Örneğin İbn Abbâs, Ebû Râfî'e Hz. Peygamber'in gün gün neler yaptığını sormuş, levhalar üzerine yazmıştır. Hz. Peygamberin yaptıklarını gün gün yazıya dökmek -yazım çok sistematik olmasa bile- hatırı sayılır miktarda rivâyet düşündürmektedir. Mücâhid'in levhalara yazdığını anlatan rivâyet onun neredeyse tüm tefsîri yazdığını nakletmiştir. Şa'bî'nin faklı konularda öğrencisine yazdırdığı üç tomar az bir miktar değildir. Yazılanların boyutları ile ilgili tespitimiz,

¹¹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/51, 286, 428; Buhârî, "Fezâilü Medine", 1, "Cizye", 10, 17, "Ferâiz", 21, "İ'tisam", 5; Ebû Dâvûd, "Diyet", 11, "Menâsık", 96; Tirmizî, "Vila ve Hibe", 3; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/228, 282, 349, 462.

¹¹¹⁷ Buhârî, "Zekât", 33, 34, 35, 37, 38; Ebû Dâvûd, "Zekât", 4.

¹¹¹⁸ Dârimî, "Mukaddime", 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 371; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 131.

¹¹¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 26/32; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 12/177.

¹¹²⁰ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 497.

¹¹²¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/283; Rûyânî, *Müsned*, 1/463; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 114.

¹¹²² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/313; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/310.

¹¹²³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/90.

¹¹²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/296.

deve yükleriyle veya yığınlar halindeki yazılı malzemenin de izahı durumundadır. Çünkü kaba sayılabilecek malzemelere çok fazla bilgi kaydetmek deve yükleriyle yazılı malzeme gerektirmektedir.

Burada belirtilmesi gereken diğer bir husus, malzemelerin meydana getiriliş gayesidir. Hicrî birinci yüzyıldaki hadis kitâbetini konu edinen araştırmalar, kitâbetin çok sistemli olmadığını, yazanların ezberlemek için yazdığı daha sonra bunları imha ettiğini, bazılarının hatırlamak için müsvedde niteliğinde yazdığını ifade etmiştir. Buradaki ortak vurgu, yazanların rivâyetleri kayıt altına alıp muhafaza etmek ve bir sonraki nesle aktarmak gibi bir gaye taşımamasıdır. Bu tespitler kısmen doğrudur. Özellikle kitâbetin sistematik olmaması vurgulanması gereken bir durumdur. Ancak yazanların muhafaza etmek veya sonraki nesle aktarmak gibi bir gaye taşımaması, bir şekilde yazılanların imha edilmesi, ulaştığımız sonuçlar açısından doğrulanmamaktadır. Bu durumu rivâyetlerden ulaşılan tespitlerin sayısal verileri ile ifade etmek daha doğru olacaktır:

Bu başlıkta ele alınan yazım türleriyle hadis kitâbetinde bulunan sahâbe ve tâbiûndan 61 isim vardır. Bunun yanında ezberledikten sonra yazdığını silen 2 isim, ezber kaydı olmadan yazdığını imha eden veya bunu tavsiye eden 8 isim, hatırlamak için kısmen yazan ve buna itiraz etmeyen 2 isim vardır. Rakamlardan da anlaşılacağı üzere, yazılanları silmek, ezberlemek için yazmak veya rivâyeti kısmen yazmak genel bir uygulama değil, herhangi bir kayıt belirtmeden yazmak, kayıt altına almak kitâbet adına daha genel bir uygulamadır. Bu tespitimizi destekleyen diğer bir unsur bazı isimlere ait “ondan yapılan rivâyetler kitaptandır, nüshadandır” şeklindeki ifadelerdir. Çalışmada 21 isme ait bu tip kullanımlar tespit edilmiştir. Bu ifadeler yazılı malzemelerin daha sonraki nesle ulaştığını göstermektedir. Yine ele alınan isimlerden 16 tanesi öğrencisine hadis yazmış veya yazdırmıştır. Bu uygulama da sonraki nesle yazılı malzeme bırakmak anlamında bir faaliyettir. Rakamların ortaya koyduğu somut verilere göre yazılı malzemelerin meydana getiriliş gayesini, birtakım maksatları husule getirdikten sonra imha etmek şeklinde değerlendirmek yanlış olur. Böyle bir uygulama varsa bile bunlar genel değil, şahsidir.

Bu konuyla ilgili ifade edilmesi gereken diğer bir husus, birbirinden yazdığı belirtilen veya birinin nüshasından yazdığı vurgulanan şahıslar arasında rivâyet takibi yapılabilmesidir. Mesela Ebû Sâlih'in kitâbetinin konu edildiği maddede A'meş'in

ondan bin tane hadis yazdığına dair bir rivâyet zikretmiştik.¹¹²⁵ Rivâyetlerin senedleri üzerinde yapılan taramalarda A‘meş’in Ebû Sâlihten naklettiği 184 tane ananeli rivâyet görülmektedir.¹¹²⁶ İki şahıs arasındaki kitâbeti ifade eden haber ve rivâyet sayılarındaki bu kümelenme yazılı bir malzemenin varlığını neredeyse gerekli kılmaktadır. Şahıslara ait kitâbeti ifade ettiğimiz bir önceki bölümde, sahîfesi ile meşhur olmuş şahıslar dışında yirmi ismin bu şekilde rivâyet takiplerinin yapılabildiği ifade edildi. Bahsi geçen yazılı malzemelerin zamanın ve coğrafyanın tahrip edici gücüne direnebilecek fiziki özellikte olmaması veya keraris gibi derli toplu malzemelere yazılmamaları onların günümüze ulaşmasına engel olsa da rivâyetler üzerinden kitâbet anlamındaki etkileşimin izlerini görebilmek bu maddede ele alınan yazılı malzemelerin varlığını ciddi oranda güçlendirmektedir.

3.1.2. Mektuplaşma

Mektupla haberleşme, tarihi çok eskilere dayanan köklü bir faaliyettir. Mısırlılar milattan önce 2000’li yıllarda posta teşkilatına benzer oluşumlar meydana getirmişleridir. Ayrıca Yunanların, Çinlilerin ve Farsların uzun zamanlardan beri mektupla haberleştikleri bilinmektedir. Cahiliye döneminde Arapların da mektupla haberleştiklerine dair şiirsel ifadeler vardır.¹¹²⁷ İslâm tarihinde mektuplaşmanın resmi hüviyete eriştiğini Hz. Peygamber’in “Antlaşmayı bozmam postacıları (bürûd) hapsedmem.”¹¹²⁸ hadisinde görmekteyiz. Dört halife devrinde posta sadece resmi işler için kullanılmamış, halkın da istifade edebileceği bir seviyeye ulaşmıştır. Hz. Ömer döneminde posta görevlilerinin konaklayabileceği yapılar inşa edilmiştir. Mu‘âviye İran ve Bizans’ı örnek alarak ilk defa sistemli bir posta teşkilatı kurmuştur.¹¹²⁹

İncelenen dönem açısından hadis kitâbeti faaliyetinin diğer bir türü de mektupla yazışmadır. Bu yazım türünde sorulan sorulara karşılık hadisler yazılmıştır. Sorular karşılaşılan bir probleme çözüm bulmak arayışında olan kişilerin, Hz. Peygamber’in uygulamasını öğrenmek maksadıyla sormasından oluşmaktadır. Mektuplara verilen cevaplar doğrudan hadis metnini içermektedir. Tespit edilen rivâyetlerin büyük

¹¹²⁵ Ali b. Ca‘d, *Müsned*, 123.

¹¹²⁶ Bu taramayı Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’i özelinde yaptık. Rivâyetlerden bir kısmı tekrardır. Rivâyetler 12 ve 18. Ciltler arasında kümelenmiştir.

¹¹²⁷ Nezîr Hassân Sa‘dâvî, *Nizâmu’l-berîd fi’l-İslâmiyye*, (Kahire: Dâru Masîr, 1372/1953), 22-39.

¹¹²⁸ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 162.

¹¹²⁹ İbrahim Harekât, “Berîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/498.

kısımında hem sorular hem de bunlara cevap olacak hadis metinleri bulunmaktadır. Bunun yanında bazen sadece “filan kişiden bana yazmasını talep ettim” şeklinde kitâbet talebi yer alır ancak cevap olarak yazılanlar yer almaz. Mektuplarda yazılan hadislerin büyük çoğunluğu fihhi hükümler içeren ahkâm hadisleridir. Sahâbe ve tâbiûndan 39 isme ait bu tür rivâyet tespit edilmiştir.

Mektupla hadis kitâbeti her defasında sorulan sorulara cevap vermek şeklinde gerçekleşmemektedir. Bazen yöneticiler kendi idaresinde bulunan isimlere, içinde hadis yazan buyruklar göndermişlerdir. Bunlar genellikle yönetim ve idari işlerle ilgili rivâyetler içermektedir. Bu duruma örnek olabilecek 3 isim vardır. Bazı rivâyetlerdeki yazışmalar da normal haberleşme, hasbihal, taziye dilekleri şeklindedir. Bu yazışmalar da hadis içermektedir. Bu duruma örnek olabilecek 4 isim vardır.

Mektuplaşmayı hadis kitâbeti olarak değerlendirmemiz konusunda bizi en çok cesaretlendiren husus, bazı rivâyetlerde yazışma nedeni belirtmeden filanın hadislerini yazıp filana gönderdim ya da filanın hadislerini bana yazmasını istedim şeklindeki ifadelerdir. Yukarıda ele alınan yazışma türlerinde esas maksat hadis kitâbeti değildi. Karşılaşılan sorunlarda peygamber uygulamalarına ihtiyaç duyanların çözüm arayışı vardı. Ancak şimdi ele alınan yazışmalarda esas maksat hadis kitâbetidir. Yine yukarıdaki yazışma türlerinde sınırlı sayıda rivâyet yazılmaktadır. Ama burada daha fazla sayıda rivâyet yazıldığı görülmektedir. Çünkü bu tür rivâyetlerde, filan isimden işittiğin hadisleri bana yaz ya da bir konu hakkında Peygamber’den işittiklerini bana yaz şeklinde ifadeler geçmektedir. Mesela ilgili rivâyetlerden birinde Mu‘âviye, Hz. Âişe’den bir konuda Hz. Peygamber’den işittiklerini yazmasını istemiştir.¹¹³⁰ Diğer bir rivâyette Ebû Ubeyde Âmir b. Abdullah babasının namazla ilgili uygulamalarını yazıp Yahyâ’ya göndermiştir.¹¹³¹ Başka bir rivâyette Abdullah b. Hüzmü, Ebû Hureyre’nin rivâyetlerini yazıp Ebû Temim el-Ceyşani’ye göndermiştir.¹¹³² Diğer bir rivâyette Habip b. Sâlim, Nu‘mân b. Beşîr’in rivâyetlerini yazarak Katâde’ye göndermiştir.¹¹³³ Kureyb yanında yazılı olan İbn Abbâs’ın rivâyetlerini, Abbâs’ın oğlu Ali’ye göndermiştir.¹¹³⁴

¹¹³⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/198; Humeydî, *Müsnedü Humeydî*, 1/292; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 449.

¹¹³¹ Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-kebir*, 10/56.

¹¹³² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/16.

¹¹³³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/375; Ebû Dâvûd, “Hadler”, 28; Nesâî, “Nikâh”, 70; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/416.

¹¹³⁴ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 5/224; Beyhakî, *el-Medhal*, 421; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 50/123; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 24/174; Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 6/479.

Konuyu örneklerle genişletmek mümkün, ancak toplamda 11 isimden bu tür rivâyetler tespit edildiğini belirtmek yeterli olacaktır.

Mektupla hadis yazmak konusunda toplamda 36 isme ait rivâyetler hadis kitâbetinin bir ihtiyaç olarak hissedilmesi adına önemlidir. Hicri birinci yüzyılda hadise ihtiyaç duymak, bu ihtiyacı yazarak gidermek ve yazılanları isteyene göndermek, hadisin neşrinde kitâbetin varlığını göstermektedir. Hicrî birinci yüzyılda bilgi intikalinin esas unsuru olarak gösterilen şifahi kültürün beraberinde cereyan eden bu faaliyet, kitâbetin varlığını ve gelişim hızını göstermektedir.

Bu başlıkla ilgili vurgulanması gereken diğer bir husus, hadis kitâbeti ile ilgili net bir şekilde olumsuz tavır takınan şahsiyetlerin, mektupla hadis yazmak konusunda aynı tutuma sahip olmamaları ve hadis kitâbetinde bulunmalarındır. Örneğin Hz. Ömer yazmaya müsaade etmemiş ve yazılanları yakmıştır.¹¹³⁵ Ancak mektuplaşmak şeklinde hadis kitâbetinde bulunmuştur.¹¹³⁶ Ebû Mûsâ el-Eş‘arî hadis kitâbetine karşı çıkmış ve yazılanları sildirmiştir.¹¹³⁷ Ancak Ebû Mûsâ’nın İbn Abbâs’a mektupla hadis yazdığını görmekteyiz.¹¹³⁸ İbn Ömer’in yazılı malzemeye kızdığını ifade etmiştik.¹¹³⁹ Oysa onun hadis içeren çok sayıda mektubu vardır.¹¹⁴⁰ Ebû Sa‘îd el-Hudrî’nin kitâbet aleyhindeki net ifadelerini zikretmiştik.¹¹⁴¹ Ancak o, İbn Abbâs’a bir rivâyet yazacağını söylemiştir.¹¹⁴² İbrâhîm en-Neha‘î de yazmayı çirkin gördüğünü ve bir şey yazmadığını açıkça belirtmiştir.¹¹⁴³ Fakat sorulan bir soru üzerine sahâbe görüşü ve hadis yazdığını görmekteyiz.¹¹⁴⁴

Kitâbete mesafeli olmak, ancak mektupla hadis yazmak konusunda müsamahakâr bir tutum sergilemek, mektupta yazılan hadislerin sınırlı olması ve bu yazımın düzenli bir hadis kitâbeti olmaması şeklinde değerlendirilebilir. Fakat şu durum da göz ardı edilmemelidir: Hiçbir şey yazmadım, asla yazdırmayacağım, benden

¹¹³⁵ Konuyla ilgili rivâyetler için bk. sayfa 79.

¹¹³⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/249; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/252, 360, 428, 532; Buhârî, “Libâs”, 25; Müslim, “Libâs”, 12, 14; İbni Mâce, “Ferâiz”, 9; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 8; Tirmizî, “Ferâiz”, 12; Nesâî, “Zînet”, 91; Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, 1/189; Dârekutnî, *Sünen*, 5/149.

¹¹³⁷ Konuyla ilgili rivâyetler için bk. sayfa 82.

¹¹³⁸ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/419; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 32/306; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 2.

¹¹³⁹ Konuyla ilgili rivâyetler için bk. sayfa 84.

¹¹⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/50, 9/77, 456; Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, 10/97; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 7. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 52/256.

¹¹⁴¹ Konuyla ilgili rivâyetler için bk. sayfa 85.

¹¹⁴² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18/128.

¹¹⁴³ Konuyla ilgili rivâyetler için bk. sayfa 137.

¹¹⁴⁴ Nesâî, “Nikâh”, 51; Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, 8/163; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 441.

işittiğin hadisi sil, kim yazmışsa yazdıklarını silsin şeklindeki ifadelerle sahip isimlerden az sayıda, fakat net hadis kitâbeti tespit etmek, rivâyet sahasında bir şekilde ifade kalıplarına dökülmeyen, tespit edilemeyen ama varlığı mümkün olan kitâbetleri de hatıra getirmektedir. Buradaki teâruzunu yazışmalardaki rivâyetlerin azlığıyla izah etmek mümkün değildir. Kaldı ki yukarıda, 11 isme ait yazışmada, çok sayıda rivâyet yazıldığına işaret eden lafızlar kullanıldığı zikredildi. Yani bu dönemde mektupla çok rivâyet yazmak şeklinde bir uygulamanın da varlığı bilinmektedir.

Bahsi geçen teâruzun izahı, mektupla hadis yazmanın keyfiyetini tahlil etmekle mümkün olacaktır. Hicrî birinci yüzyıl şartlarında kitâbet, birçok değişkeni olan bir faaliyettir. Sağlıklı bir kitâbet faaliyeti icra etmek, ancak bu değişkenlere sahip olmak ve onları kontrol altına almakla mümkündür. Mektupla hadis yazmak, bu anlamdaki hâkimiyetin gerçekleştiği bir faaliyettir. Mektup yazmanın zihinsel bir hazırlık süreci vardır. Sorulan bir soruya cevap yazmak, bir konu veya şahıs hakkındaki rivâyetleri mektupta yazmak, planlı ve kasti bir faaliyettir. Önceden düşünmeyi, düzenlemeyi kısacası zihinsel ve fiziksel bir hazırlığı gerektirir. Anlık ve hazırlıksız kitâbetler hata ve yanlışla ihtimalini artırırken, hazırlıklı ve planlı adımlar bu ihtimalleri azaltacaktır. Bu anlamda mektupla hadis yazmak, her aşaması kontrol edilebilen, güven veren bir kitâbet faaliyetidir. İşte tam da güven veren bu durumundan dolayı, kitâbetle ilgili endişe yaşayan isimler, mektupla hadis yazmakta bir sakınca görmemişlerdir. Buradaki tespitimiz, hadis kitâbeti ile ilgili menfi tarzındaki yaklaşımların nedenini ortaya koymak adına önemli bir husustur. Daha önceki kısımlarda belirtildiği gibi hadis kitâbetinin yasaklığı asli bir unsur değildir. Kitâbetle ilgili değişen şartlar onun yasaklığına veya cevazına sebep olmaktadır. Bu şartlar, güven vermeyen bir zemine doğru gittiğinde, kitâbetle ilgili menfi tavır ve söylemler olmakta, tersi bir durumda da müspet yaklaşımlar olmaktadır. Mektupla hadis yazmak bu yaklaşımın doğruluğunu destekler mahiyettedir.

Mektupla hadis yazan veya mektubunda kendisine hadis yazılmasını isteyen 38 isme ait rivâyetler, bu maddenin hadis kitâbeti konusunda küçümsenmeyecek boyutlarda olduğunu göstermektedir. Rivâyetlerin sayısal olarak çokluğu, ayrıca kitâbeti sakıncalı gören isimlerin bu alandaki müsamahakâr tutumları, kabul gören, genel bir uygulamanın varlığını düşündürmektedir. Hatta bu düşünce bizi şu varsayıma götürmektedir: Hicrî birinci yüzyılda, Müslüman Arap toplumunda, sivil ve resmi

yazışmaların muhafazasına dair müesses bir nizam olsaydı, bugün azımsanmayacak miktardaki rivâyetin yazılı kaynaklarına ulaşabilirdik.

3.1.3. Zekât ve Sadakalarla İlgili Hükümlerin Yazılması

İncelenen dönem açısından, kitâbeti gerçekleştirilen diğer bir husus, sadaka ve zekâtlara ait nisap miktarları ve bunlardan verilmesi gereken ölçüleri bildiren rivâyetlerdir. Bu maddeyi müstakil bir başlık olarak ele almamızın sebebi, buradaki faaliyetin kitap veya sahîfe türünden yazılı malzemeler meydana getirmesidir. Rivâyetlerin içeriği genelde hafızada tutulması zor, karıştırılabilecek sayısal ifadelerdir. Bu yönleriyle ahkâma dair diğer hususları ihtiva eden rivâyetlerden ayrılarak kayda geçirilmişlerdir. Sadakalara dair yazılanlar, kayda geçirilmelerindeki zorunluluk yönleriyle diğer yazım faaliyetlerinden daha güçlüdürler.

Bu başlıktaki yazılı malzemelerin fiziki özelliği ve hacmi ile ilgili belirli kalıplardan bahsetmek mümkün değildir. Bu durumu rivâyetin ortaya koyduğu veriler şekillendirmektedir. Ancak şunu söyleyebiliriz ki bu malzemeler birkaç satırlık rivâyetler değildir. Şa‘bî’nin öğrencisine yazdığı sadakalarla ilgili rivâyetlerin üç tomar olduğunu biliyoruz.¹¹⁴⁵ Hz. Ebû Bekir’in Enes’e yazdığı kitap, develerin ve koyunların zekâtlarıyla ilgili neredeyse her ayrıntıyı içeren birkaç sayfalık bir rivâyettir.¹¹⁴⁶

İncelenen rivâyetlerde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Enes b. Mâlik, Şa‘bî, Tâvûs b. Keysân gibi isimlere ait bu türden yazılı malzemeler tespit edilmiştir. Zekât ve sadakaların toplanması ile ilgili halifelerin sorumlulukları ve zekât memurlarına yazılı emirler göndermeleri, buradaki kitâbetin büyük kısmının halifelere ait olmasına sebep olmuştur. Bu maddede ki 6 isimden 3 tanesinin halife olması ifadeye çalışılan kitâbet faaliyetini güçlendiren bir unsurdur.

Konu ile ilgili rivâyetler incelendiğinde, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali’ye ait yazılı malzemelerin içeriği hakkında açıklayıcı bilgiler tespit edilebilmektedir.¹¹⁴⁷ Ancak diğer isimlerin yazdıkları, ayrıntı verilmeden bir iki kelime ile zikredilmiştir.¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/296.

¹¹⁴⁶ Buhârî, “Zekât”, 38; Ebû Dâvûd, “Zekât”, 4.

¹¹⁴⁷ Hz. Ebû Bekir’e ait rivâyetler için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/232; Buhârî, “Zekât”, 33, “Şirket”, 2, “Hiyel”, 3; İbn Mâce, “Zekât”, 10; Ebû Dâvûd, “Zekât”, 4; Bezzâr, *Müsned*, 1/102; Nesâî, “Zekât”, 5, 10; Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, 1/115. Hz. Ömer’e ait rivâyetler için bk. İmam Mâlik, “Zekât” 23; İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 2/360, Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, 1/114. Hz. Aliye ait rivâyetler için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/170, 181, 221, 269.

Hız. Ebû Bekir ve Ömer'in sadakalarla ilgili rivâyetleri incelendiğinde bunların birbirine çok yakın anlamlar içerdiği görülmektedir. İki isim de aynı kaynaktan yararlanarak kendi zekât memurlarına yazılı emirler göndermişlerdir. Konuyla ilgili bir rivâyette, Hız. Peygamber'in vefat etmeden önce sadakaları yazdığı ve yazılanların Hız. Ebû Bekir'e, ondan sonra da Hız. Ömer'e ulaştığı anlatılmaktadır.¹¹⁴⁹ Ayrıca Hız. Ebû Bekir'e ait rivâyetlerde, sadakalarla ilgili yazılanların Enes'e verildiği anlatılmaktadır. Bu durum da bu üç ismin yazdıkları birbirinin benzerleridir. Bahsi geçen benzerlik şöyle bir açıklama yapmamızı gerektirmektedir: Bu üç isme ait kitâbet faaliyeti zahiren tek bir faaliyet gibi görünse de rivâyetlerde bu isimlere ait yazılı malzemeler, Ebû Bekir'in kitabı, Ömer'in kitabı, Enes'in kitabı şeklinde zikredilmektedir. Bu ifadeler ve rivâyetler arasındaki lafız farklılıkları her ismin aynı kaynaktan yararlanarak müstakil bir kitâbet gerçekleştirdiği sonucunu doğurmaktadır.

Buraya kadar sıralanan hususlar, sadakalarla ilgili kitâbet faaliyetlerinin sistemli ve genele şamil bir uygulama olmadığını göstermektedir. Ancak unutmaya, karıştırmaya müsait olan ve zekât ibadetini şekillendiren bu bilgilerin kayıt altına alınması, kitâbete duyulan ihtiyaç ve onun varlığı hakkında önemli sonuçlar ifade etmektedir. Hız. Peygamber'in vefatından hemen sonra bu bilgilerin Hız. Ebû Bekir tarafından yazıya geçirilmesi ve hicrî birinci yüzyılın sonlarına doğru vefat eden Enes'in yine bu bilgileri kayda geçirmesi, dönem içinde bu bilgilere duyulan ihtiyaç ve bunun karşılığı olan kitâbeti net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Ayrıca yazıldığı söylenen rivâyet metinlerinin zekâtla ilgili fıkhi meselelere kaynak teşkil etmesi ve bu hususların şekillendirdiği fıkhi hükümlerde, mezhepler arasında icma olması¹¹⁵⁰ gibi hususlar buradaki kitâbeti destekleyen hususlardır.

3.1.4. Düzensiz Kitâbet Faaliyetleri (Etraf)

Etraflar hazırlanış teknikleri itibariyle, müstakil hadis kitabı yazmanın uygun görülmediği bir anlayışın ürünü olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu sistemde hadislerin

¹¹⁴⁸ Enes'e ait rivâyetler için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 331. Şa'bi'ye ait rivâyetler için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/296. Tâvûs'a ait rivâyetler için bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, 9/279; Dârekutnî, *Sünen*, 4/84.

¹¹⁴⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/358; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/256; Dârimî, "Zekât" 6; İbn Mâce, "Zekât" 9; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 9/359.

¹¹⁵⁰ Mehmet Erkal, "Zekât" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/201.

bütünü yazılmamakta, hatırlatıcı kısmı yazılmaktadır. Etraflar, hadisin sahîfelere yazılmasının uygun görülmediği durumlarda, ara bir formül görünümündedir.¹¹⁵¹

Etraf türünde hazırlanan yazılı malzemeler, ortaya çıkışından gelişimini tamamladığı döneme kadar farklı amaçlarla ve tekniklerle hazırlanmışlardır. İlk başlarda müstakil hadis kitapları oluşturmanın hoş karşılanmadığı durumlarda, düzenli olmayan, dağınık yazılı malzemeler olarak ortaya çıkan bu tür, hicrî ikinci yüzyılda hadisleri ezberlemeye, hatırlamaya kolaylık sağlayan kısmi, hatırlatıcı notlar şeklinde hazırlanmıştır. Hicrî üçüncü yüzyılda, hadislere kaynaklık eden eserlerin yazımının tamamlanmasıyla, daha sonraki dönemlerde, hadislerin senedlerini, kollarını bulmak ve öğrenmek maksadıyla, hadisin bütününe çağrıştıran kısmi metin ifadeleriyle hazırlanmıştır.¹¹⁵²

Çalışmamızın etrafla ilgili olan kısmı, onun ortaya çıkışını konu edinen rivâyetlerdir. Rivâyetlerde İbn Sîrîn, hocası ‘Abîde’nin yanına etrafla gitmiş ve ona bazı hususlarla ilgili sorular sormuştur. ‘Abîde de bu duruma itiraz etmemiştir.¹¹⁵³ Bu rivâyet, etraf türündeki çalışmaların başlangıç noktası ve İbn Sîrîn, bu türün ilk müellifi olarak kabul edilmektedir.¹¹⁵⁴ Ayrıca İbrâhîm en-Nehâî’nin etrafı sakıncalı karşılamadığını dile getiren rivâyet¹¹⁵⁵ ve talebesi Hammâd’ın onun yanında etraf yazması, bu türün hicrî birinci yüzyıldaki varlığı adına önemli dayanak noktalarıdır.¹¹⁵⁶

Hicrî birinci yüzyılda, etraftan bahseden rivâyetlerde, yazılanların bütün olmadığını, bütünü çağrıştıran parçalar olduğunu ifade eden bir anlatım bulunmamaktadır. Rivâyetin bütününe değil, bir kısmına yönelik kitâbeti, ikinci yüzyılda etrafın kullanımına bakarak söylemekteyiz.¹¹⁵⁷ Bilindiği gibi hicrî ikinci yüzyılda rivâyet sayısında ciddi artışlar meydana gelmiş, ezberlemek ve hatırlamak güçleşmiştir. Bu durumda kısmi kitâbetler bir çözüm olmuştur. Ayrıca hadis öğrenmek için gidilen meclislerde bu kısmi kitâbetler bir ön hazırlık imkânı vermiştir.

¹¹⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi ‘ li-ahlâki ‘r-râvî*, 1/227.

¹¹⁵² Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Aslan, *Hadis Edebiyatında Etraf Geleneği* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 22-37.

¹¹⁵³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/78; İbn Abdilber, *Câmi ‘u beyâni ‘l-ilm*, 1/313.

¹¹⁵⁴ A‘zamî, *Dirâsât*, 334; M. Yaşar Kandemir, “Etraf” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınlar, 1995) 11/498.

¹¹⁵⁵ Züheyr b. Harb, *el-İlm*, 32,36.

¹¹⁵⁶ Dârimî, “Mukaddime”, 42.

¹¹⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/238; Fesevî, *el-Ma ‘rife ve ‘t-târîh*, 2/134; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/341.

Hicri birinci yüzyılda etraf, kısmi değil, dağınık hadis kitâbeti görünümü arz etmektedir. Kısmi kitâbet için, hadis öğretim faaliyetlerinin daha yoğun yaşandığı, rivâyet sayılarının arttığı hicrî ikinci asır daha uygundur. Etrafin hatırlatıcı ifadelerle kaydedildiğine delil olarak, birinci yüzyılın üçüncü çeyreğindeki İbn Sîrîn rivâyetini kullanmak doğru bir yaklaşım değildir. Hicrî birinci yüzyıl şartlarında ezberlemeye yardımcı olmak için hadisleri yazmak ve sonra silmek şeklinde bir uygulama vardır.¹¹⁵⁸ Sınırlı sayıdaki malzemeyi ezberlemek için bu ideal bir yöntemdir. Ancak ezberlemek ve hatırlamak üzere çağrıştırmaya küçük notlar hazırlamak ve bunları yazılı malzemelere dönüştürmek daha ileriki aşamalarda görülmesi gereken bir durumdur. Bizi bu düşünceye sevk eden diğer bir unsur, hicrî birinci yüzyılda etrafı normal karşılayan, ona itiraz etmeyen tüm isimlerin, hadisi kitaplarda yazmaya karşı olmalarıdır. Konuyla ilgili rivâyetlerde, ‘Abîde’nin kitaplara karşı olduğu, kendi kitaplarını imha ettirdiği,¹¹⁵⁹ yanında kitap okutturmadığı nakledilmiştir.¹¹⁶⁰ İbrâhîm en-Neha‘î’nin de hadislerin defterlere ve kitaplara yazılmasına karşı çıktığı nakledilmiştir.¹¹⁶¹ Yine İbn Sîrîn’in yanında kitap bulundurmamak istemediği rivâyet edilmiştir. Yani etrafla anılan isimler müstakîl hadis kitabı oluşturmaya karşı olan isimlerdir. Ancak bunlar dağınık bir şekilde, yazı malzemelerinin kenarına, köşesine yazılan rivâyetlere ses çıkarmamaktadırlar. Ayrıca çok farklı anlamlarda kullanılan etraf kelimesinin yan, uç taraf, kenar gibi anlamlarının olması,¹¹⁶² ayet¹¹⁶³ ve hadislerde¹¹⁶⁴ bu anlamlarla kullanılması bu düşüncemizi desteklemektedir.

Bahsi geçen duruma destek olacak bazı yorumlar bulmak da mümkündür. Muhammed Acâc el-Hatîb etrafla ilgili açıklamalarda bulunurken, İbrâhîm en-Neha‘î’ye nisbet edilen “*Etrafa yazmakta bir sakınca görmezdi.*” rivâyetini zikretmiş ve

¹¹⁵⁸ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 7/145; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/216; Fesevî, *el-Ma‘rife ve’t-târîh*, 2/555; İbn Ebî Heyseme, *Târîhu’l-kebîr*, 3/126; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, 63;

¹¹⁵⁹ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 6/153; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/213; Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmi‘u beyâni’l-ilm*, 1/286.

¹¹⁶⁰ Züheyr b. Harb, *el-İlm*, 25; Dârimî, “Mukaddime”, 42; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, 41; İbn Abdilber, *Câmi‘u beyâni’l-ilm*, 1/284.

¹¹⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/217; Dârimî, “Mukaddime”, 42; İbn Abdilber, *Câmi‘u beyâni’l-ilm*, 1/277.

¹¹⁶² İbn Manzûr, “trf”, 9/217.

¹¹⁶³ Hud 11/114; Taha 20/130; el-Enbiya 21/44.

¹¹⁶⁴ Buhârî, “İlim”, 32, “Ezân”, 41, “Libâs”, 62; Müslim, “Cenâiz”, 974; Ebû Dâvûd, “Tahâre” 26, “Menâsik”, 97.

hocası Yusuf b. Reşîd el-İş'in (1911-1967), “Buradaki etraftan kasıt kemiklerin kenarıdır.” dediğini de ifade etmiştir.¹¹⁶⁵

3.1.5. İlgi ve İhtiyaç Odaklı Hadis Kitâbeti

Kitâbetle ilgili rivâyetlerde dikkat çeken diğer bir husus, bazı isimlerin belli konulara yönelerek, ilgili rivâyetleri yazmalarındır. Konulu hadis kitâbeti de diyebileceğimiz bu faaliyet, seçmeci bir yaklaşımla hazırlanması yönüyle normal hadis kitâbetinden ayrılmaktadır. Burada sözünü ettiğimiz seçmeci yaklaşım doğal, fitri bir seyir izlemektedir. Hz. Peygamber'in risâleti müddetince söylediklerini ve uyguladıklarını bir bütün olarak düşündüğümüzde, sahâbilerin bu bütünden aldıkları, anladıkları, hatırladıkları ve anlattıkları kendi ilgileri, ihtiyaçları ve kabiliyetleri oranında olmuştur. Bu durum kişilerin kitâbetine de etki etmiştir. Örneğin Hz. Ömer ve Hz. Ali gibi isimlerin sadaka, diyet, had vs. ile ilgili kitâbetleri,¹¹⁶⁶ onların fıkhnın üst seviyede olmasıyla ve bu alana ilgili olmalarıyla izah edebilir. Yine Hz. Ebû Bekir'in sadakalarla ilgili kitâbeti,¹¹⁶⁷ onun sahip olduğu ilk halifelik görevinin sorumluluğuyla izah edebilir. Bu bakış açıcısı kitâbet faaliyetlerinin birçoğuna anlam kazandırmaktadır. Örneğin Abdullah b. 'Amr el-Âs'ın yazı, kitap ve dil konusundaki birikimi onu hadisleri yazmaya yönlendirmiştir.¹¹⁶⁸ İbn Abbâs'ın Hz. Peygamber ile ilgili merakı, onu Hz. Peygamber'in gün gün neler yaptığını sorup öğrenmeye ve bunu yazmaya itmiştir.¹¹⁶⁹ Ayrıca Kur'ân'ın anlamını öğrenme konusundaki merakı tefsîr ilminde ön plana çıkmasına sebep olmuştur.

Aynı durum tâbiûn için de geçerlidir. Ancak tâbiûn tabakasında ilgi ve ihtiyaçlara ek olarak, görüşülen ve sohbetinde bulunulan sahâbilerin sayısı ve bunların sahip olduğu birikim, söz konusu hadis bilgisinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Örneğin İbn Abbâs'ın öğrencileri Sa'îd b. Cübeyr,¹¹⁷⁰ Mücâhid,¹¹⁷¹ gibi isimler hocaları gibi tefsîr yazmışlardır. Şa'bî gibi kadılık yapan isimler ahkâma dair birçok konuda

¹¹⁶⁵ Accâc, *es-Sünnetü kable't-tedvîn*, 323.

¹¹⁶⁶ Hz. Ömer'in yazdıkları için bk. İmam Mâlik, “Zekât”, 23; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/319, 321, 360; Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 1/218; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/114; Dârekutnî, *Sünen*, 3/121. Hz. Ali'nin yazdıkları için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/36, 170, 181, 221, 269; Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 169, “İlim”, 39, “Diyet”, 31, 24; İbni Mâce, “Diyet”, 21; Tirmizî, “Diyet”, 16; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/350.

¹¹⁶⁷ Buhârî, “Zekât”, 33, 34, 35, 37, 38.

¹¹⁶⁸ Abdullah'ın bilgi birikimi ile ilgili bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/197-203.

¹¹⁶⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/283; Rûyânî, *Müsned*, 1/463; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 114.

¹¹⁷⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 43; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/332; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 371; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 131; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/68.

¹¹⁷¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/90.

yazmışlardır.¹¹⁷² Hz. Âişe'nin yeğeni olan ve yanına sürekli gidip gelme imkânı bulan Urve, Hz. Peygamber'in hayatına dair ayrıntılar öğrenip megâzîyi yazmıştır.¹¹⁷³

İncelenen rivâyetlerde 18 isme ait bu türden konulu kitâbet faaliyeti vardır. Burada yazılanları bir iki satırlık rivâyet olarak düşünmek doğru değildir. Çünkü rivâyetlerin çoğunda bu isimlerin yazdıkları aynı dönemden başka isimlerin elinde, kimi zaman da daha sonraki neslin elinde kitap veya nüsha olarak varlığını devam ettirmektedir.

Bir kısım rivâyetlerde de şahıs odaklı kitâbet gerçekleştiğini görmekteyiz. Yani bir konu ile ilgili rivâyetler değil, bir şahsa ait rivâyetler yazılmaktadır. Örneğin Habip b. Sâlim, Nu'mân b. Beşîr'in rivâyetlerini yazarak Katâde'ye göndermiştir.¹¹⁷⁴ Beşîr b. Nehk Ebû Hureyreden işittiklerini yazıya geçirmiştir.¹¹⁷⁵ Ele alınan dönemde bu türe örnek olabilecek 4 rivâyet vardır.

Kişilerin ilgi duydukları konularla, alaka gösterdikleri şahıslarla ilgili hadis yazması, kitâbetin gelişmişliği adına önemli bir göstergedir. Çünkü seçmeci bir uslûpla gerçekleştirilen bu türden faaliyetler, var olan, alışlagelmiş kitâbet uygulamalarının üzerine bina edilebilecek bir sistemdir. Yazının varlığının ötesinde, sistemleşen bir edebiyatın mukaddimesi niteliğindeki bu faaliyetlerin, hicrî birinci asır sınırlarında tespit edilmesi, hadis kitâbeti adına büyük bir gelişimi gözler önüne sermektedir. Üstelik bu anlamda 22 isme ait uygulama tespit edilmesi bu faaliyetlerin azımsanmayacak bir oranda olduğunu göstermektedir.

3.1.6. Hadis Taliminde Yazı ve Yazmayı Normal Karşılıyan İfadeler

İncelenen rivâyetlerin bir kısmında, yazının hadis öğrenimindeki önemine vurgu yapılmaktadır. Hz. Ali, sahîfe üzerine yazarak öğrenmeyi teşvik etmiştir.¹¹⁷⁶ Enes, yazılmayanın ilim olmadığını vurgulamıştır.¹¹⁷⁷ Ayrıca Şa'bî'nin,¹¹⁷⁸ Urve b.

¹¹⁷² İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/264.

¹¹⁷³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/424; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/101.

¹¹⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/375; Ebû Dâvûd, "Hadler", 28; Nesâî, "Nikâh", 70; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/416.

¹¹⁷⁵ Züheyr b. Harb, *el-İlm*, 35; İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 5/314; Dârimî, "Mukaddime", 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 538; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 274; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/313.

¹¹⁷⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/209; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 40/301; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 370; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 112.

¹¹⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 122.

¹¹⁷⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/262; Züheyr b. Harb, *el-İlm*, 34; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 376.

Zübeyr'in,¹¹⁷⁹ Hasan b. Ali'nin,¹¹⁸⁰ Mu'âviye b. Kurre'nin yazıyla hadis öğrenmek, öğrendiğini yazmak şeklinde teşvik edici rivâyetleri vardır.

Yazının hadis taliminde bir yöntem olarak kullanımı, konu ile ilgili tespit edilen, yazıyı teşvik mahiyetindeki diğer verilerle de bir uyum göstermektedir. Bu rivâyetlerin bir kısmında hafızasından şikâyetçi olup yazmak için izin isteyenler¹¹⁸¹, bir kısmında yazmakta bir beis var mı diye soranlar,¹¹⁸² bir kısmında çocukları çağırıp onlara yazdıranlar,¹¹⁸³ bir kısmında yazmak faaliyetine ayetlerden delil getirenler görülmektedir.¹¹⁸⁴ Bu ifadelerin her birinin arkasında hadis kitâbeti ile ilgili faaliyetler olduğu açıktır. İncelenen rivâyetlerde 18 isme ait, yazmayı teşvik eden bu tür kullanımlar mevcuttur. Bir kısım rivâyetlerde de yazıya dair bir teşvik ifadesi yer almaz, ancak rivâyetteki olayların akışı veya tasvir edilen durumlar aslında yazının normal karşılandığını betimlemektedir. Mesela Beşîr b. Nehîk, Ebû Hureyre'nin yanındayken onun rivâyetlerini yazmış ve durumdan Ebû Hureyre'yi haberdar etmiştir.¹¹⁸⁵ Bu rivâyette kitâbete dair bir teşvik yer almasa bile olayın akışı bu durumun normal karşılandığını ortaya koymaktadır. Yine Urve ile Hz. Âişe arasında geçen diyalog,¹¹⁸⁶ İbn Ebî Kebşe'nin etrafında yazan kişilerin varlığı¹¹⁸⁷ yazmanın normal karşılandığını ortaya koymaktadır. İncelenen dönemde bu türden 23 tane rivâyet vardır. Bu rivâyetlerin dördünde, yanında hadis yazılan kişinin, kitâbetten haberinin olmama ihtimali vardır. Ancak geri kalan rivâyetlerde yanında hadis kitâbeti gerçekleştirilen kişiler durumdan haberdardır.

Bir kısım rivâyetlerde de yazıyı teşvikin ötesinde, doğrudan öğrencilerine hadis yazan veya yazdıran isimler görülmektedir. İncelediğimiz rivâyetlerde 15 ismin bu şekilde hadis yazdığı veya yazdırdığı görülmektedir. Bu rivâyetler, yazılanların

¹¹⁷⁹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 544; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 237.

¹¹⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 229; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/358.

¹¹⁸¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/313; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 376; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/320.

¹¹⁸² İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/415; Dârimî, "Mukaddime", 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 539; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/317; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 124.

¹¹⁸³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/95; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 373.

¹¹⁸⁴ Ali b. Ca'd, *Müsned*, 162; İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/171; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, "Mukaddime", 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 372; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 132; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/273, 316; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 23/508.

¹¹⁸⁵ Züheyr b. Harb, *el-İlm*, 35; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, "Mukaddime", 43; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 538; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 274; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 1/313.

¹¹⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 205.

¹¹⁸⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/371.

kemiyeti ile ilgili çok fazla ayrıntı içermemektedir. Bazı rivâyetler az bir miktar ifade ederken¹¹⁸⁸ bazı rivâyetlerde bu miktar fazladır.¹¹⁸⁹ Ancak burada önemli olan ne kadar rivâyet yazıldığı değildir. Bir hadis için bile olsa bu şekildeki bir uygulama, kitâbetin varlığını ve normal karşılandığını belirtmektedir.

Yazının varlığını ve hadis taliminde kullanıldığını gösteren diğer bir uygulama arzıdır. Bir kitaptan okumak suretiyle gerçekleşen bu uygulama, yazılı malzemenin varlığını gerekli kılmaktadır. Ele alınan rivâyetlerde 3 kişiye yazılı malzemedan arz edildiği görülmüştür. Ayrıca Urve'nin, “*Yazdığını arz etmediysen yazmış olmazsın.*”¹¹⁹⁰ diyerek oğlu Hişâm'ı uyarması, yazmak ve onu arz etmek şeklinde bir öğretim faaliyetinin varlığını göstermektedir.

Arap yazısının hicrî birinci yüzyıldaki gelişimi göz önüne alındığında arz, bir gereklilik olarak kendisini göstermektedir. Çünkü yazının henüz gelişimini tamamlamadığı bu dönemde, arzın kontrolünden geçmeyen bir kitâbet bazı yanılma ve yanıltmalara sebep olacaktır. İncelediğimiz dönemde arz, yazıdan kaynaklanan yanlışlıkları düzeltecek bir kontrol mekanizmasıdır. Onun bu fonksiyonunu rivâyetlerde görmek mümkündür. İbn Abbâs'ın gözlerinin görmediği bir dönemde, Tâif'ten gelen bir heyet onun kitabını bulmuş, İbn Abbâs da onlardan kitabı kendisine okumalarını istemiş ve bazı düzeltmelerde bulunmuştur.¹¹⁹¹

Arzın hicrî birinci yüzyıldaki varlığı, şimdiye kadar ifade edilen kitâbet faaliyetlerini desteklemektedir. Noktalama ve harekeleme gibi tamamlayıcı unsurların henüz yaygın olarak kullanılmadığı bu dönemlerde, arz olmadan kitâbet faaliyetinden bahsetmek, ayağı yere basmayan tespitlere ve çıkarımlara neden olacaktır. Bu anlamda arz, parçalardan müteşekkil bir bütünün önemli bir bileşenidir. Elde ettiğimiz sonuçlar açısından arz, hicrî birinci yüzyıl sınırlarında çizmeye çalışılan kitâbet portresinde varlığı zorunlu olan bir unsurdur.

3.1.7. Şahsi, Sivil Tedvîn Girişimleri

Tarihte iz bırakan, adından bahsettiren önemli icraatlar, varlık sahasına çıkarken tedrici bir seyir gösterirler. Böyle bir uygulamanın fikir ve eylem boyutunda kemal

¹¹⁸⁸ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/404; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/63; Bezzâr, *Müsned*, 6/409.

¹¹⁸⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/209; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 40/301; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 370 Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 112.

¹¹⁹⁰ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 544; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 237.

¹¹⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 262; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/354, 355.

seviyesini yakalaması, ciddi çabalar ve önemli katkılar gerektirmektedir. Hadisler için gerçekleştirilen resmi tedvîn faaliyetinin de bu şekilde geliştiğini söyleyebiliriz. Burada ifade edeceğimiz hususlar resmi tedvîn faaliyetine zemin hazırlayan ve onu olgunlaştıran şahsi girişimlerdir.

Hiz. Ebû Bekir ve Ömer'in hadisleri toplamak için girişimde bulunmaları,¹¹⁹² tedvîn fikrinin ortaya çıkması adına önemli bir başlangıç olarak değerlendirilse de sonradan bu işten vazgeçip yazılanları imha etmeleri, erken dönem tedvîn için menfi bir durum arz etmektedir. Bunun için bu iki isme ait rivâyetlerin dışında kalan küçük çaplı gayretler ele alınacaktır.

Bilindiği gibi resmi tedvîn faaliyetlerinin başlangıç emrini veren dönemin Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'dir. Ancak ilgili rivâyetler incelendiğinde onun babasının, amcasının ve dedesinin de bu konuda bir çaba içinde oldukları görülmektedir. Yani tedvînin düşünsel temelleri bir önceki nesil tarafından atılarak bireysel icraatlar yapılmış, şartların olgunlaşmasıyla bir sonraki neslin emir ve görevlendirmesiyle kurumsal tedvîn gerçekleşmiştir. Konuyla ilgili rivâyetler incelendiğinde bu durum kendisini açık bir şekilde göstermektedir:

Ömer b. Abdülaziz'in dedesi Mervân b. Hakem, Ebû Hureyre'nin rivâyetlerini yazmak için kâtipler belirlemiş, onları perde arkasına yerleştirmiş ve Ebû Hureyre'ye sorular sorarak onu rivâyet söylemeye yöneltmiştir.¹¹⁹³ Başka bir rivâyette aynı şartlar Zeyd b. Sabî için hazırlanmış ve ona da sorular sorulmuştur.¹¹⁹⁴ Ömer b. Abdülaziz'in babası Abdülaziz b. Mervân, Kesîr b. Mürre'den yazılı olarak hadis rivâyetleri istemiştir.¹¹⁹⁵ Ömer b. Abdülaziz'in amcası Abdülmelik, Sa'îd b. Cübeyr'den tefsîr rivâyetlerini yazmasını istemiştir.¹¹⁹⁶ Rivâyetlere konu olan isimlerin halife ve vali olması ve aralarındaki kan bağı düşünüldüğünde bu yönetici ailenin hadislerin tedvînini gerçekleştirmek için bilinçli bir çaba içinde oldukları görülecektir.

Mervân ailesi dışında kalan bazı isimlerin de yanında hatırı sayılır miktarda yazılı rivâyet bulunması sivil, kısmi tedvîn faaliyetlerini akla getirmektedir. Mesela Ebû

¹¹⁹²Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/257; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/11; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/273; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 49, 54.

¹¹⁹³Hâkîm, *Müstedrek*, 3/583; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 36; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 67/340.

¹¹⁹⁴Dârimî, "Mukaddime", 42; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/276; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/428.

¹¹⁹⁵İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/311; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 50/58.

¹¹⁹⁶İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/332; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/68.

Riṣdîn'in yanında bulunan yüklü miktardaki rivâyetler,¹¹⁹⁷ Ebû Klâbe'nin deve yükü kadar kitap toplaması,¹¹⁹⁸ biriktirmek gibi kasti bir faaliyeti düşündürmektedir.

Hicrî ikinci yüzyılın başında gerçekleştirilen kurumsal tedvînin, hicrî birinci yüzyılın ikinci yarısında şahsi ve kısmi olarak başladığını söyleyebiliriz. Özellikle belli bir aileden gelen fertlerin, birbiri ardınca böyle bir çaba içine girmeleri, hadisleri toplama anlamındaki kasti bir yönelimi ortaya koymaktadır.

3.2. Kitâbet Karşıtı Duruşun Kritiği

Buraya kadar ulaşılan sonuçlar her ne kadar kitâbet lehinde bir tablo oluştursa da incelenen dönemde inkârı ve tevili mümkün olmayan, kitâbet karşıtı bir duruşun varlığı da kendisini göstermektedir. Bu durumun nedenlerini çalışmamızın daha önceki bölümlerinde rivâyet merkezli bir yaklaşımla ortaya koyduk. Ancak konunun ihatası rivâyet merkezli yaklaşımın yanında, dönemde gerçekleştirilen hadis merkezli ilmî faaliyetlerin tahlili ile mümkün olacaktır. Hadis kitâbeti ile etkileşim halinde olan bir kısım uygulama ve kabuller kitâbetin varlığının keyfiyeti ile ciddi oranda ilişkilidir.

3.2.1. Rivâyet - Kitâbet İlişkisi

Hadis ilminin konusu olan rivâyetlerin varlık sahasına çıkışı, hadis kitâbeti açısından, üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir husustur. Malum olduğu üzere sahip olduğumuz rivâyet malzemesi sadece Hz. Peygamber'in dilinden dökülen ifadelerle sınırlı değildir. Bazen sessiz kalıp konuşmaması, bazen savaş meydanında saf tutması gibi küçük, büyük O'na dair hatırlanan tüm ayrıntılar hadis olarak kabullenilmektedir. Hafızalarda ve hatıralarda yer bulan tüm yaşanmışlıkların, söylemlerin, lafzlara dökülerek insanlar arasında intişar etmesi, birdenbire gelişen bir hadise değildir. Burada vurgulanmak istenen "yaşamın rivâyetlere dönüşmesi" hadisesi bir süreçtir ve belli bir birikim ve zaman gerektirmektedir. Bu süreç için oluşum ve gelişim anlamında tedrici varlık basamakları düşünülmesi zaruridir.

Risâlet görevinin Hz. Muhammed'e verilmesini, rivâyetlerin ortaya çıkışı için bir başlangıç noktası olarak düşünebiliriz. Ancak bilinçli ve sistemli rivâyet faaliyetleri

¹¹⁹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/224; Beyhakî, *el-Medhal*, 421; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 50/123; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 24/174; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/479.

¹¹⁹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/138; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/88; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 352; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 28/310; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/297.

O'nun vefatından sonraki dönemlerde meydana gelmiştir. Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemlerde, Onun sözlerinin ve uygulamalarının kaybolacağı şeklinde bir kaygının yaşanmaması veya bu kaygının çok basit düzeylerde olması, sistematik rivâyetin bir ihtiyaç olarak hissedilmesine engel olmuştur. Ayrıca rivâyet faaliyeti doğası itibarı ile konu edindiği öznenen uzakta gerçekleşen bir hadisedir. Buradaki uzaklık sadece mekân olarak düşünülmemeli, zaman olarak uzaklık da bu genellemenin kapsamına dâhil edilmelidir. Konuyu biraz daha açmak için şunlar ifade edilebilir: Hz. Peygamber hayattayken, ona ait sözler ve yaşanmışlıklar herkes tarafından bilinmekteydi, ona dair izler çok tazeydi ve sahâbiler bu türden bilgilere sahiplerdi. Hz. Peygamber'in vefatından sonra bu durum bir müddet daha devam etti. Böyle bir ortamda hadis rivâyetine çok ihtiyaç olmadı. Ancak ne zaman ki ona dair hususlar unutulmaya, kaybolmaya başladı veya Hz. Peygamber'i tanımayan ve bilmeyen insanların sayısı arttı, bu durum hadis rivâyetine sebep oldu. Farklı bir bakış açısıyla, fetih hareketlerinin sonucunda, İslâm dininin yeni coğrafyalara ve kültürlere ulaşması, beraberinde yeni sorular ve sorunlar doğurdu. Bunların çözümü için Hz. Peygamber'in uygulamalarına ve söylemlerine müracaat edildi. Bu durum rivâyet etmeyi bir ihtiyaç haline getirdi ve zamanla bu durum sistematik bir hal aldı.

Hz. Peygamber'in Hira Mağarası'nda ilk vahyi almasıyla başlayan ve Medine'de vefat etmesiyle son bulan, yirmi üç yıllık risâlet görevi bir bütün olarak düşünüldüğünde, bu bütünün birbiriyle uyumlu ve alakalı küçük parçalardan oluştuğu görülecektir. Hz. Peygamber'in belli bir hedef doğrultusunda adım adım gerçekleştirdiği icraatlar ve söylemler muazzam bir yapının küçük yapı taşları gibidir. Rivâyet faaliyeti, Hz. Peygamber'in inşa ettiği yapıyı, Onun vefatından sonra korumak, devam ettirmektir. Ancak sahâbilerin sahip olduğu hafıza gücünün sınırları, Hz. Peygamber'in yaşamından şahit oldukları kısımların sınırlı olması gibi hususlar, bu alandaki ani gelişimlere ve süratli oluşumlara engel olmuştur. Burada dikkat çekmek istediğimiz husus, rivâyet faaliyetlerinin, Hz. Peygamber'in vefatından sonra, kolektif bir şuurla ve belli bir zaman zarfında meydana gelmesidir.

Bilindiği gibi sahâbe tabakasının hadis bilgisi şahıslara göre farklılık arz etmektedir. Hz. Peygamber'le beraberliği fazla olan isimler bu konuda daha fazla malumata sahiptirler. Ancak bu isimler bile tüm hadislere vakıf değillerdir. Mesela peygamberlik müddetince Hz. Muhammed'in yanında olan Hz. Ebû Bekir, halifelik

yaptığı dönemde “nineye miras hadisini” bilmemektedir.¹¹⁹⁹ Yine Hz. Ömer’in şahit istediği,¹²⁰⁰ Hz. Ali’nin yemin ettirdiği rivâyetler,¹²⁰¹ onların duymadıkları hadislerle karşılaştıklarını göstermektedir. Hz. Peygamber’in yanında yıllarca kalan ve ona hizmet eden Enes b. Mâlik, ‘İtbân b. Mâlik’e nispet edilen bir hadis işittiğinde, hayret içinde kalmış ve ‘İtbân’ı bularak hadisi tasdik ettirmiştir.¹²⁰² Bu rivâyetler Hz. Peygamber’in hadislerinin birden, toplu bir şekilde bir araya gelmediğini, zamanla hatırlanarak, öğrenilerek ve birikerek bir bütün oluşturduğunu göstermektedir.

Sahâbilerin hadis öğrenme yöntemleri de bu konuda aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Konuyla ilgili rivâyetler, onlara ait hadis bilgisinin sadece Hz. Peygamber kaynaklı olmadığını, onların birbirinden işiterek de hadis öğrendiklerini göstermektedir.¹²⁰³ Hz. Peygamber’in vefatından sonra, sahâbenin birbirinden hadis öğrenmesi, rivâyet faaliyetleri için bir sürecin varlığını gerekli kılmaktadır. Mesela müksirûndan sayılan İbn Abbâs, Hz. Peygamber vefat ettiğinde 13 yaşındaydı. O, öğrendiği hadislerin bir kısmını Hz. Peygamber’den işitmekle beraber, büyük kısmını Hz. Ömer, Hz. Ali, Mu‘âz b. Cebel, babası Abbâs, Abdurrahman b. Avf ve Ebû Süfyân gibi isimlerden duymuş ve tâbiûna nakletmiştir.¹²⁰⁴ İbn Ömer’in birtakım bilgileri kız kardeşi Hafsa’dan (ö. 45/665) öğrendiğini bildiren rivâyet buradaki düşüncemizi desteklemektedir.¹²⁰⁵

Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir husus rivâyetleri sahip oldukları içeriğe göre değerlendirmeye tabi tutmaktır. Hz. Peygamber’in söylem ve uygulamalarının bir kısmı, muhteva açısından gündem olup rağbet edilmeye ve rivâyet edilmeye müsaitken; diğer bir kısmının hatırlanması ve nakledilmesi, zamana ve yeni gelişen olaylara ihtiyaç duymuştur. Hz. Peygamber’in sadaka, diyet, ferâiz, ibadet, muamelat gibi ahkâma müteallik bilgilendirme ve uygulamaları daha hızlı bir şekilde rivâyete dönüşmüştür. Hz. Ebû Bekir’in, Enes’e yazılı bir şekilde verdiği sadaka ve zekâtla ilgili oranlar,¹²⁰⁶

¹¹⁹⁹ Abdürrezzâk, *Musannef*, 2/513; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29/493; Tirmizî, “Feraiz”, 10; İbn Mâce, “Feraiz”, 4.

¹²⁰⁰ Buhârî, “İtisam”, 13.

¹²⁰¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 518.

¹²⁰² Müslim, “İman”, 54; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 9/406; Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, 3/74, 76; Rûyânî, *Müsned*, 2/388; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 370; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, 119.

¹²⁰³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/450; Hâkim, *Müstedrek*, 1/174.

¹²⁰⁴ İsmâil Lütfî Çakan, Mehmet Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/77.

¹²⁰⁵ Buhârî, “Tatavvu’”, 5.

¹²⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/232; Buhârî, “Zekât”, 33, “Şirket”, 2, “Hiyel”, 3; İbn Mâce, “Zekât”, 10; Ebû Dâvûd, “Zekât”, 4; Bezzâr, *Müsned*, 1/102; Nesâî, “Zekât”, 5, 10; Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, 1/115.

Hz. Ömer'in sadakalarla ilgili kitabı,¹²⁰⁷ Hz. Ali'nin sahip olduğu sahîfede yazan diyet ve sadakalar¹²⁰⁸ bu rivâyetlere örnektir. Ancak günlük yaşamın seyri içerisinde gelişen ve kullanım alanı olarak kendisine çok ihtiyaç duyulmayan yaşanmışlıklar, hatıralar daha geç zamanlarda, kendisiyle ilgili bir çağrışımın olduğu durumlarda rivâyet sahasına çıkmıştır. Mesela Ebû Katâde'nin (ö. 54/674) gelini Kebşe bint Ka'b, kayınpederine abdest almak için su getirmiş, kayınpederinin su kabından kediye su verdiğini görmüş ve hayret ederek Ebû Katâde'ye bakmıştır. Kayınpederi ona "*Kedi sürekli sizin yanınızda dolaşır, o necis bir hayvan değildir.*" hadisini nakletmiştir.¹²⁰⁹ *Muvatta*'da geçen bu rivâyetin ravisi Ebû Katâde değil, Kebşe'dir. O, yaşananları ve kayınpederinden işittiğini rivâyete dönüştürmüştür. Buna benzer diğer bir hadisede, Seleme b. Ekva' (ö. 74/693), Hz. Osmân'ın şehadetinden sonra Medine'yi terk ederek bâdiyeye yerleşmiştir. Vefatından birkaç gün önce Haccâc'la karşılaştığında, Medine'yi terk ettiği için Haccâc onu mürted olmakla suçlamıştır. Seleme duruma itiraz ederek Hz. Peygamber'in kendisine izin verdiğini nakletmiştir.¹²¹⁰ Seleme'nin vefat tarihi dikkate alındığında, bahsettiği izin hadisesinin Hz. Peygamber'den uzak bir tarihte rivâyete dönüştüğünü söyleyebiliriz. Konuyla ilgili diğer bir rivâyette, insanlar Haccâc'ın zulmünden bıktıkları için Enes b. Mâlik'e şikâyette bulunmuşlar. Enes onlara sabretmeleri gerektiğini, bundan sonra daha büyük fitnelerin çıkacağını söylemiş ve bunu Resûlüllah'tan işittiğini bildirmiştir.¹²¹¹ Görüldüğü gibi Enes'in dile getirdiği bu rivâyet Haccâc'ın uyguladığı baskı ve zulümden sonra varlık sahasına çıkmıştır. Bir kısım rivâyetlerde de ashabın bazı olayları unuttukları, daha sonradan hatırladıkları nakledilmiştir. Konuyla ilgili bir rivâyette Huzeife (ö. 36/656), Hz. Peygamber'in etkili bir hutbe okuduğunu, önemli hususlardan bahsettiğini, bunları önceden unuttuğunu, daha sonradan hatırladığını nakletmiştir.¹²¹²

Buraya kadar ifade ettiğimiz hususlar, rivâyet faaliyetinin doğası itibariyle ani oluşumlara, süratli ve külli birikimlere imkân vermediğini göstermektedir. Bununla beraber sahâbilerin hadis rivâyetinde göstermiş olduğu ihtiyati tavırlar, çekimser duruşlar, onların hadis rivâyetinden sakınmasına, az sayıda rivâyette bulunmalarına

¹²⁰⁷ İmam Mâlik, "Zekât" 23; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/360; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/114.

¹²⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/36, 170, 181, 221, 269; Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 169, "İlim", 39, "Diyet", 31, 24; İbni Mâce, "Diyet", 21; Tirmizî, "Diyet", 16; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/350.

¹²⁰⁹ İmam Mâlik, "Tahâret", 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*; 37/211; İbn Mâce, "Tahâret", 32.

¹²¹⁰ Buhârî, "Fiten", 14; Müslim, "İmâre", 82.

¹²¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19/351; Buhârî, "Fiten", 6; Tirmizî, "Fiten" 35.

¹²¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/307; Buhârî, "Kader", 4; Müslim, "Fiten", 23.

sebepler olmuştur. Bahsi geçen bu tutum hadis rivâyet faaliyetlerinin yavaşlamasına sistemli rivâyetin gecikmesine neden olmuştur. Bazı kaynaklar bu konu hakkında başlık açarak ilgili rivâyetleri sıralamıştır.¹²¹³ Şüphesiz bu sakınmanın farklı nedenleri vardır. Bu nedenleri ortaya koymak müstakil bir çalışmanın konusu olacak kadar etraflı olduğu için¹²¹⁴ bu ayrıntılara girmeden hicrî birinci yüzyıl sınırlarında yaşanan, rivâyet faaliyeti ile ilgili çekimser tavır ifade edilecektir.

Öncelikle Hz. Peygamber'in çok hadis rivâyet etmek hususunda ashâbı uyardığı bilinmelidir. Konuyla ilgili rivâyette, Onun minber üzerindeyken şunları söylediği nakledilmiştir: *“Ey İnsanlar! Sizleri çok hadis rivâyet etmek konusunda uyarıyorum. Benden rivâyette bulunan kişi sadece doğruyu, gerçeği söylesin. Kim benim söylemediğim bir şeyi söylerse cehennemdeki yerini hazırlasın!”*¹²¹⁵

Hz. Peygamber'in vefatının hemen akabinde halifelik görevini icra eden Hz. Ebû Bekir'in konuyla ilgili sergilediği tavır önemlidir. Onun nineye miras rivâyetini söyleyen kişiden şahit istemesi¹²¹⁶ ve ihtilafli hususları rivâyet edenlere engel olması¹²¹⁷ gibi hususlar, rivâyet konusunda serbest bir tutum sergilemediğini göstermektedir.

Hz. Ebû Bekir'den sonra halifelik görevini devralan Hz. Ömer, hadis rivâyeti konusunda katı bir tavır sergilemiştir. Konuyla ilgili rivâyetler onun çok hadis rivâyet edenlere engel olduğunu göstermektedir. O, Hz. Ebû Bekir gibi hadis rivâyetinde bulunanlardan şahit talep etmiştir.¹²¹⁸ Karaza b. Ka'b'ın rivâyet ettiğine göre Hz. Ömer onu Irak'a gönderdiğinde *“İnsanları hadislerle meşgul etmeyiniz, rivâyeti azaltınız.”* demiştir.¹²¹⁹ Diğer bir rivâyette Ebû Hureyre, *“Ömer halife olunca, kendisiyle amel edilenler dışında diğer hadisleri rivâyet etmeyi azaltın dedi. Ömer hayattayken böyle hadis rivâyet etseydim kılıcı sırtıma inerdi.”* demiştir.¹²²⁰ Ebû Hureyre başka bir rivâyette *“Beni kırbaçla döverdi”* demiştir.¹²²¹ Diğer bir rivâyette Hz. Ömer, Ebû

¹²¹³ Dârimî, “Mukaddime”, 25; İbn Mâce, “Mukaddime”, 3; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 553; İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 2/998.

¹²¹⁴ Konuyla ilgili ayrıntılar ve rivâyetlerin tahlili için bk. Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış* (İstanbul: Ensar yayınları, 2013), 150-169.

¹²¹⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/295; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37/225; Dârimî, “Mukaddime” 25; İbn Mâce, “Mukaddime”, 4; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 557.

¹²¹⁶ İmam Mâlik, “Ferâiz”, 4; Abdürrezzâk, *Musannef*, 10/274; Ebû Dâvûd, “Ferâiz”, 5; İbn Mâce, “Ferâiz”, 4.

¹²¹⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/9.

¹²¹⁸ Abdürrezzâk, *Musannef*, 10/61; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/64; Müslim, “Edeb”, 36; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/12.

¹²¹⁹ Dârimî, “Mukaddime” 28; İbn Mâce, “Mukaddime”, 3

¹²²⁰ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/262.

¹²²¹ İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, 2/1001; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/12.

Hureyre'ye “*Rivâyet etmeyi azaltmazsan seni Devs'e gönderirim.*” demiştir. Aynı uyarıyı Ka'b için “*Seni maymunlar yurduna gönderirim.*” şeklinde yapmıştır.¹²²² Ayrıca Hz. Ömer, çok hadis rivâyet ettikleri gerekçesiyle İbn Mes'ûd, Ebü'd-Derdâ ve Ebû Mes'ûd gibi isimlerin Medine dışına çıkmalarını yasaklamıştır.¹²²³

Hz. Osmân (ö. 35/656), Saib b. Yezîd'i (ö. 91/710) Ebû Hureyre ve Ka'b'a göndermiş, çok hadis rivâyet ettikleri için onları sürgüne göndermekle tehdit etmiştir.¹²²⁴ Hz. Ali'nin de bu konuda çok rahat bir tutum sergilemediği, rivâyet edenlerden yemin istediği nakledilmiştir.¹²²⁵ Ayrıca o, “*İnsanlara bildikleri şeyleri rivâyet ediniz, onların Hz. Peygamber'i yalanlamalarını ister misiniz?*” diyerek, kontrolsüz bir şekilde rivâyette bulunmanın sakıncasına dikkat çekmiştir.¹²²⁶

İlk dört halifenin hadis rivâyeti konusunda sergilemiş oldukları bu tavrın benzerini diğer sahâbilerde de görmek mümkündür. ‘Amr b. Meymun (ö. 74/694), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) ile ilgili olarak şunları nakletmiştir: “*Onunla bir yıl oturdum. “Resûlullah şöyle buyurdu.” dediğini işitmedim. Bir gün “Resûlullah şöyle buyurdu” diyerek bir hadis söyledi. Baktım ki, sıkıntılı bir hal içerisinde, terliyor ve göz yaşları akıyordu. Sonra “Resûlullah buna benzer, bunun gibi buyurdu.” dedi.*”¹²²⁷ Başka bir rivâyette de onun ayda birkaç hadis söylediği nakledilmiştir.¹²²⁸ Avn b. Abdullah, Abdullah b. Mes'ûd'un Resûlullah'tan olan rivâyetlerinin sayısının elli küsur olduğunu nakletmiştir.¹²²⁹

Saib b. Yezîd, Sa'd b. Ebî Vakkas (ö. 55/675) ile Medine'den Mekke'ye kadar yolculuk yaptığını ve ondan bir hadis bile işitmediğini nakletmiştir.¹²³⁰ Diğer bir rivâyette Saib şunları nakletmiştir: “*Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebî Vakkas, Mikdâd b. Esved ve Abdurrahman b. Avf ile beraberliğim oldu. Onların hadis rivâyet ettiğini işitmedim. Sadece Talha b. Ubeydullah, Uhud günü yaşananlarla ilgili bir hadis nakletti.*”¹²³¹

¹²²² Ebû Zür'a, *Târîhu Ebî Zür'a*, 544; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 50/173.

¹²²³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/294; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/258; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 553; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/12.

¹²²⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 554.

¹²²⁵ Humeydî, *Müsned*, 1/149; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 518.

¹²²⁶ Buhârî, “İlim” 48; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 2/1003.

¹²²⁷ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/256; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/343; İbn Mâce “Mukaddime”, 3.

¹²²⁸ Dârimî, “Mukaddime”, 28.

¹²²⁹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 557.

¹²³⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/294; Dârimî, “Mukaddime”, 28; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 557.

¹²³¹ Buhârî, “Cihâd” 26.

Mu‘âviye b. Ebî Süfyânın da az rivâyette bulunduğu nakledilmiştir.¹²³² Başka bir rivâyette, “*Hadisler konusunda dikkatli olun, eğer rivâyet edecekseniz, Ömer zamanında bilinen hadisleri rivâyet edin; çünkü o, insanların en çok Allah’tan korkanı idi.*” dediği nakledilmiştir.¹²³³

Zeyd b. Erkam (ö. 68/688), kendisinden hadis rivâyet etmesi istendiğinde, “*Biz yaşlandık unuttuk, Hz. Peygamber’den hadis rivâyet etmek zor bir iştir.*” demiştir.¹²³⁴

Şa‘bî, İbn Ömer’le (ö. 73/693) bir yıl beraber olduğunu, Hz. Peygamber’den bir şey nakletmediğini bildirmiştir.¹²³⁵ Başka bir rivâyette Şa‘bî, “*İbn Ömer’le iki veya iki buçuk sene oturdum, ondan bir hadisten başka bir şey duymadım.*” demiştir.¹²³⁶ Mücahid, Medine’ye kadar İbn Ömer’le yolculuk yaptığını ve sadece bir hadis söylediğini nakletmiştir.¹²³⁷

Abdullah b. Zübeyr’e (ö. 73/692) niçin bazıları gibi hadis rivâyetinde bulunmuyorsun denilince o, “*men kezebe*” hadisinden korktuğunu söylemiştir.¹²³⁸ Aynı endişeyi Enes b. Mâlik’te görmek de mümkündür.¹²³⁹ İbn Sîrîn, Enes b. Mâlik’in az hadis rivâyet ettiğini, rivâyet ettiğinde de ihtiyatlı davrandığını nakletmiştir.¹²⁴⁰

Hiz. Âişe, kendi odasının yakınında, art arda hadis rivâyet ederek sesini kendisine duyurmaya çalışan Ebû Hureyre’ye tepki göstermiş, “*Hz. Peygamber bu şekilde hadis söylemezdi.*” demiştir.¹²⁴¹ Çok rivâyette bulunduğu için eleştirilen Ebû Hureyre, rivâyet ettiği hadislerle ilgili olarak, “*Hz. Peygamber’den iki kap dolusu hadis ezberledim. Bunun bir kabını insanlara aktardım. Eğer diğerini de nakletseydim, boynum kesilirdi.*” demiştir.¹²⁴²

¹²³² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 28/112; Nesâî, “Muhârebe”, 1.

¹²³³ Ahmed b. Hanbel, *el-ilel*, 3/183; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/12.

¹²³⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 5/293; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 32/58; İbn Mâce “Mukaddime”, 3.

¹²³⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 5/294; Dârimî, “Mukaddime”, 28; İbn Mâce “Mukaddime”, 3.

¹²³⁶ Dârimî, “Mukaddime”, 28.

¹²³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/204; Dârimî, “Mukaddime”, 28; Buhârî, “İlim” 14. İbn Ömer’in hadis söylemek konusunda bu kadar hassas davranması ve rivâyetlerinin çok olmasıyla ilgili olarak İbn Hacer şunları ifade etmiştir: Bazı sahabeler hadis söylerken Hz. Peygamber’in söylediğinden farklı bir şey söylemek endişesiyle fazla hadis rivâyet etmekten çekinmişler, ihtiyaç anında hadis söylemişlerdir. İbn Ömer ve babası da bunlardandır. Ancak İbn Ömer’e çok soru sorulduğu, ondan çok fetva istendiği için ona ait rivayetler fazla olmuştur. (İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 1/165.)

¹²³⁸ Buhârî, “İlim”, 38.

¹²³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20/166; Buhârî, “İlim”, 38; Dârimî, “Mukaddime” 25.

¹²⁴⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 28; İbn Mâce “Mukaddime”, 3; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘ li-ahlâki'r-râvî*, 2/35.

¹²⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/358; Müslim, “Fezâilü's-Sahâbe”, 160; Ebû Dâvûd, “İlim”, 7; Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, 8/136;

¹²⁴² Buhârî, “İlim”, 42; İbn Abdilber, *Câmi‘u beyâni'l-ilm*, 2/1002. İbn Hacer, Ebû Hureyre’nin sakladığı, insanlara nakletmediği kısım ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “*Gizlenen kısım kötü idarecilerin isimleri,*

Tâbiûn tabakasından bazı isimler sahâbenin bu konu hakkındaki tutumunu, dönemin rivâyet yaklaşımını yansıtır şekilde ifade etmişlerdir. Konuyla ilgili bir rivâyette Abdurrahman b. Ebî Leylâ (ö. 83/702), “*Ensardan 120 sahâbiyle görüştim. Onlardan her biri, diğerinin hadis rivâyet etmesini yeterli görüyordu.*” demiştir.¹²⁴³ İbrâhîm en-Neha‘î, Ashabın bir araya geldiğinde, kendilerine sorulmadan hadis söylemediklerini, bundan hoşlanmadıklarını nakletmiştir.¹²⁴⁴ Şa‘bî de konuyla ilgili olarak şunları nakletmiştir: “*Selefi sâlihîn çok hadis rivâyet etmeyi hoş karşılamazlardı. Geriye dönebilseydim, sadece ehli hadisin üzerinde ittifak ettikleri hadisleri rivâyet ederdim.*”¹²⁴⁵

Hadis rivâyeti konusunda sergilenen bu çekimser tavır, rivâyet etmeyi tamamen geri bırakan, caiz görmeyen bir anlayış olarak düşünülmemelidir. Zira Hz. Peygamber’in kendisinden rivâyet etmeyi teşvik eden söylemleriyle,¹²⁴⁶ rivâyet etmeyi kendisine vazife görerek, ilim halkaları ve meclisleri oluşturan isimlerin bireysel çabaları da unutulmamalıdır.¹²⁴⁷ Ancak gerek rivâyet faaliyetinin doğası ile ilgili belirtilen değerlendirmeler, gerek rivâyetten sakınma sadedinde sıralanan haberler hadis rivâyetinin hicrî birinci yüzyıl çerçevesinde çok sistemli ve yaygın olmadığını göstermektedir. Hadis tarihi ile ilgili yapılan çalışmalarda, tedvîn öncesindeki rivâyet faaliyetlerinin, yarı sistemli hadis rivâyeti ve ihtiyaç odaklı hadis rivâyeti olarak değerlendirildiği, sistemli hadis rivâyetinin ise tedvîn faaliyetinden sonra başladığı ifade edilmektedir.¹²⁴⁸

zamanları ve halleriyle ilgilidir. Ebû Hureyre kendi nefisinden korktuğu için bunların bir kısmını imalı bir şekilde söylemiştir. Altmışlı yılların başından ve çocuk yöneticilerin şerrinden Allah’a sığınırım ifadesi bunun örneklerindedir. Burada Yezîd b. Mu‘âviyenin hilafetine işaret vardır.” (İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/216.)

¹²⁴³ Zühre b. Harb, *el-İlm*, 10; Dârimî, “Mukaddime”, 28, 46; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 2/1120.

¹²⁴⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/299; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 1/59.

¹²⁴⁵ Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 1/64.

¹²⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/221; Dârimî, “Mukaddime”, 24; Tirmizî, “İlim”, 7; Ebû Dâvûd, “İlim”, 10; İbn Mâce, “Mukaddime” 18; Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, 9/62; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 162-173.

¹²⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/148; Müslim, “Sıfatü’l-Kıyâmet”, 83; Hâkim, *Müstedrek*, 3/585; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 67/364; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 4/452. Tedvîn öncesi rivâyet şekillerini inceleyen Bekir Kuzudişli bu dönemdeki rivayet yöntemlerini “Yarı Sistemli Hadis Rivâyeti” ve “İhtiyaca Binaen Yapılan Hadis Rivâyeti” şeklinde iki başlıkta değerlendirmiştir. Birinci başlıkta herhangi bir nedene bağlı olmadan, halkalar oluşturarak hadis nakleden isimler ele alınmıştır. Diğer başlıkta ise nakletmeyi gerektiren bir durum meydana geldiğinde Hz. Peygamber’in hadislerini rivâyet eden isimler sıranlamıştır. (Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Bağlam*, 43-99.) Burada yapılan ayrıma göre hicri birinci yüzyıl şartlarında, sistemli bir rivâyet metodu gelişmese de rivâyet etmeyi ilmi bir sorumluluk olarak gören isimlerin varlığı kendisini göstermektedir.

¹²⁴⁸ Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017), 51.

Hadis rivâyetinin gelişimi ile ilgili ortaya çıkan bu tabloyu, hadis kitâbeti ile ilişkilendirmek, hadislerin yazıya geçirilmesi meselesinin anlaşılmasında önemli katkılar sunacaktır: Hadis kitâbeti ile ilgili faaliyetleri ve gelişimleri, hadis rivâyetinden bağımsız düşünmek birtakım yanılmalara, tutarsızlıklara neden olmaktadır. Hz. Peygamber'e ait izlerin varlık sahasına çıktığı hıfz, rivâyet, kitâbet gibi birbiriyle ilişkili tüm oluşum evreleri, birbirini tetikleyen bir gelişim arz etmektedir. Hafızada yer almayan bir bilginin rivâyete dönüşmesi nasıl mümkün değilse; henüz rivâyet sahasında varlık göstermeyen bilgilerin de kitâbete dönüşmesi mümkün değildir. Bu durum, kitâbet karşısındaki bir duruştan değil, bu faaliyetlerin gelişimindeki doğal seyirden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, rivâyetle ilgili faaliyetlerin, kitâbetin bir adım önünde olması mantıki bir zorunluluktur. Hicrî birinci yüzyılda, hadis rivâyetinin henüz gelişimini tamamlamadığı dönemlerde, kitâbete dair sistemli faaliyetler düşünmek yanlış olacak, böyle bir arayış karşılıksız kalacaktır. Hicrî birinci yüzyılda, hadislerin yazıya geçirilmesi konusunda, rivâyetle kitâbet arasındaki bu ilişkiyi dikkate almadan, meseleyi sadece kitâbet karşıtı duruşla açıklamak, büyük yanılmalar doğuracak, birinci ve ikinci bölümde tespit edilen rivâyetleri görmezden gelmek gibi, izahı güç durumlara sebep olacaktır.

Bu başlıkta hadis kitâbeti ve rivâyeti ile ilgili ulaşılan sonuçlar, birinci ve ikinci bölümde tespit edilen rivâyetler tarafından desteklenmektedir. Bahsi geçen rivâyetlerde, hicrî birinci yüzyılda hadis kitâbetine dair çok sistemli faaliyetlerin bulunmadığı, ancak hadis kitâbetinin bir realite olarak varlık gösterdiği görülmektedir. Bu durum rivâyet faaliyetleri için de geçerlidir. Sistemli bir rivâyet faaliyeti henüz oluşmamış, ancak hadis rivâyeti yoktur demek de mümkün değildir.

3.2.2. Müzakere - Kitâbet İlişkisi

Hadis kitâbeti karşısındaki muhalif tutum, bir kısım müşkül durumlara sebep olmaktadır. Normal şartlarda yazılması istenmeyen, kayıt altına alınmasına rıza gösterilmeyen olaylar veya bilgiler; bir şekilde sorunlu, varlığı itibariyle rahatsız edici hususlardır. Kitâbet karşıtı duruş bu bakış açısıyla ele alındığında, son derece çarpık bir durum karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bu yaklaşıma göre hadis kitâbetiyle ilgili olumsuz düşüncelere sahip tüm isimleri, hadis ve sünnetin, dolayısıyla da Hz. Peygamber'in karşısında konumlandırmamız gerekecektir. Ancak sahâbe ve tâbiûnun uygulama ve söylemleri dikkate alındığında, onları Hz. Peygamber'in karşısında konumlandıran veya

Hız. Peygamber'in söz ve uygulamalarını hüccet kabullenmediklerini gösteren bir anlayışa rastlamak mümkün değildir. Kitâbet karşıtı rivâyetleri bulunan Hız. Ebû Bekir, Hız. Ömer, Hız. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Sa'îd el-Hudrî, Zeyd b. Sâbit, Ebû Hureyre gibi isimleri hadis karşıtı düşünmek nasıl mümkün olabilir. Kaldı ki kitâbetle ilgili olumsuz rivâyete sahip tüm isimler aynı zamanda hadis rivâyetinde bulunmuşlardır. Hadisi hüccet kabullenip rivâyet etmekle beraber, aynı zamanda sakıncalı bularak kaydına engel olmak, izahı güç bir durumdur.

Bahsi geçen müşkülden kurtulmak, kitâbet karşıtı rivâyetleri tahlil ederek, yasaklığa sebep olan unsurları ortaya koymakla mümkündür. Daha önceki bölümlerde ilgili rivâyetlerden hareketle, bu durumun nedenleri izah edildi. Ancak rivâyetleri tahlil etmenin yanında, dönemde uygulanan hadis öğrenme, muhafaza etme ve başkasına aktarma sisteminin incelenmesi, konunun aydınlığa kavuşmasında önemli katkılar sunacaktır. Bu alandaki hâkim tarz, ezbere ve nakle dayanmanın yanında Hız. Peygamber'e ait öğretilerin, bireyin yaşamında sürekliliğini sağlayan ve öğrenilen bilgilerin pratiğe dönüşmesi konusunda önemli fırsatlar sunan bir yapıya sahiptir. Bu sistem kaynaklarda hadis müzakeresi kavramı ile ifade edilmiştir. Hadisle ilgili ilmi faaliyetlerde etkin olarak kullanılan bu sistem, dönemin ilgi ve ihtiyaçlarını büyük oranda karşılamıştır.

Hadis müzakeresi ile ilgili değerlendirmelere geçmeden şunu söylemeliyiz ki, müzakerenin uygulama şekilleri zamanla değişime uğramış ve zenginleşmiştir. Hicrî birinci yüzyıldaki uygulama şekilleri ile ikinci yüzyıldaki uygulama şekilleri birbirinden farklıdır.¹²⁴⁹ Bu başlıkta, rivâyetlerden hareketle, birinci yüzyıldaki müzakere faaliyetleri değerlendirmeye alınacaktır.

Kaynaklarda hadis müzakeresi için özel başlıklar açılarak konuyla ilgili rivâyetler sıralanmıştır.¹²⁵⁰ Rivâyetler müzakerenin işlevi ile ilgili önemli veriler sunmaktadır. Hız. Alî konuyla ilgili olarak şunları nakletmiştir: “Birbirinizi ziyaret ediniz ve hadisleri müzakere ediniz. Bunu yapmazsanız onları kaybedersiniz.”¹²⁵¹ Diğer bir rivâyette Ebû Sa'îd el-Hudrî şunları nakletmiştir: “Hadisleri müzakere ediniz, çünkü

¹²⁴⁹ Münevver Yeşilyurt - Hasan Cirit, “Hadis İlminde Müzakere Yöntemi ve Değeri” *Usûl* 25 (Ocak-Haziran, 2016), 121, 127.

¹²⁵⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/285; Dârimî, “Mukaddime”, 51; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 545; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/420; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî*, 1/235.

¹²⁵¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/285; Dârimî, “Mukaddime”, 51; Hâkim, *Müstedrek*, 1/173; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/422; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî*, 1/236.

bir hadis başka bir hadisi hatıra getirir.”¹²⁵² İbn Abbâs’ın müzakerenin gerekçesi ve devamlılığı ile ilgili, “Hadisleri müzakere ediniz ki onları kaybetmeyesiniz. Dikkat edin hadisler Kur’ân gibi korunmuş ve toplanmış değildir. Eğer bunu yapmazsanız onları kaybedersiniz. Sizden biri, ben dün hadis söyledim (tekrar ettim), bugün söylememe gerek yok demesin. Bilakis dün, bugün ve yarın hadis söylesin.”¹²⁵³ şeklindeki ifadeleri net bilgiler sunmaktadır. İbn Abbâs diğer bir rivâyette de “Geceleyin bir saat ilim mütala etmek, o geceyi ihya etmekten daha hayırlıdır.”¹²⁵⁴ diyerek müzakereyi teşvik etmiştir. Ebû Hureyre, geceleri hadis müzakeresinde bulunduğunu şu şekilde dile getirmiştir: “Geceyi üçe ayırırım, bir kısmında uyurum, bir kısmında namaz kılarım, diğer kısmında da hadis müzakeresinde bulunurum.”¹²⁵⁵ Abdullah b. Mes’ûd konuyla ilgili olarak, “Hadisleri müzakere ediniz onların hayatı (varlığının devamı) müzakere ile olur.” demiştir.¹²⁵⁶ Alkame’nin (ö. 62/682) de bu rivâyetle aynı manaya gelen ifadeleri vardır.¹²⁵⁷ Ayrıca onun, “İlmin afeti unutmak, hayat bulması da müzakeredir.” dediği nakledilmiştir.¹²⁵⁸ İbrâhîm en-Neha’î konuyla ilgili olarak, “Bir hadis öğrendiğinde onu herkese anlat, dinlemek konusunda istekli olmayana bile anlat. Bu şekilde ezberinde olan hadisler, sanki kitapta yazılıymış gibi sağlam kalır.” demiştir.¹²⁵⁹ Konuyla ilgili diğer bir rivâyette Abdurrahman b. Ebî Leylâ, “Hadisleri müzakere ediniz, çünkü hadislerin ihyası (hayat bulması) müzakere ile olur.” demiştir.¹²⁶⁰ İkrime’nin de aynı anlama gelen rivâyeti bulunmaktadır.¹²⁶¹ Abdurrahman ve İkrime’ye ait bu ifadeler müzakerenin hayata dokunan yönü ile ilgili bir çağrışım uyandırmaktadır.

Bir kısım rivâyetlerde de ilim meclisinden çıkanların öğrendikleri hadisleri müzakere ettikleri görülmektedir. Konuyla ilgili olarak İbn Abbâs, “Benden hadis işittiğinizde onu aranızda müzakere ediniz!” demiştir.¹²⁶² ‘Atâ b. Ebî Rebâh, Câbir’in

¹²⁵² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/285; Dârimî, “Mukaddime”, 51; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 546; Hâkim, *Müstedrek*, 1/173; Beyhakî, *el-Medhâl*, 1/289; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/423.

¹²⁵³ Dârimî, “Mukaddime”, 51; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 547.

¹²⁵⁴ Dârimî, “Mukaddime”, 51; Beyhakî, *el-Medhâl*, 1/305.

¹²⁵⁵ Dârimî, “Mukaddime”, 27; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li-ahlâki’r-râvî*, 2/264.

¹²⁵⁶ Dârimî, “Mukaddime”, 51; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 546; Beyhakî, *el-Medhâl*, 1/288.

¹²⁵⁷ Dârimî, “Mukaddime”, 51; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 546; Beyhakî, *el-Medhâl*, 1/289.

¹²⁵⁸ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 546.

¹²⁵⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/286; Beyhakî, *el-Medhâl*, 1/293; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/425; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li-ahlâki’r-râvî*, 2/268.

¹²⁶⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/286; Dârimî, “Mukaddime”, 51; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 546; İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm*, 1/428; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li-ahlâki’r-râvî*, 1/238.

¹²⁶¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/285.

¹²⁶² Dârimî, “Mukaddime”, 51; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 547; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li-ahlâki’r-râvî*, 1/235.

yanına ilim öğrenmek için gittiklerini, oradan çıktıklarında öğrendikleri hadisleri müzakere ettiklerini nakletmiştir.¹²⁶³ Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/757), “*Hasan-ı Basrî'nin meclisinden çıktığımızda öğrendiklerimizi müzakere ederdik.*”¹²⁶⁴ demiştir.

Rivâyetler müzakerenin amacını, yöntemini, yapılma sıklığını ve hangi ihtiyaçları karşıladığını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Buna göre müzakerenin asıl amacı hadislerin unutulmasını engellemek, onları kayıt altına almaktır. Ancak müzakere, sade bir kayıt faaliyeti değildir. Çünkü sırf tessebüt endişesiyle yapılan faaliyetler, kaydı gerçekleştirilen unsuru gündemden düşürmek, ondan uzaklaşmak gibi riskleri barındırmaktadır. Aslında “*Yazmayın ona güvenirsiniz!*”¹²⁶⁵ şeklinde kitâbet karşıtı söylemler, bu endişenin karşılığıdır. Fakat müzakerenin gerçekleştirilme şekli bu riski ortadan kaldırmıştır. Kur’ân’ın hâkim unsur olduğu bir toplumda, bu yöntem, hadisin hayatın neredeyse her safhasında konuşulmasına, tartışılmasına, unutulmamasına, gündem olmasına ve pratiğe dönüşmesine imkân vermiştir.

Yukarıda değinilen rivâyetler, müzakerenin bir araya gelinen ortamlarda karşılıklı konuşmak, unutulana hatırlatmak ve eksikleri tamamlamak şeklinde geliştiğini göstermektedir. Ayrıca ilim meclislerinin ve halkalarının ciddiyet, vakar, disiplin gerektiren ve nispeten yorucu olan atmosferinin sonunda, hayatın içinde ve daha rahat şartlarda seyretmektedir. Buna göre müzakere tek taraflı, pasif, sıkıcı telkin metodundan soyutlanmış; karşılıklı diyaloga dayanan, katılımcı ve aktif bir yapıya sahiptir.

Rivâyetler, müzakerenin grup çalışması şeklinde yürütülen bir faaliyet olduğunu göstermektedir. Ancak bunun yanında bir ibadet düşüncesiyle gerçekleştirilen bireysel formlarının da varlığı, yine rivâyetlerden anlaşılmaktadır. Ebû Hureyre’nin, gecenin üçte birini hadis müzakeresine ayırması, İbn Abbâs’ın, geceleyin bir saat hadis mütalaasında bulunmayı, gecenin tümünü ibadetle geçirmekten daha faziletli kabul etmesi bunun göstergesidir.

Rivâyet ve kitâbet çok yönlü ilmi faaliyetlerdir. Bu ilmi çabalarda elde edilen, ihatası sağlanan bilginin; insanlara aktarılması ve başkası için muhafaza edilmesi şeklinde bir maksadı da vardır. Normal şartlarda masum sayılan ve bazen de desteklenen bu maksat, ilim ve amel dengesinde birtakım risk unsurlarını barındırmaktadır. Öğrendiği veya yazdığı bilgileri, kendinden başkası için elde etmek

¹²⁶³ Dârimî, “Mukaddime”, 51; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘ li-ahlâki‘r-râvî*, 1/237.

¹²⁶⁴ Dârimî, “Mukaddime”, 51

¹²⁶⁵ İbn Abdilber, *Câmi‘u beyâni‘l-ilm*, 1/291.

ya da muhafaza etmek, bir zaman sonra sadece nakletmek, içerikten uzaklaşmak gibi bir sıkıntı doğuracaktır. Sahâbe ve tâbiûn ileri gelenleri bu konuyla ilgili tehlikeye dikkat çekmiş ve önemli telkinlerde bulunmuşlardır. Konuyla ilgili olarak Hz. Ali, “İlim öğrenin ve onunla amel edin!” demiştir.¹²⁶⁶ İbn Mes‘ûd’un “İlim, rivâyetlerin çok olması değildir, ilim Allah’tan korkmaktır.” dediği nakledilmiştir.¹²⁶⁷ Mu‘âz b. Cebel “İlim öğrendikten sonra onunla amel edin, Allah amele dönüşmeyen ilmin ecrini vermez.” demiştir.¹²⁶⁸ Ebû Derdâ’nın ise “İnsanların en şerlisi, ilmi kendine fayda vermeyen âlimdir.” dediği nakledilmiştir.¹²⁶⁹ Abdullah b. Mübarek, tam da vurgulamak istediğimiz endişeyi dile getiren şu rivâyeti nakletmiştir: “Benden hadis yazsınlar diye hadis öğrenen ve yazan kişi cennetin kokusunu alamaz.”¹²⁷⁰ Evzaî’nin kitâbetle ilgili olarak bu minvalde dile getirdiği serzeniş, bahsi geçen risklerin pratikteki karşılığını göstermektedir. O, konuyla ilgili bir rivâyette şunları söylemiştir: “Bu ilim, ağızlardan alınıp müzakere edilirken şerefli bir şeydi. Ne zaman ki kitaplara girdi; ehil olmayanların eline geçti nuru kayboldu.”¹²⁷¹ İlimin kırtâslarda biriktirilmesini kötülük olarak yorumlayan anlayışlar da¹²⁷² bahsi geçen endişenin karşılığı olarak değerlendirilebilir.¹²⁷³

Müzakerenin tekrar odaklı koruyucu fonksiyonu ve konu edindiği hususları gündemde tutarak pratiğe dönüştürmeye imkân veren işlevi; hicrî birinci yüzyıl şartlarında hadise yönelik ilmi faaliyetlerde, onu kitâbete göre daha cazip bir noktada tutmuştur. Kitâbetin muhafaza ve kayıtla ilgili sağlamış olduğu kolaylıkların yanında, ilim ve amel dengesinde taşıdığı riskler, onu mesafeli bir noktada tutmuştur. “Siz de bizim öğrendiğimiz gibi hadis öğrenin”, “Size asla yazdırmayacağız.”¹²⁷⁴ gibi kitâbeti uygun görmeyen, kesin ve kararlı tutumların oluşmasında, bu bakış açısının payı büyüktür.

¹²⁶⁶ Dârimî, “Mukaddime”, 27.

¹²⁶⁷ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 9/102; Beyhakî, *el-Medhâl*, 1/314; İbn Abdilber, *Câmi‘u beyâni‘l-ilm*, 1/758.

¹²⁶⁸ Dârimî, “Mukaddime”, 27; İbn Abdilber, *Câmi‘u beyâni‘l-ilm*, 1/693.

¹²⁶⁹ Dârimî, “Mukaddime”, 27; İbn Abdilber, *Câmi‘u beyâni‘l-ilm*, 1/627.

¹²⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘ li-ahlâki‘r-râvî*, 1/88.

¹²⁷¹ Dârimî, “Mukaddime”, 43; İbn Abdilber, *Câmi‘u beyâni‘l-ilm*, 1/290.

¹²⁷² İbn Abdilber, *Câmi‘u beyâni‘l-ilm*, 1/294.

¹²⁷³ Fuad Sezgin kitâbet karşısı rivâyetlerin asırlar boyunca nakledilme sebebini şöyle açıklamıştır: “Raviler, elde ettikleri bilgileri sadece kâğıtta bulundurup asla hafızalarına yerleştirmeyen kimselere karşı, bu kabil haberleri birer ihtar olarak ileri sürüyorlardı.” (M. Fuad Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, 54.)

¹²⁷⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, “Mukaddime”, 42; Hâkim, *Müstedrek*, 3/651; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü‘l-ilm*, 27, 36; İbn Abdilber, *Câmi‘u beyâni‘l-ilm*, 1/27, 275.

Bu başlıkta kitâbetle ilgili ortaya koyulan yaklaşım, hicrî birinci yüzyılda var olan kitâbet karşıtı tutumu anlamlandırmak konusunda önemli katkılar sunmaktadır. Aksi takdirde, bu başlığın hemen girişinde ifade edilen, hadisin kaydına yönelik, masum bir faaliyet görünümünde olan kitâbete karşı durmak, hadisin kendisine karşı durmak olarak değerlendirilecektir. Oysa buradaki kitâbet karşıtı duruş, hadisin kayıt altına alınmasından değil, kayıt altına alma yönteminin getireceği öngörülen risklerden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu bakış açısı, dönemde varlığını ciddi şekilde hissettiren rivâyet etmeyi azaltmak, çok rivâyetten sakınmak gibi eğilimleri de anlamlı kılmaktadır.

3.2.3. İçtihadî Bir Unsur Olarak Kitâbet

Hicrî birinci yüzyıl sınırlarında, hadis kitâbeti konusunda varlık gösteren rivâyetler bütün olarak göz önüne alındığında, kitâbetle ilgili müspet tutumun daha ağır bastığı görülmektedir. Ancak çok güçlü olmasa da yazı karşıtı bir duruş da gözlerden kaçmamaktadır. Bir sahâbinin şiddetle yazıya karşı durması ile bir başka sahâbinin buna taraftar olması ve yığınlar oluşturacak kadar yazması rivâyetlerden tespit edilebilmektedir. Bu bir ihtilâftır. Üstelik hadis kitâbeti, gruplaşma ve taraftarlık gerektirecek siyasi bir mesele değildir.

Bu sorun kronolojik olarak ele alınıp, öncekilerin hoş karşılamadığı bir işi sonrakilerin normal karşılaması şeklinde izah edilebilir. Ancak bu açıklama yetersiz kalacaktır. Çünkü bir deve yükü veya daha fazlası kadar yazılı malzemeye sahip olan ve talebelerine yazı yazdıran İbn Abbâs'ın vefat tarihi H.68'dir.¹²⁷⁵ Yazı aleyhinde iki rivâyeti bulunan¹²⁷⁶ kitâbet aleyhindeki en sağlam rivâyetlere sahip olan¹²⁷⁷ Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin vefat tarihi ise H.74'tür. Aynı şekilde rivâyetlerde İbn Sîrîn'in yazmadığı ve yazdırmadığı ifade edilirken; Hasan-ı Basrî yazdığı ve yazdırdığı belirtilmiştir.¹²⁷⁸ İkisinin de vefat tarihleri aynıdır. Vefat tarihleri göz önüne alındığında nesh veya öncekilerin görüşü, sonrakilerin görüşü şeklinde bir sıralamaya gitmek mümkün değildir. Yine meydana gelen ihtilafı anlamlandırmak üzere yazının gelişmişlik seviyesini dikkate alarak, yazının gelişmediği, yaygınlaşmadığı dönemlerde yazılmadı veya az yazıldı, ancak yazının gelişmesiyle beraber daha fazla yazıldı şeklinde bir

¹²⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/224, 2/283; Dârimî, "Mukaddime", 43; Rüyânî, *Müsned*, 1/463; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 371; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 131,176.

¹²⁷⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, "Mukaddime", 42; Hâkim, *Müstedrek*, 3/651; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*,27; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/273.

¹²⁷⁷ Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkit ve Değerlendirmesi", 100.

¹²⁷⁸ Dârimî, "Mukaddime", 42.

açıklama makul görülebilir. Fakat yazarlar ve yazmayanlar arasına yazının gelişimini bir sınır olarak koymak mümkün değildir. Kısa diyebileceğimiz bir süreçte, aynı zaman aralıklarında ve birbirine yakın şartlarda yaşayan insanlardan bir kısmı yazarken bir kısmı buna karşı çıkmıştır. Bu konuda te'vilci veya sıhhat merkezli yaklaşımlar her ne kadar önemli değerlendirmeler ortaya koysa da bu açıklamaların yetersiz kaldığı bazı noktalar vardır.

Hadis kitâbetini içtihadî bir unsur olarak değerlendirmek, bahsi geçen ihtilafı anlamlandırmak için son derece önemlidir. Yani sahâbe ve tâbiûn, hadis yazma hususunda içinde buldukları şartları, bunların gerekliliklerini dikkate alarak içtihat etmişler ve genel olarak yazmaktan yana bir tavır sergilemişlerdir. Ancak bunun yanında az da olsa muhalif bir görüş benimseyenler de olmuştur. Bu yaklaşım hadis kitâbeti ile ilgili izah edilemeyen birçok hususu anlamlı hale getirecektir. Hadis kitâbetinin içtihadî bir unsur olması, konunun girişinde zikrettiğimiz, çift başlı durumlardan birini tercih edip diğerinin varlığını inkâr etmek şeklindeki yanlışa engel olacaktır. Ayrıca bu bakış açısı, iki durumun etki alanında meydana gelen oluşum ve gelişimleri anlamlandırmamıza yardımcı olacaktır.

Rivâyetler ışığındaki mevcut tablo bu bakış açısını destekler mahiyettedir. Bazı rivâyetlerde olayların gelişim seyri ve kullanılan ifadeler, içtihat edilerek bir sonuca ulaşıldığını göstermektedir. Mesela İbn Abbâs, Necde b. Âmir'e bazı fıkhi hükümler ve hadisler yazmıştır. O, yazarken bu işi hoş karşılamadığını ancak bir maslahat gereği yazdığını söylemiştir.¹²⁷⁹ Kâsım b. Muhammed hadis kitâbetine karşı olduğunu belirtirken Hz. Ömer'in uygulamalarını referans almış ve bunu bir delil olarak kullanmıştır.¹²⁸⁰ Sa'îd b. el-Müseyyeb hafızasından şikâyetçi olan Abdurrahman b. Harmele'ye bir maslahata binaen izin vermiştir.¹²⁸¹ Urve b. Zübeyr kitaplarını yakmak konusunda yanlış bir görüş benimsediğini, daha sonra da bu görüşünden rahatsızlık duyduğunu ifade etmiştir.¹²⁸² Ebû Kılâbe, "Yazmak bana unutmaktan daha değerlidir!"¹²⁸³ diyerek yazmak konusundaki maslahatını açıklamıştır.

¹²⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/432, 4/105, 422, 5/24, 274, 310, 328; Dârimî, "Siyer", 32; Müslim, "Cihâd ve Siyer", 137, 139, 140; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 152.

¹²⁸⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/143; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/221; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 7/379.

¹²⁸¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/313; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/320.

¹²⁸² İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 40/258; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/19.

¹²⁸³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 133.

Bir kısım rivâyetlerde kişilere kitâbetle ilgili görüşleri sorulmuştur. Bu sorularda, sorulan kişinin konu hakkındaki içtihadı sorgulanmıştır. Konuyla ilgili bir rivâyette Hasan b. Câbir (ö. 128/746), Ebû Ümame'ye (ö. 86/705) yazı hakkındaki görüşünü sormuş, o da bir beis olmadığını söylemiştir.¹²⁸⁴ Benzer ifadelerin Hasan-ı Basrî için de kullanıldığı nakledilmiştir.¹²⁸⁵

Bazı rivâyetlerde kitâbetle ilgili bahsi geçen ihtilaf, bir görüş ayrılığı şeklinde ve normalleştirilerek tasvir edilmiştir. İbrâhîm en-Neha'î'ye, Sâlim'in hadisleri sorulduğunda, İbrâhîm, “*Sâlim yazardı ben yazmazdım.*” demiştir.¹²⁸⁶ Hadis kitâbetine şiddetle karşı çıkan İbrâhîm, konuyla ilgili görüş ayrılığının farkında ve verdiği cevaba bakılırsa, bunu normal karşılamaktadır. Yukarıdaki ifadelerin bir benzeri Ebû Süfyân Talha b. Nâfi'e (ö. ?) yöneltilmiş, Ebû Süfyân kendisinin yazmadığını Süleymân el-Yeşkûrî'nin yazdığını söylemiştir.¹²⁸⁷

Bir kısım rivâyetlerde de kitâbetle ilgili görüş soranlara veya bu duruma itiraz edenlere, Kur'ân'dan delil getirilerek cevap verilmiştir. Ebû'l-Melîh, kitapları konusunda kendisini kınayanlara, bir ayetten delil getirerek cevap vermiştir.¹²⁸⁸ Katâde b. Diâme'nin de benzer bir konuda, kendisinden yazmak için izin isteyenlere, “*Sizi bundan men eden nedir?*” dediği ve bir ayetten delil getirerek yazmayı normal karşıladığı rivâyet edilmiştir.¹²⁸⁹

Hadis kitâbeti ile ilgili rivâyetleri şerh eden müelliflerin de bu iki yönlü yaklaşımı bir içtihat olarak değerlendirdiği görülmektedir. Nevevi, Kâdî İyâz'a isnad ederek ifade ettiği bir açıklamada, sahâbe ve tâbiûnun bu konuda farklı şekillerde içtihat edip görüş bildirdiğini nakletmiştir.¹²⁹⁰ İbn Hacer konuyla ilgili bab başlığını açıklarken, selefin ihtilaf ettiğini, kabul ve red konusunda görüş ayrılığı yaşadığını dile getirmiştir.¹²⁹¹

¹²⁸⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/415; Dârimî, “Mukaddime”, 43; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/317; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 124.

¹²⁸⁵ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/323.

¹²⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 139; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/297.

¹²⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/248.

¹²⁸⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Dârimî, “Mukaddime”, 43; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/316.

¹²⁸⁹ Ali b. Ca'd, *Müsned*, 162; İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/171; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 372; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 132; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1/273; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 23/508. Ayet için bk. Taha 20/52.

¹²⁹⁰ Nevevî, *el-Minhaç şerhu Sahihi Müslim b. Haccâc*, 18/129.

¹²⁹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/204.

Kitâbet algısı ve uygulamaları dengesinde değerlendirmelerde bulunduğumuz bu bölümün sonunda, hicrî birinci yüzyılda hadislerle ilgili yazılı ürünlerin varlığına imkân veren bir anlayışın olduğunu görmekteyiz. Hadisler kimi zaman soru cevap şeklindeki karşılıklı mektuplaşmalarda, kimi zaman ilgi ve ihtiyaç duyulan bilgilerin kaydında, kimi zaman hafızada tutması güç, karıştırmaya müsait konuların muhafazasında ve kimi zaman da hadis taliminde yazıya geçirilmiştir. Bu faaliyetlerin icrasında bazen çok mütevazı oranlarda rivâyet yazılırken, bazen de deve yükü hacminde rivâyet yazıya dökülmüştür. Rivâyetlerin az bir kısmı, anlık ihtiyaçları karşılamak ve ezberlemeyi kolaylaştırmak gayesiyle yazılmış, sonra silinmiştir. Fakat yazılanlarla ilgili rivâyetlerin büyük çoğunluğunda böyle bir gayeye yönelik ifade ve karine yer almamaktadır. Bilakis kayıt maksadıyla öğrencilere hadis yazmak veya yazdırmak, yazılanların kitap haline getirilmesi, vasiyet edilmesi, sonraki nesillerin ellerinde nüsha olarak dolaşması ve bunlardan sözlü nakiller yapılması, kitâbetin gayesinin muhafaza ve nakil olduğunu göstermektedir.

Hadislerin yazılmasıyla ilgili müspet tutumların varlığına rağmen, bütünüyle kitâbeti hoş karşılayan ve sistematik kitâbete imkân veren bir tabloda bahsetmek mümkün değildir. Hz. Peygamber döneminden başlayarak ortaya çıkan kitâbetle ilgili olumsuz tutum ve söylemler az da olsa varlığını devam ettirmektedir. Ayrıca hadis rivâyetinin bile sistematik bir seviyeye ulaşmadığı bir dönemde, her türlü ihtiyacı karşılayan müzakere odaklı ilmi faaliyetler, hadis kitâbetinin ihtiyaç olarak hissedilmesine engel teşkil etmiş ve onun sistemli bir seviyeye ulaşmasına imkân vermemiştir.

3.3. Oryantalistlerin Hadis Kitâbetine Yaklaşımları

Hadislerin günümüze ulaşmasında kitâbetin nasıl bir etkiye sahip olduğu konusu İslam âlimlerinin yanında batılı düşünürler tarafından da ele alınmıştır. Erken dönem hadis tarihi üzerine yapılan batılı çalışmalarda kitâbetin merkezi bir konumda olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu çalışmalar genel itibariyle hadislerin sıhhat değerinde kitâbetin önemli bir ölçüt olduğunu ifade etmekte ve rivayetlerin bilgi değerine yönelik ciddi eleştiriler getirmektedir.

Hadis kitâbeti konusunda değerlendirmede bulunan bütün batılı ilim adamlarının düşüncelerini ifade etmek meseleyi gereğinden fazla uzatıp sıkıcı tekrarlara neden

olacağı için burada ele alacağımız isimler, kitâbet konusunda önemli tespitlerde bulunarak ön plana çıkan ve kendinden sonrakileri etkileyen isimler olacaktır. Oryantalistlerin konuyla ilgili düşüncelerini sağlıklı bir şekilde değerlendirmek hadis kitâbetinin seyrini sadece hicri birinci yüzyılda takip etmekle mümkün değildir. Özellikle önemli eleştiriler getirilen hicri ikinci yüzyılı tahlile tabi tutmak tutarlı değerlendirmeler yapmayı mümkün kılacaktır. Bu nedenle buradaki tespitlerimiz, görüşleri ifade etmek ve hicri birinci yüzyıl açısından ulaştığımız sonuçları genel bir değerlendirmeyle ifade etmek şeklinde olacaktır.

Klasik kaynaklarımızda yer alan, hadislerin yazımına dair serbestlik veya yasaklık ifade eden rivayetlerin şekillendirdiği kitâbetin varlığı ve yokluğu şeklindeki iki yönlü yaklaşım, batılı ilim insanlarının çalışmalarında farklı bir görünüm arz etmektedir. Bazı isimler yazının kullanımıyla ilgili bütünüyle olumlu bir kanaate sahipken bazı isimlerde bu düşünceye tamamen karşıdır. Bunun yanında üçüncü bir yaklaşım diyebileceğimiz farklı bir değerlendirme söz konusudur ki buna göre; Hz. Peygamber'in ve sahâbenin yaşadığı erken dönemlerde hadisler yazılmış, yazılı malzemeler oluşturulmuş, ancak sonraki dönemlerde bu faaliyetin devamı gelmemiştir. Bu durumda hicri birinci yüzyıl açısından oryantalistleri yazı kullanımının yanında ve karşısında olanlar şeklinde ikili bir gruplandırmaya tabi tutmadan tek tek değerlendirmek kanaatimizce daha isabetli olacaktır.

Aloys Sprenger (1813/1893)

Hadislerin yazıyla kaydedilmesi konusunda etraflı bir çalışma kaleme alan ilk oryantalist Aloys Sprenger'dir.¹²⁹² Hatîb'in *Takyîdü'l-ilm*'ini merkeze alarak bir makale yazan Sprenger, bu çalışmasını "On the Origin and Progress of Writing Down Historical Facts among the Muselmans" başlığıyla, *Journal of Asiatic Society* dergisinde yayımlamıştır.¹²⁹³ *Takyîd*'in tercümesi şeklinde hazırlanan bu çalışma müellifin değerlendirme ve analizlerine yer vermemektedir. Hatîb'in ele aldığı şekilde, konuyu

¹²⁹² Nimetullah Akın, "Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A.Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler'in Yaklaşımları", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 5/1 (2008), 49; Dilek Tekin, "Batılı Araştırmacıların Hadislerin Yazılı-Şifâhî Rivâyeti Meselesine Bakışları", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Bahar /2015), 43.

¹²⁹³ Aloys Sprenger, "On the Origin and Progress of Writing Down Historical Facts among the Muselmans", *Journal of Asiatic Society* 5 (1856), 303-329.

dokuz başlıkta işleyen Sprenger hadislerin kaydında yazının kullanıldığını ilgili rivâyetler ışığında ifade etmiştir.

Sprenger hadislerin yazıyla kaydı konusundaki asıl değerlendirmelerini Hz. Peygamber'in hayatını konu edindiği “*Das Leben und die Lehre des Muhammads*” isimli eserde ifade etmiştir.¹²⁹⁴ O, Hz. Peygamber'in yazım yasağıyla ilgili rivâyetlerini değerlendirirken, böylesi bir yasaklamada Hz. Peygamber'in etkisinin uzak bir ihtimal olmadığını, İbn Mes'ûd ve Ebû Hüreyre gibi sahâbilerden gelen yasaklıkla ilgili uygulama ve söylemlerin Peygamber'in bu yöndeki tutumunun yansıması olduğunu ifade etmiştir. Sprenger'e göre bahsi geçen yasaklık, yazılı hadis malzemelerinin oluşumunu geciktirmiştir.¹²⁹⁵ Ona göre Hz. Peygamber'e ait bu yasaklama doğrudan hadislerin kaydında yazının kullanılmasıyla ilgili değildir. Buradaki yasaklık daha sınırlı bir alanda, Kur'ân'ın yanında, ona benzer bir kitap edinmemek şeklinde gelişen koruyucu bir tedbirdir. Sprenger'e göre burada tutarlı bir değerlendirme yapmak için hafızaya yardımcı olmak için tutulan notlarla, düzenli kitaplar arasında ayırım yapmak gerekmektedir. Sahâbe ve tabiûna ait notlar şeklinde, azımsanmayacak oranda yazılı malzeme vardı.¹²⁹⁶ O, başlangıçtan beri tutulan bu notların hadisleri toplayıp neşretmek amacını taşımadığını belirtmiş, bunların çoğu zaman ezbere destek olduğunu ancak onun yerini alabilecek keyfiyette ve kesrette olmadığını ifade etmiştir. Ancak düzensiz şekilde tutulan bu notların zamanla hadis defterleri halini aldığını ifade eden müellif, hicri birinci yüzyılın sonunda bunların arttığını ve şifahi rivâyetin yanında bu defterlerden de nakiller yapıldığını ifade etmiştir.¹²⁹⁷ Sprenger, hicri birinci yüzyılın sonlarında hadislerin yazıyla kaydı konusunda ciddi oranda bir artış yaşandığını ve halife Ömer b. Abdülazîz'in hadislerin tedvin edilip korunması için emir verdiğini ifade etmiştir. Ona göre bu faaliyet, hadis öğrenmek için sarf edilen bir çaba değil, hadisleri muhafaza etmek üzere ortaya koyulan bir iradedir.¹²⁹⁸

Sprenger'ın hadislerin erken dönemlerde yazıyla kaydedilmesi konusunda, yukarıda sıraladığımız değerlendirmeleri, onun bu hususta müspet bir tavır içinde

¹²⁹⁴ Aloys Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Muhammads*, (Berlin: Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 1865), 92-104.

¹²⁹⁵ Sprenger, *Das Leben*, 3/93.

¹²⁹⁶ Sprenger, *Das Leben*, 3/93-95.

¹²⁹⁷ Sprenger, *Das Leben*, 3/95-97.

¹²⁹⁸ Sprenger, *Das Leben*, 3/95.

olduğunu göstermekte, bu konudaki bakış açısının İslam dünyasındaki genel kanaatlerle örtüştüğünü ortaya koymaktadır. Ancak bu müspet tavır, onun hadislerin bilgi değeri konusunda da müspet bir tavır içinde olduğu sonucunu vermemelidir.¹²⁹⁹

Sir William Muir (1819-1905)

Asıl uzmanlık alanı Sanskrit dili ve edebiyatı olan, Muir hayatının ilerleyen yıllarında kendisini Arap ve İslâm araştırmalarına adanmış ve bu alanda ün kazanmıştır.¹³⁰⁰ Muir Hz. Peygamber'in hayatını ele aldığı "*The Life of Mahomet And History of Islam, to The Era of The Hegira*" isimli eserinin giriş kısmında hadisle ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur.

Muir'e göre hadisler; Hz. Peygamber'i takip eden nesiller tarafından gerçek veya düzmece raviler zinciriyle toplanmış, kaydedilmiş ve tasnif edilmiştir. Buradaki nakledilme süreci genellikle şifahidir. Hz. Peygamber'den sonra yaşananlar ve sahâbenin genellikle fetihlerle meşgul olması onları hadisleri sözel olarak aktarmaya sevk etmiştir. Hz. Peygamber'in vefat etmesiyle Onu görme imkânı bulmayan, ancak Onu merak eden tabiün nesli sahâbeye sürekli Hz. Peygamber'i sorarak Onun hadislerinin nakledilmesine, yayılmasına sebep olmuştur.¹³⁰¹

Muir'e göre hadislere yüklenen hukuki değerin yüceltilmesi ve vahyin otoritesinden ona da rol biçilmesi hadis uydurma faaliyetlerini arttırmış, ayrıca bu alanda söylenen her şeyin, herhangi bir ayrıma tabi tutulmadan muhafaza edilmesine sebep olmuştur.¹³⁰² Muir hadislerin Hz. Peygamber döneminde yazılarak kayıt altına alınmasını ve daha sonra bunların kopya edilerek çoğaltılmasını uzak bir ihtimal olarak görmemiştir. Ancak böyle bir olasılık için eldeki verilerin yeterli olmadığını, mevcut verilerin şüpheli ve çelişkili olduğunu ifade etmiştir.¹³⁰³

¹²⁹⁹ Akın, "Hadislerin Yazılı Kaydı", 53; Tekin, "Batılı Araştırmacıların Hadislerin Yazılı-Şifâhî Rivâyeti Meselesine Bakışları", 44.

¹³⁰⁰ Christine Woodhead, "Sir William Muir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/94.

¹³⁰¹ William Muir, *The Life of Mahomet And History of Islam, to The Era of The Hegira*, London: Smith, Elder and Co., 1861, 1/28.

¹³⁰² Muir, *The Life of Mahomet*, 1/31.

¹³⁰³ Muir, *The Life of Mahomet*, 1/32

Hadislerin yazıyla kaydı konusunda düzenli ve devamlı bir faaliyetin olmadığını ifade eden müellif, yazım yasağı konusunun da asılsız olduğunu ifade etmiştir.¹³⁰⁴ Hadislerin erken dönemlerden beri sözel olarak nakledilmesi onu uydurma, yanlış, arttırma ve eksiltme gibi etkilere açık hale getirmiştir. Bu konuda alınan tüm tedbirlerin bu şaibeyi ortadan kaldıramayacağını belirtmiştir.¹³⁰⁵

Ignaz Goldziher (1850-1921)

Konuyla ilgili önemli önemli tespitlerde bulunan diğer bir isim Ignaz Goldziher'dir. O, oryantalizmle ilgili yapılan tartışmalarda, görüşleriyle kendisinden en çok söz edilen ve sonrakileri ciddi anlamda etkileyen bir isimdir. Onun yazdığı *Muhammedanische Studien* isimli eserin 2. cildi hadisle ilgilidir. Eserde hadislerin yazılmasıyla ilgili ayrı bir başlık vardır.¹³⁰⁶

Hadislerin gerçeklik düzeyi ile ilgili ciddi eleştirileri olan Goldziher'in hadislerin erken dönemde yazılması konusunda müspet bir tavır içinde olduğunu söyleyebiliriz. Ona göre sadece Kur'an'ın yazıya geçirildiği, bunun yanında sünnetin şifahi doktrin hüviyetinde kaldığı düşüncesi yanlıştır. Hz. Peygamber, Kur'an dışındaki sözlerinin yazılmasına karşı çıkmamıştır. Henüz Hz. Peygamber hayattayken sözlerinin yazılmasına başlanmış, sahâbe de bu tutumu devam ettirerek sahife türünden yazılı malzemeler oluşturmuştur. Ona göre hadis kitâbeti ilk asırdan beri itiraza uğramadan kabul görmüştür. Bu asırdan sonra kitâbet tamamen yerleşmiş ve hiçbir itiraza uğramamıştır. Zührî döneminde yazılı defterlerin çokça bulunması, onun kitaplarının çokluğuyla ilgili anlatımlar bu durumun göstergesidir.¹³⁰⁷

Goldziher'e göre erken döneme rivayetlerinde geçen kitap kelimesi bizim anladığımız normal türden kitaplar değildir. Bu rivayetlerdeki kitaptan kasıt, yazılı şeyler, notlar, hayatın muhtelif zamanlarında işitilen ve hatırlanmak istenen sözlerden ibaret mecmualardır. Hadisleri dinlemek, başkasına okumak şeklinde yerleşik olan rivâyet metotlarının yanında defterlerdeki, notlardaki muhtevayı yazı ile aktarmak

¹³⁰⁴ Muir, *The Life of Mahomet*, 1/35

¹³⁰⁵ Muir, *The Life of Mahomet*, 1/49

¹³⁰⁶ Bu eser Mehmed Said Hatiboğlu ve Cihad Tunç tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Ignaz Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları 2*, çev. Mehmed Said Hatiboğlu, Cihad Tunç (Ankara: Otto Yayınlar, 2019).

¹³⁰⁷ Ignaz Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/267-269.

zamanla yerleşik bir adet haline gelmiştir.¹³⁰⁸ Ancak buradaki anlatım hicri ikinci yüzyılın ikici yarısıyla ilgilidir. Çünkü burada verilen örnekler Abdullah b. Lahî'a (ö. 174/790) ve Mâlik b. Enes'dir (ö.179/795).

Goldziher'e göre hadis kitâbeti başlangıçtan beri yaygın olsa da yazının karşısında bir direncin olduğu ve onu doğru bulmayan bir kesimin varlığı inkâr edilemezdir. Ancak yazı aleyhindeki bu çeşit yaklaşımlar sonradan tezahür etmiştir. Konuyla ilgili taraflar kendi düşüncelerini Peygamber sözü hüviyetine büründürmüşlerdir. Her iki taraf bu konularla ilgili bol miktarda malzeme türetmiştir.¹³⁰⁹ Ona göre yazım yasaklığı ile ilgili rivayetlerin ortaya çıkmasındaki esas neden Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis arasındaki görüş ayrılığıdır. Hukukçu yönleriyle tanınan Ehl-i Re'y içtihatlarında geniş hareket alanı bulabilmek için yazılı metinlerin bağlayıcılığından kurtulmak istemiş ve çareyi yazım yasağı ile ilgili rivayetleri türetmekte bulmuşlardır.¹³¹⁰

Goldziher'e göre Zührî'nin hadis tedvini ile yaptıkları, konuyla ilgili rivâyetler, tedvin faaliyetini erken döneme çekmek için gösterilen çabalaradır. Bu faaliyete gereğinden fazla anlam yüklenmiştir. Konuyla ilgili rivayetler gerçeği yansıtmamaktadır. Bahsi geçen tedvîn sonucunda ortaya bir eserin çıkmaması bunu göstermektedir.¹³¹¹ Ona göre megâzi ve cahiliye şiiri edebiyatı hicri birinci asırda, fıkıh edebiyatı hicri ikinci asırda, hadis edebiyatı ise hicri üçüncü asırda oluşmuştur. Hicri ikinci asırda ortaya çıkan ve hadis edebiyatının ürünü olarak değerlendirilen İbn Cüryec, Said İbn Arûbe ve Mâlik'in eserleri fıkıh kitabıdır.¹³¹²

Goldziher'in hadis kitâbetiyle ilgili, hicri birinci yüzyıl söylemleri yazının kullanımı ile ilgili olumlu kanaatler uyandırır da daha sonraki dönemlere dair değerlendirmeleri hadislerin otantikliği açısından büyük sorunlar doğurmaktadır.

¹³⁰⁸ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/270.

¹³⁰⁹ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/270- 278.

¹³¹⁰ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/268.

¹³¹¹ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/286-290.

¹³¹² Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/290-294.

Nabia Abbott (1897-1981)

Konuyla ilgili olumlu değerlendirmede bulunan diğer bir araştırmacı Nabia Abbott'dur. Kuzey Arabistan bölgesindeki yazının gelişimini ve buna katkı sağlayan unsurları İslâm öncesinde ve sonrasında araştırmaya tabi tutan Abbott, hicri ikinci ve üçüncü yüzyıldan günümüze ulaşan 350 den fazla papirüs ve yazılı malzemeyle erken dönem Arap yazısı, gramer ve hadis-tefsir tarihi gibi konularda çalışmış ve alana önemli katkılar sunmuştur. Onun erken dönem rivayet tarihiyle ilgili ulaştığı veriler, batılı ilim adamlarının ortaya koyduğu aşırı şüpheci akımları karşısında yer almıştır.¹³¹³

Hadisle ilgili birçok konuda eser kaleme alan Abbott Arap okuryazarlığının durumunu, hadislerin yazıya geçirilmesini, Hz. Ömer'in yazım faaliyeti ile ilgili tutumunu ve hadislerin tedvini ile ilgili görüşlerini *Studies in Arabic Literary Papyri II* isimli çalışmasında ifade etmiştir.¹³¹⁴

Abbott'a göre Hz. Peygamber'den itibaren hadisler yazılmıştır. Özellikle sahâbe döneminde sözlü rivayetlerin yanında yazılı metinler de kullanılmıştır. O bu iddiasını bir takım delillerle ispat etme yoluna gitmiştir, buna göre: Hz. Peygamber zekât ve sadakalarla ilgili hükümleri yazdırmıştır. Bu belgeler Hz. Ebû Bekir'e ondan da Hz. Ömer'e geçmiştir. Zekâtla ilgili bir takım hükümlerin Hz. Ali'nin ve Abdullah b. Amr el-As'ın yanında yazılı olduğu da bilinmektedir.¹³¹⁵ Ona göre hadislerin toplanarak bir araya gelmesinde Emevî ailesinin ciddi katkıları olmuştur. Özellikle Ömer b. Abdulazîz'in gayretleri sonucunda hadisler toplanarak muhafaza edilmiştir.¹³¹⁶ Abbott'a göre hadis tarih içinde kitâbetü'l-hadis, tedvînü'l-hadis, tasnifü'l-hadis şeklinde bir gelişim seyri izlenmiştir.¹³¹⁷

Sonuç olarak Abbott'a göre hadisler ilk dönemlerden beri yazıya geçirilmiş, ilerleyen yıllarda bunlar derlenerek kitap haline getirilmiştir. Hz. Ömer kendi

¹³¹³ Bekir Kuzudüşli, "Nabia Abbott", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-1/6.

¹³¹⁴ Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri II: Qur'anic Commentary and Tradition*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1967) 5-73. Ali Karakaş, Abbott'un hadis ile ilgili düşüncelerini *Nabia Abbot ve Hadise Yaklaşımı* isimli eserinde ele almıştır. Kitabın ikinci bölümünde, hadis tarihiyle ilgili başlıkta, hadislerin yazılması konusu da işlenmiştir. Ali Karakaş, *Nabia Abbott ve Hadis'e Yaklaşımı* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 77-88.

¹³¹⁵ Karakaş, *Nabia Abbott ve Hadis'e Yaklaşımı*, 77.

¹³¹⁶ Karakaş, *Nabia Abbott ve Hadis'e Yaklaşımı*, 78.

¹³¹⁷ Özcan Hıdır, "Oryantalizme Karşı Oksidentalizm: Hadis Oksidentalizmi Fuad Sezgin ve M. Mustafa el-A'zâmî Örneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 5/1 (2007), 21.

döneminde Kur'ân'la ilgili birtakım endişelerden dolayı hadisleri toplayıp yazma düşüncesinden vazgeçse de Hz. Osmân döneminde Kur'ân çoğaltılarak civar beldelere gönderilmiş ve bu konudaki kaygılar giderilmiştir. Bunun sonucunda hadisler hicri birinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren derlenmeye başlanmıştır.¹³¹⁸

Gualtherus Hendrik Albert Juynboll (1935-2010)

Batıda İslâm tarihinin erken dönemlerine yönelik araştırmaların hız kazandığı yıllarda önemli eserler veren isimlerden biri de Gualtherus Hendrik Albert Juynboll'dur. O, ilk kez Joseph Schacht (1902- 1969) tarafından ifade edilen, müşterek ravi teorisini geliştirip tanıtmakla kariyerinde önemli bir noktaya gelmiştir. Batıda Goldziher'le başlayan hadisleri tarihlendirme çabasının izlerini onda da görmek mümkündür.¹³¹⁹ Juynboll'un kaleme aldığı "*Muslim Tradition: Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith*" isimli eserde, onun hadise dair görüşlerini bulmak mümkündür.¹³²⁰

Juynboll'a göre elimizdeki rivayetlerin çoğunun Hz. Peygamber'e mi yoksa başka bir isme mi ait olduğunu tespit etmek neredeyse mümkün değildir. Hadislerin Hz. Peygamber'in vefatından sonra, isnad sisteminin desteğiyle beraber, vahiy titizliğinde günümüze ulaşması mümkün değildir.¹³²¹ O, hadislerin Hz. Peygamber döneminde yazıldığını, sahâbilerin bu konuda bazı kayıtlar oluşturduğunu kabul etmiştir. Ancak buradaki yazma faaliyetinin devam etmediğine vurgu yapmıştır. Juynboll hadise dair kendisine yazılı malzeme isnad edilen isimlerin eserlerinin geç tarihli olduğunu ifade etmiştir.¹³²²

Juynboll hadis literatürüyle ilgili Schacht ve Goldziher'e ait görüşlerin çoğunu koşulsuz olarak kabul ederken, hadislerin Hz. Peygamber'den başlayarak hicri üçüncü yüzyıla kadar yazıldığını belirten Nabia Abbott, Azâmî ve Fuâd Sezgin gibi isimlerin

¹³¹⁸ Karakaş, *Nabia Abbott ve Hadis'e Yaklaşımı*, 80.

¹³¹⁹ Fatma Kızıl, "Gualtherus Hendrik Albert Juynboll", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 10/1, (2012), 182.

¹³²⁰ Bu eser Salih Özer tarafından "*Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*" adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Gualtherus Hendrik Albert Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002).

¹³²¹ Mustafa Ertürk, "Hadis Oryantalisti G.H.A. Juynboll: Hadis/Sünnet Alanındaki Yaklaşımları ve Çalışmaları", *Oryantalizmi Yeniden Okumak Batıda İslâm Çalışmaları Sempozyumu*, ed. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 260.

¹³²² Gualtherus Hendrik Albert Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, 41-42.

görüşlerini onaylamamaktadır. Ona göre yazılı bir hadis malzemesi orijinal haliyle bulunsa bile burada yazılanlar, isnad zincirinde geçen en eski râviden yıllar sonra uydurulmuş olabilir. Metin uydurması nasıl mümkünse isnad uydurması da o ölçüde mümkündür.¹³²³

Sonuç olarak o, her ne kadar hadislerin Hz. Peygamber döneminde yazılmış olabileceğini kabul etse de sonrasında böyle bir faaliyetin devam etmediğini ifade etmiştir.

Gregor Schoeler (1944-)

İslâm'ın erken dönemlerinde sözlü-yazılı rivâyet ve yazının kullanımı meselesinde etraflı araştırmalarıyla tanınan isimlerden bir diğeri de Gregor Schoeler'dir. O, erken dönem hadis rivâyeti ile ilgili çok sayıda çalışma yapmıştır.¹³²⁴ Schoeler'e göre yazılı-sözlü rivâyetle ilgili tartışmaların merkezinde islâmi bilgileri öğrenme ve öğretme (hadislerin tahammül ve edası) faaliyeti vardır. O, Konuyla ilgili semâ, kıraat, vicâde veya kitâbet metotlarını ele alarak bunları modern akademinin öğretim modelleriyle kıyaslar ve semâ metoduyla akademideki öğretim tekniklerinin benzerliklerine dikkat çeker.¹³²⁵ Semâ ve kıraat teknikleriyle ilgili değerlendirmelerde bulunan Schoeler, her iki yöntemde de şifahi aktarımın yanında yazılı malzemelerin olduğunu ifade eder.¹³²⁶ Bu sistemlerde hoca genellikle yazdığı notlardan hareketle bazen de sadece hafızasına dayanarak aktarım gerçekleştirir. Hafızadan yapılan aktarımların bile arkasında yazılı nüshalar vardır. Ders alanlar da duyduklarını derslerden sonra yazarlar ve bunları nakletmek için onay isterler. Bu şekilde bir hocaya ait yazılı malzemenin veya hafızadaki bilgilerden yeni bir yazılı malzeme meydana gelir. Nüshalar arasındaki farklılıklar buradaki sunumların farklılığından veya

¹³²³ Ertürk, "Hadis Oryantalisti G.H.A. Juynboll", 261.

¹³²⁴ Onun çalışmalarının aslı Almancadır. Ancak konuyla ilgili makaleleri toplanarak İngilizceye tercüme edilmiş ve bir kitapta bir araya getirilmiştir. Gregor Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, çev. Uwe Vagelpohl, ed. James E. Montgomery, New York: Routledge Studies in Middle Eastern Literatures, 2006. Toplam 6 makaleden oluşan bu kitaptaki "The Transmission of the Sciences in Early Islam, The Oral and Written?" başlıklı makale ve "Oral Torah and Hadit: Transmission, Prohibition of Writing, Redaction" başlıklı makale yazarın konuyla ilgili görüşlerinin esas gövdesini oluşturmaktadır.

¹³²⁵ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 29.

¹³²⁶ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 30.

derslerden sonra öğrencilerin kendilerince tuttuğu notların farklılığından kaynaklanmaktadır.¹³²⁷

Schoeler bu açıklamalardan hareketle, rivâyet kültüründe yazının etki alanı ile ilgili tartışmalara bir çözüm getirmiştir. Buna göre yazılı ve sözlü rivâyet birbirini nakzeden, bir arada bulunamayan sistemler değildir. Tam tersine birbirinin eksikliğini giderip tamamlayan ve beraber yürütülen faaliyetlerdir.¹³²⁸ Yazılı rivâyet, sözlü rivâyeti şeklindeki ifade kalıplarını sık sık kullanmak yerine İslâm'ın erken dönemindeki öğretim yöntemlerini ifade etmek daha doğru bir kullanım olacaktır. Bu kullanım, yazı taraftarlarının yaptığı gibi rivâyet lafızlarına yazıyla ilgili anlamlar yüklemeye; sözlü rivayet taraftarları gibi abartılı hafıza gücü içeren rivâyetler türetmeye ve defter, kitap, nüsha türünden kavramlara yeni anlamlar yüklemeye gerek bırakmayacaktır.¹³²⁹

Hicri ikinci ve dördüncü yüzyıllarda meydana getirilen hadis kitaplarının asıllarının sözlü veya yazılı olması hususunda Goldziher, Abbott ve Sezginin görüşlerini değerlendiren Schoeler bu konuda orta yolu bulmak şeklinde bir yaklaşım sergilemiştir. Bu konuda Sprenger'in görüşlerine yakın olduğunu ifade etmiş ve kendisinden önceki zıt görüşleri birbiriyle uzlaştıran 6 maddelik bir teori sunmuştur. Buna göre Goldziher, Abbott ve Sezgin'e göre erken dönemlerden beri fihri hükümler, şiirler, anlaşmalar, tarihi olaylar yazıyla kaydedilmiştir.¹³³⁰ Ancak o, musannef türü eserleri ne Goldziher'in yaptığı gibi Buhârî ve Müslim'den başlatır, ne de Sezgin gibi bunların kaynaklarını yüz sene öncesine götürür. Ona göre rivâyetlerde geçen "onda kitap görmedim", "elinde kitabı yoktur, o sadece ezberledi" türünden ifadeler Goldziher'in bağlamından kopardığı gibi kâğıt kaleme hiç dokunmadı anlamında değildir.¹³³¹ Bu türden ifadeler yazılı özel notların olmadığı anlamına gelmemelidir. Sema metoduyla ilgili açıklamalarda geçtiği üzere erken dönemlerden beri hocalar ve öğrenciler yazılı malzemelere sahiptir.¹³³² Az sayıda rivâyeti bulunan biri tümüyle hafızasında rivâyette bulunabilirdi ancak hacimli eserler meydana getiren müelliflerin eserlerini, Goldziher gibi tamamen sözlü nakle hamletmek, buradaki yazılı nüshaları görmezden gelmek, izah

¹³²⁷ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 30.

¹³²⁸ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 41

¹³²⁹ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 41

¹³³⁰ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 30

¹³³¹ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 30.

¹³³² Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 30-33.

edilir bir durum değildir.¹³³³ İslâm âlimleri erken dönemlerde hatta miladi sekizinci ve dokuzuncu yüzyılda bile eserlerini kesin çizgilerle oluşturmuş değillerdi. Ancak bu, onların hatırlamak ve ezberlemeye yardımcı olmak için notlar tutmadığı ve üzerinde hassasiyetle çalışıp düzeltmeler yaptığı nüshalar oluşturmadığı anlamına gelmemelidir.¹³³⁴ Schoeler'e göre Buhârî, İsfehâni ve İbn Abdirabbih gibi müelliflerin dönemlerinde eserlerini kelimesi kelimesine istinsah edebilecekleri yazma eserler vardı. Ancak bunlar bir kıymet ifade etmiyordu. Onlar için önemli olan kendileri için bilginin kaynağı sayılan hocalarının derslerinde tuttıkları notlar ve hocalarına ait nüshadan yaptıkları rivâyetlerdi.¹³³⁵

İslâmi ilimlerdeki bilgi aktarım sistemi ile ilgili değerlendirmelerde de bulunan Schoeler, Horovitz'in (1874-1931) ileri sürdüğü, "isnad sisteminin Yahudi kaynaklı olduğu" tezini haklı bulduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte isnad sisteminin cahiliye dönemi şiir rivayeti tekniğinden ve geç antik çağ okulu geleneğinden etkilenerek ortaya çıktığını ifade etmiştir.¹³³⁶ Ona göre Araplarda bir şairin farklı ravileri olabiliyordu, bunlar şiirleri ezberlemenin yanında, hafızaya destek veren notlar da tutuyorlardı.¹³³⁷ Son dönem İskenderiye okullarında semâ yöntemine benzeyen teknikler kullanılıyordu ve bu derslerde öğrenciler işiterek öğrendikleri bilgileri bazen yazılı notlar haline getiriyorlardı.¹³³⁸ Schoeler'e göre İslam kültüründeki hadise yönelik yazı karşıtı tutum Yahudilikteki sözlü kültürün yazıya geçirilmesindeki karşıt tutumla aynıdır.¹³³⁹

Sonuç olarak ona göre hadisler için yazılı literatür erken dönemlerde ortaya çıkmış bazı sahâbiler kayıtlar oluşturmuştur. Ancak bu sistematik bir çaba değildir. Arap kültüründe yazılı olan her unsurun kitap diye isimlendirmesi burada bir kısım yanılmalara sebep olmuştur.¹³⁴⁰

¹³³³ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 32.

¹³³⁴ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 33.

¹³³⁵ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 36.

¹³³⁶ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 111.

¹³³⁷ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 62.

¹³³⁸ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 47.

¹³³⁹ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 111-112.

¹³⁴⁰ Schoeler, *The Oral and Written in Early Islam*, 79.

Harald Motzki (1948- 2019)

Konuyla ilgili görüşleri bilinmesi gereken diğer bir isim Harald Motzki'dir. Kaleme aldığı nitelikli çalışmalarla son dönem şarkiyatçıları arasında önemli bir konuma sahip olan Motzki, Kur'ân tarihi, fıkıh ve hadis alanlarında önemli eserler vermiştir.¹³⁴¹ Ona göre Hz. Peygamber hayattayken az sayıda sahâbe hadis yazmıştır. Onun vefatından sonra da yine az sayıda sahâbe bu işe devam etmiş ve hadisler çoğunlukla şifahi olarak nakledilmiştir. Hicri birinci asrın sonlarına doğru yöneticilerin desteğiyle hadisler toplandığı ve yazıya geçirildiği kabullenilmiştir. Ancak yazıldığı düşünülen bu unsurlardan günümüze ulaşan bir şey yoktur.¹³⁴²

Motzki'ye göre hadislerin geneli şifahi olarak nakledilmiştir. Yazılı olarak nakil çok az bir paya sahiptir. Bir asırdan fazla süren şifahi nakil batılı araştırmacıların hadise şüpheyile bakmasına neden olmuştur.¹³⁴³

Yukarıda görüşlerine yer verdiğimiz isimlerin değerlendirmeleri neticesinde, batılı ilim adamlarının hadis kitâbeti konusunda birbirinde farklı yaklaşımlar sergilediğini ifade edebiliriz. Sprenger ve Abbott gibi isimlerin konuyla ilgili olumlu düşüncelere sahip olduklarını, hadislerin erken dönemlerden beri yazılarak kaydedildiği görüşünü kabullendiklerini görmekteyiz. Bu iki isim dışında kalan düşünürlerin bir kısmı (Goldziher, Juynboll) erken dönemlerde¹³⁴⁴ hadislerin yazıldığını kabul ederken ilerleyen dönemlerde kitâbetin devam etmediğini belirtmişlerdir. Bir kısım isimler de (Muir, Motzki) hadislerin yazıyla kaydının ilk dönemlerden itibaren mümkün olduğunu, bunun için gerekli imkânların sağlandığını, ancak eldeki verilerin bunu desteklemek için yeterli olmadığını, şüphe ve çelişkiler içerdiğini belirtirler. Schoeler de Müslümanların kullandıkları bilgi aktarım metotlarını tahlil ederek bu sistemlerde sözlü ve yazılı aktarımın beraberce kullanıldığını ifade etmiş, erken dönemlerden beri hadisin naklinde yazının varlığına dikkat çekmiştir.

¹³⁴¹ Bu isim ve çalışmalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan Hıdır, "Harald Motozki: Hayatı, İlmi Şahsiyeti, Çalışmaları ve *The Origins Of Islamic Jurisprudence* Adlı Eseri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 4 (2004), 275-283; Rahile Kızılkaya Yılmaz, "Hadis Alanındaki Çalışmalarıyla Tanınan Hollandalı Oryantalist: Harald Motzki", *İslam Araştırmaları Dergisi* 42 (2019), 195-201.

¹³⁴² Harald Motozki, *The Formation Of The Classical Islamic World, Hadith Origins and Developments*, General Editor. Lawrence I. Conrad, (London and New York: Routledge Taylor Francis Group, 2016), 28/15.

¹³⁴³ Motozki, *The Formation Of The Classical Islamic World*, 28/16.

¹³⁴⁴ Buradaki erken dönem ifadelerini -kullanılan rivâyetlerden hareketle- Hz. Peygamberin ve sahâbilerin çoğunluğunun hayatta olduğu dönemler olarak anlamak daha doğru olacaktır.

Konumuz açısında değerlendirilmesi gereken oryantalist görüşlerden biri; erken dönemlerde hadislerin yazılması, daha sonrasında bu faaliyetin devam etmemesi ve kitâbetin geç dönemlerde sistematik bir hal almasıyla ilgilidir. İlk dönemlerden beri yazıya imkân veren, varlığını kabullenen, sonrasında bunu mümkün ve devamlı görmeyen yaklaşımlar izahı güç problemler barındırmaktadır. Araplarda kitâbetin doğuşunu ve gelişimini ele aldığımız birinci bölümde de ifade ettiğimiz üzere şifahi kültürün baskın olduğu Arap toplumunda yazı, gittikçe yükselen bir seyirle kullanım alanı bulmuştur. Buradaki gelişim doğal bir seyirdir. Zamanla kabul gören ve yerleşik bir hal alan toplumsal değişimler sürekli yükselen bir grafikte varlık sahasına çıkmışlardır. Kabul görmeyen ve devamı olmayan hususlar zamanla unutulmuşlardır. Bu açıdan hadislerin önceleri yazıldığı sonra yazılmadığı hususu izah edilebilir değildir.¹³⁴⁵ Özellikle bilginin nakli konusunda önemli avantajlar sağlayan yazının zamanla bırakılması ve görmezden gelinmesi makul değildir. Böyle bir düşünce kabul edilse bile buradaki vazgeçmenin çok ciddi ve müdellel nedenleri olması gerekmektedir. Oysa konuyla ilgili görüş bildiren düşünürler özellikle yazılı ürün niteliğinde bir malzemenin elde bulunmamasını, yazılı faaliyetin yokluğuna delil göstermişlerdir. Fakat unutulmamalıdır ki Arapların tercih ettikleri yazı malzemeleri zamanlara meydan okuyan, tahrip edici coğrafi şartlara direnç gösteren maddeler değillerdir. Ayrıca Kur'ân'a benzetilmemek ve onun yerine geçirmemek endişesiyle

¹³⁴⁵ Burada Goldziher'e ait, yazmaktan vaz geçmek, yazım yasağına dair rivâyetlerin ortaya çıkışı ile ilgili bir görüşün ifadesi gerekmektedir. Ona göre yazım yasağıyla ilgili rivâyetler Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey arasındaki çekişmeden ortaya çıkmıştır, konuyla ilgili rivâyetler sonradan uydurulmuştur. Rey ve içtihat konusunda ileri giden ve hukuk alanındaki durağanlıktan kurtulmak isteyen Ehl-i Rey, kendilerini sabit bir metnin bağlayıcılığından kurtarmak için hadislerin yazılmasına karşı çıkmıştır. Bunun karşısında olan Ehl-i Hadis de bunun tersi istikametinde bir tavır alarak hadislerin yazılması şeklinde bir savunma sistemi oluşturmuştur. Her iki grup da kendi görüşlerini Peygamber sözü kılıfında sunmuştur. (Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/268) Bu yaklaşım kendi içerisinde bir takım problemler içermektedir. Öncelikle hukuku durağanlıktan kurtarmak için yazılı hadis metinlerini problem görmek, hadisin hukuki değerini sorunlu görmek anlamına gelmektedir. Oysa Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey arasında sünnetin hukuki değerinin olmadığını ifade eden bir görüş bulmak mümkün değildir. Bu konuda görüş birliğinin olduğunu söylemek mümkündür. (M. Esat Kılıçer, "Ehl-i Rey", Türkiye diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/521.) Burada sünnet veya hadisi hem bağlayıcı bir değer görmek hem de onu göz ardı edip kaydetmemek gibi bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Ayrıca yazılı metnin baskısından kurtulmak için çıkış yolu arayan Ehl-i Rey yazılı haldeki Kur'ân metinlerine karşı nasıl bir tavır sergileyecekti. Buradaki sorun yazılı metinlerin kendisi ile ilgili değil bunlara gösterilen yaklaşımla ilgilidir. Mana ve makasid ekseninde yaklaşımlarıyla tanınan Ehl-i Rey'i, hadislerin kaydının karşısında konumlandırmaktan ziyade, esbâbü vürûdun ayrıntılarını kayıt altına almak konusunda titiz göstermek daha tutarlı bir yaklaşım olacaktır. Ehl-i Rey'in hadislerin yazılması ile ilgili olumsuz yaklaşımları daha önceden de ifade ettiğimiz üzere; (Bkz. Sayfa 164-165) Ehl-i Rey'in çoğunlukla yaşadıkları bölgede, (Kûfe) yazıyla ilgili tamamlayıcı unsurların (noktalama, harekeleme) geç kabul görmesi ve hadislerle beraber şahsi görüşlerin kaydedildiği ilim meclislerinde her türlü yazım faaliyetine karşı çıkılması kitâbete mesafeli bir tutuma sebep olmuştur.

kitap benzeri düzenli malzemelere hadis yazımına izin vermeyen bir anlayışın hâkim olduğu dönemlerden sistemli ve düzenli yazılı ürün bulmamayı yazının yokluğuna delil saymak ve tüm rivâyetleri şifahi kültürün ürünü kabul etmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır.

Rivâyetle kitâbet arasındaki ilişkiyi ele aldığımız başlıkta ifade ettiğimiz üzere henüz rivâyetin sistematik olmadığı dönemlerde kitâbete dair sistemli uygulamalar aramak çok anlamlı olmayacaktır. Sistemli bir kitâbetin ürünü sayılabilecek düzenli kitapları erken dönemlerde tespit edememek erken dönemlerde hadislerin bütünüyle şifahi nakledildiği sonucunu vermemelidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus; - Goldziher ve Schoeler gibi oryantalistlerin de işaret ettiği üzere- belli bir metotla düzenlenmiş, kontrollerden geçirilerek son halini almış kitaplarla belli bir sistemle oluşturulmamış yazılı notların birbirinden ayrılmasıdır. Bu ayırmadaki düzenli kitapları erken dönemlerde tespit etmek mümkün değildir. Ancak bu ayırmadaki düzensiz yazılı notların erken dönemlerden beri kullanıldığını ve bunların rivâyetlere konu olduğunu çalışmamızın ikinci bölümünde yüzlerce rivâyetle ortaya koyduk. Yazılı bir ürün, düzenli bir kitapta da olsa farklı amaçlarla hazırlanmış düzensiz notlar da olsa bilginin nakline katkı sunmak anlamında ortak bir etkiye sahiptir. Elbette kontrollerden geçirilerek son halini almış düzenli bir kitabın etkisi daha belirgin ve tatmin edici olacaktır, ancak bu durum düzensiz yazılı ürünlerin, bilginin naklinde etkisiz olduğu ve kullanılmadığı sonucunu vermemelidir. Kitap, sahife ve nüsha başlığında değindiğimiz üzere erken dönemde yaşayan 21 isme ait nüshanın sonraki nesillerin ellerinde dolaşması ve bunun rivâyetlere konu olması, bu düzensiz yazılı malzemelerin bilginin naklinde kullanıldığı anlamına gelmektedir.¹³⁴⁶ Erken dönemlerde yazılı ürün ortaya koyan bütün isimlerin sadece hafızaya yardımcı olmak gayesiyle yazdıklarını düşünmek ve daha sonra bunların imha edildiğini söylemek son derece toptancı bir yaklaşımdır. İlgili başlıkta rakamlarla ulaştığımız sonuçlar böyle bir yaklaşımı doğrulamamaktadır.¹³⁴⁷

Sonuç olarak oryantalistlerin bir kısmının ileri sürdüğü, hadislerin erken dönemlerde sadece şifahi olarak nakledildiği, yazılı ürünlerin hadislerin naklinde kullanılmadığı görüşü çalışmamızda ulaştığımız sonuçlar açısından doğru değildir.

¹³⁴⁶ Bkz. Sayfa 224.

¹³⁴⁷ İlgili sayfaya için bkz. 224, 225.

Tarihsel arka planını gözler önüne serdiğimiz Arap yazı kültürünün, erken dönemlerde hadis kitâbetine imkân veren düzeyi ve rivâyetlerde yer alan hadis yazımı ile ilgili haberler erken dönemlerde hadis yazımı ile ilgili faaliyetlerin bulunduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Kur'ân Arapçasının ve cahiliye döneminde kullanılan yazı dilinin kaynağı Nebât alfabesidir. Nebâtlar bu alfabeyi Ârâmîceden türetmişlerdir. Bu yazı köşeli harfler içermesiyle Ârâmîceye benzerken dairesel şekiller barındırmakla ondan uzaklaşmıştır. Bu değişim yavaş yavaş onu Ârâmî yazısından çıkarıp câhiliye döneminde kullanılan Arap yazısına çevirmiştir. Kullanılan alfabenin değişiminde ve gelişiminde yazmada kolaylık ilkesi esas tutulmuş, yazımı zor, köşeli ve keskin harflerden uzaklaşarak; yazımı kolay, yuvarlak ve esnek harflere doğru bir tercih söz konusu olmuştur.

Alfabeye ilgili bahsi geçen değişim, zamanla üzerine yazı yazılan malzemede de değişiklik meydana getirmiştir. Köşeli ve keskin harfler sert yüzeylere rahat kazınabilirken; yuvarlak ve esnek harfler sert yüzeyli zeminlere rahat yazılamamıştır. Bunun sonucunda yazı malzemesi olarak yumuşak nesnelere tercih edilmiştir. Kıvrımlı ve yuvarlak harfler bu tür malzemeler üzerine rahatça yazılabilmektedir. Bu tercih yazılanların varlığını uzun süre devam ettirmemesine neden olmuştur. Çünkü zorlu iklim şartlarında varlığını uzun süre devam ettiremeyen bu malzemeler, yazıldıktan kısa bir süre sonra telef olarak ortadan kaybolmuşlardır.

Câhiliye şiirlerinde ve İslâm'ın bidayetindeki rivâyetlerde geçen yazı malzemeleriyle ilgili ifadeler, yazılı kültürün varlığı adına önemli referanslardır. Bu malzemelerin kullanımları ve fiziki özellikleri tarihi verilerle bir araya getirildiğinde yazı malzemelerine dair sistemli bir veri tabanı ortaya çıkmaktadır. Bu veriler kitâbetle ilgili rivâyetlerin değerlendirmesinde çok önemli katkılar sunmaktadır.

Câhiliye dönemi ve İslamiyetin yayılmaya başladığı dönemde yazı, sözel ve nakilci kültürün bir alternatifi olacak güçte değildir. Ancak bununla beraber varlığından haberdar olunmayan, bilinmez ve etkisiz bir unsur da değildir. Kur'ân'ın nazil olduğu toplumda ve bölgede yazı, çok yaygın olmasa da bilinen ve kullanılan bir unsurdur. Yazı ve yazı malzemeleriyle ilgili sahip olunan kültür, hicrî birinci yüzyıldaki hadis kitâbetine zemin oluşturabilecek bir seviyededir.

Hicrî birinci yüzyılda sahâbe ve tâbiûndan kitâbetle ilgili müspet ve menfî yönde söylem ve uygulamalar görülmektedir. Ancak kitâbete müspet yaklaşanlar, menfî yönde tavrı alanlardan çok daha fazladır. Ayrıca olumsuz yaklaşanların rivâyetleri tahlil edildiğinde buradaki karşı duruşların bütünüyle hadislerin kaydına yönelik olmadığı görülecektir. Araştırma kapsamındaki 119 ismin kitâbet lehine tutumları tespit

edilmiştir. Bunlardan 48 tanesi sahâbe, 71 tanesi de tâbiûndur. Buna karşılık 24 kişinin de kitâbet aleyhine tutumları bulunmaktadır. Bunların 10'u sahâbî, 14'ü de tâbiûndur. Elde edilen sayısal veriler, “hadisler erken dönemlerde yazılmadı hicri üçüncü yüzyıla kadar şifahi olarak nakledildi” şeklindeki yaklaşımları geçersiz kılmaktadır.

Hicrî birinci yüzyılda, sahâbe ve tâbiûndan kitâbete menfi yaklaşanların nedenleri neredeyse aynıdır. Bunlar Kur'ân'ı ihmal etmemek, onunla meşguliyetin alternatifi bir sistem oluşturmamak ve yazıyla ilgili kaygı ve endişelerdir. Ayrıca ilim meclislerinde rivâyetlerle beraber reylerin de kayıt altına alınması, kitâbete karşı olumsuz bir tavra sebep olmuştur. Bu durum dolaylı olarak hadis kitâbetini de etkilemiş ve hatta ona engel olmuştur.

Geçmiş milletlerin kutsal kitaplarının yanında başka metinler edinerek dini tahrif etmeleri, Kur'ânla birlikte başka metinler edinmemek hassasiyetini doğurmuştur. Bu düşünce o kadar ileri boyutlara ulaşmıştır ki fiziki özellik olarak, Kur'ân'ın yazıldığı malzemelere benzeyen nesnelere dahi hadis yazılması yasaklanmıştır. Özellikle Kur'ân'ın da yazıldığı “kerârîslere” hadislerin yazılması hoş karşılanmamış ve bu durum hadis yazımına karşı bir tavır olarak algılanmıştır. Hâlbuki dile getirilen bu husus hadis yazım yasağı anlamına gelmemektedir. Hadislerin kerârîs özelliğindeki malzemelere yazılmasının men edilmesi, onların sağlam olmayan ve kolay kaybolan malzemelere yazılmasına sebep olmuştur. Bu durum yazılanların varlığını devam ettirmemesine ve sonraki nesillere ulaşmamasına sebep olmuştur.

Hadis kitâbeti ile ilgili olumsuz uygulama ve ifadesi olan sahâbe ve tâbiûnun, aynı zamanda olumlu uygulama ve söylemlerinin olması hakiki değil zâhiri bir çelişkidir. Zaman içinde değişen fikir ve görüşler, kitâbete yaklaşımı da farklı boyutlara taşımış, aynı kişiden iki yönde, farklı tutumlar sergilenmesine sebep olmuştur. Hadis kitâbetinin aleyhinde kullanılan rivâyetlerin birçoğunda sakıncalı görülen hususun anlaşılmasında problemler vardır. Bu rivâyetlerin büyük kısmında kitâbeti yasaklanan unsur Hz. Peygamber'in sözleri değildir. Rivâyetlerin yanlış yorumlanması aynı kişiyi bazen kitâbetin lehinde bazen de aleyhinde göstermektedir. Hicrî birinci yüzyıl şartlarında sağlıklı bir kitâbet gerçekleştirmek kolay bir hadise değildir. Şartların olgunlaşmasını sağlamadan, gelişi güzel bir şekilde bu faaliyete izin vermek yanlış kayıtlara sebep olabilecektir. Sonuçta gerekli imkânların olduğu durumlarda yazıya müsaade edilmiş, aksi durumlarda yazıya izin verilmemiştir. Tenâkuz gibi görülen

rivâyetler, aslında hadis kitâbetinde yasaklamanın genel bir uygulama olmadığını, değişen şartlara göre yasaklık veya serbestlik şeklinde uygulamaların olduğunu göstermektedir.

Hadis kitâbeti aleyhindeki birçok ismin Kûfe ehlinde olması, Kûfe'nin ilmi ve kültürel özelliklerinden kaynaklanmıştır. Şahsi görüşlerin kayıt altına alınması konusunda ortaya çıkan sıkıntılı ve sorumluluk doğuran durum, kitâbete engel olmak şeklinde bir refleks doğurmuştur. Hadislerin ve şahsi görüşlerin beraberce ifade edildiği ilim meclislerinde hadis kitâbetine izin vermek, re'yelerin de kayıt altına alınması gibi bir tehlike doğurmuştur. Bu durumda en selametli yol, kitâbeti yasaklamak olmuştur. Ayrıca Kûfe'nin Arap diline hâkim olmak konusunda problemlili olması, yazıyı tamamlayan unsurlardan noktalama ve harekelemenin Kûfe'de geç kabul görmesi, yazıya olan güveni azaltmış ve bu faaliyetin kabul görmemesine sebep olmuştur.

Tedvîn öncesi hadis kitâbeti ile ilgili genel kanaat, kitâbetin çok sistemli olmadığı, yazarların rivâyetleri kayıt altına alıp muhafaza etmek ve bir sonraki nesle aktarmak gibi bir gaye taşımadığı şeklindedir. Bu tespitler kısmen doğrudur. Ancak kitâbetin muhafaza etmek veya sonraki nesle aktarmak gayesiyle yapılmaması, yazılanların bir şekilde imha edilmesi, rivâyetlerden ulaşılan tespitlerin sayısal verileri ile uyuşmamaktadır. Hicrî birinci asırda sahâbe ve tâbiûndan 61 isim kitap, nüsha, sahîfe türünden yazılı malzeme oluşturmuştur. Bunun yanında ezberledikten sonra yazdığını silen 2 isim, ezber kaydı olmadan yazdığını imha eden veya bunu tavsiye eden 8 isim, etraf yazan ve ona karşı çıkmayan 2 isim tespit edilmiştir. Rakamlardan da anlaşılacağı üzere burada yazılanları silmek, ezberlemek için yazmak veya rivâyeti kısmen yazmak genel bir uygulama değil, herhangi bir kayıt ifade etmeden yazmak, kayıt altına almak kitâbet adına daha genel bir uygulamadır. Çalışmamızda tespit edilen 13 ismin öğrencisine hadis yazması veya yazdırması sonraki nesle yazılı malzeme bırakmak anlamında bir kasıt olduğunu göstermektedir. Ayrıca 21 isme ait rivâyetlerin nüshadan yapılıyor olması onlara ait yazılı malzemelerin varlığını sürdürdüğü sonucunu vermektedir.

Birinden hadis yazdığı tespit edilen bir ismin veya birine ait yazılı malzemedan rivâyette bulunduğunu beyan eden bir şahsın rivâyetlerini, sahip olduğumuz hadis kitapları üzerinden takip edebilmek kitâbetin varlığı adına önemli veriler sunmaktadır. Aralarında kitâbet odaklı bir etkileşimin olduğu tespit edilen isimlerin, birbirinden

aldıkları rivâyet sayılarının kümelenecek oranda fazla olması hicrî birinci yüzyıldaki hadis kitâbetinin varlığını güçlendirmektedir. Çalışmada yirmi isme ait bu şekilde rivâyet takibi yapılabileceği gösterilmiştir.

Hicrî birinci yüzyılda hadis yazıldığını ve bunun normal karşılandığını ortaya koyan uygulamalardan biri resmi ve sivil mektuplaşmalardır. Mektupla hadis yazan veya mektubunda kendisine hadis yazılmasını isteyen 38 kişi, hadis yazımının yaygınlaştığının göstergesidir. Bu yüzyılda, Müslüman Arap toplumunda, sivil ve resmi yazışmaların muhafazasına dair müesses bir nizam veya kültür olsaydı, bugün azımsanmayacak miktardaki rivâyetin yazılı kaynaklarına ulaşmak mümkün olabilirdi.

Hicrî birinci yüzyılın ikinci yarısında tedvînin sivil ve kısmi olarak başladığını söyleyebiliriz. Özellikle yönetici diyebileceğimiz belli bir aileden gelen fertlerin, hadis toplamak için birbiri ardınca çaba içine girmeleri, bu anlamındaki kasti bir yönelimi ortaya koymaktadır. Hicrî ikinci yüzyılın başında gerçekleştirilen kurumsal tedvînin düşünsel temelleri bir önceki nesil tarafından atılarak bireysel icraatlar yapılmış, şartların olgunlaşmasıyla, bir sonraki neslin emir ve görevlendirmesiyle kurumsal tedvîn gerçekleşmiştir.

İncelenen dönem açısından hadis kitâbetine yönelik tavrı anlamlandırabilmek, hadislerle ilgili diğer ilmi faaliyetleri ve gelişimleri tahlil etmekle mümkündür. Bu anlamda rivâyetle kitâbet arasından önemli bir ilişki vardır. Kitâbeti hadis rivâyetinden bağımsız düşünmek birtakım yanılgılara, tutarsızlıklara neden olmaktadır. Hicrî birinci yüzyılda, hadis rivâyetinin henüz gelişimini tamamlamadığı, sistematik bir hale dönüşmediği, rivâyet meclisi kültürünün oluşmadığı bir dönemde, kitâbete dair sistemli faaliyetler düşünmek yanlış olacak, böyle bir arayış karşılıksız kalacaktır. Hadislerin yazıya geçirilmesi konusunu, rivâyetle kitâbet arasındaki ilişkiyi dikkate almadan, sadece kitâbet karşıtı duruşla açıklamak, büyük yanılgılar doğuracaktır.

Müzakerenin tekrar odaklı koruyucu fonksiyonu ve konu edindiği hususları gündemde tutarak pratiğe dönüştürmeye imkân veren işlevi; hicrî birinci yüzyıl şartlarında hadise yönelik ilmi faaliyetlerde, onu kitâbete göre daha cazip bir noktada tutmuştur. Kitâbetin muhafaza ve kayıtla ilgili sağlamış olduğu kolaylıkların yanında, ilim ve amel dengesinde taşıdığı riskler, onu mesafeli bir noktada tutmuştur. Buradaki kitâbet karşıtı duruş, hadisin kayıt altına alınmasından değil, kayıt altına alma yönteminin getireceği risklerden kaynaklanmaktadır.

Hicrî birinci yüzyıl sınırlarında, hadis kitâbetinin varlığı veya yokluğu şeklinde, iki durumdan birini tercihe yönelik bir değerlendirme yapmak doğru sonuçlar vermeyecektir. Konu etrafında oluşan rivâyetler dikkate alındığında, hadis kitâbetini hoş karşılamayan bir anlayışın varlığını inkâr etmek mümkün değildir. Aynı durum hadislerin yazılması için de geçerlidir. Bu durumda sağlıklı bir değerlendirme yapmak, varlık sahasındaki iki görüşten birini yok saymakla değil, var olanın sınırlarını, ne kadar olduğunu ve niçin olduğunu ortaya koymakla mümkündür.

Sonuç olarak Arap toplumunda hâkim olan şifahi kültürün baskısıyla kullanılmaya ve gelişmeye çok imkân bulamayan yazı, İslâm devletinin teşekkülü ile beraber zorunlu bir gereklilik olarak zamanla gelişmiş ve kullanım alanını genişletmiştir. Hz. Peygamber döneminde ortaya çıkan hadis kitâbeti olgusu, yazının gelişimi ile aynı paralelde bir seyir izleyerek, giderek yaygınlık kazanmıştır. İlk başlarda Kur'ân'ın muhafazası ve onunla meşguliyetin alternatifi bir sistem inşa etmemek endişesiyle hoş karşılanmayan hadis kitâbeti, ilim ve amel dengesinde ihtiyaçlara kâfi gelen müzakere odaklı faaliyetlerin yoğunlukla devam ettiği süreçlerde elzem görülmemiştir. İslâmiyetin geniş coğrafyalara yayılıp Müslümanların sayısının artmasıyla Hz. Peygamber'e ait sözlerin ve yaşanmışlıkların hatırlanması, muhafaza edilmesi, rivâyet edilmesi gerekli görülmüş ve hadisleri yazmak bir ihtiyaç haline gelmiştir. Tedrici bir seyirle gittikçe yaygınlık kazanan hadis kitâbeti, hicrî birinci yüzyılın sınırlarının dışında sistematik bir hal alsa da bu yüzyılın sınırları içindeki varlığı itibariyle; inkâr edilmeyecek kadar belirgin, görmezden gelinmeyecek kadar yaygın, yazılı ürün verebilecek kadar işlevseldir.

KAYNAKÇA

- Abbâs, İhsan. *Târîhu Devleti'l-Enbât*. Amman: Dâru'ş-Şurûk. 1. Basım, 1407/1987.
- Abbott, Nabia. *Studies in Arabic Literary Papyri II: Qur'anic Commentary and Tradition*. Chicago: The University of Chicago Press, 1967.
- Abdülazîz el-Bağdâdî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Abdülazîz. "el-Küttâb ve Sıfatu'd-Divid ve'l-Kalem ve Tasrîfiha". *el-Mevrid* 2/2 (1973), 43-78.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-İslamî, 2. Basım 1403/1996.
- Accâc, Muhammed Accâc el-Hatîb. *es-Sünnetü kable't-tedvîn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1409/1988.
- Accâc, Muhammed Accâc el-Hatîb. *Râviyetü'l-İslâm Ebû Hureyre*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1402/1982.
- Adam, Baki. "Tevrat'ın Tahrifi Meselesine Müslüman ve Yahudi Cephesinden Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (Nisan 1997), 360-404.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *el-Câmi' fi'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl li Ahmed b. Hanbel* (Rivâyetü'l-Mervezi ve Gayruhu). thk. Vasyullah b. Muhammed Abbâs. Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1. Basım, 1408/1988.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *el-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Vasyullah b. Muhammed Abbâs. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2. Basım, 1422/2001.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb Arnavut - Adil Mürşid. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1421/2001
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Fezâilü's-sahâbe*. thk. Vasyullah Muhammed Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1403/1983.
- Ağırman, Cemal. "Hadis Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001), 155-168.

- Akın, Nimetullah, “Hadislerin Yazılı Kaydı ve Literatür Esaslı Bir Disiplin Olma Süreci: A.Sprenger, I. Goldziher ve G. Schoeler’in Yaklaşımları”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 5/1 (2008), 47-70.
- Aktan, Ali. “Arap Yazısının Doğuşu Gelişmesi ve İslâm Yazısı Haline Gelmesi”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 2/6 (Ocak 1988), 62-67.
- Akyürek, Yunus. “Cahiliye Döneminde Kureyş Toplumunda Hıf Olgusu”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/38 (Aralık 2018), 33-56.
- ‘Alâî, Ebû Sa‘îd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî b. Abdillâh ed-Dımaşkî. *Câmi‘u’t-tahsîl fî ahkâmî’l-merâsîl*. thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî. Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 2. Basım, 1407/1986.
- Algül, Hüseyin. “Himyerîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/62-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ali b. Ca‘d, Ebü’l-Hasan Ali b. Ca‘d b. Ubeyd el-Cevherî. *Müsned*. thk. Âmir Ahmed Haydar, Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1. Basım, 1411/1990.
- Ali b. Halef, el-Kâtib. *Mevâddü’l-beyân*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Dımaşk: Dâru’l-Beşâir, 1. Basım, 1423/2003.
- Ali, Cevâd. *el-Mufassal fî târihi’l-Arab kable’l-İslâm*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru’s-Sâkî, 4. Basım, 1422/2001.
- Âlûsî, Ebü’l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd. *Bulûgu’l-ereb fî ma‘rifeti ahvâli’l-Arab*. thk. Muhammed Behçet el-Eserî. 3 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-Mısrî, 2. Basım, 1430/2009.
- Aslan, Muhammed. *Hadis Edebiyatında Etrâf Geleneği*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- el-A‘şâ, Meymun b. Kays. *Dîvânü’l-A‘şâ el-kebîr*. thk. Muhammed Hüseyin. Kahire: Mektebetü’l-Âdâb bi’l-Cemâmîz, 1950/1370.
- Atar, Fahrettin. “Mükâtebe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/531-533. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- el-Atîbî, Sultan. *er-Rükbânü’s-sâire bi ahbâri men uştuhirû bi gazâratî’l-hıfzi ve kuvveti’z-zâkirâti fî t-türâsi’l-İslâmî*. Riyad: Dâru Zidnî, 1. Basım, 1429/2008.
- Avcı, Seyyit. “Tâbiîn Neslinin Hadis İlmindeki Yeri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Güz 2005), 151-172.

- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 8. Basım, 2015.
- Aydınlı, Abdullah. “Hadis Rivâyetinde Yazımın Kullanımı ve Güvenilirliği”. *Sünnetin Dindeki Yeri*. ed. İsmail Lütfi Çakan 1/307-320. İstanbul: Ensar Yayınları, 2010.
- Aydınlı, Abdullah. “Hasan Basrî Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (Haziran 1988), 95-113.
- A‘zamî, Muhammed Mustafa. *Küttâbü'n-Nebi*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1398/1978.
- A‘zamî, Muhammed Mustafa. *Dirâsât fî'l-hadisi'n-Nebevî ve târîhi tedvînih*. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1400/1980.
- Azimli, Mehmet “Mekke Dönemindeki Boykot Yılları Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *İstem* 4/7 (Aralık, 2006), 55-64.
- Bakır, Abdülhalik. “Erken Orta Çağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hire”. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmalar Merkezi Dergisi* 6/2 (Temmuz 2008), 117-144.
- Başmil, Muhammed Ahmed. *Min me‘âriki'l-İslâmi'l-fâsile*. 15 Cilt. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 3. Basım, 1408/1988.
- el-Batalyevsî, Abdullah b. Muhammed b. Seyyid. *el-İktidâb fî şerhi edebi'l-küttâb*. thk. Mustafa el-Sakâ, Hamid Abdülmecid. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1417/1996.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed. *Me‘âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr - Osmân Cuma - Süleymân Müslim. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 4. Basım, 1417/1997.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed. *Şerhu's-sünne*. thk. Şu‘ayb Arnavut – Muhammed Züheyr. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Bağcı, Musa. *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2103.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbu'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkar - Riyaz Ziriklî. 13 Cilt Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1417/1996.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1. Basım, 1409/1988.

- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü's-sagîr*. thk. Abdülmuti Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Pakistan: Câmi'atu'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1410/1989.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *el-Medhâl ilâ süneni'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Ziyaurrahman el-A'zamî. Kuveyt: Dâru'l-Hulefa li'l-Kitâbi'l-İslâmî.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1424/2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr b. Abdilhâlik. *Müsned*. thk. Mahfûz-u Rahman Zeynullah. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1. Basım, 1408/1988.
- Blachere, Regis. *Histoire de la Litterature Arabe. (Târîhu'l-edebi'l-Arabi el-asrû'l-câhilî)*. çev. İbrâhîm Kîlânî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1419/1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Edebü'l-müfred*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbakî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1409/1989.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nasr. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tevki'n-Necât, 1. Basım, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Târîhu'l-kebîr* 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye.
- Câhiz, Ebû Osmân 'Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002/1423.
- Câhiz, Ebû Osmân 'Amr b. Bahr b. Mahbub. *et-Tabsır bi't-ticaret*. thk. Hasan Hüsnü Abdülvahhâb. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1353/1935.
- Câhiz, Ebû Osmân 'Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü'l-hayevân*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1384/1965.
- Celâlüddîn el-Mahallî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed - Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tesfîrû'l-Celâleyn*. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1. Basım, 1422/2001.
- Cum'a, İbrâhîm. *Kıssatü'l-kitâbeti'l-Arabiyye*. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1. Basım, 1353/1948.

- Çakan, İsmâil Lütî. - Eroğlu, Mehmet. “Abdullah b. Abbâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çetin, M. Nihad. “Arap (Yazı)” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/276-306. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dahl, Svend. *Târîhü'l-küttâb min akdemi'l-'usûri ile'l-vakti'l-hâzir*. (*Histoire Du Livre De L'antiquite A Nos Jours*) çev. Muhammed Salâhaddîn Hilmi. Kahire: el-Müessesetü'l-Kavmiyye, 1405/1985.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *Sünen*. thk. Şu'ayb Arnavut vd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1424/2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman b. el-Fazl. *Sünen*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1. Basım, 1412/2000.
- Dayf, Şevkî. *el-Asrû'l-câhilî*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 11. Basım 1379/1960.
- Demircigil, Bayram. *Hasan-ı Basrî Kiraatı ve Kur'ân Tefsîrine Katkısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- ed-Dûrî, Abdülazîz. “Enbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/171. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî. *Müstahrec*. thk. Eymen b. Ârif ed-Dımeşkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, 1. Basım, 1419/1998.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriye, 2014.
- Ebû Hayseme, Züheyr b. Harb b. Şeddâd. *el-İlm*. thk. Nâsuriddîn el-Elbânî. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Ma'rifetü's-sahâbe*. thk. Adil b. Yusuf. 7 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1. Basım, 1419/1998.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî. *Müsned*. thk. Hasan Selîm Esed. 13 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1. Basım, 1989.
- Ebû Zehv, Muhammed. *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1378/1958.
- Ebû Zür'a, Abdurrahmân b. 'Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî. *Târîhu Ebî Zür'a*. thk. Şükrullah Nî'metullâh el-Kücânî. Dımaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabî.

- Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Alî b. Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Kitâbü'l-egânî*. thk. İhsan Abbâs. İbrâhîm es-Seâfîn, Bekir Abbâs. 26 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 4. Basım, 1429/2008.
- Efe, Seyfullah. “Kur’ân'ın Farsçaya Tercümesi ve İlk Farsça Tefsîrler”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/37 (2013), 221-237.
- Erdim, Sinan. “Klasik Kaynaklarda Hemmâm Sahîfesi'ne Yapılan Atıflar ve Sahîfe'nin Yeniden Değerlendirmesi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2014), 171-188.
- Erkal, Mehmet “Zekât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/197-207. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Ertürk, Mustafa. “Hadis Oryantalisti G.H.A. Juynboll: Hadis/Sünnet Alanındaki Yaklaşımları ve Çalışmaları”. *Oryantalizmi Yeniden Okumak Batıda İslâm Çalışmaları Sempozyumu*. ed. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. 251-272. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Erul, Bünyamin. *Hadislerin Dili İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi*. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- el-Esed, Nâsıruddin. *Masâdiru's-sîri'l-câhilî*. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 7. Basım, 1408/1988.
- Esmâî, Ebû Sa'îd Abdülmelik b. Kureyb b. Abdülmelik. *el-Esmâiyyât*. thk. Ahmed Muhammed Şakir - Abdusselam Hârûn. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1993/1414.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân). *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım. 1401/1981.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. thk. Muhammed Naim el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1426/2005.
- Friedrich, Johannes. *Târîhu'l-kitâbet*. çev. Süleymân Ahmed ez-Zâhir. Dımaşk: Vizâretü's-Sikâfe, 2013.
- Fuad Seyyid, Eymen. *el-Kitâbü'l-Arabiyyi'l-mahtût ve ilmü'l-mahtûtât*. 2 Cilt. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, 1. Basım, 1418/1997.
- Goldziher, Ignaz. “İslâm'da Eğitim”. çev. M. Emin Özaşar, Mehmet Görmez, Bünyamin Erul, *İslâmî Araştırmalar* 2/7 (Mayıs 1988), 79-94.

- Goldziher, Ignaz. *İslâm Kültürü Araştırmaları*. çev. Mehmed Said Hatiboğlu, Cihad Tunç. 2. Cilt. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Göçmen, Muammer. “Türklerin Kâğıt ve Kâğıtçılık Tekniklerine Katkıları”. *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyet’e Katkısı Sempozyumu*. ed. İsmâil Hakkı Göksoy - Nejdet Durak. 161-170. Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları Bilimsel Toplantılar Serisi, 2007.
- Gözütok, Şakir. *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2002.
- Güç, Ahmet. “Put”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/364-365. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Grohmann, Adolf. *Muhadarât fî evrâki'l-berdiyyi'l-Arabiyye*. çev. Tevfik İskârûs. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve Vesâiku'l-Kavmiyye, 1431/2010.
- Grohmann, Adolf. *Evrâku'l-berdiyyi'l-Arabiyye*. çev. Hasan İbrâhîm Hasan - Abdülhamîd Hasan. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1352/1934.
- Gül, Mutlu - Kahraman, Hüseyin. “Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in Hadis Tedvînine Bakışları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/1 (2015),137-156.
- Habîb el-Bağdâdî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. 'Amr el-Hâşimî. *el-Münemmak fî ahbâri Kureyş*. thk. Hurşîd Ahmed Fâruk. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1406/1985.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1411/1990.
- Hâlid, Sa'îd Muhammed. *Edebü'l-kitâbet ve funûniha*. Ürdün: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1437/2015.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû 'Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Tabâkâtu Halîfe b. Hayyât*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tıbbâ' ve'n-Neşr ve't-Tevzi', 1993/1414.
- el-Hamed, Gânim Kadvurî. *Resmü'l-Mushaf dirâseten luğaviyyeten tarihiyyeten*. Bağdad: el-Licnetu'l Vataniyye, 1. Basım, 1402/1982.
- Hamîdullah, Muhammed. “Hz. Peygamber ve Sahâbe Devrinde Kitâbet Sanatı”. çev. Yusuf Ziya Kavakçı. *İslâm Medeniyeti* 3/25 (Ekim 1972), 2-10.
- Hamîdullah, Muhammed. “Hz. Peygamber Zamanında Hadislerin Tedvîni”. çev. Nafiz Danışman. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/3 (1955), 1-7.

- Hamîdullah, Muhammed. *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 1990.
- Hamîdullah, Muhammed. *Mecmû'atü'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-Nebevi ve hilâfeti'r-râşide*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 6. Basım, 1408/1987.
- Hamîdullah, Muhammed. *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmâm ibn Münebbih*. çev. Kemal Kuşçu. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Hammûde, Mahmûd Abbâs. *Tatavvuru'l-kitâbeti'l-hattiyeti'l-Arabiye*. Kahire: Dâru'n-Nehdeti's-Şark, Dâru'l-Vefâ, 1. Basım, 1421/2000.
- Hamza el-İsfahânî, Ebû Abdillâh Hamza b. el-Hasen. *et-Tenbîh alâ hudûsi't-tashîf*. thk. Muhammed Es'ad Talas – Abdülmu'în el-Melûhî - Esmâ el-Humusî. Beyrut: Dâru Sadr, 2. Basım, 1412/1992.
- Harekât, İbrahim. "Berîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/498-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hassân b. Sabit. *Dîvân*. thk. Abde Mühennâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2. Basım, 1415/1994.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû Abdillâh es-Sûrkî, İbrâhîm Hamdi el-Medinî. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Muhmûd et-Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Takyîdü'l-ilm*. thk. Sa'd Abdülgaffâr Ali. Kahire: Dâru'l-i-İstikâmet, 1429/2008, 60.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf 16 Cilt Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1422/2002.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî el-Büstî. *Me'âlimü's-sünen*. 4 Cilt. Halep: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1351/1932.
- Hallâk, Hasan. *Ta'ribu'n-nukûd ve'd-devânîn fî asri'l-Emevî*. Beyrut: Dâru'n-Nehdeti'l-Arabiyye, 1408/1988.
- Helvacî Abdülsettâr. *el-Mahtûtu'l-Arabî*. Cidde: Mektebetü Misbah, 1. Basım 1409/01989.

- Hıdır, Özcan. “İlk Vahyin Gelişi Hadisi Bağlamında Varaka b. Nevfel'in Hz. Peygamber'e Dini-Kültürel Etkisine Dair İddiaların Değerlendirmesi”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (Ekim, 2004), 27-37.
- Hıdır, Özcan. “Oryantalizme Karşı Oksidentalizm: Hadis Oksidentalizmi Fuad Sezgin ve M. Mustafa el-A'zâmî Örneği”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 5/1 (2007), 7-31.
- el-Hudayrî, Muhammed b. Abdullah b. Ali. *Tefsîrû't-tâbiîn*. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1. Basım, 1420/1999.
- Humeyd b. Sevr, Ebü'l-Müsennâ Humeyd b. Sevr b. Hazn el-Hilâlî el-Âmirî. *Dîvânu Humeyd*. thk. Abdülazîz el-Meymenî. Kahire: Dâru'l Kütübî'l-Mısriyye, 1370/1951.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî. *Müsnedü Humeydî*. thk. Hasan Selîm Esed ed-Dârânî. 2 Cilt. Dîmaşk: Dâru's-Sakâ, 1. Basım, 1416/1996.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtubî. *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlihî*. thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Zührî 2 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1414/1994.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtubî. *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ceyl. 1. Basım, 1412/1992.
- İbn 'Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvid. 9 Cilt. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418/1997.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dîmaşkî. *Târîhu medîneti Dîmaşk*. thk. Ömer b. Gurâme el-Umrevî. 70 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1997.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullah b. Süleymân b. el-Aş'es es-Sicistanî. *Kitâbü'l-mesâhif*. thk. Muhammed b. Abde. 1 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbbâ' ve'n-Neşr, 1. Basım 1423/200.
- İbn Ebî Hâtim er-Razî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs. *Âdâbü's-Safî ve menâkıbuh*. thk. Abdülganî Abdülhâlık. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424/2003.

- İbn Ebî Hâtim er-Razî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el Ma'lûmî. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye – Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım,1371/1952.
- İbn Ebî Hâtim er-Razî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs. *el-Merâsîl*. thk. Şükrullah Ni'metullâh el-Kûcânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1397.
- İbn Ebî Heyseme, Ebû Bekir Ahmed. *Târîhu'l-kebîr*. thk. Salâh b. Fethî Hilâl. 4 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbbâ' ve'n-Neşr, 1. Basım, 1427/2006.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1409/1989.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *Müsned*. thk. Adil b. Yusuf – Ahmed b. Ferid. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1. Basım, 1418/1997.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415/1994.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, 1379/1959.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Dâiretü'l-Mu'arrif en-Nizamiyye. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 2. Basım, 1390/1971.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fi tevdîhi nühbeti'l-fiker*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1438/2016.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1. Basım, 1406/1986.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. thk. İbrâhîm Zeybek - Adil Mürşid. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasan el-Hadramî. *Mukaddime*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 2 Cilt. Şam: Dâru Ya'rub, 1. Basım, 1425/2004.

- İbn Hayr el-İşbilî, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife. *Fihristu İbn Hayr*. thk. Muhammed Fuâd Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419/1998.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed ed-Dârimî el-Bustî. *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, thk. Merzûk Ali İbrâhîm. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1. Basım, 1411/1991.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed ed-Dârimî el-Bustî. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Muhammed İbrâhîm Zâyid. 3 Cilt. Haleb: Dâru'l-Va'y, 1. Basım, 1396/1976.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed ed-Dârimî el-Bustî. *es-Sikât*. thk. Muhammed Abdülmuîd Han. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1393/1973.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Ömer Abdusselam Tedmürî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1410/1990.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1407/1986.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Risâletü'l-hat ve'l-kalem*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Bağdad: Mecelletü'l-Mecme'i'l-İlmî, 1408/1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*. thk. Muhammed Muhyiddin el-Asfar. 1 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî - Müessesetü'l-İşrak, 2. Basım, 1419/1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Me'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 1. Basım, 1992.
- İbn Ma'în, Ebû Zekeriya Yahyâ b. Ma'în b. Avn. *Târîhu İbn Ma'în*. thk. Ahmed Muhammed Nur Yusuf. 4 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Buhûsî'l-İlmî, 1. Basım, 1979/1399.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1993.

- İbn Râhûye, Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî. *Müsned*. thk. Abdülgafûr b. Abdülhak 5 Cilt. Medine: Medresetü'l-İman, 1. Basım, 1412/1991.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmî, 1. Basım 1410/1990.
- İbn Şahin, Ömer b. Ahmed b. Osmân. *Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh*. thk. Semîr b. Emin ez-Zührî. Ürdün: Mektebetü'l-Menar, 1. Basım, 1408/1988.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî. *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*. thk. Ali Muhammed Dandal. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim. *el-Câmi' fi'l-hadîsi li-İbn Vehb*. thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebü'l-Hayr. Riyad: Dâru İbn Cevzî, 1. Basım, 1416/1995.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Mevdû'ât*. thk. Nûruddîn Şükrî Boyacılar. 3 Cilt. Riyad: Edvâu's-Selef, 1. Basım, 1418/1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1433/2012.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fi garîbi'l-hadis ve'l-eser*. thk. Mahmud Muhammed et-Tenâhî - Tâhir Ahmed ez-Zâvî, 5 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhîm Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, 2. Basım, 1417/1997.
- İbnü's-Salâh, Ebû 'Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbni's-Salâh*. thk. Nureddin İtr. Dîmeşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- İmruü'l-Kays, Ebû Vehb Hunduc b. Hucr b. el-Hâris. *Dîvânu İmruü'l-Kays*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1405/1984.
- Juynboll, Gualtherus Hendrik Albert. *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *el-İlmâ'*. thk. Seyyid Ahmed Sakar. 1 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs - Tunus: Medresetü'l-Atîke, 1. Basım, 1379/1970.
- Kahraman, Hüseyin. "Sosyal Değişim Sürecinde Kûfe Hadisçiliği". *Marife*. 6/2 (2006), 87-115.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Subhu'l-a'sâ*. 14 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Emîriyye, 1332/1914.
- Kandemir, M. Yaşar. "Etraf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/498-499. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınlar, 1995.
- Karakaş, Ali. *Nabia Abbott ve Hadis'e Yaklaşımı*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- el-Kâsimî, Cemâleddin. *Kavâ'idü't-tahdîs*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993.
- Katâde b. Diâme, Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî. *Kitâbu'n-nâsih ve'l-mensûh*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1406/1985.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh el-Kostantînî. *Keşfü'z-zunûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1992.
- Kayhan, Veli. "Doğru Okuma Bağlamında Mushafa İşaret konulması: İ'cam ve Sonrası". *Bilimname*. 12/1 (Mart 2007), 101-136.
- Khouli, Ahmed. "el-Ehlâf fi Asri'l-Cahilî". *Mecelletu Câmi'ati'n-Necâh li'l-Ebhâs* (el-Ulûmi'l-İnsaniyye) 31 (Şubat/2017), 1050-1080.
- Kılıçer, M. Esat. "Ehl-i Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/520-524. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kızıl, Fatma. "Gualtherus Hendrik Albert Juynboll". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 10/1, (2012), 181-184.
- Kister, M. J. "el-Hîre". çev. Ali Aksu. *Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi* 9/1 (Haziran 2005), 29-54.
- Kubat, Mehmet. "Kadere Dair İki Risâle". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 351-374.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.

- Kutlu, Sönmez. “Sâlim b. Zekvân’ın *Sîre* Adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısımın Tercümesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (1996), 467- 475.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivâyetinde Bağlam*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.
- Kuzudişli, Bekir. “Nabia Abbott”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-1/ 6-7. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Kürdî, Muhammed Tâhir b. Abdilkadir b. Mahmûd. *Târîhu'l-hattî'l-Arabî ve adâbiüh*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilal,1358/1939.
- Ma‘mer b. Râşid, Ebû Urve. *el-Câmi‘*. thk. Habîburrahman el-A‘zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Maklad, Eşref Ömer Vehbe. “el-Verak Târîhuhu ve Tatavvuruh”. *Cybrarians journal* 44 (Aralık 2016), 1-21.
- Makrîzî, Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir b. Muhammed. *İmtâ‘u'l-esma‘*. thk. Muhammed Abduhamid. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1420/1999.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes. *el-Muvatta‘*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, 1406/1985.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşar Avvâd Ma‘rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1.Basım, 1400 1980.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî. *İkmâlü tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Adîl b. Muhammed - Usame b. İbrahîm. 12 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ‘ ve'n-Neşr, 1. Basım, 1422/2001.
- Motozki, Harald. *The Formation Of The Classical Islamic World, Hadith Origins and Developments*, General Editor. Lawrence I. Conrad, (London and New York: Routledge Taylor Francis Group, 2016.
- Mufaddal, Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'la ed-Dabbî. *el-Mufaddaliyyât*. thk. Ahmed Muhammed Şakir, Abdusselam Muhammed Hârûn. Kahire: Dâru'l-Me‘ârif, 6.Basım.
- Muir, William. *The Life of Mahomet And History of Islam, to The Era of The Hegira*. 4 Volume. London: Smith, Elder and Co., 1861.

- Murakkış el-Ekber, Ömer b. Sa‘d – Murakkış el-Asgar. Ömer b. Harmele. *Dîvânü'l-Murakkışîn*. thk. Karen Sader. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1419/1998.
- Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm. *Tuhfetü'l-Ahvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî*. Beyrût: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 10 Cilt.
- Müneccid, Salâhuddîn. *Dirâsât fî târihi'l-hatti'l-Arabî*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd. 2. Basım, 1399/1979.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1412/1991.
- Nâbîga ez-Zübyânî, Ebû Ümâme Ziyâd b. Mu‘âviye b. Dabâb b. Câbir. *Dîvânu Nabîga*. thk. Abdurrahman Selam. Beyrut: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1348/1929.
- Nâmî, Halil Yahyâ. “Aslü'l-hatti'l-Arabî ve târihi tatavvurihi ilâ mâ kable'l-İslâm”. *Mecelletü Kulliyeti'l-Edeb Câmi'atu Kahire* 3/1 (1935), 1-150.
- Nâmî, Halil Yahyâ. *el-Arabu kable'l-İslâm*. Kahire: Dâru'l-Me‘ârif.
- Nâsîf, Hıfînî. *Hayatu'l-luğati'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1. Basım, 1423/2002.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu‘ayb b. Alî. *es-Sünen*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbu‘âti'l-İslâmî, 2. Basım, 1406/1986.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu‘ayb b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 10 Cilt. 1421/2001.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedevî - Muhyiddin Dib Misto. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1419/1998.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Sahihi Müslim b. Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî. 2. Basım, 1392.
- Okiç, M. Tayyib. “İslâmiyet'te İlk Nüfus Sayımı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (1960), 11-20.
- Ortakçı, Halil. “Himyerîler”. *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2 (2017), 92-124.
- Osmân b. Sa‘îd, Ebû Sa‘îd Osmân b. Sa‘îd b. Hâlid. b. Sa‘îd ed-Dârimî. *Târîhu Osmân b. Sa‘îd ed-Dârimî an Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Ma‘în*. thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbbâ‘ ve'n-Neşr, 1. Basım, 1429/2008.
- Özdemir, Veysel “Kûfe'de İrsâl ve Tedlîsin Çok Olmasının Gerekçeleri Üzerine”. *Hadith* 3 (Aralık 2019), 21.

- Özdemir, Veysel. *Abdullah b. 'Amr ve es-Sahîfetü's-Sâdika'sı*. Ankara: İlähiyât Yayınları, 2015.
- Özkan, Ali Rafet. "İslâmın Ortaya Çıktığı Dönemlerde Arap Yarımadasındaki Diğer Dinlerin Durumu". *Dinler Tarihi Araştırmaları* 4 (2004), 19-34.
- Öz, Mustafa. "Sâlim b. Zekvân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/464. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Palabıyık, M. Hanefi. "Cahiliye Dönemi ve İslâm'ın İlk Yıllarında Okuma Yazma Faaliyetleri". *Atatürk Üniversitesi İlähiyat Fakültesi Dergisi* 27 (Haziran 2007), 31-68.
- Polat, Salahattin. *Metin Tenkid*. İstanbul: Marmara Ünv. İlahiyat Fak. Yayınları, 3.Basım, 2020.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım el-Hüseyin b.Muhammed. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. thk. Nizâr Mustafa el-Bâz. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Baz, 1.Basım, 1430/2009.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân. *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed Accâc Hatîb. Beyrut: Dâru'l Fikir, 3. Basım, 1391/1971.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420/2000.
- Rûyânî, Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn. *Müsned*. thk. Eymen Alî Ebû Yemânî. 2 Cilt. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1. Basım, 1416/1996.
- Sa'dâvî, Nezîr Hassân. *Nizâmu'l-berîd fi'd-devleti'l-İslâmî*. Kahire: Dâru Masîr, 1372/1953.
- Schoeler, Gregor. *The Oral and Written in Early Islam*. çev. Uwe Vagelpohl. ed. James E. Montgomery, New York: Routledge Studies in Middle Eastern Literatures, 2006.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-mugîs bi şerhi elfiyeti'l-hadîs*. thk. Ali Hüseyin. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne,1. Basım,1424/2003.
- Selmân, Abdüllatîf Muhammed. "el-Verak". *Mecelletu Câmi'ati Dimaşk li'l-Ulûmi'l-Hendese* 22/2 (2006), 150-190.

- es-Sâmerrâî, Kâsım. *İlmü'l-iktinâhi'l-Arabiyyi'l-İslâmî*. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiye, 1. Basım, 1422/2001.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rifet, 1410/1989.
- Serrâc, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhim. *Müsned*. thk. İrşâdulhak el-Eserî. Pakistan: İdâretü'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1423/2002.
- Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Otto Yayınları. 5. Basım, 2017.
- Sönmez, Abidin. *Resûlullah'ın Diplomatik Münasebetleri ve Barış Antlaşmaları*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2007.
- Sprenger, Aloys. "On the Origin and Progress of Writing Down Historical Facts among the Muselmans". *Journal of Asiatic Society* 5 (1856), 303-329.
- Sprenger, Aloys. *Das Leben und die Lehre des Muhammads*. Berlin: Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 1865.
- Subhî es-Sâlih, Subhî b. İbrâhîm es-Sâlih el-Lübânî. *Hadis İlimleri ve Istılahları*. çev. Yaşar Kandemir. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010.
- Subhî es-Sâlih, Subhî b. İbrâhîm es-Sâlih el-Lübânî. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. 1 Cilt Beyrût: Dâru'l-İlm lil-Melayîn, 24. Basım, 1418/1977.
- Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ. *Edebü'l-küttâb*. thk. Muhammed Behçet el-Eserî. Bağdad: el-Mektebetü'l-Arabiyye - Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1341/1922.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû Fadl. 4 Cilt. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 1394/1974.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Abdülvahhâb b. Abdillatîf. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Riyadi'l-Hadisiyye.
- Şâkir, Ahmed Muhammed. *el-Ba'isü'l-hasîs şerhu ihtisâri ulûmi'l-hadîs*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye 2. Basım.
- Şehristânî, Muhammed İbn Abdilkerîm İbn Ebîbekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Muhammed Seyyid Kîlânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, 1404/1983.
- Şemmâhî, Ahmed b. Sa'îd. *Kitâbü's-siyer*. thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî. Umman: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1407/1987.

- Şener, Abdülkâdir. “İslâmda Mezhepler ve Hukuk Ekolleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (1983), 370-406.
- Şerîkî, Zekerîyyâ. *el-Fennü'l-Arabiyyi'l-İslâmî el-cüzûr ve'l-müesserât*. Dımaşk: Vizaretü's-Sikafe. 1433/2012.
- Şeşen, Ramazan. “İslâm Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bakış”. *İslâmi Tetkikler Enstitüsü Dergisi* 7/4 (1979), 1-28.
- Şimşir, Mehmet. “Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Dîvân Teşkilatı”. *İstem*. 3/6 (2005), 265-280.
- Şuarâu Hüzeliyyîn. *Dîvânu Hüzeliyyîn*. thk. Ahmed ez-Zeyn - Mahmûd Ebu'I-Vefâ. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1385/1965.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsât*. thk. Târik b. Avzullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1. Basım, 1415/1995.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Silefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 2. Basım, 1415/1994.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1420/2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târîhu't-Taberî*. 11 Cilt. Beyrût: Dâru't-Turâs, 2. Basım, 1967/1387.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî. *Şerhu me'âni'l-âsâr*. thk. Muhammed Zuhrî en-Neccâr - Muhammed Seyyid Câdü'l-Hak. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1415/1994.
- Takkûş, Muhammed Suheyl. *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1. Basım 1430/2009.
- Tarafe, Ebû 'Amr Tarafe b. el-Abd b. Süfyân b. Sa'd el-Bekrî el-Vâilî. *Dîvânu Tarafe*. thk. Mehdi Muhammed Nâsuruddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 3. Basım, 1423/2002.
- Tarakçı, Muhammed. “İslâm Kaynaklarında İncil Tartışması”. *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları*. ed. Abdurrahman Küçük. 4/239-263. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2004.

- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1. Basım, 1419/1999.
- Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed el-Hatib. *Şerhü'l-kasâidi'l-aşr*. Kahire: İdâretü't-Tıbbâati'l-Müniriyye, 1352/1933.
- Tekin, Dilek. “Batılı araştırmacıların Hadislerin Yazılı-Şifâhî Rivâyeti Meselesine Bakışları”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Bahar /2015), 41-62.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *es-Sünen*. thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1. Basım, 1403/1996.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-İlelü'l-kebîr*. thk. Subhî es-Sâmarrâî – Mahmûd Halîl es-Sa'îdî. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1409/1988.
- Tuzcu, Kemal. “İslâmiyet'ten Önce Arap Yazısı”. *Uluslar Arası Dördüncü Orta Doğu Semineri*. ed. Mustafa Öztürk - Enver Çakar. 207-228, Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2011.
- Uçar, İlyas. *Mekânın Üretimi: Hz. Muhammed Dönemi Medine'de Gündelik Hayat*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ulu, Arif. *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Urve b. ez-Zübeyr, Ebû Abdillâh. *Megâzî Resûlillah li-Urve b. ez-Zübeyr*. thk. Muhammed Mustafa el- A'zamî. Riyad: Mektebetü't-Terbiyeti'l-Arabî, 1981.
- Ünal, Yavuz. *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*. İstanbul: Ensar yayınları, 3. Basım, 2013.
- Vahidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî. *et-Tefsîrû'l-basît*. 25 Cilt. Riyad: Câmi'atu'l-İmam Muhammed b. Suûd, 1. Basım, 2009/1430.
- Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd. *Kitâbü'l-megâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 3. Basım, 1410/1989.
- Veşli, Abdullah Kâsım. *İlmü'l-hadis fi'l-Yemen*. Sanâ: Câmi'atu Sanâ, 1998.
- Woodhead, Christine. “Sir William Muir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/94. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. 3 Cilt. Necef: el-Mektebetü'l-Mürtedaviyye, 1358/1939.

- Yaman, Ahmet. “Sahâbenin Fikhi Mezheplere Kaynaklığı. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Mart 2004), 11-44
- Yaman, Ahmet. “Tarihi ve Hukuki Yönüyle Medine Sözleşmesi/ Vesikası”. *İslâmcılık* 6. (2004), 514-516.
- Yeşilyurt, Münevver. - Cirit, Hasan. “Hadis İlminde Müzâkere Yöntemi ve Değeri” *Usûl* 25 (Ocak 2016), 107-132.
- Yıldırım, Kadrî. “İslâm Kültüründe Küttâb Eğitimi Üzerine Bir İnceleme”. *Diyanet İlmi Dergi* 45/3 (Temmuz 2009), 125-144.
- Yıldız, Nuray “Papirüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/162-163. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Yücel, Ahmet “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkit ve Değerlendirmesi”. *Marmara Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17 (1998-1999), 91-121.
- Yücel, Ahmet. “Kitâbet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/81-83. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk. *Tâcü'l-'arûs*. thk. Abdülfettâh el-Helv. 40 Cilt. Kuveyt: Tab'atü'l-Kuveyt, 1. Basım, 1418/1997.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. 4 Cilt. thk. Ali Muhammed el-Becevî. Beyrût: Dâru'l-Marife, 1. Basım, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb Arnavut. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Basım, 1413/1993.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419/1998.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs*. thk. Ali Muhammed el-Becevî - Muhammed Ebû Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Marife, 2. Basım, 1391/1971.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 3. Basım, 1407/1987.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabî, 1. Basım, 1376/1957.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 1423/2002.

Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. Bekkâr b. Abdillâh el-Kureşî. *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*. thk. Sâmi Mekkî el-Ânî. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1416/1996.

Zühaylî, Vehbe b. Mustafa. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletühü*. 10 Cilt. Dımaşk: Daru'l-Fıkr, 4. Basım, 1428/2007.

